RAD HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
KNJIGA 550

RAD HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNANOSTI

*Uredni*čki odbor

akademik Nenad CAMBI
akademik Branko DESPOT
akademik Dragutin FELETAR
akademik Nikša STANČIĆ
akademkinja Alica WERTHEIMER-BALETIĆ

Glavni i odgovorni urednik

akademik Dragutin FELETAR
drago@meridijani.com

Adresa uredništva

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Trg Nikole Šubića Zrinskog 11, 10000 Zagreb
tel. 01/48 95 170

UDK 3

ISSN 1848-7904 (Online)
ISSN 1330-0768 (Tisak)
DOI: 10.21857/ydkx2c3jq9

R A D

RAD HRVATSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI

550

RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNANOSTI

KNJIGA 56

ZAGREB, 2022.

SADRŽAJ / CONTENTS

Nenad Cambi
Gdje je i kako je pokopan Isus? 1-12
Where and How was Jesus Buried

Nataša Štefanec
Izvješća o obrambenim i građevinskim zahvatima na području Ivanićke kapetanije u 16. stoljeću 13-35
Reports on Defence Potentials and Construction Works in the Ivanić Captaincy in the 16th Century

Hrvoje Petrić
Nemo me impune lacesset – Sors bona nihil aliud. O životu i radu Nikole VII. Zrinskog (1620. – 1664.) 37-138
Nemo me impune lacessit – Sors bona nihil aliud. The Life and Work of Nikola VII Zrinski (1620–1664)

Ante Uglešić, Mario Šlaus
Rekognicija dvaju relikvijara sv. Krševana iz zadarske katedrale sv. Stošije 139-157
The Recognition of Two Reliquaries of St. Chrysogonus from the Zadar Cathedral of St. Anastasia

Robert Matijašić
Caenis, patris concubina, ex Histria reversa…, bilješke o Antoniji Mlađoj i Cenidi, njezinoj oslobođenici 159-178
Caenis, patris concubina, ex Histria reversa…, Notes on Antonia Minor and Her Freedwoman Caenis

Robert Čimin, Hrvoje Petrić
Crkva sv. Nikole u Koprivnici – prilozi poznavanju povijesti, arhitekture i groblja u srednjem i ranome novom vijeku 179-232
The Church of St. Nicholas in Koprivnica – Tributes to the Knowledge of History, Architecture and Cemeteries in the Middle Ages and the Early Modern Age

Josip Faričić

Descriptio oeconomiae – prikazi ekonomskih aktivnosti na ranonovovjekovnim kartama sjeverne Dalmacije 233-260

Descriptio oeconomiae – Early-Modern-Age Cartographic Representations of Economic Activities in North Dalmatia

PRIKAZI I OCJENE

Ivan Filakovac, *Župa Retkovci 1898. – 1902.*, Zagreb – Vinkovci, 2020. (Katarina Dimšić) 263

Luka Lukić, *Opis sela Klakarja 1905. – 1953.*, Zagreb – Klakar, 2020. (Dunja Vanić) 267

Dragutin Feletar, Petar Feletar, Gábor Hausner, Lajos Négyesi, József Padányi, Hrvoje Petrić: *Utvrda Novi Zrin na Muri*, Čakovec, 2021. (Nikola Cik).....275

Kamo ide istočna Hrvatska? Demografsko stanje, prognoze i traženje izlaska iz krize Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema, Zagreb – Đakovo, 2018. (Dragutin Feletar) 281

Autori članaka.....285

Upute autorima 287

Impressum 292

Nenad Cambi

Izvorni znanstveni članak
Rukopis je prihvaćen za tisak: 16.03.2022.
DOI: 10.21857/94kl4clvwm

GDJE JE I KAKO JE POKOPAN ISUS?

Nakana ovoga rada jest pokazati kako se termin *hortus*, u vlasništvu Josipa iz Arimateje, koji se navodi u evanđeljima kao mjesto Isusova pokopa, ne odnosi na običan vrt koji služi u gospodarske svrhe. S obzirom na to da je u tome vrtu bio grob izduben u stijeni, nedvojbeno je ovaj služio za grobnu svrhu. Da su takvi vrtovi služili za takve namjene, govore izvori o „vrtu" u kojem su pokopani razni uglednici, kao naprimjer Ciceronova kći te carevi Kaligula i Neron. Osobito je ilustrativan primjer koji govori o tome u kakav ambijent Petronijev obijesni oslobođenik Trimalhion želi biti pokopan. To je pravi *hortus* s raslinjem i voćkama u kakvom ništa ne smije nedostajati. O značenju i upotrebi izraza *hortus* u sepulkralnom kontekstu govori i niz natpisa iz Salone. *Hortus* kao grobni areal poznat je i u grčkom svijetu iz kojega se proširio i u helenizirani Izrael pod grčkim terminom κῆποτάφιον. U zapadnom dijelu Rimskog Carstva taj je termin latiniziran (*cepotaphium*), ali znatno je češći *hortus*. Isus dakle nije pokopan u skromnom ambijentu nego među židovskom elitom, kojoj je Josip iz Arimateje i pripadao. Od izvornog Isusova groba nije ostalo ništa zbog mijena tijekom stoljeća. Najveće promjene načinila je bazilika Sv. Groba koju podiže Helena, majka cara Konstantina.

Ključne riječi: Isus Krist, Josip iz Erimateje, Salona, grob, Hortus

Isusa iz Nazareta osudio je na smrt razapinjanjem na križu Poncije Pilat i to je jedna od najtežih i najokrutnijih kazni koje su se uopće primjenjivale, barem u Rimskom Carstvu. Takva kazna bila je uglavnom namijenjena i primjenjivana na robovima i ljutim neprijateljima. Imala je, dakako, i opominjuću poruku. Drugi se slojevi društva nisu tako drastično kažnjavali. Čini se da je smrt na križu potjecala s Istoka (Perzija), a prihvatili su je drugdje na Istoku, a poslije i Rimljani. Namjesnik (*prefectus*, u Novom zavjetu *procurator* [1]) Judeje Poncije Pilat pobrinuo se ne samo za osudu Isusa nego i za njezino izvršenje. Krista na putu prema Golgoti prati vojska koja realizira osudu. Vojska također stražari uz križ i kontrolira je li osuđenik umro. Longinov udarac kopljem bio je zapravo

1 Promjena naziva nastala je nakon što je prestala Pilatova služba u Judeji. Naziv *procurator* namjesto *praefectus* uveo je car Klaudije, a evanđelja su nastala u vrijeme kad je takav naziv već zaživio, a to znači poslije sredine I. stoljeća.

pouzdana provjera je li kažnjenik umro i neka vrsta *coupe de grâce*. Voda i krv iz rane pokazatelj su da se plućna šupljina ispunila tekućinom. Povećanje tekućine ugušilo je Isusa. Nije ni čudno što je smrt uslijedila ubrzo po razapinjaju jer je ovaj bio izmučen i iscrpljen. Potom slijedi spuštanje tijela bez prebijanja goljeničnih kostiju (*tibiae*) jer nije postojala dvojba da je Raspeti umro. Normalno bi Pilatova dužnost bila da kažnjenika pokopa u jamu bez obilježja. Međutim rodbina s prijateljima i sljedbenicima izmolila je tijelo od Poncija Pilata. Za to su se osobito založili uglednici Josip iz Arimateje i Nikodem, oba Židovi, koji su se skriveno zanimali za Isusovo učenje i slijedili ga (Mt 27, 32-41; Mk 15, 33-41; Lk 23-30-56; Iv 19, 38-42). Josip je kupio novo platno, a Nikodem je pribavio pomast od smirne i aloje da se pomaže mrtvo tijelo nakon pranja od krvi i znoja. Poslije toga Isus je dostojno pokopan u Josipov novi grob u blizini mjesta smaknuća. Nema vijesti je li mjesto bilo obilježeno natpisom ili nekim nadgrobnim spomenikom.

Gdje je i kakav je bio Isusov grob? U latinskom prijevodu Novog zavjeta navodi se da je Isusov grob bio u vrtu[2] a da je grobnica bila izdubena u stijeni.[3] Kad se analiziraju termini koji se u evenđeljima rabe u svezi s Isusovim pokopom, tada se mogu zapaziti sljedeći izrazi: *sepulchrum*, *monumentum* i *hortus*. Sam grob naziva se *monumentum excisum in petra*. Stijena je dakle bila izdubena u živcu (očito ne pretvrdom). *Monumentum* se upotrebljava kao naziv za grobnu komoru obično s dva ležaja za pokojnike, kako se dade naslutiti iz tekstova. Nakon raspada tkiva kosti su se pohranjivale u osteotekama ili osuarijima.[4] Ispražnjeni ležajevi mogli su se ponovno upotrijebiti. Čini se da je sličan bio i Lazarov grob, što ukazuje da je takav pokop bio veoma čest u istočnim krajevima Rimskog Carstva.[5] Lazarov grob (*monumentum* ili *sepulchrum*) bio je također u pećini (*spelunca*) – teško je reći je li bio isklesan u stijeni ili je posrijedi bila prirodna špiljolika konfiguracija terena. Kristov i Lazarov grob bio je zatvoren

2 Acceperunt ergo corpus Iesu et ligaverunt eum linteis cum aromatibus sicut mos Iudaeis est sepilire erat autem in loco ubi cricifixus est *hortus* et in *horto monumentum* novum in quo nondum quisquam positus erat ibi ergo propter parasceven Iudaeorum quia iuxta erat monumentum posuerunt Iesum (Io 19, 41). Italikom se u bilj. 1 i 2 obilježavaju termini koji su važni za raspravu.

3 To ne spominje Ivan, ali spominju ostali evanđelisti (Mt 28: accepto corpore Ioseph involvit illud sindone munda et posuit illud in *monumento* suo novo quod exciderat in petra et advolvit saxum magnum ad ostium *monumenti* et abiit; Mc 15, 46: Ioseph autem mercatus sindonem et deponens eum involvit sindone et posuit eum in *monumento quod erat excisum* de petra et advertit lapidem ad ostium monumenti; Lc 49-53: Et ecce vir nomine Ioseph qui erat decurio vir bonus et iustus hic non consenserant consilio et actibus eorum ab Arimathia civitate Iudaeae qui expectabat et ipse regnum Dei hic accessit ad Pilatum et petit corpus Iesu. Et depositum involvit sindone et posuit eum in *monumento* exciso in quo nondum quiusquam positus fuerat.

4 G. Koch, Sarkophage der römischen Kaiserteit, Darmstadt 1993., 26, 64, 65, 119 i dr.

5 Iesus ergo rursus fremens in semet ipso venit ad monumentum erat autem spelunca et lapis superpositus erat ei ait Iesus tollite lapidem (Io. 11, 33-40).

velikom stijenom, po svoj prilici krupnom pločom koja je bila isklesana po mjeri kako bi otvor bio dobro zabrtvljen. Na takvim pločama obično je bila pričvršćena i željezna alka da bi se pokrov lakše pomicao pri otvaranju i zatvaranju. Kako su takvi grobovi bili namijenjeni za veći broj pokopa, otvaranje je bilo često. Tu ploču Isus naziva *lapis* (Io 11, 39-41). I taj je termin bio uobičajen u rimskoj sepulkralnoj terminologiji, a kao primjer može poslužiti i stih na kraju natpisa raskošne nadgrobne stele pomorca Gaja Utija koji glasi: *stat lapis vestigia nulla*.[6] Tu frazu lako je prevesti, ali je teško utvrditi njezino precizno značenje. Približno bi bilo: tu je tek spomenik, ali nikakav trag.

Isusov grob nije bio u vrtu, kako glasi doslovan prijevod i u našim i u stranim prijevodima. Nije naime to bio vrt koji vlasnik upotrebljava kao poljodjelsku parcelu i koji je kao takav iskorišten kao provizorij za mrtvog Isusa. Termin *hortus* u evanđeljima se ne odnosi na običan vrt nego u drugom značenju – to je grobni areal unutar granica kojega je bilo više pokopa. *Hortus* je poznati *terminus technicus* za manje ili osrednje grobne čestice prije namijenjene za pokapanje. Vlasnik često prodaje ili udjeljuje pravo ukopa na takvom omeđenom arealu. Sepulkralna epigrafija pomaže da se izraz *hortus* objasni i da se utvrde odnosi među grobovima ne samo u Jeruzalemu nego općenito. Za objašnjenje takvog termina osobito je važno nekoliko salonitanskih natpisa. Valja spomenuti da je taj izraz izazivao i znatne nesporazume u hrvatskoj znanstvenoj literaturi zbog netočnog poimanja njegova značenja, slično kao što se to dogodilo i prevoditeljima Biblije. Razlog takvom nesporazumu jest jedan, nažalost izgubljeni ili zagubljeni, natpis, koji je, srećom, objavljen (CIL III 2207), a glasi: *Avr(elius) Aprilianvs se vivo donavet/arcam Avr(elio) Amvro et Avr(eliae) Qvintae quae /est in (h)orto Metrodori vivi sibi posvervnt II .....] annor/quod si [quis p]ost mortem eorvm s]vp/[er eos alia corp]ora velet (!) [in]po[nere]/..... sol[idos....].* Izraz *hortus* protumačen je kao vrt nekog Metrodora na kojem je kasnije nastala nekropola. Takvu zabunu unio je F. Bulić,[7] a slijedili su ga G. Novak[8] i M. Suić, [9] nijedan zapravo ne shvaćajući pravo značenje termina *hortus*. Prema tome natpisu, Bulić je čitavu Zapadnu nekropolu, koja se pružala kilometrima izvan zapadne granice Salone sve do Kaštel Sućurca, nazvao *in horto Metrodori*. Stariji

6 D. Rendić-Miočević, Carmina epigraphica, Split 1987., br. L, 164 prevodi stih: kamen sad stoji sam, i ime; nikakav trag. O steli i portretima kao i dataciji: N. Cambi, Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj, Split 2000., 34, bilj. 179, tab 18.

7 F. Bulić, Necropoli „in horto Metrodori" a Salona, BASD 24, 1901., 161-169; F. Bulić, Escavi nella necropoli antica pagana detta Hortus Metrodori negli anni 1909 e 1910., BASD 33, 1910., 3-66.

8 G. Novak, Isejska i rimska Salona, Rad JAZU, Zagreb 1949., 67-92; G. Novak, Stari Grci na Jadranskom moru, Rad JAZU, 322, Zagreb 1961., 145-221.

9 M. Suić, Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine, Diadora I, Zadar 1959., 147-174; M. Suić, O municipalitetu antičke Salone, Antička Salona (ur. N. Cambi, Split 1991., 65-98.

istraživači voljeli su latinske nazive koji se tako i danas pogrešno nazivaju (Urbs vetus, Urbs occidentalis, Urbs orientalis, Porta Caesarea i sl.). S takvom praksom valjalo bi prestati jer se u biti tako samo stvaraju nesporazumi. Da ne bih bio krivo shvaćen, iako to nije u svezi s raspravom, tri urbsa nisu nikakvi zasebni dijelovi grada nego samo njegova proširenja u dijakronijskom rasponu.

Nekropola se još i danas kolokvijalno naziva *In horto Metrodori*. Izvorni termin, dakako, ne znamo, ali najvažnije salonitansko groblje treba jednostavno nazivati Zapadnom nekropolom, što je dovoljna odrednica. Nema nikakve dvojbe da se izraz *hortus* iz natpisa odnosi samo na jednu jedinu dobro definiranu grobnu česticu bez obzira na to koje je veličine ona u kojoj je ležao sarkofag (*arca* je česti termin za sarkofag) Aurelija Amura i Aurelije Kvinte. Sa sarkofagom, naravno, donirao im je i mjesto (što je često različita stvar) Aurelije Aprilijan, dok je vlasnik čitavog areala bio neki Metrodor. Nije rijedak slučaj da se pribavljanje grobnog mjesta obavlja prodajom ili dragovoljnim ustupanjem. U svakom slučaju ovdje nije riječ o vrtu nekog Grka Metrodora još iz doba helenizma (isejska Salona po G. Novaku), prije rimske kolonizacije i nastanka rimske kolonije. Natpis je poganski, a po svoj je prilici iz tetrarhijskog doba, na što upućuje navođenje visine kazne za uzurpaciju u solidima.[10] Još eksplicitniji je u tome pogledu natpis Julije Mutijane (CIL III 2397).[11] Taj je natpis čak i raniji od prethodno spomenutog. Osim navedena dva, postoje još dva natpisa u kojima se također spominje *hortus* u sepulkralnom kontekstu (CIL III 1072; 2206). To nedvosmisleno upozorava da termin pripada sepulkralnom, a ne gospodarskom kontekstu.

Salonitanska zapadna nekropola bila je planirana i izrađena s grobnim arealima precizno ograđenim monumentalnim kamenim blokovima.[12] Riječ je o kvadratnim ili pravokutnim prostorima koji su većih ili manjih dimenzija. Vjerojatno su upravo takvi areali bili i hortikulturno uređeni, jer su prije spominjani natpisi koji donose izraz *hortus* otkriveni upravo na zapadnoj nekropoli (slika 1). Međutim, treba naglasiti da se slične slične parcele javljaju i na istočnoj nekropoli, o čemu svjedoči jedan natpis otkriven u recentnije doba.

Riječ je o dva iznimno važna fragmenta spomenika (slike 2 i 3) kojima se kao pripadajući na temelju ikonografskih i epigrafskih elemenata priključuje još jedan

10 Solidus je zlatni novac uveden kao zamjena za *aureus* godine 309. O solidu usp. Th. Mommsen, Über das römische Münzwesen, Forgotten books (London) 2018., 87-88.

11 Natpis glasi: Iulia Mutiana sibi viva/posuit et Aur(elio Pateati suo inter arcas/in medio in horto at viam/prospicientem in areolam/veter(em) at Salventiam Ingonam/loco concesso ab Aelio Marulino.

12 Ž. Miletić, Murazzo Zapadne salonitanske nekropole, Radovi. Razdio povijesnih znanosti (15), 1988./1989., 49-70. O salonitanskim nekropolama usp. i J. Mardešć, Salonitanske nekropole, Opuscula archaeologica 27, 2003., 503-511.

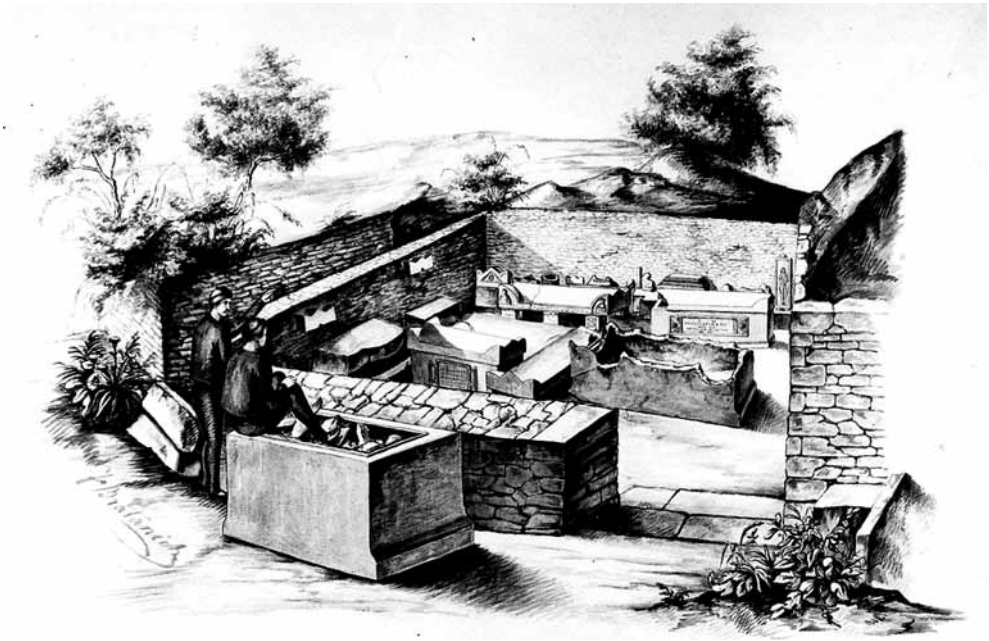

Slika 1. Salona. Crtež grobnog areala (hortus) na Zapadnoj salonitanskoj nekropoli (autor Frane Bratanić), prva polovica 19. st

koji se već otprije čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (slika 4).[13] Do sada nije objavljen, što je i razumljivo jer ga je bilo teško smjestiti u neki kontekst. Nova dva fragmenta pokazala su njihovu međusobnu pripadnost. Novi fragmenti nađeni su na istočnoj nekropoli, na dijelu koji je tada, u doba druge polovice I. stoljeća, još bio izvan grada. Kasnije, u II. stoljeću, taj je dio bio uključen u gradsko tkivo (unutar gradskih zidina), ali je areal još barem neko doba živio, iako su gradski sadržaji osvajali slobodni prostor. Riječ je o stupcima četvrtastog presjeka na kojima se čita natpis: *per hortum sepulcri.... Pateati*. Već poznati fragment iz Arheološkog muzeja stajao je dakle na samom kraju. Među prva dva i trećim stupcem nedostaje barem još jedan i njemu pripadajući dio natpisa. Sada je jasno kakvog je karaktera bio natpis, riječju *sepulcri* objašnjava da je to vrt u sklopu grobne parcele (*hortus sepulcri*). Očito je da je u sintagmi naglasak na riječi *hortus*, a vlasnik mu je neki Pateat (*Pateatus*). Na neočuvanom stupiću bio je gotovo pouzdano njegov *praenomen* u obliku kratice i *nomen*, a možda je i potonji bio skraćen. Prostor među stupcima zatvarala je ograda (*cancellum*) koja je bila uglavljena u žljebove na njihovim bokovima (debljina). Pluteji kancela nisu očuvani, ali iz prikaza i dr. poznato je da

13 N. Cambi-I. Matijević, Per hortvm sepvlcri, Tusculum 6, Solin 2013., 35-55.

Slika 2. Prednja strana blokova A i B

Slika 3. Prednja strana blokova A i B

su pregrade najčešće bile jednostavne rešetke (kamene, drvene ili željezne).[14] Taj natpis upozorava da je posrijedi komplesan i nedvojbeno velik ambijent s jednim ili više grobova te vrt. Grobu i vrtu pristupalo se slobodno, na što upućuje prijedlog *per*. U takvim „vrtovima" bilo je voćki i drugih nasada kojima su se putnici i namjernici mogli osladiti, ali u svrhu odavanja počasti pokojnicima. Gladnim putnicima na ulazu u grad (nekropole su u pravilu izvan grada) dobro su dolazili takvi plodovi. Ostavljanje hrane na grobovima u katoličkom je društvu davno nestalo iz upotrebe, ali E. Dyggve zabilježio je primjer iz salonitanske okolice (Kaštel Sućurac) još u prvoj polovici XX. stoljeća, što znači da se tradicija ipak održavala.[15] Kod pravoslavaca se daća (gozba na grobu) do danas očuvala.

O pokapanju u „vrtovima" ima važnih vijesti u izvorima. Tako Ciceron svoju kćer Tuliju želi pokopati u vrtu (*hortus*) u okviru svetišta (*fanum*) na suburbanom

14 Kao primjer usp. P. Zanker, Pompei. Scietà, immagini e forme dell' abitare, Torino 1993., sl. 177, 178 ili H. Wrede, Die spätantike Hermengalerie von Welschbillig. Untersuchungen zur Kunsttradition im 4. Jahrhundert n. Chr. Und zur allgemeinen Bedeutung des antiken Hermenmals, Berlin 1972., 132, br. 2, tab. 76, 77 (arkosolij „Domus Petri" San Sebastiano u Rimu i grobna komora Naissus (Niš).

15 E. Dyggve, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951., 112, sl. V, 42.

Slika 4: Prednja ploha bloka C

Slika 5: Stražnja ploha bloka C

imanju.[16] Poznato je i da je car Kaligula bio pokopan u *Horti Lamiani*,[17] a Neron u *Horti Domitiae* u blizini tih palača.[18] Ima još sličnih primjera odnosa groba i okoliša, što upućuje na to da je odnos pokopa i palače u kasnoj antici toliko poznat da o tomu ne treba raspravljati.[19] Treba spomenuti i da Petronijev Trimalhion u svojoj oporuci određuje kako treba izgledati njegov vlastiti grob. Njegov grobni areal mora biti primjereno velik: 100 stopa na pročelju (*in fronte*), a 200 u dubini prema slobodnom prostoru (*in agro*). Dimenzije su to oko 30 m na pročelju, a postrance 60 metara, što znači da bi to bila parcela pravokutnog oblika. Salonitanske grobne parcele imaju najviše do 50 stopa na pročelju, što su također goleme dimenzije za razmjere raspoloživog prostora njezinih nekropola. Trimalhion traži da oko njegova spaljenog tijela bude mnogo raznih vrsta voća, a da vinogradi budu naokolo (*poma sint circa cineres meos*). Trimalhion smatra

16 To spominje Ciceron u pismima Azijatiku : N. Purcell, Tomb and Suburb. „Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung - Status -Standard. Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985.", Bayerische Akademie der Wissenschaften München, 1987., 31 I bilj. 32.

17 Svetonije, Gaj 59.

18 Svetonije, Neron 50.

19 N. Purcell 1987., 31; H. Von Hesberg, Römische Grabbauten, Darmstadt 1992., 229-230.

da ne smije biti lošije uređeno ono mjesto u kojem će daleko duže boraviti od onog u kojem živi u kratkom ljudskom životu. Naređuje također da se uklešu riječi HMHNS.[20] Takva testamentarna odluka trebala bi spriječiti promjene koje bi nasljednici mogli načiniti u odnosu na testamentarne odluke. Kolikogod se iz tih riječi jasno iščitava Petronijeva satirična poruka, stvarnost je bila takva kod obijesnih ljudi (poput Trimalhiona). Isto tako stvarnost je bila da su nasljednici ili čak neki drugi uzurpirali ili izmjenjivali izvorni grob i okoliš.

I na prednjoj i na stražnjoj strani spomenutih salonitanskih stupaca pojavljuje se *phallus* u spuštenom položaju, u vrlo realističnoj izvedbi. Muški spolni organ simbol je plodnosti, što je logično jer bez njega nema ljudske prokreacije. U ovom slučaju *phallus* je kao ikonografska koncepcija preuzet od herma, ali stubac nije personaliziran nego je opći simbol i u skladu je sa željenom plodnošću sepulkralnog vrta. Krije li se iza takvog plodonosnog simbola i neka eshatološka poruka, teško je kazati, ali je moguće.

Jedan važni salonitanski natpis potvrđuje odnose i funkcioniranje jedne takve raskošne grobne parcele (CIL III 9315).[21] Osim dimenzija, koje su nešto manje od polovice Trimalhionovih, daju se podatci o slobodnom kretanju do mjesta za žrtvovanje i kućice za obroke i smještaj (*diaeta*) koju po potrebi otvara vrtlar-grobar (*hortulanus*). Ista funkcija na groblju spominje se u evanđelju i u slučaju Isusova/Josipova hortusa (Io. 20, 15). Naime, Marija Magdalena ne prepoznaje Isusov lik zamjenjujući ga s grobarom. Prvo što je Mariji, normalno, palo na um jest da se među grobovima, gdje mu je mjesto, mota *hortulanus*. Na uskrslog Isusa nije ni pomišljala. Sve to potkrepljuje pretpostavku da je Raspeti bio pokopan na povećoj grobnoj parceli na kojoj je bila i nova grobnica usječena u stijenu. Ostala evanđelja ne spominju *hortus* nego samo grob (*sepulcrum*, *monumentum* ili *spelunca*) izduben u stijeni (Mt 27, 57-61; Mk 15, 42-47; Iv. 19, 38-42), što je bio omiljeni tip grobnice, osobito u istočnom dijelu Rimskog Carstva, gdje je inhumacija čitavog tijela uobičajena i u doba kad je na zapadu incineracija bila daleko prevladavajući oblik pogrebnog rituala. Logično je da se sve ono što se u sinoptičkim evanđeljima označava terminom *sepulcrum* odnosi zapravo na grob u sepulkralnom

20 Petrinje Arbiter, Satiricon 71. Formula H(oc) M(onumentum) H(eredes) N(on) S(equitur) znači da nasljednici nemaju pravo vlasništva nad grobom i svojevrsna je zaštita od uzurpacije i bilo kakvih pomjena. Kratica je zabilježena na bezbrojnim natpisima.

21 Natpis glasi: Finis loci/qui est/Q.S.C./in fr(onte) sec(us) flu(men) p(edes) XXXXV/item sec(us) Moni(mentum)/*in ag(ro) p(edes) XXXXII item/a capite sinis(tro) long(um) p(edes) XVI/at quem locum iter/ambitum, actum, aditum/sacrificioque (faciundi) causa/quibus esse oportet opor/tebit d(iaeta?) ap(eruit?) hor(tulanus*). Čitanje je donio Bulić po Mommsenovim uputama Bd 9, 1886. 41, br. 48 i d. Usp. N. Cambi, „Salona und seine Nekropolen", u: Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung - Status -Standard. Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985., Bayerische Akademie der Wissenschaften München 1987., 261-263.

vrtu (*hortus).* Pilatu su osuda i zahtjev za tijelom olakšali situaciju jer je, pošto je politikantski obavio ono što se od njega tražilo, izbjegao obvezu pokopa, pa kolikogod u takvim slučajevima bila skromna, ipak je obvezivala i nešto koštala. Kad se već tako dogodilo, postavio je Pilat stražu na grobu da netko od Isusovih sljedbenika ne bi otuđio posmrtne ostatke i od njih načinio kultne predmete (relikvije).[22] Pilat, dakako, nije ni u primisli očekivao uskrsnuće.

Egzekucije su se izvršavale uz ceste uz koje su i bila groblja. Poznato je da je Marko Licinije Kras u svojstvu pobjedničkog vojskovođe pripadnike Spartakove pobune raspeo uzduž ceste Via Appia izvan Rima.[23] Na taj način svrha pogubljenja dobila je snažan egzemplarni učinak. Evanđelja pokazuju, iako izravno ne spominju, da je i Krist bio raspet uz cestu, u blizini grada, što se može razabrati iz činjenice da su mu se prolaznici izrugivali (Mt 15, 39; Mk 15, 29). Zar bi to bilo moguće da je mjesto bilo udaljeno od ceste? Tko bi mu prilazio samo da mu se ismijava ili da ga izgrdi? Mjesto raspeća, odnosno nekropola, bili su, kako je bio običaj u antici, izvan grada. Vjerojatno se poslije proširenja mjesto događanja našlo unutar gradskog tkiva (unutar gradskih zidina). Cesta je uzlazila na brežuljak Golgotu, na hebrejskom, a Calvaria na latinskom. Značenje oba izraza kao mjesta egzekucije (Lubanja, Lubanjsko ili Kosturnica) nedvojbeno aludira na groblje unutar kojega je bio *hortus* Josipa iz Arimateje (Mt. 27, 33; Mc 15, 22; Lc , 23, 33, Jo 19, 17-18.). U nekim prijevodima evanđelja spominje se i Ćelavo brdo, što bi značilo da ono nema vegetacije. Ni to ne bi, topografski gledano, bilo nemoguće, ali vjerojatnija su prvospomenuta značenja. Toponim indicira da je mjesto odvajkada bilo upotrebljavano kao grobište i da su se kosti tamo pojavljivale pri svakom novom ukopu. Lubanje su do danas impresivni simboli smrti koji je bio opomena i živima na neminovni kraj (*memento mori*). Stoga valja smatrati da su se Raspeće i Isusov grob nalazili na jednoj od jeruzalemskih nekropola na cesti koja vodi izvan grada. Moguće je da je uz cestu na pročelju bio hortus Josipa iz Arimateje, kao što je bio slučaj kod društvenih uglednika, a nalazio se u blizini mjesta egzekucije. Nije to bio razlog pokopa u Josipovu hortusu nego u vlasnikovoj želji.

Običaj pokapanja na česticama s raslinjem, ukrasnim stablima i voćkama javio se još u Egiptu, a proširio se i na čitav istok.[24] *Hortus* se na grčkom naziva κῆπος i terminološki se povezivao s riječju τάφος (grob). Termin κῆπος pojavljuje se u grčkom tekstu Novog zavjeta kao mjesto Isusova pokopa. Takav je raskošni grobišni

22 Ovdje se, naravno, ne misli na kršćanske relikvije, jer od običaja čuvanja relikvija nije bilo imuno ni poganstvo, od kojega je potekao i kršćanski običaj.

23 Apian, Civil Wars, prijevod J. Carter, Penguin Books, Harmondsworth, 1996., 116.

24 J.M.C. Toynbee, Death and Burial in the Roman World, London and Southempton 1971., 94-100.

vrt (κῆποτάφιον) bio izraz bogatstva i moći elite i na grobljima. Josip iz Arimateje pripadao je takvoj eliti koja je razmišljala i o sudbini nakon smrti. Oblik spoja tih dviju riječi javljao se u latiniziranoj formi *cepotaphium*. O upotrebi tih termina u grobnoj terminologiji usp. J.M.C Toynbee i N. Purcell.[25] Sam grobni spomenik u grčkom tekstu Novog zavjeta javlja se kao μνημεῖον, što odgovara latinskom izrazu *monumentum*. Jedina razlika između Isusova groba na hortusu i hortusa u zapadnom dijelu Rimskog Carstva jest u tome što je kod potonjeg prevladavao obred spaljivanja tijela, a na istoku polaganja bez izlaganja ognju.

Poznato je da su se u povijesti stvarala svetišta (*heroa*) posvećena takvim herosima, često i s lažnim relikvijama koje upotrebom postupno postaju „autentične".[26] Prije opisani razvoj na temelju izvora i arheologije te međusobna povezanost groba i mjesta raspeća dobro odgovaraju realnoj situaciji u posljednjim satima Isusova života. Nakon višestoljetnog razvitka Isusov je grob narastao do monumentalnog heroona – do Mauzoleja Svetoga groba – koji je izvorno pripadao Josipu iz Arimateje. Kasnije je Mauzolej uklopljen u crkvu Sv. Groba koju je gradila Konstantinova majka Helena.[27] Ako je doista bilo uspješno identificiran Isusov grob, tada se od ostataka izvornog „vrta" (*hortus*) nije ništa očuvalo. Razvitak Isusova groba upravo je onakav kakav je poznat na potonjim kršćanskim grobljima, gdje su bili pokopani martiri, koji su imali svoj početak u skromnim grobovima i u razvoju su izrasli do velikih bazilikalnih građevina.

Zaključno valja ustvrditi da je u evanđeljima mjesto raspeća vjerodostojno opisano i da odgovara sepulkralnim običajima prve polovice I. stoljeća. U doba kad su evanđelja sastavljana Isusov je grob nesumnjivo stajao u svojem prvotnom obliku. U ovom su slučaju arheologija i izvori podudarni i dobro pokazuju sam čin raspeća i pokapanja. Termin κῆπος = *hortus* znači vrt, ali odnosi se na vrt u sepulkralnoj upotrebi koji je istodobno dobro služio kako u humanitarnom tako i ritualnom pogledu. Stoga nije nikakvo čudo da je u jednom takvom sepulkralnom „vrtu" bilo mjesto Svetoga groba koje je čašćeno tijekom više stoljeća, znatno duže od stoljeća burnog razvitka događaja u Izraelu, tj. do slomljenog ustanka Bar Kosibe godine 135., kad je Jerušailim postao *Aelia Capitolina*. Prema ovdje iznesenim razmišljanjima i arheološkim iskustvima, jasno proizlazi da Isus nije bio pokopan u nekakvom skromnom ambijentu nego, naprotiv, u elitnom okruženju među uglednim građanima. Iz raznih povijesnih i običajnih

25 J.M.C. Toynbee 1971., 73-100; N. Purcell 1987., 35-36. 27 A, 27, 28

26 Tako su naprimjer Heroa s lažnim Herkulovim relikvijama postojala posvuda po Sredozemlju. Svaka Heraclea ili Herculanum, a ima ih uistinu mnogo, imali svoj Heraklov heroon.

27 R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1975., 62-65, sl. A 27, 27, 28. Izvanredne slike usp. S. Kochav, Izrael. Sveta zemlja i njezin sjaj, Zagreb 2000., 172-183.

razloga nije moguće slijediti razvitak toga mjesta od Josipa iz Arimateje do Konstantinove majke Helene, ako je uopće to jedno te isto mjesto. Naime, sve je bilo višekratno pregrađivano, pa je upitno što je od izvornog groba uopće i moglo preostati. Rimljani s Isusovim pokopom nisu imali nikakve veze.

Summary

Where and How was Jesus Buried

The intention of this paper is to prove that the meaning of the term hortus, owned by Joseph of Arimathea, which is mentioned in the Gospels as the burial site of Jesus, is not an ordinary garden used for utilitarian purposes. With regard to the fact that a tomb was cut into a rock in this garden, it was undoubtedly intended for burial purposes. Sources on the 'garden', in which various esteemed persons, such as Cicero's daughter, and emperors Caligula and Nero, were buried, speak of the fact that gardens of this type were used for sepulchral purposes. Particularly illustrative is the example of the ambient that Petronius's wanton freedman Trimalchio wished to be buried in – a huge hortus with plants and fruit-trees, which ought not to be in want of anything.

A set of inscriptions from Salona further speak of the meaning and use of the term hortus in the sepulchral context. Hortus is a well-known terminus technicus for grave plots of small and medium size, earlier intended for burial purposes (Figure 1). Owners often sold or granted the entitlement to be buried in such an enclosure. Sepulchral epigraphy helps explain the term hortus and define the relations among graves – not only in Jerusalem, but also in general. Several Salonitanian inscriptions are particularly important for the explanation of this term. It ought to be mentioned that it caused major misunderstandings in the Croatian scientific literature due to incorrect understanding thereof; similar situations happened to translators of the Bible too. The reason for this misunderstanding lies in one inscription, unfortunately lost, but fortunately published (CIL III 2207), which reads as follows: Avr(elius) Aprilianvs se vivo donavet/arcam Avr(elio) Amvro et Avr(eliae) Qvintae quae /est in (h) orto Metrodori vivi sibi posvervnt II[.....]annor/quod si [quis p]ost mortem eorvm s]vp/[er eos alia corp]ora velet (!) [in]po[nere]/..... sol[idos....]. The term hortus was interpreted as the garden owned by a certain person of the name of Metrodorus, in which a necropolis was later erected. Unintentionally, F. Bulić, and subsequently G. Novak and M. Suić, due to lack of understanding as to the true meaning of the term hortus, caused this confusion. According to this inscription, Bulić gave the name of in horto Metrodori to the entire western necropolis, which stretched for kilometres outside of the western border of Salona all the way to Kaštel Sućurac. A confirmation in connection with the use of the term hortus was offered by the recent find of two small pillars on the eastern necropolis of Salona, which – like herms – include realistic presentations of the phallus with the following inscription: per hortum sepulcri (Figures 2 and 3) both on the front and on the back side. One pillar from the Archaeological Museum in Split, with the inscription Pateati, may evidently

be linked to these two newly discovered ones (Figure 4). This part of the eastern necropolis very soon became integrated into the city due to its spreading.

As sepulchral area, hortus had already been known in the Greek world, from where it spread to the Hellenised Israel under the Greek term κῆποτάφιον. Though the term was Latinised (cepotaphium) in the Western Roman Empire, hortus was in much more frequent use. Thus, Jesus was not buried in a modest ambient, but rather among the Jewish elite, to which Joseph of Arimathea belonged. Nothing has remained from the original tomb of Jesus due to the changes over the centuries. The erection of the Basilica of the Holy Sepulchre by Helena, mother to Emperor Constantine, caused the most significant changes in this respect.

In conclusion, it should be established that in the Gospels, the locus of crucifixion was authentically described, and it suited the sepulchral customs of the first half of the 1st century. At the time of the creation of the Gospels, the tomb of Jesus was most probably still in its initial form. In this particular case, archaeology and the sources correspond and present the act of crucifixion and burial well. The term κῆπος=hortus means garden, but refers to garden in sepulchral use, which served well both humanitarian and ritual purposes. There is no wonder therefore for the Holy Sepulchre to have been located in such a sepulchral 'garden' and honoured over a number of centuries – much longer than for the duration of the rich development of events in Israel, i.e. until Bar Kosba's unsuccessful revolt in the year 135, when Jerusalem became Aelia Capitolina. According to the presented reflexions and archaeological experiences, it is evident that Jesus was not buried in a modest ambient, but rather in an elite surrounding, among distinguished citizens. A necropolis must have existed on the hill of Golgotha, by the road where Jesus had been crucified. The toponym meaning skull or ossuary indicates there had been a cemetery from the earliest days. The skull is a symbol of death. Due to various historical and other reasons, it is impossible to follow the development of the tomb of Jesus from the hortus of Joseph of Arimathea to the Basilica of Constantine's mother Helena, provided it is the same place at all. As multiple alterations had taken place there, it remains questionable what may have survived from the original grave at all.

Nataša Štefanec

Izvorni znanstveni članak
Rukopis je prihvaćen za tisak: 16.03.2022.
DOI: 10.21857/ypn4ocdwj9

IZVJEŠĆA O OBRAMBENIM I GRAĐEVINSKIM ZAHVATIMA NA PODRUČJU IVANIĆKE KAPETANIJE U 16. STOLJEĆU*

Nastavljajući se na dosadašnja temeljna istraživanja, posebice ona Milana Kruheka, rad donosi nove informacije o razvoju obrambenih potencijala i vojnoj organizaciji Ivanićke kapetanije u 16. stoljeću.

Posebni naglasci stavljeni su na: probleme u izgradnji utvrda Ivanić i Kloštar Ivanić, rekonstrukciju brojnosti plaćenih vojnika u utvrdama Ivanićke kapetanije u 16. i 17. stoljeću, opskrbljenost ivanićke utvrde i okolnih utvrda oružjem i municijom te financijski status Ivanića u građevinskim planovima Habsburgovaca. U članku je prezentirana i dosad neobjavljena karta Slavonske krajine, koja se čuva uz spise iz 1587. godine, iako je možda kasnijeg porijekla, a na kojoj ivanićka utvrda čini jedan od četiri osnovna stupa obrane u tom dijelu Hrvatsko-Slavonskoga Kraljevstva.

Ključne riječi: Slavonska krajina; Vojna krajina; utvrda Ivanić; Kloštar Ivanić; 16. stoljeće; rani novi vijek.

Sustav obrane Slavonskoga Kraljevstva Habsburgovci su konsolidirali brojnim mjerama i rješenjima u posljednjoj trećini 16. stoljeća. Od 1570-ih posebno su intenzivno obnavljane i vojskom zaposjedane brojne utvrde u okolici Ivanića, a 1578. godine uspostavljena je i čvršća vojnokrajiška hijerarhija, pri čemu je jedno od tri kapetanijska sjedišta, uz Križevce i Koprivnicu, postao Ivanić. Građa za ovu problematiku čuva se u nekoliko, ponajviše austrijskih, arhiva. U Štajerskom državnom arhivu u Grazu nalaze se izvješća i pisma raznih povjerenstava i pojedinaca koji su odašiljani u Slavonsku krajinu ne bi li se utvrdilo u kakvom su općem stanju vojska, utvrde i obrambeni sustav te kako ih poboljšati uz raspoloživa financijska sredstva. Dio građe nalazi se i u Ratnom arhivu u Beču,

* Članak je nastao na temelju izlaganja pod naslovom *Izvješća o obrambeno-građevinskim zahvatima na području Ivanićke kapetanije u 16. stoljeću* održanog na znanstvenom skupu u Kloštru Ivaniću *Pogled u prošlost: 920 godina povijesti Otoka Ivanicha* (13. studenoga 2013.). Skup su organizirali Hrvatski institut za povijest, Hrvatsko katoličko sveučilište, Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, Zagrebačka županija, Općina Kloštar Ivanić, Grad Ivanić Grad i Općina Križ. Zbornik sa znanstvenog skupa nije objavljen.

posebno u zbirkama *Alte Feldakten* i *Windica*. U članku ću prezentirati dio iznesenih obrambenih mjera i rješenja predlaganih za obranu i utvrđivanje područja Ivanića, Kloštra Ivanića i Ivanićke kapetanije.

Odličan temelj za istraživanje ove teme osigurao je u svojim radovima Milan Kruhek, posebice u članku „Ivanić grad u sustavu slavonske granične obrane u 16. i 17. stoljeću" (Zbornik *900 godina Ivanicha,* 1994.) te u svojoj monografiji o Vojnoj krajini u 16. stoljeću (*Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog Kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, 1995).[1] Razmotrio je relevantne saborske rasprave i građu u domaćim arhivima, ali i dio građe iz austrijskih arhiva. S obzirom na to da su izvori rasuti u brojnim fondovima, navedenim, ali i daljnjim istraživanjima bit će moguće upotpunjavati 'kostur' koji je osigurao Kruhek te sve preciznije rekonstruirati kako su u pojedinom razdoblju izgledale utvrde na promatranom prostoru, kako su tekli (ili stagnirali) radovi na utvrđenjima te kako se uopće razvijala Ivanićka kapetanija.

Prostorom Slavonske vojne krajine (kasnije Varaždinski generalat) već se od polovine 16. stoljeća upravljalo iz Dvorskog ratnog vijeća u Beču, a od 1578. godine iz Dvorskog ratnog vijeća u Grazu. Odluke o ulaganjima u izgradnju pojedinih utvrda, ali i logističku infrastrukturu uopće, donošene su tek nakon temeljitog izviđanja terena i razmatranja strateških obrambenih potreba cijele Slavonske krajine. U velikoj su mjeri odluke austrijskih povjerenika o tome što će se točno, i na koji način, obnavljati i utvrđivati ovisile o pravcima osmanskih pljački i očekivanim smjerovima napada. Jednom donesene, odluke su se dijelom provodile, a dijelom su nailazile na prepreke. Najčešće prepreke bile su kašnjenje odobrenih isplata za gradnju, zatim fazna i postupna obnova uslijed koje su objekti propadali, nevoljko odobravanje tlake i radnika od strane Sabora, loš odaziv lokalnog plemstva na odluke Sabora o davanju tlake i provijanta, nedolazak radnika ili njihov brz odlazak s gradilišta, loši vremenski uvjeti i slično. Nadalje, za razliku od Hrvatske krajine, koja je bila kapetanijski ustrojena još u prvoj polovini 16. stoljeća, prostor Slavonske krajine bio je temeljito uređen tek krajem 1570-ih. Do toga vremena u Krajini je u funkciji bilo relativno malo djelatnih utvrda, među kojima su se tek počeli isticati kandidati za sjedišta većih obrambenih cjelina.

1 Milan Kruhek, „Ivanić Grad u sustavu slavonske granične obrane tijekom 16. i 17. stoljeća", u: Božo Rudež, ur., *Zbornik 900 godina Ivanicha*, Kloštar Ivanić – Ivanić Grad – Križ, 1994., 250-274; Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog Kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb, 1995.

1. Utvrde i rodovi plaćene vojske ivanićkog kraja

Što se tiče konstituiranja Ivanićke kapetanije, praktični planovi za njezino ustanovljenje razvijeni su 1577. godine, a operativno je počela djelovati 1578. godine. Još 1550-ih i 1560-ih, pa i u samom vojnom proračunu iz 1577. godine, Ivanić i Sveti Križ nalazili su se na relativno kratkom popisu od desetak djelatnih utvrda Slavonske krajine zaposjednutih plaćenom vojskom, ravnopravno uz Zagreb, Varaždin, Križevce, Koprivnicu, Đurđevac, Sveti Križ, Topolovac, Bisag i nekoliko drugih. Uveliko se računalo da bi jednu od vodećih uloga, pa i status kapetanijskog sjedišta, u Slavonskoj krajini mogla dobiti utvrda Cirkvena, što kasnije nije realizirano. Reformni prijedlog iz 1577. znatno je povećao broj djelatnih utvrda u Slavonskoj krajini na čak 35 utvrda, što je podrazumijevalo i obvezivanje štajerskih staleža na bitno više financijske izdatke. U prijedlogu je ustanovljeno da bi Stari i Novi Ivanić trebali biti među nekoliko glavnih zapovjednih mjesta u cijeloj Slavonskoj krajini. Vojni proračun Sabora u Brucku iz 1578. godine pročistio je reformni prijedlog i precizirao stanje te jasno definirao tri kapetanijska mjesta – Koprivnicu, Križevce i Ivanić – kojima su podređene ukupno 24 utvrde. Pod Kapetaniju Ivanić dospjeli su Kloštar Ivanić, Sveti Križ i Gofnic (Gofnec).[2] Ivanić je tako potvrdio svoju važnu stratešku i taktičku ulogu u Krajini na kojoj su vojnici iz Ivanića bili iznimno važna skupina.[3]

Muster liste iz 17. stoljeća svjedoče o opstanku upravno-teritorijalne podjele Slavonske krajine s nekim izmjenama i dopunama. U funkciji su tada bile Natkapetanija Križevci, Natkapetanija Koprivnica, Kapetanija Đurđevac (Đurđevac je i u ranijim razdobljima imao viši status od obične utvrde), Natkapetanija Ivanić te Natkapetanija Petrinja. Iako je Natkapetanija Petrinja ustrojena nešto kasnije od ostalih, taj se dio Krajine većim dijelom 17. stoljeća nazivao „Slavonska i Petrinjska krajina" (u stručnoj literaturi Varaždinski generalat). Natkapetaniji Ivanić godine 1630. pripadale su utvrde Sveti Križ i Nadražica. Potonja je oduzeta Osmanlijama i naseljena je uglavnom Vlasima. Takvo je stanje opstalo duže vrijeme te se ponavlja u muster listama iz 1644., 1651. i 1678. godine.[4]

2 Svi spomenuti prijedlozi i vojni proračuni sistematizirani su u tablicama u prilogu sljedeće knjige: Nataša Štefanec. Država ili ne. Ustroj Vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici, Zagreb, 2011., 465-494. Vidi i: Kruhek, 1995., 267-268. Još jedan prijedlog iz 1576.-77. koji nije sasvim zaživio vidi u: Kruhek, 1995., 261-262.

3 Primjerice nadvojvoda Karlo pisao je u svibnju 1575. godine Zagrebačkom kaptolu da mu je došla vijest da su se neki kaptolski podložnici i službenici zajedno s banom Erdődyem i vojnicima iz Ivanića uputili u pohod prema Dubici i da su tamo spalili neke osmanske luke. Napomenuo je da takvo ponašanje proturječi jasnim i opetovano ponavljanim carskim naredbama o primirju koje je na snazi, ali mjere protiv njih nisu poduzimane. Beč, Kriegsarchiv, Alte Feldakten (dalje Beč, KA, AFA), 1575-5-1, 3.

4 Četiri muster liste iz 17 stoljeća: Graz, Steiermärkisches Landesarchiv, L.a.a. A. Antiquum XIV (dalje Graz, StLA, Antiquum XIV), 1630, No. 28; Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 175, 1644, No. 1103; Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 191, 1651/2, No. 1097; Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 254, 1678/1, No. 1102.

Prilog 1. Vojska smještena u Ivaniću i utvrdama koje su od 1578. službeno postale dio Ivanićke kapetanije (1553. – 1678.)[5]

	Ivanić	Kloštar Ivanić	Sv. Križ	Gofnic	Nadražica
1553.	300 konjanika 140 haramija				
1554.	66 konjanika 39 haramija	65 konjanika 81 haramija			
1556.	90 haramija	10 konjanika 37 haramija			
1558.	50 njem. pješ. 120 haramija				
1559.	40 konjanika 188 haramija		2 pošt. konja		
1565.	51 njem. pješ.		20 novih pješ.		
1573.	5 konjanjika 50 njem. pješ.		20 haramija		
1577.	51 njem. pješ. 5 konjanika 1 puškar	40 husara	22 haramija		
1577. – prijedlog	Stari i Novi Ivanić 150 haramija 100 njem. pješ. 100 husara	100 haramija 50 arkebuzira	70 haramija	50 haramija	
1578.	100 haramija 80 njem. pješ. 50 husara	50 haramija 50 arkebuzira	50 haramija	50 haramija	
1580. - nije zabilježen raspored po utvrdama	65 njem. pješ. 200 haramija 50 husara				

5 Podaci za tablicu u: Radoslav Lopašić. „Prilozi za poviest Hrvatske iz XVI. i XVII. vieka iz štajerskog zemaljskog arhiva u Gradcu", u: *Starine JAZU XIX* (1887), 212; Kruhek, 1995, 155; Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 22 (1556/4), 1556-X-29; Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch 28 (1559), 1558-III-1 – 1559-I-28; Petar Hegedić, Marta Jurković, Nikola Ostojčić, Filip Šimunjak. „Popis isplata vojsci u Hrvatskoj i Slavonskoj krajini u listopadu i studenome 1556, prema dvama registrima: prilog istraživanju rane faze vojnokrajiške povijesti" u *Radovi ZHP 51*, No. 2 (2019.), 345-375; Lista iz 1573: Beč, KA, AFA, 1573-6-1; Radoslav Lopašić. *Spomenici Hrvatske krajine. Knjiga 1. od godine 1409. do 1610.* Zagreb, 1884., 102; Beč, KA, AFA, 1577-8-2 (staro stanje s prijedlozima); Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 48, 1577/2, 1577-VIII-24; Beč, KA, AFA, 1685-3-1 (Stands Tabella über dem unter Ertz-Hertzog Carln A. 1580); Štefanec, Država ili ne, 446-467, 488-492.; Graz, StLA, Antiquum XIV, 1630, No. 28; Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 175, 1644, No. 1103; Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 191, 1651/2, No. 1097; Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 254, 1678/1, No. 1102.

1630., 1644. i 1651.	80 njem. pješ. 78 haramija 50 husara 1 oružar 3 puškara		81 haramija		28 haramija
1678.	80 njem. pješ. 78 haramija 50 husara 1 oružar 3 puškara 12 bedemskih puškara		81 haramija		28 haramija

Tablica prikazuje kako su se broj utvrda, broj vojnika u utvrdama, a time i relativna važnost Ivanića u sustavu obrane mijenjali tijekom 125 godina. Kao pojašnjenje uz tablicu važno je napomenuti da je Hans Lenković u vojnom proračunu iz ožujka 1558. godine konstatirao da je Ivanić najviše ugrožena utvrda koja je, prema brojnim savjetovanjima i zaključcima, izgrađena i utvrđena tlakom (*robat*) slavonskih staleža te da bi u nju valjalo staviti jednog čestitog (*redlich*), vojno iskusnog kapetana sa 100 njemačkih i slavonskih dobrih strijelaca (*puchsenschuzen*) te svakoga mjesečno platiti 4 guldena, što bi činilo 440 guldena mjesečno. Takvo pojačanje u elitnom vatrenom naoružanju nije doslovno realizirano, ali su 1559. ipak povećani ukupni brojevi vojnika (naoružanih, doduše, uglavnom ručnim cijevima, a ne suvremenijim puškama).[6] Nadalje, prema muster listi iz 1577., znademo da je László Pethő pod sobom imao 40 husara. Uz te se husare ne navodi utvrda zato što većina plaćene vojske do 1578. godine nije bila jasno raspodijeljena u utvrde. Ipak, pismo glavnog zapovjednika tog dijela Krajine, Veita von Hallegga, iz travnja 1572. te praćenje Pethőve službe daju nam zaključiti da je ta husarska jedinica bila smještena u Kloštru, koji se, očito, povremeno koristio. Zbog toga opće podatke vojnog poračuna o vojsci 1577. dopunjavamo podatkom s muster liste o konjaničkoj jedinici u Kloštru Ivaniću.[7]

Iz tablice je razvidno da se u reformnom razdoblju 1570-ih, dakle tijekom većih osmanskih napada i osvajanja dijela Pounja, znatno povećao broj posada u Ivanićkoj kapetaniji te su one krajem 1570-ih i početkom 1580-ih dosegle brojčano najvišu razinu. U 17. stoljeću ustalili su se broj vojnika i broj utvrda te su tijekom većeg dijela stoljeća ostali nepromijenjeni.

6 Beč, KA, AFA, 1558-1-4; 1558-1-ad4.

7 Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 48, 1577/2, 1577-VIII-24; Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 38, 1572, 1572-IV-21-Kreuz.

Iako su ivanićki dijelovi krajišta bili iznimno istureni i izloženi, tijekom 16. stoljeća Ivanićka je kapetanija imala manje vojnika i utvrda od ostalih dviju kapetanija u Slavonskoj krajini, koje su u utvrdama u zaleđu imale znatne trupe. Tijekom 17. stoljeća Ivanićka je natkapetanija, s oko 317 vojnika, brojem vojnika i utvrda također zaostajala za većima (Koprivnička natkapetanija imala je 527, a Križevačka 584 vojnika). Ipak, bila je jače zaposjednuta od Petrinjske natkapetanije (241 vojnik). Đurđevačka je kapetanija (126 vojnika), već i zbog nešto nižeg ranga, bila posadom najskromnija. Treba naglasiti i da se rodovska struktura vojske bitno razlikovala od jedne do druge natkapetanije, što demonstrira i tablica.

2. Oružje i municija

Vatreno oružje i municija u Krajini su često bili ispod zadovoljavajućih razina, čak i ako stavimo na stranu problem kratkog dometa i nepreciznosti tadašnjega vatrenog oružja te neujednačenost kalibara. Oružja je količinski kronično nedostajalo, a ono kojim se raspolagalo često je bilo hrđavo, pokvareno, nezadovoljavajuće kvalitete i zastarjelo. S vremena na vrijeme moguće je naići na sustavne popise oružja i municije u utvrdama u Vojnoj krajini. Takve popise uglavnom su naručivale vojne vlasti u Grazu i Beču, pogotovo prije ili poslije većih vojnih akcija ili tijekom važnih faza preustroja Krajine. Za izradu popisa bili su zaduženi glavni oružari pojedinoga krajiškog odsjeka, koji su obično surađivali s povjerenstvima koja bi dvorska vijeća odašiljala na teren.

Godine 1563. jedno je takvo povjerenstvo u pogledu Ivanića procijenilo da stanje oružja i municije nije zadovoljavajuće s obzirom na potrebu obrane „ivanićke utvrde, ivanićkog naselja i Kloštra ili staroga Ivanića". U to je vrijeme u ivanićkom kraju na raspolaganju bilo oružje koje je pribavio još zagrebački biskup, u čijem se vlasništvu Ivanić nalazio. Konkretno, radilo se o „2 manja topa (falkoneta) i dva primjerka lakše artiljerije (*Scharftindlen*) srodne teškim bedemskim puškama. Tu su bile još i 34 dobre te neke neupotrebljive puške, dva mala mužara, pola funte olova i nešto topovskih naboja." Nešto bolje stanje nalazimo 1576. godine,[8] a još je jači arsenal oružja popisan 1578. godine.

Inventar oružja i municije u Slavonskoj krajini koji je zgotovio Domenico Conduto, oružar u Varaždinu, 6. prosinca 1578., nakon velikih reformi, ali i nakon nekoliko velikih vojnih akcija 1578. godine, upućivao je na umjereno poboljšanje stanja u ivanićkom kraju. Razne mjere koje su poduzete nakon

8 Kruhek, 1995., 230. Kruhek navodi da su 1576. godine u utvrdama ivanićkog kraja (Ivanić Trg, Ivanić Kloštar, Lupoglav, Božjakovina, Gofnic, Sv. Križ) bila ukupno 2 topa srednjeg kalibra, 2 topa manjeg kalibra, 28 dobrih i oštećenih pušaka, 17 ručnih pušaka, 5 željeznih manjih topova i baruta 10 centi te da je dan prijedlog povećanja naoružanja za 300 pušaka. Kruhek, 1995., 261-262, 265.

ožujka 1578. rezultirale su povećanjem količine artiljerije, pušaka i municije u Ivaniću i obližnjim utvrdama. Vidimo da su sve tri ivanićke utvrde bile opskrbljene barem teškim bedemskim puškama i malim topovima za signalno pucanje (mužari i slično), što je u situaciji stalnog očekivanja osmanskih napada bilo nužno. U samom Ivaniću nalazilo se i nešto većih komada artiljerije. S druge strane, očito je iz izvještaja da je dio naoružanja bio djelomično upotrebljiv ili neupotrebljiv. Cijevi običnih željeznih pušaka bile su često zahrđale i pune rupa, posebno ako su više puta upotrebljavane. Obično su stradavali i drveni kotači postolja koja su nosila veće ili manje topove. Ti su drveni dijelovi, dugotrajnim stajanjem u lošim tvrđavskim uvjetima, često bili izloženi vlazi, kiši i snijegu, pa su ubrzano trunuli. Vojne vlasti u Grazu načelno su željele poboljšati stanje krajiškog naoružanja, ali u stvarnosti je nedostajalo novaca. Problem je bio i u organizaciji transporta za teže komade oružja. U 16. stoljeću stoga nema drastičnih pomaka u količini i kvaliteti oružja u krajiškim oružarnicama (većina ostaje u glavnoj oružarnici u Grazu).

Prilog 2. Prijevod inventara oružja i municije u ivanićkom kraju, koji je napravio glavni oružar u Varaždinu, Domenico Conduto, 6. prosinca 1578. godine. Beč, Kriegsarchiv, Alte Feldakten, 1578-12-4

Ivanić

4 lijevana falkoneta (*Falkonett*), dva su opskrbljena dobrim postoljem/osovinom (*Schaft*) i kotačima, a dva su kraća, ali pucaju kao s olovom; kotači i postolje ne vrijede puno
1 primjerak lake artiljerije (*Scharfetindl*, u izvorniku *Scharfatindl*) na kotačima
1 željezni mužar (*Mörser*) za signalno pucanje (*Kreid schießen*, u izvorniku *Khrait schiesen*)
2 mala topa (*Kammerstück*) za signalno pucanje
32 teške ili dvostruke kukače (*Doppelhake*) od kojih osam neupotrebljivih (4v)
34 njemačke ručne cijevi (*Handrohr*)
10 centi oružnog baruta ili praha (*Zeugpulver*)
3 cente zrnatog baruta ili praha (*Kornpulver*)
2 cente baruta za teške kukače
5 centi olova
400 kugli za falkonet
2.000 kugli za teške kukače

Kloštar Ivanić

12 teških ili dvostrukih kukača
2 komada željezne artiljerije (*Stücklein*, Stück, u izvorniku *Stykhlin*, *schtiklin*) na kotačima koji nisu baš jako upotrebljivi
1 mali lijevani komad artiljerije na kotačima s osovinom, pri čemu kotači nisu najbolji
1 bačva (*Tonne*) oružnog baruta
Nema zrnatog baruta
30 funti olova

Sveti Križ
8 teških ili dvostrukih kukača
1 mali komad artiljerije na kotačima koji nije u dobrom stanju
2 mala topa za signalno pucanje
1 bačva oružnog baruta
20 funti olova
Kad god je potrebno, iz Ivanića se uvijek može dobiti municije od rashodovanog željeza.

Koliko je to oružje bilo korišteno i koliko su municije krajišnici smjeli i mogli trošiti, još je uvijek upitno. Nedostaju nam opsežniji istraživački radovi koji bi propitali mogu li se najvažniji procesi koji se vezuju uz tezu o vojnoj revoluciji primijeniti i na Hrvatsku i Slavonsku krajinu. József Kelenik izveo je neke važne zaključke za prostor ugarskih krajina. Smatra da su dva od tri glavna procesa, masovna upotreba vatrenog oružja i izgradnja novog tipa utvrde 'trace italienne', bili prisutni u ugarskim krajinama, posebno tijekom Dugog rata (1591. – 1606.). Prema Keleniku, masovnija upotreba vatrenog oružja proces je koji je proizašao iz naravi i potrebe ratovanja na samom terenu, dakle potaknut lokalnim potrebama, a ne samo pukom imitacijom zapadnoeuropskih praksi.[9] Pregradnja starih i dogradnja novih utvrda po novim principima utvrđivanja također su vidljivi diljem Krajine i upravo je to zgušnjavanje obrambenih utvrda te udaljavanje neprijatelja od same utvrde nizom zemljanih i drugih vrsta nasipa velikim dijelom održavalo krajišku obranu. Upotreba vatrenog oružja te gradnja nasipa i jaraka modernog bastionskog tipa bile su sastavni dio radova i na utvrdama ivanićkog kraja. Također, ukupan broj registriranih, posebno neplaćenih, vojnika bitno je rastao prema 17. stoljeću, što je još jedan od važnih procesa vojne revolucije. Taj je proces vidljiv i u ivanićkom kraju, na temelju tablice plaćenih vojnika u 16. i 17. stoljeću, izvedene na temelju izvora u prvom poglavlju.

Osim prezentiranih podataka o snazi habsburške krajiške vojske i količini oružja, na osnovi izvora možemo iznijeti i neke dopune historiografiji, ponajprije radovima Milana Kruheka, o izgradnji utvrda oko Ivanića.

3. Požar i štete u Kloštru Ivaniću i Topolovcu 1572. godine

Kruhek izvještava o požaru uslijed eksplozije baruta, koji je Kloštar zadesio 1572. godine nemarnošću vojnika, nakon čega je trebalo popravljati dijelom razoreni „franjevački samostan u Kloštru koji je također bio u službi obrane"[10].

9 József Kelenik. „The Military Revolutin in Hungary" u: Géza Dávid, Pál Fodor, ur. *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Brill. Leiden – Boston – Köln, 2000., 117-159, posebno 157.

10 Citat: Kruhek, 1994., 258. Vidi i sličnu Kruhekovu konstataciju o nesreći koja je 1572. u Kloštru „... uništila sve što je do tada bilo učinjeno na obnovi crkve i samostana". Kruhek, 1995., 252.

Godine 1563. carsko povjerenstvo u Krajini konstatiralo je: „Kloštar ili Stari Ivanić je zapravo zidana crkva okružena ogradom od kolja i zemljanim nasipom. Nalazi se na povišenom zaravanku, sjevernije od Ivanića. Ako se poprave nešto njeni zidovi i utvrđenja, a crkva isprazni i očisti, taj bi prostor mogao poslužiti za smještaj konjaništva.“[11] U Štajerskom zemaljskom arhivu sačuvana su pisma Veita von Hallegga, tadašnjega glavnog zapovjednika Slavonske krajine, iz 1572. godine, koja donose preciznije podatke i možda svjedoče o tome da je kompleks samostana i crkve već tada bio nešto veći od opisanog početkom 1560-ih. Dana 13. travnja 1572. Hallegg podsjeća cara da su drugog dana tekućeg mjeseca (travnja, N. Š.) Osmanlije iz Sigeta i Baboče kod Barcsa prešli rijeku, spojili se s onima iz Virovitice, Brezovice i Slatine te s blizu tisuću vojnika došli podno tvrđice ili izvidnice (*Scarthaus*) Topolovca. Hallegg navodi da napad nije pričinio veće štete jer je ubijen samo jedan haramija i zarobljen još jedan te je na nekoliko mjesta spaljena vanjska ograda koja se nalazila podno te tvrđice. Ali, sedmog dana travnja, u Kloštur Ivaniću, koji pripada banu-biskupu i kojim zapovijeda László Pethő (*Laslo Petew*), noću je izbio požar te je uništio samostan i malo mjesto koje se nalazilo uz njega, opasano lošom starom ogradom. Tamo je bio jedan vojvoda s 49 haramija, koji su u zidinama (*Ringkhmaur*) imali staje, zaključuje Hallegg.[12] *Ringmauer* je obično imao obrambenu i skladišnu funkciju. To su mogli biti deblji zidovi koji su okruživali kompleks crkve i samostana ili prvobitna niska, prizemna samostanska krila i samostanski zidovi koji su tada već bili stavljeni u vojnu upotrebu (franjevci samostan napuštaju 1544. godine). Potonje je vjerojatnije, posebno stoga što i povjerenstvo iz 1563. godine navodi da tu postoje zidovi i utvrđenja crkve, a Matica Blanda navodi da su istočno i zapadno krilo u 16. stoljeću već izgrađeni te da je istočno samostansko krilo bilo prizemno.[13] U svakom slučaju termin *Ringmauer* upućuje na to da su samostanska krila, odnosno zidovi okruživali dvorište, da su bili relativno niski i jednostavni, ali ipak dovoljno prostrani za smještaj stvari. Nadalje, Hallegg konstatira da je podložnicima izgorjelo žito, svinjsko meso i drugo, što znači da je podgrađe Kloštra bilo dosta naseljeno. Prema pismu, Hallegg je odmah poslao 100 momaka (*knecht*) na ojačavanje tih okolnih zidova, a ovi su na tome radili s haramijama. I sam se Hallegg tamo zadržao dva dana. Gospođa Erdödy (*von Eberaw*) i zagrebački kanonici (*Capitls herrn von Agramb*) također su poslali

11 Kruhek, 1994., 256.

12 Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 38, 1572, 1572-IV-13, Warasdin.

13 Matica Blanda. „Samostanski kompleks Svetog Ivana Krstitelja u Kloštar Ivaniću“ u: Božo Rudež, ur. *Zbornik 900 godina Ivanicha*. Kloštar Ivanić – Ivanić Grad – Križ, 1994., 102-111, ovdje 103, 106-107.

u pomoć svoje podložnike, kao i gospoda iz novog dvorca iz Suseda.[14] Dana 21. travnja Hallegg je opet podsjetio da je neprijatelj popalio Topolovac vatrom te da je u Kloštru Ivaniću (*in den Losamendt*), dakle u stanu, gdje se zadržava ban, odnosno biskup zagrebački i gdje se nalazi kapetan László Pethő (*Laslo Pethew*), također izbila vatra, pa su i samostan i malo mjesto do njega izgorjeli. Napomenuo je i da je ograda kod Topolovca tada već bila popravljena, a Zagrebački je kaptol poslao određeni broj kola i podložnika na posao u Kloštar Ivanić te su ovi s vojnicima popravili ono što Hallegg sada zove grad (*Stadt*), odnosno vjerojatno prostor na kojem su se nalazili crkva, samostan i podgrađe te, kako izvor donosi, stan biskupa/bana, odnosno kapetana Pethőa, u sklopu samostanskog dijela. Nadalje, budući da se malo pogoreno mjesto izvan samostana našlo u većoj opasnosti, odlučili su izgraditi i popraviti okolne zidine (*Ringmauer*) te opasati mjesto dodatnom ogradom od kolja za zaštitu stoke. Unutar zida trebalo je smjestiti 50 štajerskih haramija i njihove stanove, a budući da je izgorjelo dosta biskupova baruta, teških dvostrukih kukača i artiljerije (*sarfetindl, dopelhaggen*), Hallegg je naručio 15 teških puški kukača (*dopelhaggen*) i nekoliko bačvi baruta ili puščanog praha (*Thunen Pulfer*).[15]

Doznajemo dakle informacije o tranformaciji Kloštra Ivanića u drugoj polovici 16. stoljeća. Povjerenstvo iz 1563. ne bilježi izrijekom samostan kao zasebni objekt. Navodi zidanu crkvu koja je (od 1544., kad se franjevci povlače) sama trebala poslužiti kao utvrda te njezina utvrđenja. Dodatne informacije daju nam za pravo konstatirati da su uz crkvu u funkciji bila prizemna samostanska krila u kojima su bili smješteni stanovi za vojsku, štale, spremišta za barut i oružje te spremišta za namirnice. Uz to, cijeli je kompleks bio opasan zemljanim nasipom i ogradom od kolja. Otprilike od vremena odlaska franjevaca, u Kloštru je u drugoj polovini 16. stoljeća stalno boravila ivanićka krajiška posada, kojom je 1570-ih zapovijedao László Pethő. Posada je bila smještena u samostanskim krilima, a u kompleksu je bio i biskupov, odnosno kapetanov stan (*Losament*) te oružje i municija koji su pripadali biskupu. Osim toga, oko samostansko-crkvenog kompleksa oformilo se omanje mjesto ili podgrađe u dijelu kojeg su mještani i vojnici držali stoku. Zbog toga je kompleks stalno bio okružen opravljanom ogradom od kolja koja je štitila stoku. Biskup je tu imao (ratni) stan već i zbog toga što je na mjestu stare biskupske kurije, koja se nalazila nešto južnije, od početka 1560-ih građena nova drvena utvrda – Ivanić – o čemu kasnije. Izgleda da od 1580-ih u

14 Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 38, 1572, 1572-IV-13, Warasdin.

15 Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 38, 1572, 1572-IV-21-Kreuz. Matica Blanda navodi da je samostan neko vrijeme nenaseljen, „a onda ga godine 1548. zaposjeda zagrebački biskup Vuk Đulaj. U samostan dolazi i vojska, s kapetanom Pettheom na čelu. U crkvu se skladišti barut." Blanda, 1994., 107.

Kloštru više nije bilo stalne krajiške posade te da je on, s postupnom izgradnjom utvrde u Ivaniću, izašao iz izravne upotrebe za austrijske krajiške obrambene svrhe. Ne spominje ga ni muster lista iz 1630. godine, kao ni potonje muster liste.

4. Stara i nova ivanićka utvrda: pronevjere lokalnog plemstva i radovi polovinom 16. stoljeća

Prema rekonstrukcijama Milana Kruheka, nova ivanićka utvrda građena je na mjestu stare biskupske utvrde ili kurije.[16] U Ivaniću se u 16. stoljeću, sudeći prema zasad raspoloživim izvorima, gradilo drvom (uglavnom se spominju hrastova debla i daske), zemljom (bedemi i bastioni) te kopanjem graba. Zaštitu je pružao i močvarni teren. Još od vremena kad je tim dijelom Krajine zapovijedao štajerski velikaš Hans Ungnad (1540.-44., 1552.-56.) najveći problem predstavljala je spora, fazna, gradnja, zbog koje je puno učinjenog propadalo. Posebno je to bilo vidljivo 1550-ih godina, kad se krenulo u znatnije građevinske aktivnosti i kada se Ungnad žalio na stalno urušavanje izgrađenog. Već polovinom lipnja 1553. godine Hans Ungnad – koji se nakon okončane duže bolesti svoje žene vratio na rad na krajiškim poslovima – napisao je dugo pismo caru o potrebi izgradnje nove utvrde između Zagreba i *Sassedta* (Siska) pitajući se koliko bi tlake trebalo te kako bi najbolje bilo izvesti utvrdu u odnosu na raspoložive novce i radnu snagu. Konstatirao je da krajina nije dostatno branjena, zbog čega mu je i Varaždin bio izložen prevelikoj opasnosti. Savjetovao je da se nešto novca namijenjenog za gradnju Zagreba uzme za tu novu tvrđavu jer od 3.000 guldena namijenjenih za gradnju Brežica (*Rein*) nije ostalo puno novca. Uz to je naglasio da tlakom treba pojačati Zagreb, Sisak, Ivanić, Križevce, Koprivnicu i Đurđevac, jer na nekim mjestima granica još nije sasvim pusta i moglo bi se dobiti nešto ljudi za tlaku. Primijetio je i da među preostalim ljudima u krajini nema zidara (*pauleuth*), majstora i onih koji se razumiju u građevinske poslove, pa bi takve valjalo dobaviti izvana i posebno platiti. Molio je svoje staleže da plate oko 300 ili najmanje 100 takvih radnika.[17] Ungnadovo pismo ukazuje na tekuća strateška razmatranja i važan položaj Ivanića u njima. Dio Ungnadovih pisama prenio je i Kruhek. Čitajući krajišku korespondenciju, očito je da su planovi i predviđena sredstva bili znatni, ali da su konkretne uplate i realizacija na terenu uvijek kaskali za planovima.

Znatniji radovi na Ivaniću počeli su krajem 1550-ih. Godine 1559. Hans Lenković savjetovao je cara da na idućem Hrvatsko-slavonskom saboru naloži

16 Kruhek, 1994., 252-256.

17 KA, AFA, 1553-6-1.

raspravu o nizu obrambenih pitanja, jer je želio da se hrvatsko-slavonski staleži jače uključe u izgradnju i održavanje Krajine. Lenković je u šestoj točki svojeg opsežnog dopisa naglasio da novozapočetu zgradu utvrde u Ivaniću valja pokriti hrastovim daskama, uz pomoću tlake koju će za dovoz drveta i druge radne potrebe osigurati slavonski staleži. Prema Lenkoviću, viceban je trebao upotrijebiti i austrijski novac odobren prethodne godine, a ako bi mu za hrastove daske namijenjene za Križevce i Ivanić trebalo više nego što je imao na raspolaganju, car je trebao narediti da se uzme još od slavonskog novca namijenjenog za izgradnju i taj posao dovrši. Lenković se pitao i treba li se staro mjesto Ivanić (*Allt Flegkhen*), prema savjetovanju od prije nekoliko godina, potpuno srušiti ili će ga zagrebački biskup i slavonski staleži popraviti i utvrditi naglašavajući da vojska i ostalo jadno stanovništvo tamo cijele noći iščekuje grozne neprijateljske napade.[18]

Lenković je banu pisao i 8. studenoga 1560. žaleći se da se ne poštuju odluke s nedavnog sabora slavonskih i hrvatskih staleža u Zagrebu, da nije učinjeno ništa glede radova na rijekama, dovoza građe i odrađivanja radova na utvrdama na kojima je to najpotrebnije. Izjavio je i da drvene zgrade i bedemi (*Bollwerk*) u Križevcima i Ivaniću, za koje su staleži i njihov viceban dobili priličnu količinu novca, nisu pokrivene nijednom daščicom (*pretlein*). Zbog toga su se i bedem i bastioni u Križevcima – koji su, prema Lenkoviću, godinama utvrđivani teškom tlakom slavonskih staleža i golemim financijskim troškom staleža austrijskih nasljednih zemalja – počeli na nekim mjestima urušavati i propadati, a na novim zgradama u Ivaniću čak se i vezivo raspadalo (*Das Auch das Laymig verschlettern*). Potonje, nove zgrade također su bile nepokrivene te su se, zbog kiša i mokrog vremena, počele raspadati. Osim toga, stara utvrda u Ivaniću (*Allt Fleckhen*), dakle stara biskupska utvrda[19], na svim je mjestima propala i počela se rastakati jer duboke močvare i grabe na najvažnijim točkama nisu zadovoljavajuće drenirane niti su preko njih napravljeni mostovi. Uza sve izrečeno, Lenković je istaknuo da je većina najvažnijeg crkvenog i svjetovnog slavonskog i hrvatskog plemstva

18 „Zum Sechsten Daß New Angefanngen gebew der Neuen hülzen Befesstigung zw Iwännitsch Auch mit des windischen Lanndts Robatt der Hollz fuer vnd andern Vnnd zu fordrist auch mit Aichen Prettern zu deckhen. Soll auch herrr ViceWaan von der verschinen Jar Innen Behalten Bewilligung wie auf Chreüz die Bezallung thuen. Vnnd ob noch was vber das gellt, So herr Vice Waan Beihenndig haben soll zu völliger Bezallung derselben Aichen Pretter zw Chreüz vnd Iwanitsch Abgienng, Haben Ir Rom. Khay. Mt. etc. solliches auch von den Windischen Paugellt zuenndtrichten numals Allergnedigist verordennt. Vnnd dits gebew vollig volpracht. Soll der Allt Flegkhen Iwannitsch auch auf die vor etlichen Jaren beschechne Berattschlagung In grundt zerschlaipht: oder aber durch den Herrn Bischoff von Agramb oder die Windischen Stänndt Auch gepessert vnd befesstigt werden. Sonnst ist das Khriegs vnnd ander Arm Inwonnendt volgkh daselbst alle nacht des veindts greüliches vberfalls gewarttendt.“ Beč, KA, AFA, 1559-12-ad2-a. O ranim fazama izradnje Ivanića vidi i: Kruhek, 1994., 252-259.

19 Vidi: Kruhek, 1994., 256.

prethodne godine silom pokupila provijant od svojih sirotih ljudi, a da im to u većem broju slučajeva nije platila, tako da su za vojsku i aktualnog carskog *proviantmeistera* koji je opskrbljuje cijene provijanta u tom trenutku bile više nego ikad ranije. Prethodne je godine potvrđena i obaveza dovoza nekoliko tisuća hrastovih debala u Koprivnicu, Križevce i Ivanić, što na koncu nije učinjeno. Lenković je i vrlo otvoreno ustvrdio da su neki okružni suci i vicežupan te neki drugi uzeli novac za tu tlaku i zadržali ga za svoje vlastite potrebe te je zamolio da se kazne oni zbog kojih se ne provode saborske odredbe u vezi s provijantom za utvrde i radovima na krovovima u Križevcima i Ivaniću.[20]

Ban Petar Erdődy žurno mu je odgovorio već idućeg dana, 9. studenoga. Naglasio je da je izdao i izdaje sve potrebne naredbe prema saborskim zaključcima, da su poslovi u Topolovcu (Topolsko) odrađeni, jer je on sam tome prisustvovao, ali da znade da neke stvari nisu učinjene, zapitavši se o mogućnostima kažnjavanja. Što se tiče Ivanića, ovog je ljeta, a i ranije više puta, naredio da se tamo dopremi 13.000 *pretter*, odnosno dasaka (smatrao je da je Lenković s time upoznat), ali konstatirao je da ne zna gdje su one završile. Zbog svega toga, obvezao se raspitati o uzrocima i dati ozbiljnu naredbu da se izgradnja te zime doista izvede. O tome da su neki okružni suci i vicežupan uzeli novac namijenjen za tlaku i dovoz debala za Koprivnicu, Križevce i Ivanić nije znao ništa, ali je obećao da će slučaj ispitati i primjereno ih kazniti ako jesu.[21]

20 „Auch die hülzen gepew vnnd polwerch am Creüz vnnd Iwanitsch (darauf dann E. Hr. oder derselben Vice Waan Ain guette Summa gellts Inhannden haben sollen) mit khainem Ainichen pretlein gedeckht dardurch dann dieselben polwerch, vnnd posteien zu Creüz (welche die jar hero mit der Windischen Stennde schwären Robbath vnd vor höchstgedachte Ro. Khay. Mt. Etc. Erblannde vnerschwinglichen Vncossten Erpaut worden) nun An mer Ortten Angefanngen zufaullen vnnd zu drymern zugeen. Das Auch das Laymig verschlettern an den Neuen gepewen zu Iwanitsch. Also vnbedekht, In Iez gewesten Regen vnd Nassem Wetter Auch Angefanngen hinwegkh zufaullen. Vnnd daneben der Allt Fleckhen, an Allen Ortten Erfaullt vnd Eingeet, das Auch an den gnöttigisten Ortten die Tieffen gmöß vnnd gräben nicht Nodturffigelichen Ausgeschit, noch Ainiche pruckhen daruber gemacht, Das Auch die Maisten hieuor wolgedachten prinzipallen Geistlich vnnd Weltlich Windische vnd Crabatische Stennde Alle profanndt bei Gegenwürttigen Wolgeratnen Jar, von Iren armen Leüthen, mer vmbsonnst, Dann vmb das Gellt mit gwallt nemen, vnd Ir Ro. Khay. Mt. Profanndtmaister vnnd Alles Khriegsuolckh Jez höcher dann vor Nie damit stägern,vnnd vor Ernennter Jungister Agramischer bewilligung gemäß, khainen schazmaister von meinen Vnndergeben Beuelchs leüthen nit leider wellen, vnnd sonnst Auch Wie Ich glaubwirdig bericht, von Iren bewilligen der verschinen Jar etlich Tausenndt Aichen Paum geen Kopreiniz, Creüz vnd Iwanitsch zufirn schuldig beliben, vnd etlich viert Richter, Vice Spänn vnd annder für dieselbig Ausstenndig Robbath gellt genomen vnd In Iren Aigen nuz Angewendt haben sollen." Iz pisma Hansa Lenkovića banu Petru Erdődyju: Beč, KA, AFA-1560-12-1-a.

21 „Des gepeüs vnnd sonnderlich Iwanitsch halben, hab Ich Jezuerganngen Sumer vnd Zuuor noch mer dann In die dreyzehen thausennt Pretter hinab verordent, vnnd fürn lassen, Wie dann E. Hr. sonnders zweiffls bewist sein wirdeth, Wo Aber dieselben hinkhomen, Ist mir verporgen, ... Das etlich viert Richter vnnd vice Spaan für die Außstenndig Robbath an der Paumfuer geen Kopreiniz Creüz vnd Iwanitsch gellt genomen haben sollen, Ist mir vnbewist, bit hieruber E. Hr. mir diesel-

Godine 1562., glede predstojećeg Slavonskog i Hrvatskog sabora, carski povjerenici trebali su podsjetiti lokalne hrvatske i slavonske staleže da treba utvrditi Slavonsku (Varaždin, Koprivnica, Đurđevac, Križevci, Ivanić, Sisak, Zagreb) i Hrvatsku krajinu. Osim prethodne godine obećane pomoći za Slavonsku krajinu (Koprivnicu, Križevce i Ivanić), a na što su se obvezali najveći i najugledniji plemići Kraljevstva (radilo se o tlaci, gotovini, daskama/*pretter* i ostalim potrepštinama), trebalo je nabaviti i priličnu količinu hrastova drva koje je u roku trebalo dovesti na gradilišta.[22] Organizacijski problemi oko dobave drva i radnika za tlaku te su se 1562. godine nakupljali, ali nije se činilo dovoljno, odnosno i dalje se radilo u fazama.[23] Sabor i ban nisu bili dovoljno jaki i organizirani, pa su čak i u vremenima kad su u dogovoru s krajiškim zapovjednicima bile donesene odgovarajuće odluke o ispomoći radnom snagom i kontribucijama te odluke zaobilažene i iznevjeravane, a i austrijski je novac uslijed kaosa nenamjenski trošen, pri čemu su pojedini plemići pronevjeravali velika sredstva i materijal. Isprekidana gradnja, a posebno nedovršeni radovi na krovovima, doveli su do bržeg propadanje stare i nove utvrde u nadolazećim godinama. Konstantno se prema Ivaniću i Svetom Križu, često označavanom kao *Scharthaus*, odašiljalo zemaljske radnike koji su trebali raditi na utvrdama, ali gradnja nikako nije dovršavana.[24]

5. Dopune historiografskim spoznajama: strateški planovi vojnih vlasti u 16. stoljeću

U arhivima ima dosta strateških dokumenata u kojima se može pratiti koliko se novca izdavalo ili je bilo planirano za potrebe gradnje od Erdelja (Transilvanije) do Jadrana, a u kojima se gotovo redovno spominje i Ivanić. Izdvojit ću nekoliko njih ne bih li pokazala koliko je krajiška gradnja u 16. stoljeću bila problematična sfera za krajiške vlasti, zbog niza razloga: rastućeg broja utvrda koje je trebalo graditi i održavati, teškog okupljanja radnika u depopuliranim krajevima, klimatskih uvjeta koji su brzo uništavali nasipe i zemljane bedeme koji su činili osnovu obrane, otežanog priljeva financijskih sredstava koja je

ben zunemen, gegen Inen der gepür nach mit verdiennter straf zuuerfaren." Iz odgovora Petra Erdődyja Hansu Lenkoviću: Beč, KA, AFA, 1560-12-1-b.

22 Beč, KA, AFA, 1562-3-ad1-b, članci 1 i 4.

23 „Oppidum Iwanych Juxta formam Instructionis sua. Mtt. fortificar. et preteritor. annor. exacta, et per status as ordines dictor. Regnor. contributa pecunia In fortificationem eiusdem oppidii conuersii debeat. … Item Sylvam inter Werbowacz et Iwanych sitam Iterum ac alia uice ne hostibus ad depopulanda Confinia Iter pateas succid. deber, Quemadmodum tempore Banatus Do. Comit. a Zrynio factisatum e." Beč, KA, AFA, 1562-6-ad4.

24 Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 56, 1579, 1579-VI-17/19

gradnja zahtijevala uza sve druge vojne troškove, slabe suradnje s domaćim staležima itd. Utvrde su često izdržavale tek desetljeće ili dva prije novog velikog vala popravaka.

Nova veća izgradnja u Ivaniću započela je odlukom slavonskih staleža 1550-ih. U izgradnji su financijama sudjelovali i austrijski staleži, a dobrim ju je dijelom nadgledao glavni krajiški zapovjednik postavljan u Beču, kasnije u Grazu. Hansa Ungnada (1540.-44., 1552.-56.) na mjestu glavnog zapovjednika zamijenio je Hans Lenković (1556. – 1567.), koji je u ožujku 1558. godine dobio novi vojni proračun. Prema Lenkoviću, upravo je Ivanić tada bio najistaknutija i najugroženija utvrda u Slavonskoj krajini. Istaknuo je da je utvrda Ivanić, sukladno brojnim savjetovanjima i zaključcima, do tada izgrađena i utvrđena rabotom slavonskih staleža, da u utvrdu valja staviti jednog čestitog (*redlich*), vojno iskusnog kapetana sa 100 njemačkih i slavonskih dobrih strijelaca (*Puchsenschuzen*) te svakoga mjesečno platiti četiri rajnska guldena, što bi činilo 440 guldena mjesečno. To je bila relativno niska svota s obzirom na neke druge utvrde u Slavonskoj krajini.[25] Lenković je tada bio dosta zadovoljan građevnim stanjem utvrde, ali je tražio povećanje posade.

Izvori pohranjeni u Grazu pokazuju da je i 1560. godine Ivanić smatran relativno dobro utvrđenim. Prema distribuciji novca za gradnju koji su za „Štajersku i Slavonsku krajinu" namijenili austrijski staleži, Varaždin je dobio 600 rajnskih guldena, Koprivnica (uz novi drveni kaštel kod Drave zvan Kunovec i Sv. Ivan) 2.000 guldena, Križevci, *Rabanna* i Čanjevo 2.000 guldena, a Ivanić i tri okolne utvrde relativno niskih 400 guldena. Na Brežice je išlo 1.000, a na štajerske gradove Graz, Radgonu i Ptuj 4.000 guldena.[26]

Godine 1576. sastavljen je opći popis raznih vojnih potreba u cijeloj habsburškoj krajini te popis mjesta i utvrda koje se hitno mora izgraditi na potezu od Jadrana do najsjevernijih ugarskih gradova, uključujući dogradnju Beča. U tom cijelom velikom sustavu mislilo se i na Ivanić. Kratko ću prezentirati sumarne iznose. Vrhovne vojne vlasti smatrale su da uz Beč treba dograditi i velike ugarske utvrde (Komárom, Pápa, Győr, Veszprém, Tata), izgraditi Eger i učvrstiti Szentendre, Tokaji i Kanizsu, na što bi se potrošilo više od 400.000 – 500.000 guldena, čak i uz osiguranu lokalnu ugarsku tlaku. Staleži Koruške i Štajerske, prema izvještajima s terena, procijenili su da bi 1576. za gradnju na Hrvatskoj i Slavonskoj krajini, bez troškova oružja, municije i provijanta, trebalo

25 Beč, KA, AFA, 1558-1-ad4.

26 „Auf Iwanitsch vnnd ettlich merer beuesstigte Eüsseriste Geschlösser vnnd Hölzen Castelln. Alles Zierkhwanna, Appatouaz, Sandt Petter vnnd Annd[ere] Wo die maist Nott verhannden. Allain Auf die Werchleüth zu der Windischen Stannde Robbath (…) 400f." Beč, KA, AFA, 1560-12-4.

oko 300.000 guldena, od čega bi dio platili oni. Na koncu su austrijski staleži platili dio predviđenih sredstava, a budući da kralj nije imao sredstava, mjesta su polovično ili minimalno dograđena i izgrađena. Kaniža nije dovršena ni s 20.000 guldena. Dombra, iznad Legrada u Međimurju, trebala je biti izgrađena kao novo utvrđenje, što je rezultiralo procjenom troškova na 60.000 guldena. Drnje je za utvrđivanje, ponešto i za novu gradnju, trebalo dobiti 1.000 guldena, Koprivnica kao veliki pothvat 60.000 guldena, Topolovac i Sv. Ivan 1.000 guldena, Cirkvena, koju se nastojalo promaknuti u jedan od krajiških centara, čak 60.000 guldena, a Ivanić 6.000 guldena. Ukupno je na Slavonsku krajinu trebalo potrošiti 242.000 guldena za gradnju, a na Hrvatsku krajinu oko 73.000 guldena.[27] Možemo zaključiti da ni polovinom 1570-ih Ivanić još uvijek nije bio doživljavan kao utvrda u najkritičnijem stanju ili kao veliki novi građevinski pothvat.

Prilog 3. Izdaci austrijskih staleža za krajišku gradnju u rajnskim guldenima[28]

Godina	**1560.**	**1576.**	**1578.**
Varaždin	600		
Koprivnica (1560 + Kunovec, Sv. Ivan)	2.000	60.000	10.000
Prodavić			300
Prazna crkva između Koprivn. i Topolovca			300
Križevci (1560. + Rabanna, Čanjevo)	2.000		
Stražarnice između Križevaca i Ivanića			500
Ivanić (1560. zajedno s Cirkvenom, Apatovcem i Sv. Petrom)	**400**	**6.000**	**20.000**
Cirkvena		60.000	20.000
Topolovac i Sv. Ivan		1.000	
Drnje		1.000	
Dombra iznad Legrada		60.000	
Kaniža		20.000	
Slavonska krajina – ukupno		242.000	
Hrvatska krajina – ukupno		73.000	
Ugarske krajine – ukupno		više od 500.000	

27 Beč, KA, AFA, 1576-8-2, 2v-5v. Hrvatska krajina (za usporedbu): Hrastovica 2.000, Zrin 2.000, Blinja 600, Pedalj 2.000, Gvozdansko 500, Bihać 50.000, Slunj, Cetin i Krstinja 5.000, Senj 1.000 i Ogulin 1.000 guldena.

28 Beč, KA, AFA, 1560-12-4; KA, 1576-8-2, 2v-5v; Graz, Universitätsbibliothek, Handschriftensammlung (UB, HS), No. 432, Uniuersäl Landtag So Ihr Fürstl: Durchl: Erzhörzog Carl mit Steyer, Kärnten, Crain, vnd Görz, zu Prugg an der Muehr gehalten im 1578. Jahr (265 fol), 33r, 33v, passim.

Tek godine 1578. Ivanić je evidentiran kao zahtjevna utvrda u jako lošem stanju. Oko 10 – 15 godina zanemarivanja i loše organizacije zemaljske rabote na gradnji utvrda, o čemu je bilo riječi u prethodnom poglavlju, doveli su do problema. U Brucku na Muri staleži Unutrašnje Austrije pomno su vrednovali stanje utvrda ocjenjujući koliko je do tada učinjeno uz njihova financijska ulaganja. Zaključili su da je Koprivnica dobro smještena glavna utvrda u Slavonskoj krajini u koju su slavonski staleži uložili puno rada (iako uz velik nered na gradilištu) te da s time valja nastaviti tako da se nered i nedostaci (*vnform*) poprave te da se nastavi s podizanjem bastiona. Pritom su zaključili da slavonski staleži najviše mogu pomoći osiguranjem tlake. Procijenili su da će biti potrebna velika zaliha cigli i vapna (*kalch*) te da u Koprivnicu u tom trenutku treba uložiti 10.000 guldena. U Prodaviću je trebalo podići dobru, jaku ogradu, s tlakom salvonskih staleža, te uložiti 300 guldena. Praznu crkvu između Koprivnice i Topolovca valjalo je također osigurati ogradom te uložiti 300 guldena, uz korištenje tlake slavonskih staleža. Cirkvena je opisana kao dobro smještena granična utvrda (*gräniz-Hauss*) koju treba još bolje utvrditi i pretvoriti u jako uporište. Za nju je određeno 20.000 guldena, uz slavonsku tlaku. Za poboljšanje nekih crkava i stražarnica (*Wachtheußer*) između Križevaca i Ivanića namijenjeno je 500 guldena. Ivanić je prezentiran kao utvrda koja se nalazi u najvećoj nuždi, dijelom i zbog primicanja Osmanlija na tom dijelu fronte, i koju na svaki način treba bolje utvrditi. Za Ivanić je stoga određeno čak 20.000 guldena, uz slavonsku tlaku. Kasnije je i dodatno ponovljeno da valja osigurati dvije kojima je to najpotrebnije, a dobro smještene granične utvrde, Cirkvenu i Ivanić, da se radovi na njima moraju odmah nastaviti te da se na svaku može potrošiti po 20.000 guldena.[29]

Sukladno zaključcima, Veit von Hallegg, kao glavni zapovjednik Slavonske krajine, u srpnju 1578. dobio je nalog da ode na sabor hrvatskih i slavonskih staleža u Zagreb te da, uz provijant potreban za insurekciju i veliku ekspediciju protiv Osmanlija, traži od slavonskih staleža da odobre i dostatnu veću količinu tlake za izgradnju Koprivnice i Ivanića.[30] Istog srpnja 1578. godine povjerenstvo za muštranje obišlo je Slavonsku krajinu i došlo u Ivanić, gdje je zateklo kapetana Hansa Panavića (Paunovića) i četu njemačkih pješaka, lokalne vojvode iz Ivanića koji su zapovijedali četama haramija te vojvode iz Sv. Križa i Kloštra Ivanića. Ta vojska im je položila zakletvu na vjernost i potvrdila da je razumjela sve službene akte o novoj organizaciji Vojne krajine dogovorenoj u Brucku na Muri. Potom su se povjerenci osvrnuli na događaje povezane s izgradnjom i utvrđivanjem Ivanića. Naime, prilikom pregleda i muštranja husara pod zapovjedništvom Hansa Bersaya te 50 arkebuzira pod kapetanom Britvićem vojnici su započeli iznositi žalbe. Vojvoda iz Sv. Križa „zamolio je da ga se premjesti zajedno s

29 Graz, UB, HS, No. 432, *Uniuersäl Landtag …*, 33r, 33v, passim. Usporedi: Kruhek, 1995, 282-283

30 Beč, KA, AFA, 1578-7-ad3-e.

njegovim pješacima jer je ista crkva potpuno otvorena, a on je s njima već nekoliko godina u njoj služio u velikoj opasnosti. Nakon našeg uvjeravanja pristao je ostati još godinu dana, ako ju se daljnjom izgradnjom bolje osigura. Nato smo mu odgovorili da će se sigurno graditi. K tome smo za početak, ne bi li zbog toga bio srčaniji i mogao osjetiti da se želi graditi, dostavili kapetanu Panaviću 100 talira da započne gradnju te ga zamolili da tamo dulje ostane i služi. Nato je odgovorio da će, ako bude osiguran, rado dalje ostati u službi. Budući da je pod njegovom stražom smješten cijeli glavni dio (obrane, op. prev.) spram Ivanića također neće biti veliki trošak ako se oko iste crkve napravi ograda, ne bi li se povećala sigurnost. Vaša kneževska Presvjetlost će to znati milostivo narediti i odrediti, na način na koji se i inače obavilo izgradnju Ivanića te kao što treba urediti Gofnic, o čemu će Vašu kneževsku Presvjetlost podrobno izvijestiti građevinski majstor Vintana."[31] Na Sv. Križu, ali i Ivaniću, radilo se dakle krajem 1570-ih, a dio poslova tog je ljeta već bio i obavljen. Godinu dana kasnije, 16. lipnja 1579., kapetan Ivanića Hans Panavić (Paunović) pisao je iz Ivanića da je baš bio u Svetom Križu te je poveo i nekoliko zidara kojima je objasnio što raditi. Dasaka i drva bilo je dovoljno, tamošnji vojvoda s haramijama izradio je podove u kuli, s Kaptolom je razgovarao o dostavi vapna iz Siska, no molio je za još sredstava. Vid Hallegg pomno je pratio radove, a u istom je razdoblju službeno konstatirano da se u Ivanić i *Scarthauß Heillig Khreutz*, koja se nalazi naspram osmanske utvrde Moslavina, treba usmjeriti ostatak od sredstava koja je odobrila Zagrebačka županija.[32] Sv. Križ (crkva) tada je, prema izvještaju iz 1580. koji prenosi Kruhek, bio popravljen i omogućavao je držanje straža, ali stanje nije bilo zadovoljavajuće jer je „drveni kaštel unutar zemljanih utvrda posve propao, pa ga nema smisla popravljati". Gofnic (četverokutna kula) još je čekao na potpunu obnovu, a drveni kaštel Ivanić, koji se nalazio okružen zemljanim bedemima, propao je, pa ga se više nije željelo popravljati.[33] Močvarna vlaga ubrzavala je propadanje drva. Godine 1581. intenzivno se propitivalo treba li se Sveti Križ graditi prije Ivanića ili se treba sasvim napustiti izgradnju Ivanića.[34]

31 Citat je dio opsežnog izvještaja trojice austrijskih povjerenika za Slavonsku krajinu iz sredine 1578. godine: „… Nadalje, pješaci iz zagrebačke posade su uvijek pozivani na smotru u Ivanić, ali budući da sada tamo imaju posla s oružjem i pomažu u njegovu postavljanju, gospodin glavni zapovjednik ih je tamo i ostavio te ih ni mi nismo pozvali niti obavili smotru." Osim toga Dominico Conduto izvijestio je o lošem stanju podova i krovova u utvrdama, između ostaloga i u Ivaniću. Citati, podaci i prijevod preuzeti su iz: Danijela Cofek – Nataša Štefanec. „Vojnokrajiške institucije u praksi: Slavonska krajina 1578. godine." u: *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. X, No. 19 (2011), 5-44, ovdje 38-39 (izvor: Beč, KA, AFA, 1578-7-6 i 1578-7-ad6-d, fol. 1r-31v).

32 Graz, StLA, L.a.a. Antiquum XIV, 1579-VI-16, Iwanitsch; 1579-VI-17, Kreuz; 1579-VI-19.

33 Kruhek, 1995., 341-346.

34 *Denen von Steyr (…) vnnder Iezigen versamblung in Beratschlagung zu ziehen ob Heilig Creuz f*ür Ibannitsch zuerpauen seye. Beč, KA, Windica, December 1581, no. 1, str. 120. *Erpauung Heilig X, Verlassung Ibanitsch*. Beč, Windica, December 1581., No. 2, str. 121.

Godine 1583. stanje u Križevacima i Ivaniću ocijenjeno je kao jako loše (*Sonnsten seye zu Chreuz vnnd Ibanitsch ain zimblichs faul*).[35] Slično je bilo i 1585., kad je vrijeme jako naštetilo zidinama.[36] Radovi na Ivaniću ipak nisu napušteni. Izvještaj iz svibnja 1587. donosi da je u Ivanić došlo 116 radnika iz Velikog Tabora i Krapine (ukupno 350) da bi sjekli drvo i gradili prepreke (*Verhackung*) oko Čazme i drugih opasnih prolaza, pa su ih vojvoda i pukovnik odmah uputili na posao. Zemaljske radnike za poslove na utvrdama očekivalo se tek 1. lipnja, pa je palir (*Pallyer*) iz Koprivnice imao nešto vremena za obilazak i 24. svibnja posjetio je Ivanić. Prema izvještaju, u Slavonskoj je krajini u tom trenutku bio samo jedan palir, koji je jedva što drugo stizao raditi osim Koprivnice, pa je oružar Domenico Conduto za dodatne poslove na koordinaciji gradnje dobivao dodatak na plaću od 4 guldena mjesečno.[37] Paliru (vjerojatno *Maister Milio*, o čemu nešto niže) zadatak je izrijekom bio funkcionalno urediti poslove izgradnje u Ivaniću. Dana 2. lipnja Veit von Hallegg pisao je nadvojvodi da su mu dan prije u Gradac došli vojvoda Stojić i Hasanović te sudac (*Hofrichter*) iz Ivanića te da su mu rekli da je sudac spreman što više ljudi iz Ivanića angažirati na prijevozu drva za gradnju ivanićke utvrde i da se nada da će doći i zemaljska radna snaga koju je poslao ban, a koju sprečava loše vrijeme. Vrijeme je očigledno bilo izvanserijski loše, izrazito kišovito i vjetrovito, te je stvaralo ogromne probleme za kretanje ljudi i izvođenje radova, a bitno je ugrozilo i prikupljanje provijanta za radnike onemogućivši pobiranje usjeva i žetvu. Hallegg je konstatirao da su mu ljudi iz Ivanića rekli da žito koje bi prije nekoliko tjedana dobili za 20 soldina sada košta 80 – 90 soldina.[38] Kraj 1580-ih Ivanić je dočekao kao mjesto koje su vojne vlasti prepoznavale kao gradilište s najviše nedovršenih poslova. Godine 1589. ponovno je podignut jedan urušeni bedem[39], ali stanje je još uvijek bilo kritično.

Loše održavanje nastavilo se 1590-ih, o čemu svjedoče i izvještaji Hansa Sigmunda Herbersteina iz listopada i studenoga 1594. koje je u prijepisu donio Reiner Puschnig.[40] Ivanićka je utvrda, prema zapovjedniku Herbersteinu, bila iznimno loše izgrađena i u neopisivo lošem stanju. Municiju i namirnice uopće se nije moglo držati suhima, utvrda se sa svih strana raspadala te kapetan i vojska koji su u utvrdi

35 Beč, KA, Windica, Nouember 1583., No. 2.

36 Halleggu je naloženo da se nakon (Mura)keresztúra uputi u Ivanić: *den durch das wetter am wall alda beschehenen schaden zuwenden*. Beč, KA, Windica, December 1585., no. 15, str. 111.

37 Graz, Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 70, 1587/1, 1587-V-11, Kreuz.

38 Graz, Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 70, 1587/1, 1587-VI-2, Kreuz.

39 *Steffan Grä*ßwein Bericht den von Hallegg, daß eingefallne Polwerch zu Ibanitsch seye wider gemacht. Beč, KA, Windica, Nouember 1589., no. 6, str. 109. Kruhek za 1591. godinu piše: „No ta nova tvrđava s 4 bastiona nije dovršena. Dva su bastiona gotova, treći je u gradnji, a na mjestu četvrtog stoji još uvijek drveni kaštel." Kruhek, 1995., 362.

40 Reiner Puschnig. „Varaždin und seine Nachbarfestungen im Jahre 1594." u *Godišnjak gradskog muzeja u Varaždinu 4* (1970), 41-59. Prvi od ta dva izvještaja parafrazira i Kruhek: Kruhek, 1994, 263-264.

boravili ni u kojem trenutku nisu mogli biti sigurni da neće propasti u močvaru (*Gemöss*). Kuće u naselju bile su jako gusto izgrađene, a glavni građevni materijal za kuće i utvrdu bio je drveni otpad, i to loš (*Schloss, welches von hülzen schrott erpautt*; *die fleckhen ebnermessig allso mit schlechten schrott versehen*; *der flöckhen von heüsern so dikh ineinander gepaut und gar an das schrottwerch*). Zbog toga su utvrda i mjesto bili podložni požaru, ali i vlaženju i ubrzanom propadanju, posebno zbog kišnih ljeta i močvarnog okružja. Herberstein je dvojio da je Ivanić moguće restaurirati i da uopće može poslužiti za obranu, pa je predlagao da se utvrdu izgradi iznova na tom istom močvarnom terenu ili na nekom drugom pogodnom položaju.[41] Utvrda je ipak opstala, a s njom i naselje. Graditeljske intervencije i doznake novca za gradnju u Ivaniću bilježe se kroz cijele 1590-te, posebno za graditelja Aleksandra Pasqualinija, koji je bio izuzetan znalac, pa je neko vrijeme i pregovarao pod kojim će uvjetima preuzeti službu. Za Pasqualinija je napravljen veći iskorak i tvrđava je konačno izvedena, iako u manjem opsegu nego što je planirano.[42] Nakon toga s Martinom Stierom 1650-ih godina počeli su moderni planovi obnove, što detaljno rekonstruira Kruhek.[43]

Ostaje razmotriti pitanje gore spomenutog palira u Ivaniću. U spisima Ratnog arhiva u Beču pohranjeno je nekoliko dokumenata u svežnju datiranom upravo 1587. godinom. Radi se o jednom većem izvještaju Franza Marbla (Frannz Märbl, Francesco Marmoro) od 20. lipnja 1587., jednom kraćem nedatiranom i nepotpisanom spisu koji govori o radovima u Slavonskoj krajini, s tezom da je potrebno izgraditi i jednu novu veću utvrdu u Križevcima, te dosad neobjavljenoj karti Slavonske (i Petrinjske) krajine (42 x 60 cm).[44]

Poznati vojnokrajiški graditelj Franz Marbl desetljećima je djelovao u Vojnoj krajini, bilo na ugarskom, bilo na hrvatsko-slavonskom dijelu krajine.[45] Unutrašnjeaustrijski staleži planirali su zaposliti Marbla na hrvatskim i slavonskim gradilištima već 1581. godine, jer nisu bili sasvim zadovoljni radom Josepha

41 Puschnig, 1970., 46, 48-49, 56.

42 O namještanju Pasqualinija: Beč, KA, Windica, Augustus 1598., str. 90. Kruhek konstatira: „U posljednjoj većoj graditeljskoj akciji 16. stoljeća na Slavonskoj je krajini bila izgrađena konačno i tvrđava u Ivaniću. Ona je tlocrtno slična onoj u Križevcima i Koprivnici, ali je prostorno manja, jer su joj vezni bedemi između njena četiri bastiona mnogo kraći." Kruhek, 1995., 373.

43 Kruhek, 1994., 262-272.

44 Kartu sam prvi put predstavila na *IV. kogresu hrvatskih povjesničara* u Zagrebu (1. – 5. listopada 2012.) u izlaganju pod naslovom *Karta Slavonske krajine iz 1587. godine*, pri čemu sam dovela u pitanje adekvatnost signature. Predložak karte možda je i nastao krajem 16. stoljeća, ali većina podataka na njoj upućuje na podatke vezane uz naseljavanje Vlaha na Slavonsku krajinu. Moguće je da je činila dio izvještaja biskupa Petra Petretića iz 1650. godine. Signature karte i popratnih spisa: Beč, KA, AFA, 1587-6-13; 1587-6-13a; 1587-6-13b.

45 Primjerice spominju ga štajerski staleži kao graditelja u vezi s izgradnjom Kaniže 1577. godine. Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 49, 1577/3, 1577-X-7, Radkerspurg.

Vintane. Marbl je najprije bio zaposlen kao palir, a kasnije je postao i glavni graditelj (*Baumeister*) u Slavonskoj krajini. Prema Kruheku, *Baumeister* je postao 1589. godine.[46] Ipak, u srpnju 1592. godine u Windici se bilježi da predstavnici štajerskih staleža mole da se Marbla namjesti kao glavnog graditelja umjesto Vintane, tako da se može zaključiti da se imenovanje odužilo.[47] Marbl je izvještaj od deset gustih stranica iz 1587. potpisao samo kao pokorni sluga, ali izgleda da je već tada bio znatno više u hijerarhiji s obzirom na povjerene mu dužnosti i da nije smatran palirom. Kada gore razmatrani izvještaj iz svibnja 1587. govori o paliru koji je pošao u Ivanić, na prvi bi se pogled moglo pomisliti da se radi o Marblu koji još nije bio *Baumeister*, ali Marblov izvještaj iz lipnja 1587. godine glede Ivanića otkriva[48] da se Marbl trebao javiti glavnom zapovjedniku i pomoći mu oko svih građevinskih poslova, da je trebao poći u Ivanić, ali da za tim na koncu nije bilo ni potrebe jer se u Križevcima susreo s palirom (*Maister Milio*) koji je upravo dolazio iz Ivanića i ispričao mu o stanju u Ivaniću. Palir iz svibnja vjerojatno je bio *Milio*, a Marbl je već tada bio zadužen za kompleksnije poslove, iako je imenovanje uslijedilo kasnije.

O Marblovim aktivnostima te o napredovanju radova u Ivaniću, organiziranju tlake i radnika za prijevoz drva te brojnim nevoljama s kišama i povišenim vodama govori i niz drugih pisama i izvještaja iz iste godine.[49] Marblov izvještaj potvrđuje da su glede Ivanića najveći problem stvarale visoke vode, već i zbog toga što podložnici nisu mogli dovoziti sve potrebno drvo za tekuće radove u Ivaniću. Marbl u izvještaju referira i na brojne planove (*Modellen*) raznih utvrda koji su prvotno bili priloženi, planove koji su se čuvali u vojnoj kancelariji u Austriji, u kapetanijskim sjedištima te planove kojima je sam raspolagao ili ih je čak sam i radio. Nažalost, ništa od toga nije ostalo priloženo dokumentima iz 1587. godine, a dio tih planova do danas je vjerojatno izgubljen.[50] Ipak, uz dokumente je ostala

46 Kruhek, 1995, 345-348, 363-364.

47 *Die herrn Verordenten alhie Intercedirn fur Franzen M*ärbl vnd bitten Ihme zum Baumaister anzunemben, vnd mit gleicher Gestallung wie es der Vintana gehabt zuuersehen. Beč, KA, Windica, Julius 1592, no. 32, str. 88. U svibnju Marbl je molio da ga se pusti otputovati u Milano. Beč, KA, Windica, Maius 1593, no. 11, str. 54.

48 Usporedi izvještaje iz 1588. i 1589. godine koje ukratko prenosi Milan Kruhek u: Kruhek, 1995., 361-362.

49 Vidi primjerice: Graz, StLA, Antiquum XIV, Sch. 70, 1587/1, 1587-V-11, Kreuz, 1587-VI-2, Kreuz.

50 „hab demnach mit den Herrn Obristen geredt wegen des Iwanitschen gebey das es die Nott Erfordert, so wolt Ich dahin verraist sein, gab mier gemelter Herr Obrister zu Beschaidt, es were vnnott mich dahin zubegeben, dan es ist gleich denselben Tag da Ich auf Creüz khumen bin gleichesfals der Pallier Maister Milio von gemelten Iwanitsch auf Kreüz Ankhumen vnnd den herrn Obristen so bericht, das die vnnderthonen von wegen des grosen gewässer der Notturfft nach holz nit haben füeren khönen, vnnd wan Ich schon Alberait dahin wer verreist so hatt Ich doch nichts angeben od[er] verrichten khönen, mier darneben obgemelter herr obrister angezaigt, Er will bei der herschafft der Vnnderthonen mit Allen fleiß Anhalten das sie solchs holz in Vorrath bring[en] damit

priložena jedinstvena vojna karta. Vjerujem da je ta karta, ponajprije zbog brojnih anakronih informacija koje nudi, izvještajima iz 1587. dodana naknadno, intervencijom arhivista, kao zgodna nedovršena karta koja bi mogla ilustrirati Marblov izvještaj. Karta vjerojatno ne pripada 16. nego 17. stoljeću. Ovom prilikom, dakako, nema svrhe ulaziti u analizu datacije i svrhe karte (to je predmet drugog članka), ali kartu ipak donosim u dodatku, jer predstavlja iznimno rani vizualni prikaz Ivanića te može poslužiti u osvjetljavanju položaja Ivanića u sustavu krajiške obrane i mreže naselja u Slavonskoj i petrinjskoj krajini u 17. stoljeću.

Prilog 4. Karta Slavonske krajine / Varaždinskoga generalata (vjerojatno iz 17. stoljeća). Beč, Kriegsarchiv, Alte Feldakten, 1587-6-13b.

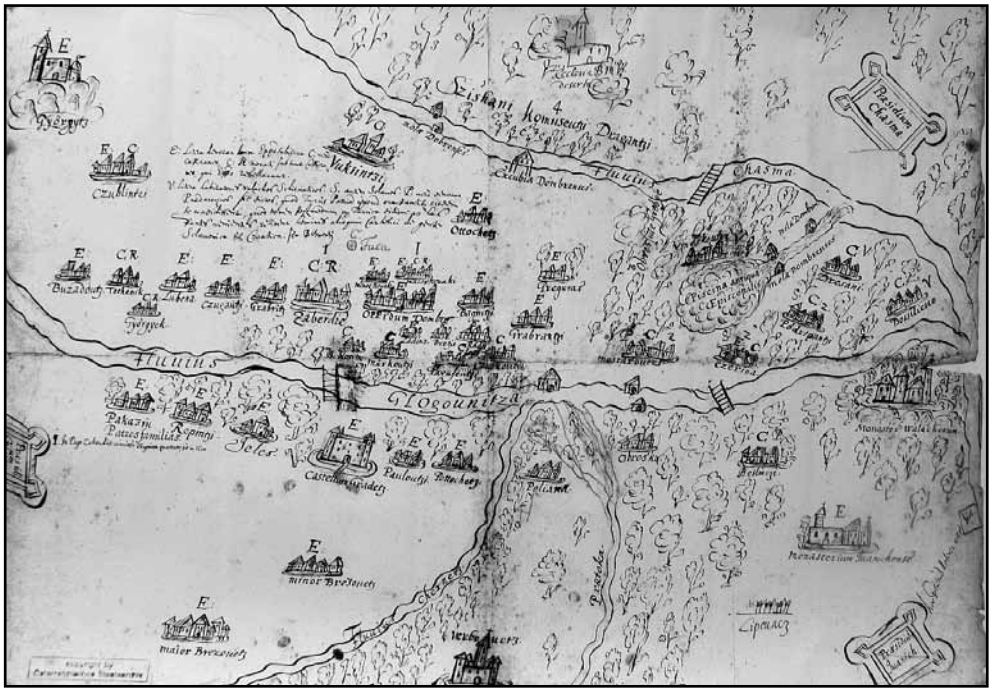

man Alsdan mit den gebey fruchtbärlich fortsezen mag, Ich hab gleichwollem meiner vorrig[en] vbergebner gehorsamer Relation bei den Signo B mit sambt etlich[en] Modellen vnd merer Außfüerung gehorsamblich vbergeben, hat demnach obgemelter herr Obrister für Nott geacht, das Ich mich Alspalt nach verrichtung der obgemelten Beratschlagung zu Creüz auf Copreiniz wid[er] begeben solle." Beč, KA, AFA, 1587-6-13.

6. Zaključak

Dosadašnji historiografski radovi, posebno radovi Milana Kruheka, postavili su dobre osnove za proučavanje položaja i razvoja Ivanića u sustavu obrane Slavonske krajine. Ovaj članak donio je neke nove informacije temeljene na izvornoj građi, prije svega podatke o vojnoj organizaciji Ivanićke kapetanije, brojnosti vojnika i utvrda, opskrbljenosti ivanićke i okolnih utvrda oružjem i municijom te financijskom statusu Ivanića u velikim građevinskim planovima u Habsburško-osmanskoj krajini. Donio je i podatke o problemima s izgradnjom utvrde te je prezentirao dosad neobjavljenu kartu Slavonske krajine na kojoj je dograđena ivanićka utvrda činila jedan od četiri osnovna stupa obrane.

Summary

Reports on Defence Potentials and Construction Works in the Ivanić Captaincy in the 16th Century

Departing from the research of Milan Kruhek, the paper provides new information on the development of the defence system and the military organization of the Ivanić Captaincy in the 16th century. Special emphasis has been placed on the following issues: problems in the construction of the fortresses in Ivanić and Kloštar Ivanić; reconstruction of the quantity of paid army in the Ivanić Captaincy in the 16th and the 17th centuries; supply of Ivanić and the surrounding fortifications with weapons and ammunition; and financial status of Ivanić in the Habsburg construction plans. The article further includes a so far unpublished map of the Slavonian Border, which presents Ivanić as one of the four main pillars of defence in that part of the Croatian–Slavonian Kingdom. Although the map has been kept together with the archival sources of 1587, it might be of later origin.

Keywords: Slavonian Border; Military Border; Ivanić fortress; Kloštar Ivanić, 16th century; Early Modern Period.

Hrvoje Petrić

Izvorni znanstveni članak
Rukopis je prihvaćen za tisak: 16.03.2022.
DOI: 10.21857/yq32ohxk09

NEMO ME IMPUNE LACESSET – SORS BONA NIHIL ALIUD. O ŽIVOTU I RADU NIKOLE VII. ZRINSKOG (1620. – 1664.)

U članku se na temelju rezultata historiografije i odabranih izvora predstavljaju izabrani aspekti života i rada Nikole VII. Zrinskog (Čakovec, 3. svibnja 1620. – šuma Otok kraj Kuršanca, 18. studenoga 1664.), pri čemu su o njegovu književnom stvaralaštvu i posjedima dane samo najosnovnije obavijesti. Članak predstavlja informacije o rođenju, djetinjstvu, školovanju, obiteljskoj situaciji te vojnoj i političkoj karijeri, koja uključuje poslove ugarskoga kraljevskog konjušara (1628. – 1664.), nasljednog kapetana Legrada i čitavog Međimurja (1640. – 1664.), carskog komornika (1637. – 1664.), hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog bana (1647. – 1664.), zaladskog i šimeškog (šomođskog) župana (1646. – 1664.) i tajnog savjetnika (1659. –1664.), ali i pozicioniranje kao vođe otpora bečkom apsolutizmu. Tekst se bavi i izabranim prinosima kulturi, vezama s crkvom i smrti Nikole VII. Zrinskog te pitanjima identiteta. U prilogu se objavljuje 20 izabranih pisama Nikole VII. Zrinskog pisanih između 1642. i 1664. godine. Jedno od tih pisama pisano je hrvatskim jezikom, a 19 pisama prvi je put prevedeno na hrvatski jezik. U prijevodu na hrvatski donosi se i spis o sklapanju saveza između Wesselényija, Nádasdyja i Nikole VII. Zrinskog iz rane jeseni 1663. za koji se ranije smatralo da predstavlja spis o savezu Petra Zrinskog, Wesselényija i Nádasdyja, dio argumentacije Nikole Zrinskog u vezi s prepirkom sa zapovjednikom carske vojske Montecuccolijem oko Novog Zrina iz 1664. i memorandum Nikole Zrinskog caru i kralju Leopoldu iz 1664. godine.

Ključne riječi: Nikola VII. Zrinski; obitelj Zrinski; hrvatska povijest; mađarska povijest; 17. stoljeće; rani novi vijek.

Uvod

Dva portreta koja je izradio portretist Elias Wiedemann s dva gesla Nikole VII. Zrinskog, mladenačkog *Nemo me impune lacesset* (Neka me nitko nekažnjeno ne provocira) iz 1646., odnosno 1648. i zrelog *Sors bona nihil aliud* (Malo sreće i ništa više) iz 1652., u simboličkom smislu prikazuju dvije faze života Zrinskog. Elias Wiedemann napravio je dvije grafike u središtu kojih

je identičan lik Nikole VII. Zrinskog s istim geslom *Nemo me impvune lacesset*. Izgled Zrinskoga identičan je, samo je napisan drugačije, a na jednoj od tih inačica Widemannova portreta nije upisana godina. Zrinski je na njoj upisan kao ban Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, a ne kao general-bojnik. Kako je banom postao krajem prosinca 1647., vjerojatnije je da je natpis iz 1648. godine, a on glasi: COM(ES) NICOLA(US) a ZRINIO EQ(UES) AVR(EIS) REG(NORUM) DAL(MATIAE) CRO(ATIAE) et SCLAV(ONIAE) BAN(US) AGAZ(ONUM) REG(IS) IN HUNG(ARIAE) M(A)G(ISTE)R COMIT-(ATUUM) SZAL(ADIENSIS) et SIM(IGIENSIS) SVPREMUS COMES CONFINIORUM REGNI SCLAVONIAE COLAPIANORUM SVP(REMUS) nec non PRAE(SES) LEGRAD(IENSIS) et totius INS(ULAE) MVRAK(ÖZ) HAER(EDITARIUS) CAP(ITANEUS) S(ACRAE) C(AESAREAE) R(EGIAE)Q(UE) M(AIESTATIS) Cons(iliarius) Cam(ararius). U prijevodu bi to bilo: Grof Nikola Zrinski… Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije ban, kraljevski konjušar u Ugarskoj, veliki župan Zale i Somogya, vrhovni grof krajine Slavonije, Pokuplja vrhovni, nasljedni Legrada i čitavog Međimurja kapetan, Svetog Carskog i Kraljevskog Veličanstva komorni savjetnik. Druga inačica Widemannovog portreta u natpisu ističe Zrinskog kao general bojnika - per EXERC(ITUS) GER(MANI)COS VIG(ILIARUM) SVP(REMUS) PRAEF(ECTUS). Na njoj je upisana godina 1646.[1]

Na portretima su prikazane i dvije različite fizionomije. Tako je na grafici iz 1646. – 1648. vidljiva gotovo dječačka osoba pune snage, pa i prkosa, a ta slika kao da odaje karakter sangvinika. Na drugoj grafici iz 1652. vidimo naizgled ispijenog čovjeka koji kao da na leđima nosi velik teret, a iz izgleda i poruke možda bi se mogao nazrijeti melankolični element karaktera. Između ta dva portreta i različitih gesla napisanih na njima može se pratiti transformacija i sazrijevanje Nikole VII. Zrinskog, koji je u međuvremenu postao general, izašao iz kaosa Tridesetogodišnjeg rata, dva se puta oženio, izgubio dijete s prvom suprugom, vodio oružane sukobe s Gašparom Draškovićem i Osmanlijama, objavio knjigu *Adriai tengernek syrenaia* te postao hrvatsko-slavonsko-dalmatinskim banom.

1 O portretima Nikole VII. Zrinskog iscrpno: Gisela Cenner Wilhelmb, *A* Zrínyi *család ikonográfiája*, Balassi Kiadó, Budapest 1997.; Margarita Šimat, Porteti Nikole i Petra Zrinskih, ikonografska emisija značaja i prezentacija, *Zrinski i Europa*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2000., 59-134; Margarita Šimat, Portreti Nikole i Petra Zrinskog u europskoj grafici XVII. stoljeća, *Zrinski i Europa 2*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2003., 58-179.

Slika 1. Portret Nikole VII. Zrinskog s geslom *Nemo me impune lacesset* iz 1646.

Slika 2. Portret Nikole VII. Zrinskog s geslom *Sors bona nihil aliud* iz 1652.

Nikola VII. Zrinski,[2] potomak bribirskih knezova (Šubića)[3], kasnijih Zrinskih[4], spada među najznamenitije osobe mađarske[5] i hrvatske povijesti 17. stoljeća.[6] O

2 U hrvatskoj je historiografiji među prvima dodatak VII. uz ime Nikole Zrinskog počela upotrebljavati Nataša Štefanec u članku: Braća Nikola i Petar Zrinski. Velikaška obitelj u srednjoeuropskim vojno-političko-ekonomskim konstelacijama, *Zrinski i Europa*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2000., 387. S vremenom je naziv Nikola VII. uglavnom prihvaćen u hrvatskoj historiografiji, pa ćemo se njime služiti i u ovom članku.

3 Damir Karbić, Suzana Miljan, Knezovi Zrinski u 14. i 15. stoljeću između staroga i novoga teritorijalnog identiteta, u: Susreti dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti, ur. Sándor Bene, Zoran Ladić, Gábor Hausner, Zagreb 2012., 15-43; Vezu bribirskih knezova i Nikole VII. Zrinskog potvrđuje i najnovija verzija rodoslovlja objavljena u knjizi: Dragutin Feletar, Hrvoje Petrić, Nevio Šetić, *Zrinski & Frankopani. 100 godina od povratka u domovinu*, Meridijani, Zagreb 2019., između 36. i 37. stranice.

4 Nataša Štefanec, Zrinski Family in the Croatian Historiographic Discourse. A Case-Study of the Construciton in National Identity, u: Wilhelm Kühlmann, Gábor Tüskés, Sándor Bene (ur.): Militia et Litterae: Die beiden Niklaus Zrìnyi und Europa (= Frühe Neuzeit. Band 141). Walter de Gruyter, 2010., 391-410.

5 Od temeljnih knjiga mađarskih autora o Nikoli VII. Zrinskom valja izdvojiti petoknjižje koje je napisao Károly Széchy, *Gróf Zrínyi Miklós (1620-1664),* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, knj. 1-5, 1896-1902; zatim knjige: Tibor Klaniczay, *Zrínyi Miklós* – MTA Irodalomtörténeti könyvtár 14, Budapest 1964. (drugo izdanje); Géza Perjés, *Zrínyi Miklós és kora,* Budapest 1965., drugo prošireno izdanje: Osiris monográfiák, 2002; Ágnes R. Várkonyi - *Európa Zrínyije - Válogatott tanulmányok,* Argumentum Kiadó, Budapest 2010.

6 Dinko Šokčević, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*, Durieux, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2016., 171.

njemu je mnogo više pisano iz perspektive znanosti o književnosti negoli iz perspektive povijesnih znanosti. Stoga ne treba čuditi kako je Géza Pálffy[7], kao jedan od najagilnijih povjesničara ranoga novog vijeka iz Mađarske, napisao da „unatoč uzornoj stručnoj literaturi političko-vojna karijera" Nikole VII. Zrinskog tek „čeka modernu obradu".[8] I hrvatski povjesničari, poput Mije Korade, u principu se slažu s time spominjući pri tome kako je Nikola Zrinski „na neki način zaboravljen" u hrvatskoj historiografiji, „osobito njegova uloga u političkoj i vojnoj povijesti Hrvatske." Iako to stoji, s time se ne bismo mogli složiti u potpunosti jer su hrvatski povjesničari ipak dali niz doprinosa poznavanju brojnih aspekata života i rada Nikole VII. Zrinskog, pogotovo u posljednjim desetljećima.[9] Možda je ponajprije izostao jedino opširnije napisan pregledni životopis Nikole VII. Zrinskog na hrvatskom jeziku, koji bi pokušao sažeti najvažnije rezultate dosadašnjih istraživanja i ukazati na stupanj istraženosti pojedinih aspekata njegova života i djelovanja prvenstveno obrađujući njegovu političku i vojnu karijeru.

Nezaobilazna je činjenica kako je o Nikoli VII. Zrinskom pisano mnogo i vrlo intenzivno u mađarskoj historiografiji, a mnogi se istraživači kontinuirano bave raznim aspektima njegova djelovanja sustavno otvarajući nova pitanja, posebice vezana uz njegov književni rad.[10] Treba spomenuti i kako Nikola VII.

7 Géza Pálffy, Verschiedene Loyalitäten in einer Familie. Das kroatisch-ungarische Geschlecht Zrinski/Zrínyi in der „supranationalen" Aristokratie der Habsburgermonarchie im 16. und 17. Jahrhundert, u: Wilhelm Kühlmann, Gábor Tüskés, Sándor Bene (ur.): Militia et Litterae: Die beiden Niklaus Zrìnyi und Europa (= Frühe Neuzeit. Band 141). Walter de Gruyter, 2010., 11-32.

8 Géza Pálffy, Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog (Hrvatsko-mađarska plemićka obitelj u aristokraciji Ugarsko-hrvatskog Kraljevstva i u Habsburškoj Monarhiji), Sándor Bene, Zoran Ladić, Gábor Hausner (ur.), *Susret dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb 2012., 119.

9 Od starijih preglednih životopisa Nikole VII. Zrinskog spomenimo samo dva: Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, u: *Posljedni Zrinski i Frankopani*, Zagreb s.a., 9-32; Rudolf Horvat, *Poviest Međimurja*, Hrvatsko prosvjetno-poviestno družtvo „Hrvatski Rodoljub", Zagreb 1944., 70-82, 89-123. Od novijih radova istaknimo tek neke od kojih mnogi obuhvaćaju i hrvatsku i mađarsku historiografiju: Jadranka Damjanov (ur.), *Zrinski i Europa*, knj. 1-2, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2000., 2003.; Nataša Štefanec, Braća Nikola i Petar Zrinski. Velikaška obitelj u srednjoeuropskim vojno-političko-ekonomskim konstelacijama, *Zrinski i Europa*, Zagreb 2000., 387-396; Zoran Ladić, Đuro Vidmarović (ur.), *Povijest obitelji Zrinski (Zbornik),* Matica hrvatska, Zagreb 2007.; Nataša Štefanec, Nikola VII. Zrinski, *Croatica. Hrvatski udio u svjetskoj baštini* (osmislio i uredio Neven Budak), 1, Zagreb 2007., 347-351; *Politička, kulturna i društvena djelatnost Zrinskih i Frankopana*, Juraj Kolarić (ur.), Zrinska garda, Čakovec 2011; Sándor Bene, Zoran Ladić, Gábor Hausner (ur.), *Susret dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti,* Matica hrvatska, Zagreb 2012.; Dragutin Feletar, Juraj Kolarić (ur.), *Nikola Zrinski VII. i utvrda Novi Zrin. 350 godina* (1664.-2014.), Zrinska garda: Zagreb – Čakovec 2015.; opširnije obavijesti u: Krešimir Regan, Vlatka Dugački, *Historiografija o Zrinskima – izbor*, Državni arhiv za Međimurje, Štrigova 2017.

10 Spomenimo tek mali dio od novijih zbornika, knjiga i članaka: *Sándor Bene, Gábor Hausner (ur.), A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában. Budapest: Zrínyi Kiadó 2007;* Wilhelm Kühlmann, Gábor Tüskés, Sándor Bene (ur.): *Militia et Litterae: Die beiden Niklaus Zrìnyi und Europa* (= *Frühe Neuzeit*. Band 141). Walter de

Zrinski nije nepoznat u historiografijama izvan Mađarske i Hrvatske.[11] Najosnovnije informacije o njemu mogu se saznati i putem važnih enciklopedija poput *Encyclopaedije Britannice*.[12] Ovaj članak, koji izostavlja književnu valorizaciju Nikole VII. Zrinskog, nema pretenziju na ukazivanje kojim bi sve smjerovima mogla ići „moderna obrada" političko-vojne karijere Nikole VII. Zrinskog koju zaziva Géza Pálffy, no kroz obavijesti o izabranim dijelovima života i djelovanja Zrinskog možda može biti poticaj istraživačima da krenu prema tome.

Nikola VII. Zrinski važna je osoba i hrvatske i ugarske tradicije te je imao velik ugled diljem Europe i u vrijeme svojega života. Brojni europski umjetnici ostavili su njegove portrete[13] i druge likovne prikaze,[14] a u Londonu je 1664. objavljen i njegov životopis.[15] Njime su se bavili i osmanski pisci poput Evlije Čelebije.[16]

Gruyter, 2010; Géza Pálffy, Költő és hadvezér? A politikus, katona és költő–író Zrínyi Miklós különféle lojalitásai és identitásai, *Hadtörténelmi Közlemények*, sv. 4, 127, Budapest 2014, 867-880; Sándor Bene, Zrínyi Miklós élete, *Zrínyi Album*, Hausner, Gábor (ur.), Budapest, Hadtörténeti Múzeum; Zrínyi Katonai Kiadó, 2016., 28-56; osim preglednog teksta koji je napisao Bene, mnogo drugih zanimljivih radova je sadržano u: *Zrínyi Album*, Hausner, Gábor (ur.), Budapest, Hadtörténeti Múzeum; Zrínyi Katonai Kiadó, 2016.; Gábor Hausner, *Zrínyi Miklós*, Kossuth: Budapest 2018; Gábor László Hausner (ur.) *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*, Budapest 2021. Postoji i prijevod ove knjige na engleski jezik *Miklós Zrínyi and His Works on Military Science,* Zrínyi Kiadó, Budapest 2021., s uvodnom studijom koju je napisao József Padányi. Također ćemo se na dio radova o Zrinskom osvrnuti kroz reference u tekstu koji slijedi.

11 Historiografiju francuskog govornog područja predstavila je Sabine Florence Fabijanec, Zrinski i Frankopani u historiografiji francuskog govornog područja, *Povijest obitelji Zrinski*, zbornik, Matica hrvatska, Zagreb 2007., 351-370; Charles Wojatsek, Zrinyi: poète, écrivain, homme d'état et soldat, *Études Slaves et Est-Européennes / Slavic and East-European Studies*, vol. 11, no. ¾, 1966/67., 91-108; Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, University of California Press, Berkley – Los Angeles – London 1980., 72, 77, 115, 147; R. J. W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy*, Clarendon Press, Oxford 1979., 243, 256, 262, 313; Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb 1992., 114; Charles W. Ingrao, *The Habsburg Monarchy 1618-1815*, second edition, Cambridge Universtiy Press, Cambridge, 2000., 66-68; Paula Sutter Fichtner, *The Habsburg Monarchy, 1490-1848*, Palgrave Macmillan, New York 2003., 142; Piotr S. Wandycz, *Cijena slobode. Povijest Srednjoistočne Europe od srednjega vijeka do danas*, Srednja Europa, Zagreb 2004., 102, 115, 366.

12 https://www.britannica.com/biography/Miklos-Zrinyi (pristupljeno: 30. 8. 2021.).

13 Margarita Šimat, Portreti Nikole i Petra Zrinskog u europskoj grafici XVII. stoljeća, *Zrinski i Europa*, knj. 2, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2003., 58-180.

14 Gábor Tüskés, Zur Ikonographie der beiden Nikolaus Zrínyi, u: Wilhelm Kühlmann, Gábor Tüskés, Sándor Bene (ur.): *Militia et Litterae: Die beiden Niklaus Zrìnyi und Europa* (= *Frühe Neuzeit*. Band 141). Walter de Gruyter, 2010., 319-387.

15 *The conduct and character of Count Nicholas Serini, Protestant Generalissimo of the auxiliaries in Hungary, the most prudent and resolved champion of Christendom: With his parallels Scanderbeg & Tamberlain. Interwoven with the principal passages of the Christians and Turks discipline and success, since the infidels first invasion of Europe, in the year 1313*, Printed for Sum. Speed, at the Rainbow in Fleet-Street, London 1664. Nepoznati autor, Engleski životopis (prijevod Margarita Šimat), *Zrinski i Europa*, knj. 2, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2003., 197-259; Margarita Sveštarov Šimat, Ikonografske referencije europskog prijama Nikole Zrinskog u engleskom životopisu iz 1664., Povijest obitelji Zrinski, zbornik, Matica hrvatska 2007., 297-318.

16 Anđelko Vlašić, Obitelj Zrinski u Putopisu Evlije Čelebija i usporedba s neosmanskim izvorima, *Povijesni prilozi*, 52, Zagreb 2017., 29-52.

Djetinjstvo

Do sada se u literaturi uglavnom smatralo kako je Nikola VII. Zrinski bio rođen 1. svibnja 1620., iako je prije iznošeno mišljenje da je rođen koju godinu prije toga. Ranija godina rođenja mogla se također pretpostaviti iz podatka Jurja Rattkaya, koji je u svojoj knjizi napisao kako je Nikola postao banom „u ovoj njegovoj dobi koja još nije dosegla trideset godina". To bi značilo da je Nikola Zrinski 1647. imao manje od trideset godina, tj. da je rođen oko 1618. godine.[17] U posmrtnom govoru Nikoli VII. Zrinskom od 1. prosinca *Da er den verwichenen 1. May das 46. Jahr erfüllt hat* piše kako je proteklog 1. svibnja napunio 46 godina, što bi otvaralo mogućnost da je rođen 1618. godine.[18] Životopis Nikole VII. Zrinskog na engleskom jeziku iz 1664. kao datum rođenja donosi 14. studenoga 1612., što je u potpunosti pogrešno.[19] Vitezovićeva kronika donosi podatak: „1620. Na 2. dan Rosnyaka, vu Chakovcu porodilsze je Mikula Jurja Zrinszkoga Szin, sztrah, y bich Turszki", prema kojem bi on bio rođen 2. svibnja 1620. u Čakovcu.[20] Taj podatak nije daleko od obavijesti da se Nikola VII. Zrinski rodio 3. svibnja 1620. u Čakovcu, što je na osnovi novog izvora utvrdio Béla Hanák.[21] Stoga taj datum možemo uzeti kao najprihvatljiviji. Krsni kumovi Nikole VII. Zrinskog bili su podžupan Varaždinske županije i pisac Grgur Pethő de Gerse[22] te njegova supruga Ana Patačić.[23]

17 Juraj Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2001., 280.

18 Ferenc Salamon, Halotti beszéd gróf Zrínyi Miklós fölött 1664-ben. *Budapesti Szemle* 1886. 47. kötet 117. szám 404–422.

19 Engleski životopis, 226.

20 Pavao Ritter Vitezović, *Kronika, aliti szpomenek vszega szveta vekov : vu dva dela razredyen, koterih pervi dersi, od pochetka szveta do Kristussevoga narojenya; drugi: od Kristussevoga porojenya do izpunenya letta 1744. / Szlosen, y na szvetlo dan po Paulu Vitezovichu, zlatomu vitezu, y pervomu Horvatszkoga Orszaga Stamparu*, Zagreb 1744., 185.

21 Béla Hanák: Genealógiai tévedések a XVI-XVII. századi arisztokrata családoknál: Zrínyi Miklós (1620–1664), *Matrikula*, III. évf. 4. sz. (2013. dec.), 60.

22 Hrvatski i ugarski političar te kroničar rođen vjerojatno u Beli, južno od Varaždina oko 1570. Umro je 1629. „Od 1595. do 1622. u više je navrata bio zastupnik u zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru. God. 1596. bio je izabran za zemaljskoga kapetana, te je tu dužnost obavljao do 1598., a potom je bio kapetan Babócsa (1599). Spominje se među velikašima koji su 1606. potvrdili mir između rimsko-njemačkog cara Rudolfa II. Habsburškoga i kneza Istvána Bocskaya, a 1607. nalazio se u izaslanstvu hrvatskog plemstva kod Rudolfa II. u Pragu. God. 1620. bio je član povjerenstva koje je trebalo osigurati očuvanje prava Hrvatskoga Kraljevstva te sa Štajerskom i Koruškom dogovoriti savez radi obrane, a 1622. kao hrvatski zastupnik u zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru prosvjedovao je protiv banove samovolje. Istodobno je obavljao dužnost podžupana Varaždinske županije. Zajedno s bratom Krstom sukobio se sa Zagrebačkim kaptolom oko Varaždinskih Toplica. Napisao je kroniku pod naslovom *Kratka madžarska kronika* (*Rövid magyar kronika,* 1660), koja obuhvaća razdoblje 1572–1626. te donosi podatke važne i za hrvatsku povijest." Pethő de Gerse, Grgur. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. (pristupljeno: 30. 8. 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47877).

23 Béla Hanák: Genealógiai tévedések a XVI-XVII. századi arisztokrata családoknál: Zrínyi Miklós (1620–1664), 61.

U najranijoj dobi njegov je otac Juraj V. bio rijetko kod kuće, pa je Nikolu VII. i brata Petra (1621. – 1671.) odgajala majka Magdalena Széchy od Rima-Széchy.[24] Iako Ferdo Šišić piše da „Juraj Zrinski nije doduše ostavio testamenta, no još 21. februara 1626. prije polaska u tridesetogodišnji rat obratio se iz Beča na svog prijatelja nadbiskupa ostrogonskoga Petra Pázmánya, koji ga je (1619.) s protestantizma preveo na katolicizam, s molbom da se brine za djecu, ako se ne bi vratio iz rata,"[25] podaci ukazuju da je 14. prosinca 1626. Juraj V. Zrinski u kuriji nadbiskupa Pázmányja izdiktirao oporuku koju je potvrdio svojim pečatom: „Ja, grof Juraj Zrinski, slavonski ban, Njegovoga Veličanstva gospodina cara i kralja glavni konjušar u Ugarskoj, savjetnik, njegov komornik, glavni general kanjiške krajine itd… Kako sam po ovoj oporuci svu nepokretnu i pokretnu imovinu ostavio svojim ljubljenim sinovima, preporučam ih svom milostivom gospodaru, moćnom Ferdinandu II. rimskom caru, ugarskom i češkom okrunjenom kralju za tutorstvo i zaštitu, ponizno moleći u ime jedinog Boga Njegovo Veličanstvo, kako su moji preci kao i ja sam, pokazivali odanost austrijskom dvoru i miloj domovini, i uzimajući u obzir našu vjernu službu, udostojite se vašom milosti, očinskom brigom i bogobojaznošću, moja dva ljubljena sina odgajati u katoličkom duhu (gdje i kako to želi Njegova Visost), tako da kada se i oni odgoje sa zadovoljstvom i od koristi služe Bogu, majci Crkvi, Njegovom Veličanstvu i Domovini. Nakon Njegove Visosti, mog milostivog gospodara i okrunjenog kralja, imenujem glavnim skrbnicima, kao prvog mog dragog oca ostrogonskog nadbiskupa, drugog generala Slavonske krajine, trećeg zagrebačkog biskupa, četvrtog gospodina Stjepana Patačića i petog gospodina Tomu Mikulića. Gospodinu Franji Batthyányu, osvjedočenom vjernom slugi, ostavljam brigu za sve posjede, tako da od gospode skrbnika bude ovisan, a da ga drugi ne ograničavaju…" No kralj je na savjetovanju koje je održano nakon smrti Jurja V. Zrinskog, umjesto ostrogonskog nadbiskupa Pázmányja, skrbnikom imenovao vackog biskupa Istvána (Stjepana) Sennyeya.[26]

24 Marijana Korunek utvrdila je kako „svi pogrešno navode njezin pravilan plemićki predikat Rima-Seči (Széchy), pošto je izvorna rodbina plemića Seči (Széchy) pl. Gornjelendavskih, gospodara Gornje Lendave, Murske Sobote, Dobre (Neuhaus) i zemljišta benediktinske opatije u Szentgotthárdu (Monoštru), nestala već 1540. godine i zapravo se radilo o njihovim nasljednicima iz Rimavske Seči u južnoj Slovačkoj, koji u drugoj polovici 16. stoljeća dobivaju pravo na dio njihovog nasljedstva i tada dolaze u Gornju Lendavu." Marijana Korunek, *Razvoj kompleksa pavlinskega samostana Blažene Device Marije in Vseh Svetih v Šenkovcu (1376–1786) v luči zgodovinskih in arheoloških raziskav / Razvoj kompleksa pavlinskog samostana Blažene Djevice Marije i svih svetih u Šenkovcu (1376 - 1786) u svjetlu povijesnih i arheoloških istraživanja*, doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, Maribor 2015., 51.

25 Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, u: *Posljedni Zrinski i Frankopani*, Zagreb s.a., 10.

26 Sándor Takáts, *Magyar küzdelmek*, 1, Genius, Budapest 1929., 73-76. Prijevod: Darko Varga, *Hrana, kuhinja i blagovanje u doba Zrinskih. Život na zrinskim dvorovima, utvrdama i vlastelinstvima u 16. i 17. stoljeću s knjigama recepata*, Meridijani, Zagreb 2016., 269-270.

Skrb o braći preuzeli su skrbnici jer se, po jednoj verziji, njihova majka nakon smrti oca Jurja V. 1626. udala za Nikolu III. Mlakovečkog (Malakoczyja), a po drugoj joj nije mogla biti povjerena skrb za djecu jer je bila protestantske vjere.[27] Ferdo Šišić objašnjava da, prema tadašnjem zakonu, „ako nije po smrti očevoj ostalo braće, ili ako bi otac umro bez oporuke, kojom bi odredio skrbnike svojoj djeci, išlo je to pravo kralja."

Kako su dva skrbnika ubrzo umrla – biskup Domitrović 1628., a protonotar Patačić 1630. – dalje je nastavilo djelovati skrbničko povjerenstvo sastavljeno od četiri člana: biskup Váca (kasnije Vesprema, pa Győra) István (Stjepan) Sennyey, general Hrvatske krajine Sigismund Trautmannsdorff, kraljevski personal Toma Mikulić od Brokunovca te vicegeneral kaniške krajine Franjo Batthyány, unuk Nikole IV. Zrinskog, koji je preuzeo neposrednu brigu nad djecom i imanjima. Braća su dio djetinjstva provela u dvorcu Franje Batthyányja u Güssingu (Novom Gradu, **Németújváru)**.[28] Ferdo Šišić piše da je Franjo Batthyány Nikolu i Petra Zrinskog doveo pred kralja Ferdinanda II. kada je 1628. posjetio Čakovec i poželio ih vidjeti,[29] no nije moguće da je to bilo te godine jer je Franjo Batthyány umro 1625.[30]

Na tada još uvijek luteranskom dvoru obitelji Batthyány u Güssingu (Németújvár, Novi Grad)[31] za braću se dobro brinula Éva Lobkowicz Poppel (oko 1585./1590. – 1640.), udovica Franje Batthyányja. U prvom poznatom pismu Nikole i Petra Zrinskog, pisanom u Čakovcu 5. veljače 1627., obraćaju se upravo njoj upozoravajući da su imali zdravstvene probleme koji su poboljšani: „Neka Bog podari Tvoju visost dobrim, zdravim i sretnim životom. Sa zadovoljstvom smo primili pismo Tvoje visosti u kojem Tvoja visost prema nama pokazuje u svemu znakove ljubavi. Razumjeli smo: neka Bog dade, da i u budućnosti da Tvojoj visosti brigu o nama. Molimo Tvoju visost da nastavi s dobrim namjerama i za to

27 Magdalena Elizabeta Rima-Seči odrekla se protestantizma tek pred smrt, a preobratio ju je zamjenik priora pavlinskog samostana kraj Čakovca, o. Matija Selegović tek 1646. godine. Josip Bedeković, *Knjiga o Sv. Jeronimu, Iliriku i Međimurju*, Meridijani, Zagreb – Čakovec 2017., 246.

28 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi =Zrínyi Miklós élete, Zrínyi Album, Hausner, Gábor (ur.), Budimpešta, Hadtörténeti Múzeum; Zrínyi Katonai Kiadó, 2016, 31-32.

29 Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, 10.

30 *András Koltai,* Adam Batthyány und seine Bibliothek*, Amt d. Burgenländ. Landesregierung, Abt. 7 – Kultur, Wiss. u. Archiv, Hauptreferat Landesarchiv u. Landesbibliothek, Eisenstadt 2002., 296; István Monok, Güssinški dvor obitelji Batthyány i njihova knjižna naobrazba,* Plava krv, crna tinta : knjižnice velikaških obitelji od 1500. do 1700.: međunarodna putujuća izložba : Zagreb, Bratislava, Martin, Budapest, Burg Forchtenstein, jesen 2005. - jesen 2007. *[katalog izložbe], Nacionalna i sveučilišna knjižnica,* Zagreb 2005., 87; Géza Pálffy, Die Rolle der Familie Batthyány in der Grenzverteidigung Gegen die Osmanen im 16. und 17. Jahrhundert**,** *Podravina : časopis za multidisciplinarna istraživanja* , Vol. 8 No. 16, 2009., 82.

31 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 31.

molimo Tvoju visost. Naše zdravlje, u slavu Boga, sada je u podnošljivom stanju. Zahvaljujemo na poklonima Tvojoj visosti, koje smo u zdravlje Tvoje visosti potrošili. Adama Bottyányа, kojemu preporučamo svoje služenje, očekujemo u Čakovcu u kratkom vremenu. Gospodin Megyureczki i naš majstor (učitelj) nudi poniznu službu Tvojoj visosti, i sve što Tvoja visost zapovjedi, sa zadovoljstvom će ispuniti. Gospodin kancelar i više skrbnika danas poslijepodne su napustili Čakovec. Pored njih neka Tvoja visost, nama siročićima zapovjedi i vodi o nama brigu, a mi ćemo se Tvojoj visosti, kroz cijeli život, za to odužiti. Neka Bog drži Tvoju visost dugo u dobrom zdravlju."[32]

Évu Lobkowicz Poppel braća Nikola i Petar Zrinski u pismu su zvali „majkom", kao primjerice u onom od 31. ožujka 1629. iz Graza: „Nakon što smo poželjeli puno toga sretnog i dobrog, ponizno se preporučamo Tvojoj milosti, našoj ljubljenoj ženi majci. Primili smo poklon koji je poslala Tvoja milost, a pored toga i iskazanu dobru volju Tvoje milosti, prema nama. Na tome zahvaljujemo Tvojoj milosti i jako je Tvoja milost htjela znati kako smo mi obojica, Bogu hvala, u dobrom zdravlju, što i Tvoja milost na volju i puno godina, želimo. Uz mnoge dobre želje koje je uputila Tvoja milost, javila je Tvoja milost da ako u čemu oskudijevamo, da joj javimo. Za sada nemamo ništa, slava Božjeg imena, još ništa takvoga da nam nedostaje, a majka zna u čemu oskudijevaju mladići poput nas i u dobru volju Tvoje milosti prema nama mi ne sumnjamo."[33]

Nikola VII. Zrinski kao dijete je 1628. postao vrhovnim kraljevskim konjušarom, „dakle zastavnikom državnim, čiji je potpis i nazočnost bila potrebna kod sankcije saborskih zaključaka. I odista vidimo gdje on kao takav potpisuje zakonski članak od godine 1630."[34]

Školovanje i putovanje u Italiju

Na preporuku ostrogonskog nadbiskupa, odnosno ugarskog primasa Petra Pázmányja Nikola VII. i Petar Zrinski krenuli su na školovanje u Graz. Eva Lobkowicz Poppel poslala je s njima svojega vjernog čovjeka da im bude od pomoći tijekom školovanja. Braća su 31. ožujka 1629. iz Graza pisala Evi Lobkowicz Poppel da im ništa ne nedostaje.[35] Poznato je da je školska godina počela 8. studenoga

32 *Zrínyi Miklós* Válogatott levelei, prir. Sándor Bene, Gábor Hausner, Balassi, Budapest 1997., 7; Darko Varga, *Hrana, kuhinja i blagovanje u doba Zrinskih*, 42-43.

33 Csapodi Csaba–Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós összes művei*, 2, *Levelek*, Szépirodalmi Könyvkiad, Budapest 1958., 9-10; *Zrínyi Miklós* Válogatott levelei, 10; Darko Varga, *Hrana, kuhinja i blagovanje u doba Zrinskih*. 43-44.

34 Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, 12.

35 Csapodi Csaba–Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós összes művei*, 2, *Levelek*, Szépirodalmi Könyvkiad, Budapest 1958., 9-10. *Zrínyi Miklós* Válogatott levelei, prir. Sándor Bene, Gábor Hausner, Balassi, Budapest 1997., 10; Darko Varga, *Hrana, kuhinja i blagovanje u doba Zrinskih. Život na zrinskim dvorovima, utvrdama i vlastelinstvima u 16. i 17. stoljeću s knjigama recepata*, Meridijani, Zagreb 2016., 43-44.

1628., pa možemo pretpostaviti da su tada počeli svoje školovanje, i to kao polaznici drugog razreda gimnazije (principista).[36] Ostaje otvoreno pitanje gdje su braća stekla obrazovanje iz prve godine gimnazijskog obrazovanja. Postoje razmišljanja da je njihovo školovanje u Grazu započelo 1628. godine[37], no u popisima polaznika isusovačkih škola u Grazu Nikole Zrinskog ni njegova mlađeg brata nema zapisanog ni 1628. ni 1629. godine.[38] Izgleda da su u vrijeme ljetnih praznika bili izvan Graza te da su najesen nastavili obrazovanje.[39]

Nikola VII. Zrinski zabilježen je 1630. na isusovačkom učilištu u Grazu kao gramatist, što bi značilo da je bio polaznik treće godine isusovačke gimnazije.[40] Nikola Zrinski najvjerojatnije je školovanje u Grazu završio 1632.,[41] nakon čega je, zajedno s bratom Petrom, uzeo predah, od svibnja 1633., a najesen su trebali nastavili obrazovanje na isusovačkom učilištu u Beču 1633., što je moglo smanjiti dio njihovih troškova jer je obitelj Zrinski u tome gradu imala kuću. Odmor su proveli u Güssingu kod obitelji Batthyany, uz brižnu Evu Lobkowicz Poppel. No kada su trebali početi sa školovanjem u Beču, dogodio se neočekivan obrat te su školovanje morali nastaviti u Trnavi, gdje je školska godina počela 3. studenoga, što je možda bio rezultat intervencija Pétera Pázmányja i Istvána (Stjepana) Sennyeya, uz pristanak kralja.[42] Postoje i oni koji dvoje da se Zrinski školovao tamo; među njima je Květoslava Kučerová, koja o mogućnosti školovanja Nikole Zrinskog u Trnavi piše: „Na tom Sveučilištu navodno je studirao retoriku od 1634. do 1636. i hrvatski knez Nikola Zrinski.“[43]

Ujesen 1633. Nikola VII. zabilježen je kao polaznik šeste godine gimnazije u Trnavi, dok mu je brat Petar polazio petu godinu obrazovanja. Iz toga je moguće zaključiti kako se Nikola VII. tada školovao odvojeno od brata. Iduće 1634. prešli su na školovanje u Beč,[44] gdje je Nikola u popisima polaznika te godine zabilježen

36 Vilmos Fraknói, Zrínyi, a költő tanulóévei, *Budapesti Szemle*, CDLXXXV. szám, 1917, 170.

37 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 33.

38 Johann Andritsch, *Die Matrikeln der Universität Graz 1586-1630*, Band 6/1, Graz 1977, 144-149.

39 Vilmos Fraknói, Zrínyi, a költő tanulóévei, 171.

40 Johann Andritsch, *Die Matrikeln der Universität Graz 1630-1663*, Band 6/2, Graz 1980, 4; Varga Júlia: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560-1789*, Budapest 2004., 72. Zabilježen je kao „Nicolaus Comes à Zrin, Hungarus“.

41 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 33.

42 Vilmos Fraknói, Zrínyi, a költő tanulóévei, 173.

43 Květoslava Kučerová, Trnavsko sveučilište i njegovo mjesto u kulturnim kontaktima s Hrvatima, *Spomenica Ljube Bobana*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Mira Kolar-Dimitrijević (ur.), Zagreb 1996., 116.

44 Vilmos Fraknói, Zrínyi, a költő tanulóévei, 171, 174.

kao ugarski kraljevski konjušar („agazonum regalium per hungariam mag.“).[45] Nikola VII. na dan Sv. Ladislava (27. lipnja) 1634. u bečkoj katedrali sv. Stjepana uime ugarske studentske nacije održao je svečani govor,[46] no upitno je tko ga je sastavio.[47] Nakon govora vodstvo sveučilišta, uz zvuke truba, odmarširalo je do kuće Zrinskih, gdje ih je čekala bogata gozba. Od 3. studenoga 1634. slijedio je nastavak školovanja u Trnavi.[48] I u hrvatskoj historiografiji postoji mišljenje da je Nikola 1634. nastavio školovanje opet u Trnavu[49], „gdje je još 1615. Péter Pázmány osnovao pod vodstvom ježovita više obrazovačište za velikašku mladež. Nakon dvije godine, 1636., dovrše braća retorične nauke, a s time i sve ono, što im je trebalo da nauče.“[50] I Sándor Bene smatra da se Nikola Zrinski u Trnavi školovao zaista kratko, do prekida do kojeg je došlo odlukom monarha 1635. godine.[51] Ostaje otvorenim za buduća istraživanja provjeriti podatak o tome jesu li braća Petar i Nikola Zrinski nakon završenih isusovačkih škola krenula na visoke škole u Bologniu.[52]

Godine 1635. Nikola Zrinski planirao je ići na studijsko usavršavanje u Italiju, no to je odgođeno nakon što je umro đurski biskup Stjepan Sennyei (22. listopada 1635.). Pratio ga je ostrogonski kanonik Matija Senkviczi.[53] Pretpostavlja

45 Kissné Bognár Krisztina: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526-1789, Budapest 2004., 91.

46 Govor je otisnut pod naslovom: Oratio. Sancto inter coelites nunc Ladislao inter mortales anno a Christianitatis aera supra millesimum quinto et nonagesimo Ungariae regi sacra, maximi dein Caesarum Ferdinandi divo filio nominis ejusdem Ungarorum regi III, ex ordinatione clarissimorum dominorum de inclyta Natione Ungarica in Archigymnasio Viennensi domini Procuratoris caeterorumque Doctorum dicata dictaque ab Illustrissimo Comite D. D. Nicolao Ladislao perpetuo a Zriny domino in Chaktornia etc. sacrae Caesarae Regiaeque Maiestatis per Hungáriám Agazonum Magistro etc. oratioriae facultatis auditore, in Basilica Austriorum primaria cui Stephanus Protomartyr divus est et tutelaris, die 27. Junii anni reparatse salutis 1634.

47 László Szelestei Nagy, Oráció Szent Lászlóról az 1634. évi bécsi Szent László-napi ünnepségen, *Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet*, Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, Eger, 2021., 205-220.

48 Vilmos Fraknói, Zrínyi, a költő tanulóévei, 177-179.

49 Josip Adamček, Ivan Kampuš, Igor Karaman, Zrinski (Šubić, Bribirski), *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture,* Zagreb 1980., 777.

50 Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, 12. Prema Šišiću „za vrijeme ovih šestogodišnjih nauka prisvojiše sebi pored od kuće im poznata hrvatskog i magjarskog jezika, još i latinski, njemački i talijanski“ te navodno i turski jezik, usp. Géza Pálffy, Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog, 142.

51 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 33-34.

52 Tade Smičiklas, *Poviest Hrvatska*, 2, Matica hrvatska, Zagreb 1879., 150. piše: „Više velikaša naredi im kralj Ferdinand II. za tutore, koji su ih po želji i zapoviedi kraljevoj dali poučavati od jezuita, a onda su braća pošla na visoke škole u Bolonju.“

53 Erzsébet Király, Iván Sándor Kovács, Rimski vodič Zrinskog, *Zrinski i Europa*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2000., 314.

se kako su krenuli vjerojatno iz Beča 21. travnja 1636. i da su preko Rima stigli u Napulj 10. svibnja, za nepuna tri tjedna.[54]

Prvo je posjetio Rim, gdje ga je primio papa Urban VIII. i poklonio mu zbirku svojih pjesama. Nakon toga je posjetio Napulj, Firencu, Pisu i Veneciju, s time da nije poznato koliko se puta vraćao u Veneciju u godinama koje su slijedile.[55]

Kada se nakon osam mjeseci, u veljači 1637., vratio iz Italije[56], ubrzo su slijedile tužne vijesti o smrti dva njegova zaštitnika; 19. ožujka umro je nadbiskup Péter Pázmány, a 2. travnja kralj Ferdinand II. Po povratku je bio proglašen punoljetnim.[57]

Supruge i djeca

Nikolu VII. Zrinskog supruge su vezivale uz elitu Habsburške Monarhije.[58] Prva mu je supruga bila Euzebija Drašković (1628. – 1650.), kći kraljevskog savjetnika i grofa Gašpara II. Draškovića[59] i Ane Veronike Freiin von Eibiswald iz znamenite štajerske obitelji.[60] Maloljetna Euzebija bila je zaručena za Jurja Frankopana, pa je Nikola VII. Zrinski nastojao postići otkazivanje zaruka.[61] U

54 Vilmos Fraknói, Zrínyi, a költő tanulóévei, 181–182, misli da je Zrinski možda putovao morem iz Senja ili Bakra u Anconu te je odmah nakon dolaska u Rim produžio u Napulj. Teško je utvrditi je li Fraknói u pravu, no postoji i mogućnost putovanja iz Beča u Rim preko Venecije. Udaljenost je malo veća od 1.000 km, a za njezino prelaženje potrebno je oko 215 sati pješačenja ili jahanja na konju najsporijim tempom na toj relaciji. Udaljenost od Rima do Napulja iznosi dodatnih 225 km, koji se mogu propješačiti za 46 sati. Prema tome, od Beča do Napulja potreban je 261 sat pješačenja. Ako se prihvati pretpostavka da je početak putovanja prema Napulju bio 21. travnja, a završetak 10. svibnja, čak i ako nije bilo duljeg zadržavanja u Rimu, to bi bilo naporno putovanje jer bi iziskivalo 13 sati napredovanja dnevno, često po teškom terenu. Pri tome treba uzeti u obzir i najmanje četiri prelaska planina, koje usporavaju putovanje. Udaljenost između Beča i Bakra iznosi 450 km, za što treba 96 sati putovanja. Od Ancone do Rima ima 270 km, koje je moguće prijeći za oko 58 sati. Do Napulja treba još 46 sati. To je ukupno oko 200 sati pješačenja, odnosno 60-ak sati putovanja manje. Zbog toga se djelomično korištenje putovanja morem čini kao nešto elegantnija mogućnost.

55 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 33-35.

56 U dnevniku isusovačkog kolegija u Trnavi 24. veljače 1637. zabilježeno je kako se dan prije prvog korizmenog petka na pobožnosti održanoj u isusovačkoj crkvi pojavio Nikola Zrinski, legradski kapetan. Vilmos Fraknói, Zrínyi, a költő tanulóévei, 183.

57 Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, 12.

58 Géza Pálffy, Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog, 141.

59 Sándor Bene, Constantinus i Victoria. Priča o prvom braku Nikole Zrinskog, u: *Prekretnice u sužívotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društva, gospodarstvo i kultura*, gl. urednici Pál Fodor i Dinko Šokčević, Institut za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti, Hrvatski institut za povijest, Budimpešta 2015., 654-665.

60 Géza Pálffy, Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog, 141.

61 Dénes Széchy 20. listopada 1639. napisao je Evi Poppel: „Između ostaloga gospodin Gašpar Drašković je izjavio da je Nikola Zrinski u više navrata potegnuo pitanje i zahtjev da se obveze njegove kćer prema gospodinu Tržačkom razvrgnu i da gospođica sačuva za njega. Na to (Drašković) nije ništa

međuvremenu je bio neuspješan u pokušaju dobivanja ruke Anne Júlije, kćeri palatina Nikole (Miklósa) Esterházyja, koju je nakraju oženio Franjo Nádasdy, pa se vratio izvornom planu o ženidbi Euzebije Draškovića i u tome uspio. Bračnim je ugovorom od 24. svibnja 1645. u miraz trebala dobiti Klenovnik, Trakošćan[62] i Branek (Prunek, Mallegg) kraj Ljutomera,[63] vrijednosti 30.000 rajnskih forinti. Zrinski se obvezao da će, ako umre bez potomaka prije Euzebije, obitelj Zrinski otkupiti posjed od njegove supruge za 24.000 ugarskih forinti, ali u slučaju da supruga umre bez potomaka, miraz se trebao vratiti Gašparu Draškoviću. Vjenčanje je održano 4. lipnja 1645. u Klenovniku,[64] dok je pir održan 11. veljače 1646. u Braneku.[65] Problem je bio u tome što su Trakošćan i Klenovnik bili posjedi koji se nisu mogli prenositi po ženskoj liniji. Iz oporuke koju je napisala

drugo odgovorio osim da je to nemoguća stvara. Zašto ga (Zrinski) nije ranije po tom pitanju potražio? Shvativši to, Zrinski je molio da ju ne daje prije njene 17. godine, a za to vrijeme on će se nastojati umiliti gospođici, razgovarati će s pametnim ljudima o načinu kako se mogu razvrgnuti zaruke. Na to mu je Drašković ogovorio da je izdan dokument o toj stvari. Osim toga Zrinski je zamolio da ne otežava stvar i da mu ne brani, ako joj bude stalno pisao pisma. (Drašković) je to odobrio. Sigurno je, da je Drašković pristao da se on neće protiviti, ako njegova kći sa 17 godine bude htjela ići za Zrinskog." Sándor Takáts, *Magyar küzdelmek,* 1, Genius, Budapest 1929., 130-131; prijevod Darko Varga, *Hrana, kuhinja i blagovanje u doba Zrinskih. Život na zrinskim dvorovima, utvrdama i vlastelinstvima u 16. i 17. stoljeću s knjigama recepata*, Meridijani, Zagreb 2016., 36.

62 Sándor Bene, Constantinus i Victoria. Priča o prvom braku Nikole Zrinskog, 656-657.

63 Dvorac se nalazio na području naselja Branoslavci. Franc Kovačić, *Ljutomer: zgodovina trga in sreza*, Zgodovinsko društvo Maribor, Maribor 1926., 195-196. Branek je u doba Draškovića postao sjedište vlastalinstva Ljutomer, te je u toj ulozi zamijenio stariju tvrđu Ober Luttenberg / Gornji Ljutomer, u blizini današnjeg naselja Ljutomer. Inače, u samom naselju nikada nije postojala utvrda ili dvorac.

64 Sándor Bene, Constantinus i Victoria. Priča o prvom braku Nikole Zrinskog, 656-662.

65 Sačuvan je poziv na pir rođaku Adamu Batthyányu, s kojim je Nikola VII. Zrinski bio blizak: „Presvijetli gospodine grofe, cijenjeni rođače! Šaljem srdačan pozdrav i preporučam se, kako namjera spasenja Božjega, a prema uređenju majke Crkve, a po savjetu mojih rođaka i prijatelja, groficu Mariju Euzebiju Drašković kći jedinicu gospodina grofa Gašpara Draškovića trakošćanskog i ljutomerskog, carskog i kraljevskog savjetnika i komornika, uzet ću je sebi za vječnog suputnika, a pošto se već dogodilo vjenčanje i razmjena prstenja, ništa drugo nije preostalo, nego da se održi svečanost, kako je to ovoj svetinji primjereno. Svečanost će se održati, uz naš jednoznačni pristanak, u dvoru njegove presvijetlosti gospodina grofa u gradu Braneku, a odredili smo dan 11. veljače. Zbog toga, s velikom ljubavlju molim Vašu Presvijetlost i Gospodstvo da na naznačeni dan i na naznačenom mjestu, sa svojom dragom ženom i djecom zajedno, počastite nas svojom nazočnošću na ovoj svečanosti, taj dan na večeri, a drugi dan na doručku. Ovu dobru volju, dok god živim, trudit ću se služiti Vam s potpunim htijenjem. Uostalom, želim da Vaša Presvijetlost i Gospodstvo dugo živi sretno. U Ljutomeru, 29. siječnja 1646. Nesumnjivi sluga i rođak Vaše Presvijetlosti i Gospodstva. Grof Nikola Zrinski. P.S. Pošto i unatoč svoje najbolje volje i želje, pišem s malim kašnjenjem, tim više što će nam svima biti drag dolazak Vaše Presvijetlosti i Gospodstva. Zapravo, sve do današnjeg dana nisam se mogao osloboditi Njegovog Veličanstva, a još manje doći." Csapodi Csaba–Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós összes művei*, 2, *Levelek*, Szépirodalmi Könyvkiad, Budapest 1958., 50-51; *Zrínyi Miklós* Válogatott levelei, prir. Sándor Bene, Gábor Hausner, Balassi, Budapest 1997., 30-31; prijevod Darko Varga, *Hrana, kuhinja i blagovanje u doba Zrinskih. Život na zrinskim dvorovima, utvrdama i vlastelinstvima u 16. i 17. stoljeću s knjigama recepata*, Meridijani, Zagreb 2016., 36-37, koji smo doradili.

25. ožujka 1647. može se vidjeti da se nalazila pred porođajem. Euzebija je umrla 14. rujna 1650., a nekoliko desetljeća kasnije zabilježena je glasina iz Erdelja „po kojoj je Zrinski primorao suprugu na samoubojstvo otrovom zbog toga jer je uhvaćena u preljubu," no te su glasine malo vjerojatne. Bolje je razmišljati o tome da je mogla umrijeti pri idućem porođaju, tim više što je zabilježeno da je bolovala od bolesti „koja uzrokuje goleme bolove"[66].

„Kada je Euzebija umrla, ne ostavivši iza sebe djecu, otac Drašković je spiskao i rasuo vrlo bogati imetak koji mu je ostavila majka Margareta Alapićeva upropastivši ga u roku od nekoliko godina jer je rasipanjem i s prevelikim raskoši obilato darivao neke najprostije pomoćnike te činio bezumne i neumjerene troškove; pritisnut siromaštvom i neimaštinom, Drašković zatraži od zeta povrat imanja. Premda je Zrinski odlučio u sebi vratiti natrag traženo bez ikakva novčanog tereta (kako je uvijek bio velikodušna srca), ipak bude povrijeđen oštrinom vrlo otrovnih tastovih riječi i potaknut protiv njega, te reče da će dobra vratiti samo uz novčani polog. Kada je Drašković čuo taj odgovor, odluči različitim sredstvima promijeniti zetovo mišljenje…" Kasnije je došlo do vojnog okršaja između Gašpara Draškovića i Nikole VII. Zrinskog, a nakraju je Drašković isplatio 4.000 forinti Zrinskom te se uspio vratiti na svoje posjede.[67]

Nakon smrti Euzebije 1650., druga supruga Nikole IV. Zrinskog bila je iz još viših krugova, Marija Sofija Löbl.[68] Njezin otac Johann (Ivan) Christoph neko je vrijeme bio predsjednik Dvorskog ratnog vijeća, a majka joj je bila Ana Katarina Rattkay od Velikog Tabora.[69] Marija Sofija Löbl u razdoblju 1642. – 1649. služila je kao dvorska dama na dvoru Habsburgovaca u Beču.[70] „Marija Sofija oduševila je Nikolu svojom nježnom građom i atraktivnim šarmomjer je junak već kod zaruka u bračno m ugovoru ponavljajući, snažno naglašavao svoju privrženost prema

66 Sándor Bene, Constantinus i Victoria. Priča o prvom braku Nikole Zrinskog, 656-662.

67 Juraj Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, 296-297.

68 Darko Varga, Dvije Austrijanke u životu Adama Zrinskog, *DG Jahrbuch*, Vol. 21, 2014., 435-476.

69 Ivan Nagy, *Magyarország családjai czimerkkel és nemzedékrendi táblákkal*, knj. 4, Pest 1862., 658; Károly Széchy, *Gróf Zrínyi Miklós 1620-1664.*, knj. 3, Budapest 1896. – 1902., 3-4. Marija Sofija nije upisana u genealoškoj tabli u knjizi Ante Gulin, *Povijest obitelji Rattkay, Geneološka studija i izvori (1400-1793)*, Zagreb 1995., između str. 128-129. Ana (Katarina), kći Petra II., upisana je da je bila udana za Pavla Gregorijanca, ali nedostaje podatak da je bila i supruga Johanna Christopha Löbl, za kojeg se udala nakon što je ostala udovica. U najnovijim istraživanjima postoje razmišljanja koja se slažu dijelom s Nagyom i Széchyjem, ali i otvaraju nova pitanja, usp. Sándor Bene, Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkog kanonika, u: Juraj Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, Zagreb 2001., 11. Bene ispravno piše da je Sofija Marija bila nećakinja Jurja Rattkaya, ali treba istaknuti da se ne radi o kanoniku i piscu Jurju Rattkayu (sinu Petra III. Šimuna i unuku Ivana II. – brata Ane Katarine), već o drugoj osobi istog imena i prezimena i piščevu daljnjem rođaku.

70 Géza Pálffy, Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog, 141.

njoj."[71] Vjenčanje između Marije Sofije Löbl i Nikole VII. Zrinskog održano je u Schottenkirchenu, u blizini kuće obitelji Zrinski, a nakon toga ta bivša dvorska dama preselila se sa suprugom u Čakovec. Vjenčanje je održano 22. travnja 1652.,[72] Nikola VII. Zrinski u svojoj oporuci spominje sklapanje bračnog ugovora: „Kad smo sklopili brak, u Beču u Austriji 30. dana mjeseca travnja godine Gospodnje 1652., snagom punovažnog ugovora osnaženoga potkrepom potpisa naše ruke, i pečata našega i druge gospode tada nazočne, a prema običaju Nadvojvodstva Austrije, njoj (supruzi) smo se tada obvezali da ćemo joj kao miraz predati 25000 forinti, a kako bi ta obveza bila čvršća, ručno smo joj predali i doznačili naš Novi dvor s trima sučijama i sa svim drugim pripadnostima toga Novog dvora, da ih posjeduje ta Gospođa supruga, baštinici, potomstvo i svi njihovi legatari oba spola. S ugovorom o sklapanju toga braka složio se i Presvijetli gospodin Stalni Grof od Zrina Petar, naš gospodin brat, i jedini i predragi. Isti je Gospodin naš brat i vlastitom rukom potpisao i pečatom osnažio taj ugovor. Ta je Gospođa naša supruga povrh toga osigurana, ako je što sa sobom iz očinskog doma donijela u naš, te naposljetku kod nas potrošila, da ne bude na šteti, nego da ćemo se pobrinuti i učiniti da se iz cjelokupnih dobara koja posjedujemo njoj, baštinicima i potomstvu te svim legatarima oba spola isplati dužna zadovoljština."[73]

Zrinski se „nakon dolaska mlade u Čakovec odjednom promijenio: potpuno se prilagodio ukusima supruge, njenim željama i običajima! Utvrda je prije, kao da se radi o vladarevom dvoru, odzvanjala od ljudi koju su tu bili zbog osvajanja, da se poklone ili služe. Glavni i viteški stališi, koje je privlačila osobnost gospodara, njegova dika i slava, čast njegove službe, položaj bana i zapovjednika, dužnosnici i vojnici, koje je njihov redovni posao doveo tamo gužvali su se u dvoranama i hodnicima, a Zrinski koji ih je primao otvorenog srca, ugostio ih je s tradicionalnom gostoljubivošću. Redovno su ih poslužívali u velikoj palači, gdje se i on pojavljivao i s njima blagovao. Nova nevjesta prekinula je ovaj stari običaj; svojom etikom i njemačkim odgojem suzila je taj krug, htjela je da joj obiteljski život bude što zatvoreniji, a vanjski krug prijatelja bude mirniji: od tada je Zrinski blagovao sa suprugom, s dva-tri milija gospodina ili s dražim niže rangiranim slugama i svećenicima, s osam osoba, dok su ostali blagovali za velikim stolom u velikoj palači. Taj njemački običaj koji je započeo nakon smrti prve supruge, nije bio baš dobro primljen jer je (Zrinski) blagovao u velikoj palači

71 Károly Széchy, *Grof Zrinyi Miklós*, 1620-1664, knj. 3, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1900., 5-6; Darko Varga, Dvije Austrijanke u životu Adama Zrinskog, 441.

72 Géza Pálffy, Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog, 142.

73 Oporuka Nikole Zrinskog, *Zrinski i Europa*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2000., 137-138.

samo onda kada su mu u goste došli visoki i viteški stališi. Zbog promjena, gost, ako i nije zakasnio, mogao je ostati gladan u Čakovcu."[74]

S Marijom Sofijom imao je četvero djece.[75] Prva mu se 2. kolovoza 1655. rodila djevojčica, Marija Terezija Barbara. Hofkavalier (dvorski čovjek) i savjetnik Zrinskog, István (Stjepan) Vitnyédy pisao je Istvánu (Stjepanu) Zichyju: „Više smo željeli sina, ali bilo je to što je Bog dao, samo neka je čuva sveti Gospod." Kći Marija Katarina rodila se 1656. godine, dok je sin Izak rođen 1658., ali je već 1659. umro. U povodu toga Zrinski je napisao tužaljku. Također se tužan žalio prijatelju Ivanu Ručiću: „Ako Bogovi to čine da neplodnost zamjene vječnom slavom, neću tugovati jer ću biti slobodniji posvetiti se službi Bogu i domovini."[76]

Iako se u literaturi spominje da je Marija Terezija Barbara umrla 1658., to nije točno jer u oporuci iz 1662. Nikole VII. Zrinski spominje dvije kćeri: „Što se pak tiče naših kćeri koje su još vrlo malene, to jest Matije Katarine i Marije Barbare koje su sada žive, i onih koje će se ubuduće po blagoslovu Božjem roditi, ne želimo niti da one budu oštećene u svojim zakonskim pravima ni da ih imamo isključene iz svoje očinske skrbi. Stoga želimo da se iz prihoda naših dobara skupi svota novaca, te neka se svakoj pojedinoj našoj kćeri isplati 25000, a dvjema koje su sada žive neka se da 50000 rajnskih forinti za njihovo potpuno namirenje, kada po blagoslovu Božjem budu uz suglasnost Gospođe naše supruge kao njihove majke, Gospodina našega brata i rođaka, udane u častan i naše obitelji dostojan brak. Ako ne bi imali gotova novca, neka se njima da i doznači obvezatno namirenje od naših dobara. Povrh toga neka zadrže neokrnjene svoje udjele u našim pokretnim dobrima, kao što smo već odredili. Određujemo osim toga i da iste naše kćeri ostanu kod predrage Gospođe naše supruge i da ih ona odgaja, čak i ako stupi u drugi brak. Za njihov dostojan odgoj i nužnu opskrbu neka se godišnje iz prihoda naših dobara svakoj pojedinoj kćeri daje 500, u svemu 1000 rajnskih forinti. Kad pak naše kćeri navrše deset već spomenutih godina, za svaku će se od njih ubuduće tražiti veći izdaci, pa želimo da im Gospođa majka godišnje daje svakoj po 1000, ukupno 2000 rajnskih forinti neka ih troše za svoje potrebe."[77] Još uvijek nije istraženo kada su

74 Károly Széchy, *Grof Zrinyi Miklós*, 1620-1664, knj. 3, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1900., 6-7; Darko Varga, Dvije Austrijanke u životu Adama Zrinskog, 442-443.

75 Prema rodoslovlju koje su sastavili Dragutin Feletar i Hrvoje Petrić objavljenom u knjizi: Dragutin Feletar, Hrvoje Petrić, Nevio Šetić, *Zrinski i Frankopani*, Meridijani, Družba Braća Hrvatskoga Zmaja, Zagreb – Čakovec 2019., između str. 36 i 37.

76 Károly Széchy, *Grof Zrinyi Miklós*, 1620-1664, knj. 3, Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1900., 14-15, 19; Darko Varga, Dvije Austrijanke u životu Adama Zrinskog, 443. Tužaljka za sinom (Elegia fia halálára) čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, R 4082.

77 Oporuka Nikole Zrinskog, *Zrinski i Europa*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2000., 140.

mu umrle kćeri kao što nisu istraženi ni život i djelovanje Marije Katarine, koja je bila karmelićanka u Beču.

Adam Zrinski „hrvatski protuosmanski borac (Beč, 24. XI. 1662 – kraj Slankamena, 19. VIII. 1691). Sin Nikole VII. Zrinskoga i Marije Sofije Löbl, pripadnice austrijske dvorske aristokracije. Nakon očeve smrti (1664) polagao je pravo na polovicu posjeda Zrinskih. Po želji dvora bio je odgajan u Beču te je od 1673. pohađao bečki Isusovački kolegij, gdje je 1676. završio školovanje. Studirao je potom pravo u Beču, gdje je boravio do 1679. krećući se u krugovima dvorske aristokracije. Po odlasku iz Beča kraće je vrijeme živio u Međimurju, 1680. otišao je u Bruxelles, a potom studirao pravo u Leuvenu. God. 1683. sudjelovao je u protuosmanskoj obrani Beča, a 1684. postao legradskim (međimurskim) kapetanom, dvorskim komornikom i savjetnikom te velikim županom Zaladske županije. Nosio je i visoki naslov predvodnika kraljevske konjice. Za Bečkoga (Velikoga) rata (1684–99) isticao se kao vješt vojskovođa. Uspješnu vojnu i političku karijeru mladoga pukovnika prekinula je njegova pogibija u boju s Osmanlijama kraj Slankamena (1691). U rukopisu je ostavio nekoliko pravnih djela, od kojih jedno o vojnim utvrdama, a pisao je i objavljivao poeziju. Od oca je naslijedio bogatu knjižnicu, koju je za života dopunjavao. Sačuvana je većim dijelom i danas se nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.“[78]

O posjedima i trgovini

Izgleda da je nakon smrti Jurja V. Zrinskog, oca Nikole VII. i Petra, bilo problema s poslovanjem vezanim uz obiteljske posjede.[79] O tome Nikola piše: „Posve je, naime, pouzdano da smo, kad smo završivši nauke i putovanja preuzeli gospodarenje svojim dobrima, zatekli njih pod tolikim teretima zbog različitih zapisa Presvijetle Gospode pokojnih stalnih grofova od Zrina, ljubljenog Gospodina našega roditelja Jurja, i našega Gospodina strica Nikole, da bi za nas zakonite baštinike preostao neznatan dio, pa da nismo uz velike napore i trošak ta dobra, otuđena različitim zapisima, opet pridruživali glavnici dobara, jedva bismo se bili mogli održati – ti pak troškovi zbrojeno ujedno ne čine neznatan iznos, već mnogo tisuća forinti.“[80]

78 Zrinski, Adam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. (pristupljeno: 6. 2. 2022. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67468).

79 Općenito o posjedima Zrinskih u: Josip Adamček, Zrinsko-frankopanski posjedi u XVII stoljeću, *Radovi* – Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 2, 1972., 23-46.

80 Oporuka Nikole Zrinskog, 142.

Godine 1638. braća su postigla dogovor o razdvajanju posjeda na dva jednaka dijela zadržavši suvlasništvo u Čakovcu i Ozlju.[81] Nikola VII.[82] boravio je u Čakovcu[83], gdje je uredio plemićki dvor te utemeljio bogatu knjižnicu, dok je Petar IV. svojim posjedima upravljao iz Ozlja. Kada je 19. srpnja 1649. s bratom zaključio ugovor o potpunoj podjeli imanja, Nikola VII. Zrinski preuzeo je Međimurje s Čakovcem[84] te sve posjede u zapadnoj Ugarskoj, Vrbovec i Rakovec u Križevačkoj županiji te kuću u Beču.[85] Izgleda da podjela posjeda nije provedena dokraja, što svakako treba detaljnije istražiti.

Kralj Ferdinand III. darovao je braći Petru i Nikoli VII. Zrinskom 140 sela u Baranji, čini se vezano uz isticanje u Tridesetogodišnjem ratu, ali i zbog očevih zasluga.[86] No, kako su se ta sela nalazila pod vlašću Osmanskog Carstva, braća nisu mogla stupiti u posjed. Baranjski posjedi ne spominju se kada su dijelili posjede.

U popisu nekadašnjih posjeda Nikole VII. Zrinskog spominje se polovica posjeda: Međimurja, Ozlja, Ribnika i Broda te u cijelosti kurija Preseka, posjedi Rakovec, Vrbovec, Hreljin, Drivenik, Grižane i Bribir te kurija Lič s pilanom i talionicom,[87] no pri tome treba biti oprezan jer je Nikolina udovica nanovo izvršila podjelu posjeda sa šurjakom nakon muževe smrti, o čemu je sačuvan ugovor iz prosinca 1665.[88]

Možda je oporuka Nikole VII. Zrinskog od 6. travnja 1662. najbolji uvid u to s kojim je posjedima raspolagao, barem u tom trenutku. U oporuci se uz Čakovec

81 Magyar Nemzeti Levéltár Budapest, E 148 Neoregestrata acta 1445/7; Éva Gyulai, Zita Horváth, Éva Turbuly. *A muraközi uradalom gazdasága és társadalma a 17–18. században/Gospodarstvo i društvo Međimurskog vlastelinstva u 17–18. stoljeću/Gesellschaft und Wirtschaft im Gutshof Murinsel im 17. und 18. Jahrhundert. Válogatott források. Izabrani povijesni izvori. Ausgewählte Quellen*. Zalaegerszeg, Zala Megyei levéltár, 2010, 93-204.

82 Dio podataka o njegovoj ekonomskoj djelatnosti donosi Emil Laszowski, *Izbor isprava velikih feuda Zrinskih i Frankopana*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1951.

83 O dvoru u Čakovcu i Nikoli VII. Zrinskom u komparaciji osmanskih i neosmanskih izvora usp. Anđelko Vlašić, Obitelj Zrinski u Putopisu Evlije Čelebija i usporedba s neosmanskim izvorima, *Povijesni prilozi,* 52, Zagreb 2017., 35-41.

84 Opširan uvid u gospodarstvo vlastelinstva Čakovec u: Eva Gyulai, Zita Horvath, Eva Turbuly, *Gospodarstvo i društvo međimurskog vlastelinstva u 17-18. stoljeću - Izabrani povijesni izvori*, Županijski arhiv, Zalaegerszeg, 2010.

85 Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, 14.

86 Gyula Pauler, Zrínyi Péter (Életrajz), Századok, 1, Pest 1867., 91.

87 *Povijesni spomenici obitelji Zrinskih i Frankopana, vol. 1, Popisi i procjena dobara (1672-1673),* sabrala Rajka Modrić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1974., 373-374.

88 Ferenc Végh, A Hungarian-Croatian Aristocrat from a new Perspective: Military Career of Péter Zrínyi/Petar Zrinski (1621-1671), *Specimina Nova Pars Prima. Sectio Mediaevalis X. Dissertationes historiae collectae per Cathedrum Historiae Medii Aevi Modernorumque Temporum Universitatis Quinqueecclesiensis*, Redigunt Gergely Kiss - Gábor Barabás. Pécs, 2019., 151.

spominju: Novi dvor, Medvedgrad i Šestine sa svim pripadnostima, kuća u Zagrebu, Civadarec u županiji Željezno, Safarska ves, Ráczkanizsa (Raskrižje), Lapšina, Szécsisziget sa svim pripadnostima koja se nalaze u županiji Željezno i Zaladskoj županiji, Ozalj sa svim pripadnostima i primorskim i božjakovinskim dobrima, Kuzminec, Rakovec i Vrbovec u Križevačkoj županiji. Spominje i majčinski dio iz cjelokupnih dobara obitelji Széchy, očito se radi o udjelima u dobrima Gornja Lendava i Murska Sobota čije su zaposjedanje „nasilnim otporom spriječili Gospoda naši bratići", posjed Monyorókerék (Ebrava, Eberau) za koji se spore s obitelji Erdödy. [89] U oporuci se uopće ne spominju primorska dobra.

Zajedno s bratom Petrom Nikola VII. Zrinski je nastojao povećati posjede. Godine 1657. pokušao je pregovarati s Ugarskom komorom o preuzimanju nekadašnjih posjeda Aleksandra Mikulića – Martijanca, Belca i drugih za koje su nudili 55.000 forinti. Nisu u tome uspjeli. Kralj Leopold 1659. godine posjed Martijanec dao je obitelji Gotal.[90]

Medvedgradsko vlastelinstvo s vlastelinskim dvorom u Šestinama s obitelji Mikulić 1657. prešlo je u ruke Nikole VII. Zrinskog i njegove supruge Marije Sofije Löbl. Po smrti Nikole VII. vlastelinstvo je preuzeo njegov brat Petar Zrinski, a po njegovu uhićenju 1670. upravu nad vlastelinstvom preuzela je Kraljevska komora. Adam, sin Nikole VII. Zrinskog, neuspješno je pokušao postaviti pravo na vlasništvo nad Medvedgradskim vlastelinstvom.[91]

Vlastelinstvo i dvorac Brezovica u Zagrebačkoj županiji koji su pripadali obitelji Mrnjavčić, nakon smrti posljednjeg muškog nasljednika, ženske su nasljednice prava na posjed 1663. prepustile Nikoli VII. Zrinskom.[92]

Nikola VII. Zrinski želio je posjedovati vlastelinstvo Sisak, a njegovi su predstavnici 1663. zagrebačkim kanonicima kao zamjenu za sisačko vlastelinstvo ponudili vlastelinstvo Vrbovec, no kanonici su tu ponudu otklonili.[93]

Na vlastelinstvu Čakovec bilo je 1.100 – 1.300 selišta, no braća Zrinski u neposrednom su vlasništvu držala samo dio podložnika jer su 1638. više od 65% selišta uživali vazalni plemići. Nikola VII. Zrinski sustavno je radio smanjivanju toga udjela. Na vlastelinstvima Rakovec i Vrbovec, koja su bila važna zbog toga što su predstavljala vezu između Međimurja i Primorja, oko 35% seljaka imalo je slobodnjački status.[94]

89 Oporuka Nikole Zrinskog, 139, 142-144, 147.

90 Josip Adamček, Ludbreg i njegova okolica u doba feudalizma, *Ludbreg (monografija),* Ludbreg s.a., 93.

91 Ivan Kukuljević, Događaji Medvedgrada, *Arkiv za povjesnicu jugoslovensku,* III, Zagreb 1854., 73-76.

92 Iva Mandušić, *Povijest obitelji Drašković u 16. i prvoj polovici 17. stoljeća*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb 2020., 139.

93 Josip Adamček, *Bune i otpori. Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću,* Globus, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb 1987., 144.

94 Josip Adamček, Zrinsko-frankopanski posjedi u XVII stoljeću, 23-25, 27.

Dio stanovnika vlastelinstva Čakovec predstavljali su vojnici (predijalci), koji su, dobivši svoju česticu zemlje, bili oslobođeni svih vlastelinskih i državnih podavanja u zamjenu za obavljanje vojne službe. Na temelju istraživanja Istvana N. Kissa, krajem 17. stoljeća u Međimurju je živjelo oko 3.000 seljačkih obitelji i oko 350 obitelji u gradskim naseljima (godine 1638. popisano je 3.617 obitelji).[95] Moguće je da je davanje oslobođenja od vlastelinskih podavanja vezano uz činjenicu da je primjerice 1638. na dijelu vlastelinstva Čakovec koji su držali Nikola VII. i Petar Zrinski bilo 23,2% pustih podložničkih posjeda.[96] Moguće je procijeniti da je u vrijeme suvlasništva Nikole VII. i Petra Zrinskog u Međimurju živjelo 31.000 – 32.000 stanovnika 1638. godine, da bi taj broj neznatno pao do 1660., kada je vjerojatno iznosio oko 30.000 stanovnika.[97]

Uz ratarstvo je veliku važnost imalo vinogradarstvo. Međimursko je vlastelinstvo nakon smrti Nikole VII. Zrinskog godišnje dobivalo 130 – 150 bačvi vina iz vlastelinskih vinograda i gotovo 8.000 vedara vina putem vinske desetine i gornice. Vrijednost vina iznosila je oko 7.600 forinti, a istovremeno je vrijednost desetina svih žitarica iznosila 970 forinti, s time da više nije iznosila vrijednost redovitih godišnjih naturalnih podavanja podložnika. Na vlastelinstvima Božjakovina, Rakovec i Vrbovec godišnje je pobirano 1.300 vedara vina vrijednosti 952 forinte. U Vinodolu je 1632. su vlastelini dobili 132 spudi od „gospodskog vina", što je činilo 35% ukupnog vinodolskog prihoda vina obitelji Zrinskih.[98]

U gospodarskoj djelatnosti važnu ulogu imala je trgovina, pogotovo u vrijeme kada je konkurencija Zrinskih i Habsburgovaca na Jadranu dobivala sve zaoštreniji oblik tijekom 17. stoljeća. Nada Klaić smatra kako je „uspješan otpor hrvatskih velikaša bio nesumnjivo jedan od najjačih razloga njihova propasti. Ta se borba na Jadranu očitovala u konkurenciji između habsburške Rijeke i Senja s jedne, a Bakra i Mlečana s druge strane. Nespretna carinska politika Rijeke natjerala je trgovce u zrinski Bakar. Kako su se Zrinski oslanjali i na Veneciju, to je trgovački prosperitet Rijeke bio ugrožen; pa je nadvojvoda zabranio trgovcima iz svojih zemalja trgovanje na području Zrinskih. Kad su oni usprkos tome

95 I. N. Kiss, Gesellschaft und Heer in Ungarn im Zeitalter der Türkenkriege. Das Soldatenbauertum, u: *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*, ur. O. Pickl, Graz 1971., 272-281; isti, Die Muhrinsel-Domäne, 1638-1720, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, sv. 17, Zagreb 1990., 203-206; isti, Vojna organizacija vlastelinstava - vojnici-seljaci i vojnici-plemići, u: Vojna Krajina, Zagreb 1984., 175-191.

96 Josip Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV. do kraja XVII. stoljeća*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za hrvatsku povijest – Centar za povijesne znanosti Svečilišta u Zagrebu, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1980., 534.

97 Hrvoje Petrić, Prilozi poznavanju povijesti stanovništva Međimurja u vrijeme Zrinskih, *Politička, kulturna i društvena djelatnost Zrinskih i Frankopana*, Juraj Kolarić (ur.), Zrinska garda, Čakovec 2011., 32.

98 Josip Adamček, Zrinsko-frankopanski posjedi u XVII stoljeću, 30, 31.

krijumčarili robu u Bakru, riječki su zakupnici carina počeli plijeniti ne samo robu kranjskih trgovaca, nego i Zrinskih." Habsburgovci su uveli odredbu po kojoj je sva roba koja je išla u Bakar i Bakarac proglašena krijumčarenom. Zrinski su se tužili protiv odredbi nadvojvode koje su „kršile njihovo pravo slobodne trgovine. Kako je kralj u Tridesetogodišnjem ratu trebao Zrinske, on je god. 1635. ukinuo navedenu odredbu, ali ju je odmah nakon rata (1649) sam obnovio, proširivši ju na platno, bakar, željezo i mjed, kojim se trgovalo u Bakru i Bakarcu."[99] Promet lukom Bakar oko 1650. godine bio je toliko jak da je postojala bojazan kako će u potpunosti istisnuti luku Rijeka, kojoj je, navodno, prijetila propast.[100]

Jedan od preduvjeta trgovine bio je u održavanju i organizaciji putova između primorja i unutrašnjosti kojima su karavane iz Trsta i Bakra stizale do Grobnika, pa zatim produživale do Ozlja i od tamo preko blizine Karlovca stizale do Zagreba i Čakovca.[101] Osim kopnenog, važan je bio i riječni promet Murom i Dravom.[102] Od velike je važnosti bio pomorski promet, a izgleda da je Nikola VII. Zrinski koristio luke Selca, Crikvenica, Bakarac i Crikvenicu, koje su nakon njegove smrti (1671. – 1672.) ostvarivale dobit od 10.669 forinti.[103] Preko tih luka najveći je bio ukupni promet soli (24,8%), drvne robe (21,8%) i žitarica (17,6%), nešto manji bio je promet daskama (9,3%), posebno je navedena trgovina prosom (7,5%), a slijedili su: drvo za bačve (4,5%), tunolov (3,7%), ulje (2%), vesla (1,4%), čavli i sl. (0,4%), dok je sva ostala roba činila 1,7% ukupnog prometa. Iz iznesenih se podataka vidi da je promet drvenom građom, ako se zbroji (preko 40%), bio veći od prometa solju.[104] Vrijedi istaknuti i kako je promet luka Nikole VII. Zrinskog donosio dobit od 58%.[105]

Razvoj trgovine bio je povezan s rasporedom posjeda koji su omogućavali gotovo nesmetano kretanje od Primorja do Međimurja. Iako su Zrinski nastojali neposredno organizirati svoju trgovinu, nisu se mogli riješiti raznih posrednika koji su se na toj trgovini bogatili. Vrlo je važna bila trgovina solju, koja je ojačala

99 Nada Klaić, Ekonomski razvitak, *Historija naroda Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb 1959., 714.

100 Vera Zimányi, Neki aspekti prometa i prihoda pomorskih luka obitelji Zrinjski, *Jadranski zbornik*, 11, Rijeka – Pula 1979. – 1981., 275.

101 Josip Adamček, Zrinsko-frankopanski posjedi u XVII stoljeću, 40-41

102 Dragutin Feletar, Petar Feletar, Hrvoje Petrić, O kopnenom i riječnom prometu s osvrtom na posjede Zrinskih i Frankopana, Zrinski – od bribirskih Šubića do čakovečkih Zrinskih (1102.-1347.-1546.-1671.-1703.), Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Čakovec-Sisak, 26. i 27. X.2018. godine, Letis d.o.o. i Zrinska garda Čakovec, Čakovec 2019., 95-99.

103 Vera Zimányi, Neki aspekti prometa i prihoda pomorskih luka obitelji Zrinjski, 267

104 *Monumenta Zrínyiana,* Pars oeconomica, Tomus I, Bona Maritima (1627-1685), Akadémiai Kiadó, Budapest 1991., 33

105 Vera Zimányi, Neki aspekti prometa i prihoda pomorskih luka obitelji Zrinjski, 269

1640-ih godina, pa su Nikola VII. i Petar Zrinski u Bakru postavili posebnog činovnika koji je vodio brigu o toj trgovini, a osim toga uložili su i znatna sredstva za gradnju skladišta za sol, koju su distribuirali po unutrašnjosti. Zrinski su 1641. zabranili svojim podložnicima, koji su je preprodavali u unutrašnjosti, nabavljati istu izvan vlastelinstva.[106]

Izuzetno je važna bila trgovina stokom koju su Zrinski preko Međimurja[107] otpremali u Veneciju.[108] Iako su Nikola VII. i Petar Zrinski unaprijedili gospodarstvo svojih posjeda, „nisu uspjeli izravnati trgovačku bilancu“[109].

Jačanje trgovine pokazatelj je da su se na posjedima i vlastelinstvima Zrinskih održala stara, ali i da su se javila i neka nova trgovišta. Zrinski su držali trgovišta: Čakovec, Legrad, Štrigova, Središće, Nedelišće, Prelog, Turnišće, Rakovec, Vrbovec, Trg, Ozaljsko Trgovište, Ribnik, Dubovac i druga.[110]

Raznovrsni i dobro organizirani gospodarski sustav Nikole VII. i Petra Zrinskog može se smatrati ranokapitalističkim poduzećem,[111] a braću Zrinski ranim kapitalistima.[112] Pri tome ne treba zaboraviti da su gospodarski sustav, ali i koncentracija velikih imanja u rukama Zrinskih stvarali materijalne i financijske preduvjete za njihovu samostalnu politiku.[113]

Veliki župan Zaladske i Šimeške (Šomođske) županije, legradski i međimurski kapetan

Od 12. travnja 1646. do smrti Nikola VII. Zrinski obnašao je dužnost velikog župana Zaladske i Šimeške (Šomođske) županije.[114] Njegovu djelatnost na toj dužnosti trebalo bi dodatno istražiti.[115]

106 Josip Adamček, Zrinsko-frankopanski posjedi u XVII stoljeću, 26, 35, 36, 38

107 Dragutin Feletar, Darko Varga, Spor Zrinskih i bečkoga Dvora zbog sajmova u Legradu, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol.14, No.28, Koprivnica 2015, 17-32.

108 Zsigmond Pal Pach, *Die ungarische Agrarentwicklung im 16-17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang*, Akademiai Kiado, Budapest 1964., 21.

109 Josip Adamček, Zrinsko-frankopanski posjedi u XVII stoljeću, 39.

110 Hrvoje Petrić, Prilog poznavanju gradskih naselja (trgovišta) na posjedima Zrinskih. Primjer Međimurskog vlastelinstva, *Povijest obitelji Zrinski* (zbornik), Matica hrvatska 2007., 219-235.

111 Vera Zimányi, Neki aspekti prometa i prihoda pomorskih luka obitelji Zrinjski, 272.

112 Nataša Štefanec, Braća Nikola i Petar Zrinski. Velikaška obitelj u srednjoeuropskim vojno-političko-ekonomskim konstelacijama, 389-390;

113 Tibor Klaniczay, Mjesto Zrinskoga u svijetu političkih ideja XVII. stoljeća, *Zrinski i Europa*, Zagreb 2000., 236-314.

114 András Molnár (ur.), Irén Bilkei, Éva Turbuly, Imre Kapiller i drugi, *Zala megye archontológiája* 1138-2000, Zalaegerszeg 2000., 247.

115 Dio podataka u: *Éva Turboly, Zala vármegye* közgyűlési jegyzőkönyvének regasztái, II. kötet, 1611-1655, Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg 1996.

Iako je financiranje obrane od osmanskih napada[116] na Međimurje bilo na leđima obitelji Zrinski, povremeno je dio financijskih troškova snosio nadvojvoda uz pomoć štajerskih staleža. Npr. nadvojvoda Ferdinand uzdržavao je 500 pješaka i 300 konjanika u Međimurju, a broj vojnika koje je plaćao vladar 1625. godine pao je na 100 konjanika i 200 pješaka. U sljedećim je desetljećima u Kotoribi popisano 50 konjanika i 100 pješaka, a u Goričanu i Hodošanu po 25 konjanika i po 50 pješaka, što znači da je broj konjanika ostao isti, a ukupni je broj pješaka smanjen.[117]

Od početka svibnja 1640. Nikola VII. Zrinski preuzima dužnosti legradskog i međimurskog kapetana.[118] Inače je obitelj Zrinski po nasljednom pravu vršila dužnosti zapovjednika kraljevskih postrojbi smještenih u Legradu, ali i privatnih vojnih postrojbi u Međimurju.[119] Nakon što je Nikola VII. Zrinski 1648. kupio vlastelinstvo Szécsisziget postao je i kapetan tamošnjeg garnizona, koji je brojio 150 vojnika.[120]

Nikola VII. uspio je 1655. dobiti dozvolu od vladara o povećanju broja vojnika za 150 za obranu Međimurja koji su bili financirani na račun komore. Od njih 150, ukupno je 50 vojnika bilo određeno za Legrad. Čini se da je broj vojnika u Međimurju u idućim godinama porastao na 650.[121]

Osim toga Nikola VII. Zrinski kao hrvatski ban upravljao je Banskom krajinom, uz obalu rijeke Kupe, zapovijedajući kontingentom od 300 konjanika i

116 Iscrpno o osmanskim napadima na Međimurje u 17. stoljeću Anđelko Vlašić, Osmanski napadi na Međimurje tijekom 17. stoljeća u osmanskim narativnim izvorima, *Podravina : časopis za multidisciplinarna istraživanja,* br. 39, Koprivnica 2021.,121-134.

117 Ferenc Végh, „Legradska i Međimurska kapetanija". Dodaci vojnoj službi Nikole VII. Zrinskog, *Podravina*, 32, Koprivnica, 62.

118 Austrijski državni arhiv (Österreichische Staatsarchiv - ÖStA), Kriegsarchiv, Zentralstellen, Sonderreihe (dalje: KA ZSt. Sr), Bestallungen Kart. 9. No. 1331. (od 3. svibnja 1640.). Puni naslov kapetanske titule Nikole VII. Zrinskog glasio je: capitaneus sive praefectus confinii Leogradiensis et inibi constitutorum praesidiariorum, uti etiam Insulae Muracköes, usp. Géza Pálffy, Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog, 136.

119 Nikola VII. Zrinski je sam sebe nazivao „Czeszarove i kraljeve szvetloszti komornik i vszeh plachnih konijanikov i peschov po Megymorju i na Legradu veliki capitan". Ferenc Végh, „Legradska i Međimurska kapetanija". Dodaci vojnoj službi Nikole VII. Zrinskog, 65.

120 Ferenc Végh, „Legradska i Međimurska kapetanija". Dodaci vojnoj službi Nikole VII. Zrinskog, 66.

121 „Legradska i Međimurska kapetanija, koje se u stručnoj literaturi ponajviše spominju kao sinonimi, su naime bile dijelovi dvije različite upravljačke organizacije i strukture, čije rukovodstvo se nalazilo u jedno te istim rukama. Dakle Međimurske krajiške utvrde su za vrijeme uprave braće Zrinski bile uveliko nalik na nekolicinu krajiških natkapetanija (*Oberhauptmannschaft*) koje su spadale u okvir slavonsko-petrinjskog i hrvatsko-primorskog generalata, kojim je upravljalo Ratno vijeće Unutarnje Austrije iz Graca." Ferenc Végh, „Legradska i Međimurska kapetanija". Dodaci vojnoj službi Nikole VII. Zrinskog, 62-63.

200 pješaka.[122] Osim toga Nikola VII. u određenim godinama zapovijedao je s 1.500 – 2000 kraljevih plaćenih vojnika[123], što je predstavljalo plaćenu vojnu snagu identičnu pojedinim krajinama, primjerice Varaždinskom[124] ili Karlovačkom generalatu.[125]

Tridesetogodišnji rat

Ratni doprinosi Nikole VII. Zrinskog u Tridesetogodišnjem ratu[126] bili su ravni onima koje je napravio njegov otac Juraj.[127] Nikola VII. Zrinski sudjelovao je u Tridesetogodišnjem ratu prvi put u rujnu 1642. s postrojbom od 500 konjanika. Izgleda da je u ratu bio i 1643. godine.[128] Godine 1644. Nikola VII. Zrinski dobio je patent da pridruži još 500 konjanika, koji su kasnije pojačani na 800 konjanika.[129] Nije poznato koliko je vremena Nikola proveo na bojištu i gdje se tada točno borio.

Za kasniji period imamo precizne podatke.[130] Švedska je u završnoj fazi Tridesetogodišnjeg rata 1646. bila vrlo moćna, a njezina je vojska djelovala po Moravskoj. Kralj Ferdinand III. Habsburški nije imao dovoljno pouzdanih vojnika, pa je u pomoć pozvao hrvatske snage. Nikola VII. Zrinski, zajedno sa svojim 300 konjanika iz Međimurja odjevenih u sjajne uniforme, 1646. godine došao je kralju u pomoć u mjestu Skalica, na granici današnje Slovačke i Češke. Nikoline snage nanijele su teške gubitke švedskim snagama i njihovim saveznicima predvođenim Jurjem I. Rakoczyjem. O sudjelovanju Zrinskog u ratu Juraj Rat-

122 ÖStA ,KA, ZSt., Sr., Bestallungen Kart. 9. No. 1468. (16. ožujka 1648.); No. 1746. (18. veljače 1665.); Ferenc Végh, „Legradska i Međimurska kapetanija". Dodaci vojnoj službi Nikole VII. Zrinskog, 65.

123 Ferenc Végh, „Legradska i Međimurska kapetanija". Dodaci vojnoj službi Nikole VII. Zrinskog, 66.

124 U Varaždinskom generalatu je između 1644. i 1678. bilo plaćeno 1922 vojnika. Hrvoje Petrić, *Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*, Meridijani, Samobor 2012., 117.

125 U Karlovačkom generalatu je 1671. bilo (bez osoblja velikog kapetana) 1699 plaćenih vojnika. Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik. Rana krajiška društva (1545-1754),* 1, Naprijed, Zagreb 1997., 122.

126 Ferenc Végh, Zrínyi VII. Miklós részvétele a harmincéves háborúban (1642–1644), *Pontes, A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve,* 4, 2021., 213-227.

127 Ernest Bauer, *Hrvati u Tridesetogodišnjem ratu*, Matica hrvatska, Zagreb 1941., 130.

128 Géza Pálffy, Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog, 136.

129 Alphons von Wrede (Bearbeitet), *Geschichte der K. und K. Wehrmacht*, *Die Regimenter, Corps, Branchen und. Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts*, III/2., Mittheilungen des k.u.k. Kriegs-Archivs - Supplement. Geschichte K. und K. Wehrmacht Verlag von L. W. Seidel & Sohn - K. und k. Hof-Buclihttndler, 3/2. (1901), 776

130 Tadija Smičiklas spominje njegovo sudjelovanje u borbama 1646.: „Prvi se javi stariji brat Nikola sa 300 momaka u Rakoczijanskom ratu. Četu svoju u škrletu i svili odjevenu odvede u Sokolc pred kralja, pak se do brza odlikova na Tisi, razbivši jednu Rakoczijevu vojsku. Sam Nikola glavom osvoji neprijateljski barjak, a car ga imenova generalom hrvatskim." Tade Smičiklas, *Poviest Hrvatska*, 2, 150.

tkay, između ostaloga, zapisao je: „I tako, premda su svi pritekli u pomoć, ipak je grof Zrinski, vrlo odan caru, htio pod privatnim imenom biti od koristi Ugrima te je svojim novcem skupio 30 eskadrona konjanika. Približavajući se Skalicama u spremi i redu vrijednom poštovanja, Zrinski je, blistajući ispred drugih u grimizu i zlatu, izvukao sablju i prošao mimo cara i iskazao mu odanost, a car ih je motri usred skupine Nijemaca i Panonaca. Uskoro nakon toga, švedski je neprijatelj pružio mogućnost za bitku i car je izašao na megdan. Zrinski je takvom okretnošću i hrabrošću svojih ljudi rastjerao neprijatelja da se kao pobjednik vratio u tabor okrunjen novom slavom, ubivši više od 200, a zarobivši gotovo jednak broj živih neprijatelja. Uz pomoć još povoljnije sreće domogao se Zrinski kod Tise u Ugarskoj mnogo plemenitije pobjede, kad je Juraj Rákóczy, podmuklošću koja je bila uobičajena za te knezove, podigao bunu protiv cara, raskinuo zajedništvo crkve i razderao nešivenu Kristovu donju haljinu, pomutio domovinski mir i spokoj, mučio i napadao unesrećeni narod, ni s kakvim pravom i ni po kakvoj jednakosti iznuđivao od cara tuđa dobra i posjede. Dok, kažem, nesretnu Ugarsku boji u crveno vlastitom krvlju, zapovjedi Rákóczy da jedna pukovnija njegovih vojnika, prešavši Tisu, pohara obližnja polja i ognjem uništi gradove i dvorce i da primijeni svaku vrst neprijateljstva. Vrhovni vojskovođa Götz pošalje pukovnike, grofa Puchheima od Cornneuburga i Kremsa u Austriji i Iglao u Moravskoj, slavnog po osvajanju gradova (čovjek je jedinstvene uljuđenosti i čini se da su mu sve Muze pridodale nešto svoje miline i ljupkosti), i s njim Zrinskog da one razbojnike suzbiju i kazne. Oni su neprijatelju izašli u susret i, jedva se sukobivši kako valja, nagnali ga u sramotan bijeg tako da su ih dijelom više od 3.000 dali utopiti u virovima Tise, a dijelom su ih poslali pod mač. Sam Zrinski, gušeći se u neprijateljskoj krvi i od vojskovođe postavši vojnikom, svojom rukom zakolje dvojicu, a trećem, zastavniku, otme zastavu te je pokaže samom Götzu, zapovjedniku carskih pukovnija da je pogleda.“[131]

O priznanju za iskazane ratne hrabrosti svjedoči činjenica da je 26. siječnja 1646. postao general-bojnik (General Feldwachtmeister) habsburške stajaće vojske u nastajanju, a najvjerojatnije je prvi hrvatski (i ugarski) aristokrat koji je nosio taj generalski čin. Isti se čin na latinskom jeziku navodi i na najranijem poznatom Nikolinu portretu koji je 1646. napravio Elias Widemann.[132] Prema Jurju Rattkayu: „Pošto je Zrinski pružio prethodne dokaze svojeg ratnog junaštva, bio je imenovan vrhovnim stražmeštrom i generalom svih Hrvata da

131 Juraj Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, 281.

132 Géza Pálffy, Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog, 136; Rattkay spominje da je Zrinski imenovan „generalom svih Hrvata“, Juraj Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, 282.

se tako razdraženoj srčanosti dadne još više poticaj. Pošto je izvan zemlje sve izveo uspješno i vrijedno hvale, vrati se u domovinu i svoje Međimurje koje su u međuvremenu mučili i potresali neprestani upadi Turaka. Dotada je naime za njegovu obranu bio određen brat mu Petar." [133]

Pukovnija Nikole VII. Zrinskog raspuštena je 1647..[134] Čini se kako je jedan njezin dio uključen u pukovniju Petra Zrinskog, dok je ostatak nastavio djelovati u postrojbi kojom je zapovijedao Paul Paraminsky.[135]

Hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ban

Kada je dotadašnji ban Ivan Drašković 1646. izabran za palatina, trebalo je izabrati novog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog bana. Kralj Ferdinand III. 27. prosinca 1647. imenovao je Nikolu VII. Zrinskog banom[136], a prisegu kralju položio je u Pragu 16. ožujka 1648. Kada je trebalo napraviti instalaciju u bansku čast, kraljevski personal Tomo Mikulić od Brokunovca je pravio poteškoće. Odugovlačenje je možda povezano s djelovanjem dvaju utjecajnih oponenata: Nikole IX. Frankopana (umro 1647.) i palatina Ivana Draškovića (umro 1648.). Stoga je Nikola VII. Zrinski u bansku čast bio uveden tek 14. siječnja 1649. na zasjedanju Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog sabora u Varaždinu.[137] Prisegu je položio pred kraljevskim povjerenicima biskupom zagrebačkim Petrom Petretićem i grofom Nikolom Erdődijem u franjevačkoj crkvi sv. Ivana Krstitelja u Varaždinu. U kratkom govoru izjavio je kako vrlo nerado prima bansku čast u vrijeme kada niti je mir niti je otvoreni rat, a cijela je Europa pod oružjem.[138]

Prema mišljenju Miroslava Kurelca i Zorana Ladića, „kad je Vestfalskim mirom 1648. godine završen dugi i krvavi rat europskih sila, središnje vlasti u Beču započele su proces pretvaranja Ugarske i Hrvatske u pokrajine slične austrijskim provincijama. Na primjer, slomljeni su svi pokušaji Nikole VII. Zrinskog da se izbori za sudbenu vlast, a nije uspio niti u nakani da stekne položaj karlovačkog generala."[139]

133 Juraj Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, 282.

134 Alphons von Wrede, *Geschichte der K. und K. Wehrmacht*, III/2, 776.

135 Filip Hren, *Hrvatski staleži i Vojna krajina u Tridesetogodišnjem ratu*, diplomski rad, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb 2017., 88.

136 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltar, Libri Regni, 10. kötet, fol, 74-75.

137 Sándor Bene, Constantinus i Victoria, 661; Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, 14.

138 Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, 14.

139 Miroslav Kurelac, Zoran Ladić, Nezadovoljstvo Hrvata i Mađara politikom centralizacije, *Povijest Hrvata – druga knjiga od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata*, Školska knjiga, Zagreb 2005., 127. Čini se da je pokušaj stjecanja položaja karlovačkog generala ipak vezan uz Petra Zrinskog.

Nikola VII. izjavio je kako će sve učiniti i žrtvovati za ljubljenu domovinu te moli hrvatsko-slavonsko-dalmatinske staleže i redove neka budu složni sljedećim riječima koje pokazuju njegov način razmišljanja: „Kad mi čitav taj mnogobrojan sabor ovog slavnog Kraljevstva te veličanstven i plemenit izgleda velikaša ne bi ulijevali odvažnost, ne znam, presvijetla, prečasna i ostala gospodo, kakav bi me razlog mogao potaknuti da primim ovo breme. Razmišljao sam doista da Sveto Veličanstvo Carskog Gospodina i Kralja našeg premilostivo ponizno zamolim, da me se udostoji izuzeti od tog opterećujućeg dostojanstva. Moja me ćud, naime, više zove na potezanje mača za probitak domovine, nego na nošenje sudačkog odijela. I tko može pomisliti, gospodo i domoljubi moji, da se prihvati samo svojom pameću upravljanja kraljevstvima u ovo izrazito nesretno vrijeme, kada nema niti sigurna mira, niti otvorena rata, već svaki kutak prijeti zasjedama i svako kraljevstvo prijeti rušenjem ili sebi ili drugima. Evo, sva se europska kraljevstva čudnovatom prevrtljivošću sudbine međusobno dovode u opasnost i do krajnje propasti. Onaj tko u tako burnim mijenama sudbine želi upravljati tako ogromnom lađom, ili bolje rečeno kormilom Slavnog Kraljevstva, mora se uprijeti o stup velike mudrosti i na oslonce ratničkih vrlina. Bilo kako bilo, gospodo i domoljubi moji, sigurno nisam u velikom strahu niti od jedne namjere sudbine, kada opažam toliko najodličnijih velikaša, dobrohotnost združenu sa svojom pripravnošću. Stoga rado nudim i posvećujem toj najmilijoj domovini svoju službu, imetak i svoj život. Jedino vas to sve zaklinjem besmrtnim Bogom da i vi budete jednodušni u dobrom nadziranju države, i da meni priskočite u pomoć savjetom i drugim vašim krasnim vrlinama, ako me slučajno budete vidjeli kako se rušim pod teretom. A svojem Presvetom Veličanstvu, Kralju i Gospodaru našem premilostivom, vječno zahvaljujem što je cijelom svijetu pokazao da me časti tolikim dostojanstvom i da smatra dobrodošlima moje iskazane zasluge i djedovsku vjernost. I stvarno neću prestati Svojem Veličanstvu stjecati zasluga za ovu milost službovanjem, dokle god u meni kolala i kap krvi.“[140]

Na saborskom zasjedanju u Zagrebu 11. siječnja 1655. podupirao je zaključak da u krunidbenoj diplomi novoga kralja treba uz Kraljevinu Ugarsku umjesto izraza „i njoj podređene strane“ („partes subjectae“) poimence biti istaknuto ime Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, i to onako kako je navedeno u 1. članku ustava kralja Vladislava iz godine 1490. Kraljevina Slavonija i Hrvatska imala je identične slobode kao i Kraljevina Ugarska. Iako pozivanje na Vladislava II. Jagelovića faktografski baš nije ispravno, upravo to inzistiranje pokazuje političku težnju da se na simboličkoj razini Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija po „slobodama“ izjednači s Kraljevinom Ugarskom.[141]

140 Juraj Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, 292.

141 *Zaključci Hrvatskog sabora (ZHS),* sv. 1., 1631-1693., Državni arhiv NR Hrvatske, Zagreb 1958., 198.

U 17. se stoljeću do 1649. godine na zasjedanjima Ugarsko-hrvatskog sabora za Trojednu Kraljevinu koristio pojam „podčinjena" (*subjectae*), koji je od 1655. zamijenjen pojmom pripojene strane (*partes annexae*).[142]

Na saborskom zasjedanju 1655. istovremeno je istaknuta i potreba za podršku Zrinskom ako bi došlo do izbora palatina na Ugarsko-hrvatskom saboru: „U suglasnosti s drugim zastupnicima izbor palatina zahtijeva hitnost, ispred svih drugih stvari; i ako bi došlo do kandidature našeg bana, gospodina grofa, neka daju svoje glasova za taj prijedlog."[143]

To je očito dio koncepta održavanja ravnoteže između „dviju domovina" na kojem je inzistirao Nikola VII. Zrinski. O tome je Sándor Bene s pravom napisao: „Svijest o podrijetlu, međutim, ne znači nužno pripadnost u jednom smjeru: tako moramo tumačiti redak djela *Obsidio*, koji je je postao krilaticom o Petru Zrinskom, koji zaista voli 'i svoju mađarsku, i svoju hrvatsku… domovinu'. Održavanjem ravnoteže između 'dviju domovina' Nikola Zrinski bavio se ne samo na pjesničkoj razini, ukazujući snagu koja se krije u slozi hrvatskih i mađarskih 'leventa' koji brane Siget: kad se na Saboru u Požunu pokušala proširi izvršna vlast ugarskog palatina na Trojednu Kraljevinu, na saboru sazvanom 1660. godine uz banovo predsjedanje glasno se – i uspješno – prosvjedovalo protiv tog kršenja prava." Osim toga terminologija ugarskih sabora promijenila se.[144]

Iste 1655. godine, kada je na saborskom zasjedanju inzistirao da se Trojedna Kraljevina i Kraljevina Ugarska izjednače na simboličkoj razini, a Zrinski je tada imao samo 25 godina, natjecao se za položaj palatina, koji je bio najviši u Ugarskom Kraljevstvu i bio je prazan od smrti Pavla (Pála) Pálffyja, odnosno od 1653. godine.[145]

Moguće je da je objavljivanje knjige 1651. *Adriai Tengernek Syrenaia*, o kojoj će biti više informacija kasnije, predstavljalo prekretnicu ne samo u književnoj nego i u političkoj karijeri Nikole VII. Zrinskog, koji je ujesen 1651. počeo uspostavljati diplomatske odnose s Erdeljom, „što je bio jasan znak njegovog razočaranja habsburškom politikom i predstavljao je pokušaj istraživanja novih mogućnosti"[146]. „Na skupštini nakon smrti palatina Pavla Pálffyja nada se pomoći protestantskih sljedbenika Jurja II. Rákóczyja za svoju palatinsku kandidaturu." Argumente Zrinskoga je pred erdeljskog kneza iznio dokument pod naslovom *Nádori emlékirat – Palatinska spomenica/Memorandum o palatinatu* (1653.),

142 Sándor Bene, Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkog kanonika, 98.

143 ZHS, 1, 198.

144 Sándor Bene, Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkog kanonika, 95.

145 O palatinu više u: S. Lauter Éva, *Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653),* ELTE, Budapest 1989.

146 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 43.

koji ukazuje na poboljšanje odnosa između Zrinskog i Erdelja. Djelo je to koje nije sastavio Zrinski, ali koje jasno izražava njegove ideje. U njemu se raspravlja o situaciji koja je nastala nakon smrti palatina Pála Pálffyja i traži se potpora monarha, uz čiju se pomoć i Zrinski nadao da će biti imenovan za palatina. Pálffy se „pojavljuje kao dobronamjerna, ali nestalna i neodvažna ličnost, ostali kandidati sve do zadnjeg „štuju zlatno tele" i *tantum ut noceat, cupit esse potens* (želi moć samo da bi kome naškodio) – nasuprot tome od Zrinskog „zacijelo, nitko više niti želi niti može služiti domovini, Vašem veličanstvu i svakom dobrom Mađaru (…), sigurno nitko nije spremniji braniti slobodu ugarskog plemstva, nitko nije toliko spreman sebe dati za to". I Rattkayevo djelo o povijesti uklapalo se u ambicije Zrinskog i „u trenutku njegovog izlaska tvorilo je najvažniji element propagande za pripremu palatinskih planova Zrinskog"[147].

Želja za kandidaturom Zrinskog za palatina nije bila uspješna jer je Franjo Wesselényi, glavni kapetan Košica, uspio izboriti više glasova u političkim grupiranjima raznih ugarskih velikaških lobija, pri čemu mu je pomogao ostrogonski nadbiskup Juraj (György) Lippay.[148]

Zanimljivo je da ni u jednom poznatom prikazu Nikole VII. Zrinskog ne možemo dokumentirati nijedan banski znamen, za razliku od njegova mlađeg brata Petra, koji je na jednoj od slika prikazan sa žezlom.[149]

U vrijeme njegova banskog mandata, između 1649. i 1664. godine, održano je ukupno 31 zasjedanje Hrvatskog sabora: u Varaždinu je bilo 19 zasjedanja, u Zagrebu 9, a u Varaždinskim Toplicama 2.[150] Možda je moguće tumačiti veliku učestalost sazivanja saborskih zasjedanja u Varaždinu blizinom Čakovca, u kojem je bilo sjedište Nikole VII. Zrinskog.

Nikola VII. Zrinski prema bunama i otporima seljaka

Način kako se Nikola VII. Zrinski nosio s pobunama seljaka, pogotovo u vremenu kada je obnašao bansku čast, ukazuje na to da je prvo nastojao pregovarati do realnih granica mogućega, a tek nakon toga odlučivao se na primjenu vojne sile.

147 Sándor Bene, *Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkog kanonika*, 96-97; Sándor Bene, *The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete*, 43.

148 Géza Pálffy, *Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog*, 144.

149 Szabolcs Varga, Ban ili potkralj?, u: *Prekretnice u sužitvotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društva, gospodarstvo i kultura*, gl. urednici Pál Fodor i Dinko Šokčević, Institut za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti, Hrvatski institut za povijest, Budimpešta 2015., 221.

150 *Zaključci Hrvatskog sabora*, sv. 1., 1631-1693., Državni arhiv NR Hrvatske, Zagreb *1958.*

Na vlastelinstvu Božjakovina izbila je 1644. godine buna uslijed koje su seljaci napali i zauzeli kuriju Elizabete Széchy, udovice Nikole VI. Zrinskog, umrlog 1625. godine. Ujedno su ukrali neke predmete i novac te ubili njezina provizora. Kako je udovica držala samo manji dio vlastelinstva, a ostali dio bio je u rukama Petra i Nikole VII. Zrinskog, ona je zahtijevala da braća Zrinski kazne pobunjene kmetove. Hrvatski je sabor odredio Nikoli VII. i Petru da održe suđenje seljacima u nazočnosti podžupana i plemićkog suca Zagrebačke županije. Braća Zrinski pozatvarali su pobunjenike, od kojih su neki bili njihovi kmetovi, no upravitelj Tomo Ivanović neke od glavnih krivaca pustio je na slobodu. Pokrenuta je žalba od predstavnika udovice te je odlučeno da se suđenje održi pred sudom Križevačke i Zagrebačke županije. Iz trenutno poznatih dokumenata nije poznato kako je završilo suđenje.[151]

Vjekoslav Klaić zapisao je kako je Nikola VII. Zrinski pokazao „osobitu obzirnost prema prostome puku, poglavito prema seljacima i kmetovima“[152], tijekom prve bune na vlastelinstvu Novigrad Posavski (1653. – 1659.)[153] koja je izbila zbog povećanja tlake, a možda i zbog toga što su neke skupine podložnika željele steći položaj „pravih krajišnika“. Grofovi Erdödy doseljenim su seljacima ukinuli povlastice dane prigodom doseljavanja i nametnuli im kmetske terete. Odmah po izbijanju bune Nikola VII. Zrinski je kao ban 23. lipnja 1653. izvijestio kralja o pobuni upozorivši da postoji opasnost širenja bune na okolna vlastelinstva. Moguće je da je ban tada još zahtijevao da Posavci budu pokorni vlastelinu te pošalju predstavnike pred Hrvatski sabor, koji je sazvan za 25. kolovoza 1653. Uoči zasjedanja 400 naoružanih Posavaca došlo je u Zagreb te su banu i Hrvatskom saboru podnijeli predstavku pisanu hrvatskim jezikom istaknuvši da su im nametnuti nepravedni tereti te su se zbog toga više puta žalili vlastelinu. Staleži su, vjerojatnom pod utjecajem Nikole VII. Zrinskog, odlučili pokušati napraviti kompromis između seljaka i Emerika Erdödyja. Slijedila su još dva kruga pregovora u Zagrebu. Iako je pregovarao sa seljacima, Emerik Erdödy tražio je način za vojno suzbijanje bune te je na dvoru dogovorio mandat kojim se Zrinskom nalagalo da protiv seljaka koristi bansku i zemaljsku vojsku iz Pokuplja, no ban je u pismu od 9. listopada bio protiv toga te je savjetovao vladaru da se

151 *Zaključci Hrvatskog sabora*, 1, Državni arhiv NR Hrvatske, Zagreb 1958., 117, 122; Josip Adamček i suradnici, *Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću (Građa),* Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu – Odjel za hrvatsku povijest, Historijski arhiv Sisak, Arhiv Hrvatske, Zagreb 1985., 171-172; Josip Adamček, *Bune i otpori. Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću*, Globus, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb 1987., 252.

152 Vjekoslav Klaić, *Crtice iz hrvatske povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb 1928., 10.

153 O toj buni drugačiju interpretaciju ima Nada Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću*, Nolit, Beograd 1976., 263-292.

nastave pregovori s Posavcima. U međuvremenu je sredinom studenoga pobunjenim seljacima poslao oštro pismo. Posavci su kao reakciju na banovo pismo uputili žalbu zagrebačkom biskupu Petru Petretiću, koji je tvrdio da su prijetnje Nikole VII. Zrinskog negativno utjecale na seljake potaknuvši ih da pokušaju stvoriti obrambeni savez s Vlasima iz okolice Ivanića, ali i sisačkim kmetovima te pokupskim krajišnicima. Taj zamišljeni savez tek je djelomično profunkcionirao jer su se Posavcima pridružili jedino sisački kmetovi. Nikola VII. Zrinski 7. prosinca 1653. iznova je pisao kralju iznijevši mišljenje da je glavni krivac za nepostizanje sporazuma s pobunjenim seljacima Emerik Erdödy. Ban je zaključio kako seljaci više ne vjeruju svojem gospodaru te da on ne može više biti siguran na svojem vlastelinstvu te je predložio kralju da pošalje svojeg predstavnika koji će pokušati riješiti sukob, a ako u tome ne uspije, vlastelinstvo bi trebalo oduzeti Emeriku Erdödyju te ga dati drugom članu te obitelji. Zrinski je napisao i da su mnogi seljaci na tome vlastelinstvu, iako svome vlastelinu daju tlaku, plaćeni kao zemaljski, odnosno banski vojnici. Upozorio je da se iza njihovih domova prema Osmanskom Carstvu prostire pusta Krajina, a dalje od toga su osmanske utvrde. Zrinski je kralju ukazao i na to da bi Posavina, ako bude vojno ugušena i opustošena, mogla Osmanlijama otvoriti vrata za prodore u Hrvatsku. Slično su smatrali i sami Posavci. Protonotar Ivan Zakmardy nije se složio s mišljenjem bana i Posavaca negirajući njihovo značenje za obranu od Osmanlija. Krajem 1653. godine u bitci kraj Zdenčeca pobunjeni seljaci pobijedili su Erdödyjevu vojsku, a bana Nikolu VII. Zrinskog obavijestili su da je poginulo 25 – 30 vojnika koje je poslao Erdödy. Seljačkim uspjesima Posavaca bio je uznemiren biskup Petretić, koji je Nikoli VII. Zrinskom u Čakovec poslao jednog kanonika s molbom da hitno dođe u Zagreb i poduzme aktivnosti na sprečavanju širenja bune. Zrinski je u Zagreb stigao 24. prosinca, a svojega kapetana poslao je među pobunjene seljake da ih opomene da u bunu ne uvlače seljake susjednih posjeda, da puste na slobodu zarobljenike te da u miru čekaju odluke Hrvatskog sabora i kralja.[154]

Na saborskom zasjedanju 29. prosinca 1653. zaključeno je da se pregovori s pobunjenim seljacima obnove te da ih vodi osobno ban Nikola VII. Zrinski. Ako bi seljaci prihvatili prijedloge saborske komisije, obećana im je puna amnestija. U slučaju da pobunjeni seljaci odbiju prijedloge, ban Nikola VII. Zrinski dobio je ovlasti da protiv njih upotrijebi vojsku. Zrinski je sa suradnicima 6. siječnja 1654. u Božjakovini vodio pregovore s 400 Posavaca. Ban ih isprva uspio privoljeti da prihvate dogovorena podavanja, no seljaci su podvečer napustili pregovore. Nikola VII. Zrinski 9. siječnja 1654. iz Čakovca je pisao kralju Ferdinandu III. s prijedlogom da se buna uguši uz pomoć vojske Karlovačkog i Varaždinskog

154 *Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću (Građa),* 176-199; Josip Adamček, *Bune i otpori,* 210-221.

generalata. No na dvoru su u međuvremenu prihvatili prijedloge Nikole VII. Zrinskog iznesene u prosincu 1653. da vladar treba imenovati komisiju koja će pregovarati s pobunjenim seljacima i njihovim vlastelinom. Ferdinand III. odredio je da na čelu te komisije bude Nikola VII. Zrinski, a članovima zagrebački biskup Petar Petretić i zapovjednik Varaždinskog generalata Walter Leslie. Kralj je 31. siječnja 1654. dopunio naputke o radu komisije, ali nije odustao od toga da se seljaci pokušaju smiriti pregovorima. Nikola VII. Zrinski ponovo je pisao kralju 2. veljače 1654. smatrajući da su izgledi za sporazum propali. Prema njegovu mišljenju, novost je bila buna sisačkih kmetova, no kraljevska komisija počela je s radom. Tijekom 1654. posavski seljaci nisu poduzimali nove oružane akcije, ali nisu dozvolili ni obnovu vlasti vlastelina Erdödyja, koji se tužio Hrvatskom i ugarskom saboru, koji je na temelju članka 76. od kralja zatražio gušenje bune. Na temelju toga kralj Ferdinand III. 4. srpnja 1654. naredio je banu Nikoli VII. Zrinskom da u suradnji s vojnokrajiškim generalima pokrene vojsku i napadne seljake. Vojnu akciju podržao je i Hrvatski sabor na zasjedanju 11. kolovoza 1655. Iako je Zrinski nakon povratka sa zasjedanja Ugarskog sabora počeo pokretati vojsku i u dogovoru s vojnokrajiškim generalima u plan akcije stavio napad na pobunjene kmetove sisačkog vlastelinstva, Nikola VII. prepustio je vođenje vojske vicebanu uz opravdanje da se razbolio. Kada je vojska krenula na seljake, umiješao se Erdödy i omeo provođenje napada tvrdeći da napad nije potreban jer se nada sporazumu sa seljacima. Nakon toga je karlovački general povukao vojsku, a ban je tvrdio kako ostale postrojbe nisu dovoljne za napad, koji je obustavljen. Hrvatski je sabor 3. studenoga 1655. zatražio organiziranje novog napada vojskom. No Nikola VII. Zrinski 18. je prosinca pisao kralju da ne treba pokretati vojsku već da se bez puno pompe uhite vođe bune. Kada su Erdödyji krajem 1656. ili početkom 1657., unatoč jamstvu da ga neće dirati, uhitili Nikolu Babića kao jednog od utjecajnijih vođa pobune, buna se ponovo rasplamsala.[155]

Kralj je početkom veljače 1657. imenovao novu komisiju koja je trebala smiriti bunu, no u njoj nije bio Nikola VII. Zrinski. Ugarska dvorska kancelarija početkom srpnja 1657. izradila je dodatak prijedlogu koji bi se ponudio pobunjenim Posavcima prema kojem bi se spor s vlastelinom rješavao pred kraljevskim sudom, što je značilo da je prihvaćeno mišljenje Nikole VII. Zrinskog da se taj spor treba rješavati pred najvišim sudom. Kako je kralj Ferdinand III. umro, suđenje je odgođeno. Novi kralj Leopold I. 9. srpnja 1657. naložio je Zagrebačkom kaptolu da preda njegov dopis Posavcima. Oni su se odbijali odazvati pozivu na sud, pa su u prosincu 1658. u Beču održani pregovori s pobunjenim Posavcima koji su

155 *Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću (Građa)*, 202-204, 207-209, 216-217, 222, 326-331, 349-350, 356-361, 370-372; Josip Adamček, *Bune i otpori*, 222-234.

završili 4. prosinca donošenjem isprave kralja Leopolda I. o regulaciji feudalnih podavanja na novigradskom vlastelinstvu. Ako seljaci nastave pružati otpor, vlastelin je protiv njih mogao uporabiti vojnu silu. Nakon povratka izaslanika Posavaca iz Beča, seljaci su odbili odredbe kraljeve isprave, pa je to otvorilo mogućnost vlastelinu Erdödyju da traži vojnu intervenciju. No Erdödy se nije obratio banu Nikoli VII. Zrinskom jer je mislio da on iznova neće učiniti ništa te je uz pomoć vojske Karlovačkog generalata 2. travnja 1659. porazio pobunjenike. Borbe s preostalim seljačkim snagama nastavile su se još nekoliko dana, a 6. travnja seljaci su zapalili utvrdu Novigrad te spalili još nekoliko plemićkih kurija. Mnogi Posavci pobjegli su ili u Osmansko Carstvo ili na prostor Varaždinskog generalata. Erdödy je optužio Nikolu VII. Zrinskog da je on glavni krivac što je buna trajala godinama. Činjenica je da je Zrinski, poslije poraza pobunjenih seljaka iz Posavine, jednog od seljačkih vođa uzeo u svoju službu i dodijelio mu „vojvodstvo". Pod utjecajem toga vojvode seljaci iz dva posavska sela počeli su se pripremati za novu bunu.[156]

Druga sisačka buna (1653. – 1659.)[157] nije mogla ostaviti bana Nikolu VII. Zrinskog neumiješanog. Ferdinand III. imenovao je 4. veljače 1654. Nikolu VII. Zrinskog, biskupa Petra Petretića i varaždinskog generala Waltera Leslia svojim komesarima za smirivanje sisačke bune. Kao što smo ranije spomenuli, oni su bili na istoj dužnosti za smirivanje bune Posavaca koja je potaknula bunu kmetova vlastelinstva Sisak. Zrinski je predlagao da se protiv pobunjenih Siščana upotrijebi oružana sila. Kada se u Zagrebu sastala kraljevska komisija 28. ožujka 1654., Nikola VII. Zrinski na zasjedanje je kao svojeg zamjenika poslao Nikolu Patačića. Kralj je 29. travnja 1654. imenovao Nikolu VII. Zrinskog i generala Leslija za komesare koji će iznova pokušati rješavati spor između Zagrebačkog kaptola i pobunjenih seljaka s vlastelinstva Sisak. Ban Zrinski pisao je 7. lipnja 1654. iz Čakovca biskupu Petru Petretiću i Zagrebačkom kaptolu da 15. lipnja u Varaždinu sudjeluju s pobunjenim seljacima sisačkog vlastelinstva. Pregovori nisu uspjeli i ban je o tome obavijestio kralja podsjetivši ga da misli kako se s pobunjenicima s vlastelinstva Sisak ne može postignuti dogovor blagim sredstvima te predloživši da se uhvate i kazne pobunjenički vođe. Zrinski je zajedno s varaždinskim generalom Walterom Lesliem, na traženje Zagrebačkog kaptola, krajem lipnja 1654. naredio da se odvoje oni podložnici vlastelinstva Sisak koji su primali vojničke plaće od ostalih sisačkih kmetova. Nikola VII. naložio je 23. lipnja 1654. letovaničkom kapetanu Petru Patačiću da sei onima koji primaju

156 *Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću (Građa),*440-442, 457-463, 503, 519-520; Josip Adamček, *Bune i otpori*, 235-240.

157 Nada Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću*, 228-252.

vojničku plaću oduzme plaća ako se ne pokore sisačkim vlastelinima. Ban se 21. rujna 1654. iz Čakovca pismom na hrvatskom jeziku obratio pobunjenim Siščanima te istaknuo da će ih, ako se dragovoljno ne pokore svojim vlastelinima, disciplinirati strašnom kaznom. Zrinski je 14. listopada 1654. javio kralju da prepošt Zagrebačkog kaptola traži da se na temelju kraljevske rezolucije zatvore vođe seljaka, no ban je smatrao da se to ne može izvršiti bez upotrebe oružja. Nikola VII. u Čakovcu je držao zatočena tri sisačka seljaka koji su se ubrajali među najranije pokretače bune. Ban je 12. listopada 1655. predložio Zagrebačkom kaptolu da se u Varaždinu održi novi krug pregovora, a 18. prosinca 1655. pisao je kralju da se pokuša napraviti kompromis sa seljacima. Na saborskom zasjedanju 3. studenoga staleži se nisu složili s mišljenjem Nikole VII. Zrinskog oko toga da se problem pokuša riješiti pregovorima te su zamolili vladara da se protiv seljaka upotrijebi vojska te da se nekoliko pobunjenika pogubi.[158]

Podložnici sisačkog vlastelinstva 26. siječnja 1656. zamolili su Petra Zrinskog da ih preporuči svojem bratu, banu Nikoli VII. Zrinskom, kako bi dobili „stare pravice". Nakon pregovora u Varaždinu o kojima nisu sačuvani podaci, ban Nikola VII. Zrinski i varaždinski general Walter Leslie potvrdili su nagodbu između Zagrebačkog kaptola i njegovih sisačkih podložnika o feudalnim podavanjima. Nakon što se buna ponovo rasplamsala kralj Leopold naložio je 7. prosinca 1684. Nikoli VII. Zrinskom i biskupu Petretiću da provedu reviziju spora između Zagrebačkog kaptola i sisačkih podložnika. Zagrebački biskup Petar Petretić 18. siječnja 1659. obavijestio je bana Zrinskog da su zagrebački kanonici ishodili kraljevski mandat u pitanju sisačkih podložnika i time onemogućili njihov dogovor s imenovanim povjerenstvom. Na audijenciju k banu Zrinskom otišli su kanonici Juraj Harča i Petar Knapić, o čemu su podnijeli izvještaj Zagrebačkom kaptolu 24. siječnja 1659. o tome kako su dogovorili termin sudske rasprave s pobunjenim seljacima. Nikola VII. Zrinski pozvao je 22. siječnja 1659. Siščane na sudjelovanje u pregovorima sa Zagrebačkim kaptolom koji su se trebali održati 13. ožujka 1659. u Zagrebu, no oni nisu došli na pregovore. Ban je dao nalog kapetanu Petru Patačiću da 23. ožujka 1659. pokuša nagovoriti Siščane da prihvate pregovore, no uspjeh je izostao. Nakon toga ban Nikola VII. Zrinski sudjeluje na sjednici Banskog stola 25. ožujka 1659., na kojoj je donesena presuda protiv pobunjenih seljaka sisačkog vlastelinstva kojom su vođe pobune osuđeni na smrt, a ostali na davanje dvostruke desetine i nadoknadu šteta vlastelinstvu. Zrinski je bio svjestan da se takva presuda može provesti samo vojnom prisilom, no bio je svjestan i da to ne može provesti vlastitim snagama, pa je naredio

158 *Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću (Građa),* 222, 224, 263, 268, 272, 276-277, 312, 318-319, 366, 369-372; Josip Adamček, *Bune i otpori,* 154. 163, 165, 167, 169-171, 177, 179-181.

opću insurekciju. Ideja Nikole VII. Zrinskog bila je prvo vojno poraziti Siščane, a nakon toga Posavce, no kako je Erdödy organizirao napad na Posavce bez Zrinskog, o čemu smo ranije pisali, Siščani su se otišli boriti na strani napadnutih Posavaca i tom su prilikom poginula 22 sisačka kmeta, među njima i nekoliko vođa pobune. Brutalni obračun s pobunjenim Posavcima ostavio je jak dojam na Siščane, koji su se 7. travnja 1659. obratili banu Zrinskom i molili da spriječi vojni napad jer oni izvršavaju sve službe i daju sva podavanja koja su pred banom prihvatili. Moguće je kako je kapetan Patačić utjecao na Zrinskog da odustane od napada na pobunjene sisačke seljake. Istog dana, 7. travnja, Nikola VII. Zrinski pisao je Zagrebačkom kaptolu da se s pobunjenim Siščanima, nakon prolijevanja krvi i spaljivanja nekih posavskih sela, može postignuti sporazum te da u vezi s time očekuje odgovor kanonika. Nakraju je 20. travnja 1659. u Donjoj Lomnici postignut sporazum u kojem su određeni feudalni tereti i globe za štete nanesene vlastelinstvu u vrijeme bune, a pogodbu je potvrdio Nikola VII. Zrinski, čime je buna bila ugušena.[159]

Treća buna Štibrenaca iz 1654. izbija istovremeno kada su trajale bune na sisačkom vlastelinstvu i u novigradskoj Posavini. Ban Nikola VII. Zrinski bojao se da Štibrenci, ali i ranije pobunjeni Siščani ne napadnu Zagreb te je 23. veljače 1654. tamo poslao naoružane plemiće jednoselce iz Bojnikovca i okolnih sela. Njihov zadatak trebao je biti čuvanje arhiva (Zagrebačkog i Čazmanskog kaptola, Protonotarskog i Zemaljskog).[160]

Izgleda da su i stanovnici Letovanića bili privučeni bunom sisačkih kmetova, pa su počeli pružati otpor radnim dužnostima. Nikola VII. Zrinski 19. listopada 1655. izdao je ispravu o prosvjedu Emerika Erdödyja protiv njegovih podložnika u Letovaniću koji su prije više godina prestali obrađivati vlastelinski vinograd i popravljati vodenicu.[161]

Kralj Leopold potvrdio je 12. ožujka 1660. u Beču sve ranije ivanićke povlastice koje su Ivaniću osiguravale status slobodnog trgovišta, ali kraljevska potvrdnica nije bila legalna jer, po zakonskim člancima Ugarskog sabora iz 1622. i 1649. godine, kralj bez preporuke vlastelina nije mogao davati povelje za trgovišta, a osim toga purgari nisu imali suca kojega je biralo 12 prisežnika (kako je bilo naznačeno u povlasticama), a obnašali su razne službe (gradili gospodarske zgrade, popravljali ograde, vozili vino i žitarice itd.). Biskup Petar Petretić protiv ivanićkih purgara podignuo je tužbu pred podbanom i protonotarom jer su,

159 *Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću (Građa),* 388-389, 400-401, 462-463, 466-469, 485-503, 506-514; Josip Adamček, *Bune i otpori,* 184-185, 192-193, 195, 197-199.

160 *Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću (Građa),*233; Josip Adamček, *Bune i otpori*, 118.

161 *Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću (Građa),*368; Josip Adamček, *Bune i otpori*, 271

prema njegovu mišljenju, nezakonito postupili. Sud je presudio da se kraljeva potvrdnica i njegovo zaštitno pismo ponište te da ivanićki purgari ubuduće moraju snositi postojeće terete, a presudu protonotara i podbana potvrdio je i ban Nikola VII. Zrinski.[162]

Na primjeru buna Posavaca i Siščana, koje smo predstavili u prethodnom dijelu teksta, može se vidjeti da Zrinski praktički nije upotrijebio vojnu silu prilikom gušenja spomenutih seljačkih buna te se izuzetno trudio u pregovorima i postizanju kompromisa. Znakovito je da nakon bune Posavaca jednog od seljačkih vođa uzima sebi u službu kao vojvodu.

Službe na bečkom dvoru

Od 30. prosinca 1637. Nikola VII. je zabilježen kao komornik (njem. *Kämmerer*, lat. *cubicularius*) kralja Ferdinanda III., a čini se kako je kratko vrijeme služio na bečkom dvoru. Komornik je postao s tek navršenih 17 godina, što je puno niže od suvremenika – Franje Wesselényja (komornik postao s 41 godinom) ili Franje Nádasdyja (s 19 godina).[163]

Od veljače 1660. Nikola VII. bio je tajni savjetnik (geheimer Rat), odnosno član najvišeg savjetodavnog tijela. Time je imao pristup na audijencije kod vladara. Zrinski je također bio hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ban, kraljevski konjušar i ugarski savjetnik (*consiliarus Hungaricus*), no kako je često službovao na bojišnici, nije mogao redovito sudjelovati na zasjedanjima Tajnog savjeta (vijeća) i time konzumirati realni politički položaj među elitom okupljenom oko Habsburgovaca.[164] I Marko Forstal u djelu *Stemmatographia* bilježi Nikolu VII. Zrinskog kao tajnog savjetnika – *S(acrae) Caes(areae) Maiestatis Consiliarus intimus*.[165]

Ujesen 1663. spominje se u svojstvu nositelja vojnih dužnosti bolesnog palatina Franje Wesselényja kao glavni državni kapetan (*supremus et generalis capetaneus*) te ga je pogrešno nazivati „glavnim vojnim zapovjednikom Ugarske". Zrinski je u kolovozu 1663. zajedno s ugarskim velikodostojnicima sudjelovao u izradi plana za zimsku vojnu, a u rujnu i listopadu 1663. blisko je surađivao s feldmaršalom Raimundom Montecuccolijem, koji je vodio carske postrojbe.

162 Arhiv HAZU, II-d-105; Nadbiskupijski arhiv Zagreb, Juridica, 5/1105 (1966); Josip Adamček, Bune i otpori, 316.

163 O tome postoji djelomično istražena arhivska građa, npr. Österreichische Staatsarchiv Wien (dalje: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Obersthofmeisteramt, Sonderreihe, Eidbücher Kart. 19, Bd. 1, 189 ili Oberstkämmereramt, Reihe F, C 2, 6, 25 itd. koju je predstavio Géza Pálffy, Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog, 136.

164 Géza Pálffy, Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog, 137-139.

165 Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb (NSK), Zbirka rukopisa, R 3031, Marko Forstal, Stemmatographia mavortiae familiae comitum de Zrin.

Ostaje još uvijek otvoreno pitanje je li Nikola VII. Zrinski, zahvaljujući iskustvu u primjeni taktike pograničnog ratovanja, potaknuo ideju o diverzijama većih razmjera usmjerenih prema Budimu ili Ostrogonu prigodom jedne opsade utvrde Nové Zámky (*Érsekújvár*, Neuhäus[e]l). I zimska vojna bila je provedena u suglasnosti s ratnim vijećima, a izvješća o njoj Zrinski je podnio i Dvorskom ratnom vijeću u Beču i Unutarnjoaustrijskom ratnom vijeću u Grazu.[166]

O borbama s Osmanlijama

Još kao trogodišnje dijete 1623. Nikola VII. Zrinski slučajno je bio nazočan borbi s Osmanlijama nedaleko od Kotoribe koja je na njega ostavila dojam, „a naročito ovaj divlji bijeg Turaka prema Muri, gdje ih se tom prilokom do pet stotina utopilo."[167]

Nikola VII. Zrinski pokazao se i kao praktični vojnik u obrani Međimurja koje su Osmanlije „iz Kaniže pustošili u pojedinačnim provalama. Međutim, ni ovo ih nije zadovoljilo, pa su učestalim pljačkanjem ugrožavali i onaj kraj koji potpada pod vlast Adama Batthyányja. Na isti su način i selo po imenu Vukovo, pored drugih sela podložnih različitim vlastima, doveli do potpune opustjelosti jer su odveli u ropstvo sve do jednog čovjeka. Ovo napokon potakne Batthyányja, zapovjednika ovih mjesta, da se posavjetuje s Nikolom Zrinskim te s njim donese odluku da zajedničkim trupama treba napasti Kanižane i da treba istom mjerom naplatiti dotada nanesene štete. Zato Zrinski primi od Batthyányja eskadron od 30 ljudi i pridruži im zatim čete brata Petra, podigne više plemića iz Slavonije i započne hodnju prema Legradu. Među njima Vuk Erdödy, zet palatina Ivana Draškovića i mladić izvrsne srčanosti i očekivanja, dovede sa sobom časnu satniju tako da su svi zajedno gotovo ustrojili pukovniju srednje veličine. Bio je tu i Franjo Čikulin u društvu časne konjice, mladić koji fino sjedini neporočnost života s duhom stoljeća, do prije nekoliko godina kapetan banske utvrde Perkoš, a potom satnik carske vojske… Prešavši naredne noći rijeku Muru, saveznici napreduju takvim rasporedom redova da Legrađani idu na prvom mjestu, a za njima slijedi grof Nikola s odabranom četom svojih slobodnjaka. Treću skupinu držao brat mu Petar s Vukom Erdödyjem, a ostale su zatvarali Ugri Batthyányjevi. Došavši do obronka brežuljka Sv. Nikola u blizini Kaniže, svi se zaustave i sakriju da ih neprijatelj prerano ne uoči. Pošalju naprijed

166 Géza Pálffy, Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog, 139-140; o inspekciji ugarskih postrojbi na polju u blizini Vata (danas Mersevát) u županiji Željezno/Vas usp. Géza Pálffy, *Zrínyi Miklós nagy napja Az 1663–1664. évi török háború egyik meghatározó eseménye: a vati hadimustra 1663. szeptember 17-én*, Pápai Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa 2013.

167 Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, 10.

Ivana Kanadina, neumorna čovjeka, da izmami neprijatelja u pratnji jednog manjeg voda. No neprijatelji su saznali za dolazak naših, o čemu su ih obavijestili porezni obveznici zemljoradnici, pa su izveli podjednake čete. Tada pošalju nekolicinu elitnih vojnika da zametnu boj i započnu otvorenu bitku. Začuvši viku napadača obiju strana, Legrađani se brzo pokrenu. Ususret im je došla četa neprijatelja, koju su neprestano slijedile nove. Borba se vodi s promjenjivom i neizvjesno ratnom srećom i nijedna strana nikako ne popušta. Kad je s leđa doletio Nikola s četom slobodnjaka poput munje, a s boka pritisnuo Petar, onda su Turci počeli biti kolebljivi, nesigurni te su naposljetku udarili u bijeg. Naši su ih pustili tek nakon potjere sve do vrata predgrađa. Ali-paša je kod gradskih vrata očekivao preokrete u bitki. Primjećujući da se njegovi nalaze već u krajnjoj opasnosti, sve ih je prekoravao i kudio oštrim riječima kao nesposobne za rat i kukavice koji, zaboravivši na nekadašnju hrabrost, popuštaju šačici ljudi. Pošto je ponovo uspostavio bojni red i podigao moral svojih vojnika, sam Ali-paša pridružio se bitki. Kad su naši isto povratili snage i ponovo razveli redove prema ratnom umijeću – njih su četo stečene pobjede raspaljivale da zadrže slavu, a barbare primljeni porazi na osvetu nepravdi – vrlo se hrabro sukobe i nastane strašan boj. Nato će grof Nikola prvim glasom i rukom: 'I ako me budete vidjeli, o suborci moji, kako padam, nemojte kukavički pobjeći, već mi pobjedom prinesite posmrtnu žrtvu dok se ustrajno borite čistim desnicama za sebe i svoje.' Nakon što su naši poslušali te riječi, nastane vrlo žestoka borba i mnogi poginu na obje strane. Konačno se naši Božjom naklonošću domognu pobjede: turski se vojni red, naime, iznenada dao u bijeg jer se plašio suprotstaviti vro odvažnim našijencima, pri čemu je vatrenost pomagala milostiva ratna sreća. Zbog nje je neprijatelja u tom sukobu snašao takav poraz tako da ih je u posljednjem naletu stradalo više od stotine. Na najveću žalost neprijatelja pala su dvojica njihovih koji su se odlikovali ugledom prvog reda, vojnim znanjem i obiljem prebogata imetka. Jedan od poginulih bio je iz Kaniže, a drugi je kao gost došao iz bihaćke hrvatske utvrde u želji da posjeti prijatelja. Ovaj drugi bješe konjanik primjetne hrabrosti i pojavnosti, osobit po odori protkanoj zlatom na perzijanski način i po pahuljastim krestama posuđenim od ždrala koje se dižu iz pamučnog plašta. Poginulo je i gotovo 20 naših. Među njima i Vuk Dessici, mladić grofu Zrinskom naročito drag, kojeg su ubili odsjekavši mu glavu kad je pao pod konja."[168]

Vojno je izvršio toliki pritisak na vojnu posadu u Kaniži, koja je bila najvažnija osmanska fortifikacija u dijelu Ugarske pod osmanskom vlašću, da je s njima u Legradu sklopio mirovni sporazum. O tome je Josip Bedeković zapisao: „Također je vrijedno spomena kako je nakon proglašenja mira između careva

168 Juraj Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, 285-287.

Zapada i Istoka 1650. god. poslije Krista Nikola Zrinski, tada potkralj Ilirika, u spomenutom sastanku u Legradu sklopio savez s kaniškim Osmanlijama i s onim potčinjenima s kojima je ranijih godina vodio žestoke bitke. Ovaj, naime, grof zajedno sa svojim bratom Petrom, koji nije mogao podnositi mirna vremena, kako jasno svjedoči Briet, 1664., god. poslije Krista ognjem i mačem je osramotio bliže gospodstvo Osmanlija, a same Osmanlije je, koje bi bilo gdje susreo, ubijao. Stoga je prema Ratkaju, utanačenog dana bilo 60 barbara, nedovoljno opremljenih, a Zrinski je uostalom bio uzorit veličanstvenom pojavom i visokim stasom, te perjanicom od perja čaplje koje se uzdizalo iznad glave, opločeno zlatom i dragim kamenjem. Noseći potom dugo koplje, obilježje pješačkih vojskovođa, i s velikom satnijom velikaša, plemića i vojnika županije, uz štropot truba i bubnjeva (zacijelo ipak očekujući Osmanlije na mjestu za prihvat gostiju) nogama pripada uzoritiji korak. Nakon obavljenog uzajamnog pozdravljanja, na jednu stranu sjeli su prvaci barbara, koje nazivaju agama, i dekurioni, zvani odobaše, a naši na drugu stranu. Zrinski je zauzeo najviše mjesto. S obje strane iznijeta su na vidjelo teška neprijateljstva ranijih vremena. Nakon što je to naizmjenice istaknuto, sklopljen je mir. Legradsko je ušće proglašeno slobodnim i mogućnost prolaženja napokon je dopuštena vojnicima i jedne i druge strane uz predočenje isprave svojih vojskovođa. Tada su napokon prionuli objedu."[169]

U ljeto 1652. napravio je prodor do okupirane Kostajnice, koji je bio vezan uz kažnjavanje zbog osmanskih provala i pljački u vrijeme mira. „Onda je Zrinski uhvatio priliku da ih ponovo napadne i konačno zakazao sastanak s plaćenicima za 7. kolovoza u Petrinji. Nakon što se proširio glas o putu, došli su i drugi iskazujući odanost, a među njima grof Juraj Frankopan, koji je doveo izabranu satniju Karlovčana, i s njim Pavao Čolnić i Krsto Delišimunović…Pošto je dio ljudi prešao Kupu kod Siska, a dio kod Petrinje, učinivši naokolo veliki zaokret od puta, zaustavili su se na mjestu pogodnom za napajanje konja i tegleće marve. I ondje su proveli ne samo tu noć, nego i mnoge sate predstojećeg dana; pošto su tijela okrijepili hranom, prije podne pomalo počnu napredovati sporim korakom. Naposljetku su došli do doline prikladne za smještanje vojske na umjerenoj udaljenosti od Kostajnice… Već se jasno i otvoreno bijelio dan i svima je bila dodijala dugotrajna šutnja neprijatelja te neodlučni nisu znali što treba učiniti. Tada ban pozva Jurašina, vođu puta, i posavjetuje se s njime, te pošalje naprijed dva eskadrona, da tumarajući naokolo po pašnjacima u bilo kojem smjeru pohvataju životinje ili ljude. A ostali su brzim korakom strčali dolje po

169 Josip Bedeković, *Knjiga o Sv. Jeronimu, Iliriku i Međimurju*, Meridijani, Zagreb – Čakovec 2017., 260. Bedeković je to napisao na osnovu Juraj Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, 295.

obronku brijega i zaustavili se otvoreno rastegnuti u dugom bojnom redu, naočigled Kostajnice na širokoj ravnici između Une i brežuljaka zasađenih lijepim vinogradima. Kad je bio dan znak topa, u tili čas nahrupili su bez zadržavanja Turci pomiješani s Vlasima: konjanici su zauzeli ravnicu, a pješaci su putem, koji vodi na desnu stranu, stali ulaziti u staro korito bez vode, kroz koje je potok Kostajnica utjecao u Unu, da njime zaštićeni kao palisadom mogu iz zasjede gađati naše duljim puškama. No njih su spriječili njemački vojnici grofa Zrinskog koji se obično bore kao pješaci, smješteni na ulazu u korito da ne uđe više neprijatelja i da našima pokrivaju povratak onuda kuda su i došli. Kako su se turski konjanici raspršeni po ravnici u potpunom broju međusobno pokrivali, njemački vojnici požure da udruže čete s našima. A tada se s neprijateljem vrlo žestoko sukobe banov eskadron slobodnjaka, koji je držao desnu stranu i straga smješten karlovački eskadron. U navali naših na neprijatelja pogine troje karlovačkih vojnika i dvoje od Zrinskog, koje su Vlasi u koritu gađali sakrivenim zrnima, a dvoje bude ranjeno. Inače, kad je došlo do borbe izbliza, većina je neprijatelja poginula u dvaput ponovljenoj borbi, a nekoliko ih je zarobljeno, dok od naših nitko nije bio povrijeđen. Na povratku iz borbe naši su poklali sve one neprijatelje za koje smo rekli da su se skrivali u koritu. U žaru bitke neprijatelj je čestim razlijevanjem topova zazivao susjedne pomoćne trupe, tako da su obznanili gubitak Kostajnice pošto je tvrđava bila sasvim uništena, a prasak topova lako se mogao čuti sve do Banja Luke, a i u našim krajevima na razdaljini od mnogo tisuća koraka. Ocijenilo se da je neprijatelj već dosta kažnjen na vrlo mnogo načina, pa se ban spremao na povratak zapovijedajući da se trubi na povlačenje.“[170] Kako se Kostajnica nalazila na samoj granici Osmanskog Carstva, bila je ranjiva, pa ne treba čuditi kako to nije bio jedini napad kršćanskih snaga od početka 17. stoljeća.[171]

Istoga dana kada je Nikola VII. Zrinski vodio napad na Kostajnicu, nakon opisanog prvog sukoba slijedila su još četiri, a nakon petog sukoba, „Turci, videći da naši odustaju od oružja te da u žurnom trku napuštaju bitku, pomisle da je bijeg nastao zbog beznadnosti našeg položaja, te ih stanu slijediti pribrani i preporođeni. A kad su stigli do njemačkih pješaka, upali su u zasjedu i odmah izgubili vrlo mnogo svojih te su bili prisiljeni odustati od daljnjeg nastavka bitke i povlačiti se kao stalni gubitnici. Oni koji su na vratu nosili viseći sat, primijetili su da je bitka koja je počela u jutro, trajala punih osam sati. I kada je završila, pošto su prešli mostić prolivši mnogo krvi, veselo su stigli u kasni sumrak u

170 Juraj Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, 300-301.

171 Mirela Slukan Altić, *Hrvatska Kostajnica,* Povijesni atlas gradova, IV. svezak, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Državni arhiv Sisak, Zagreb 2007., 61.

Petrinju, dok su po prostranim šumama odzvanjali slavljenički puščani hici. U toj je bitki bilo pobijeno 250 neprijatelja, a kod mosta petorica prvog reda koji su ondje pokopani i drugovi im iskazali počast zabivši koplja na grobni humak. Jedan od njih s nadimkom 'ćata', pisar neprijatelja, koji je uvijek postupao s neukrotivom i barbarskom surovošću prema kršćanskim zarobljenicima, bio je na opću radost pogubljen odsijecanjem glave. Zarobljeno ih je bilo 38, među kojima napose Muhamed Deli, vjerski poglavar Proroka onoga praznovjerja, iz panonskog trgovišta Temišvara, koji je Kostajnicu smatrao domovinom. On je banu bio dan umjesto dara, kao što je i njegov otac ždrijebom pripao banovu ocu kad je bio zarobljen pod Kostajnicom. I dva su Kanižana bila zarobljena, od kojih je jedan, poslan od Kanižana, donio vijest, da je ban otputovao iz Međimurja s namjerom da oružjem napadne krajeve Hrvatske. Ranjenih je bilo vrlo mnogo, a njih je potom oslabljene ranama sve kod kuće jednako sanašla smrt."[172]

Iduća važna točka sukoba bila je ugarska utvrda Kiskomárom, koja je početkom 17. stoljeća nakratko bila zauzeta. Razdaljina između Legrada[173] i Kiskomároma nije bila velika, svega oko jedan dan jahanja, pa su Zrinski nekoliko puta pokušali iz tih dviju utvrda odsjeći Kanižu od ostalog dijela Osmanskoga Carstva. Osmanlije su bili svjesni ranjivosti Kaniže od strane Kiskomároma, pa su ljeti 1651. pokušali potražiti priliku za zauzimanje te utvrde. „Jedva se Zrinski vratio u Međimurje, kadli ga uhode izvjestiše da Hasan-aga kaniški, više potaknut odsustvom Zrinskog, opet ima namjeru ponoviti opsjedanje Kiskomárma. U tu je svrhu okupio u taboru gotovo osrednju pukovniju Kanižanaca, Brsenća i Segeđana, te se spremao za osvajanje dovevši nekoliko topova-kolubrina u drugi tabor. Mjestom je zapovijedao Ladislav Pethö, podrijetlom Ilir, neumoran i odvažan čovjek; kad je ovaj primijetio opasnost od opsjedanja, a već ga je prijašnje učinilo opreznim, uložio je snagu i srce u namicanje stvari neophodnih za opsadu. Prvog su dana opsade neprijatelji pokušali provalu i bili suzbijeni uz veliki gubitak, pa su otišli u susjedna sela gdje su izranili i poubijali vojnike. Te su noći saznali od poreznika i podaničkih stanovnika tih mjesta koji su plaćali porez, da stanovnicima Kiskomárma dolaze u pomoć s potpunim četama grof Adam Batthyány, zapovjednik krajeva s ove strane Dunava, i grof Nikola Zrinski…" Nakon neuspješnog pokušaja napada Osmanlije su odustali od opsade i povukli su se u Kanižu. Kršćanske snage predvođena potpredsjednikom Dvorskog ratnog vijeća grofom Johannom Christophorom Puchheimom odlučile su napasti Segesd, a u napadu je sudjelovao i Nikola VII. Zrinski. Kada su bili na putu za

172 Juraj Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, 303-304.

173 Dragutin Feletar, Legradska kapetanija u obrani od Osmanlija s posebnim osvrtom na Novi Zrin, *Rad*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred društvenih znanosti, 48=510, 2011., 47-81.

Segest, saznali su da je napadnut Kiskomárom, odustali su od pohoda na Segesd i krenuli prema Kiskomármu, a putem je Zrinski „izgarao od vrućice i vojska ga je većim dijelom vozila na kolima. Pošto je Puchheim dao popraviti ono što je našao da je porušilo tursko nasilje, svatko se vratio na svoje. Car pohvali pismom Puchheima i Zrinskog jer su hitro završili posao na svoju ruku upotrijebivši jedinstvenu brzinu, te ih na kraju opomene neka se drže mira i mirovanja, ako bi se neprijatelji smirili; s druge strane, ako bi se oni i dalje ponašali oholo, što bi se njima činilo po prilici najboljim, neka to Puchheim i Zrinski shvate kako je prepušteno na volju njihovu sudu i razboritosti.[174]

Višekratne borbe vođene oko Kaniže vezane su uz pitanje sigurnosti međimurskih i južnougarskih posjeda pa u sklopu toga treba promatrati i izgradnju utvrde Novi Zrin na ušću rijeke Mure u Dravu.[175] Sándor Bene gradnju ove utvrde smatra 'propagandnim potezom', a pogotovo kada je nakon neodobravanja od strane bečkog dvora odbio prekinuti gradnju, čime je pridonio eskalaciji sukoba s Osmanlijama.“[176] To ne treba čuditi jer je ta utvrda mogla biti polazna točka za napade na osmanski teritorij. Utvrda Novi Zrin dobro je funkcionirala jer je uspjela odbiti nekoliko manjih osmanskih napada. Nažalost, još uvijek nije istraženo koliko je približno vojnika bilo smješteno u Novom Zrinu.[177]

Dio informacija o zbivanjima u ratu 1663. – 1664. dao je Pál Esterházy ratujući na strani Nikole VII. Zrinskog, prema kojem je imao poštovanje i simpatije.[178]

Ujesen 1663. Nikola VII. Zrinski kao zapovjednik u Zadunavlju „nastojao (je) kod Vága zaustaviti prodor turske vojske prema Beču, doduše, veliki se vezir zadovoljio zaposjedanjem Érsekújvára te se glavnina vojske vratila u srce carstva prezimiti. To su iskoristili Nikola Zrinski i njegov suborac, general Julius Wolfgang Graf von Hohenlohe, koji su uz ugarske, hrvatske i austrijske postrojbe uz pomoć odreda poslanih od Rajnskog saveza u siječnju 1664. godine u Zadunavlju proveli

174 Juraj Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, 304-306.

175 Martin Meyer, *Ortelius redivivus et continuatus od. dei Ungarischen Kriegs-Empörungen. Hist. Beschreibung von 1395-1605 durch Hier. Ortelius mit einer Continuation v. 1607-1665.* vermerst durch Mt. Meyern, sv. 2, Nürnberg, 1665, str. 192, 193, 197, 198, 201, 202, 204, 211, 216-219, 262, 274, 286-291, itd.; Hrvoje Petrić, Dragutin Feletar i Petar Feletar, *Novi Zrin- zrinska utvrda na Muri (1661. – 1664.)*, Donja Dubrava – Zagreb: Hrvatski zemljopis – Naklada dr. Feletar, 2001.

176 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 51.

177 Dragutin Feletar, Petar Feletar, Gábor Hausner, Lajos Négyesi, József Padányi, Hrvoje Petrić, *Utvrda Novi Zrin na Muri. 360 godina od izgradnje*, Zrinska garda Čakovec, Ogranak Matice hrvatske u Čakovcu, Meridijani, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad Koprivničko-križevačke županije u Križevcima, Družba Braća Hrvatskoga Zmaja – Zmajski stol u Čakovcu, Čakovec 2021.

178 Pál Esterházy, *Mars Hungaricus*, Zrínyi Kiadó, Budapest 1989.

diverzijsku akciju golemih razmjera."[179] Utvrda Novi Zrin bila je jedno od zbornih mjesta za okupljanje kršćanske vojske koja je početkom 1664. krenula u napad na osmanski teritorij poznat pod nazivom „zimska vojna".[180] Jedan od vojnih zapovjednika bio je Nikola VII. Zrinski.[181] On je uspio prodrijeti do blizine Osijeka i spaliti most na rijeci Dravi spriječivši opskrbu osmanskih snaga.[182]

O tome govori pjesma u obliku kronike događanja 1664. sačuvana u Drnjanskoj pjesmarici iz 1687., koje dio donosimo u prepjevu s latinskog jezika[183]:

Kaniža je drhtala kad je naša neustrašiva vojska
provalila među Turke.
Umirila se i ostavlja teške brige kad je vidjela
da se taj marš vojske usmjerio prema Osijeku.

Usputne utvrde, okružene opkopima,
uništene su silom i terorom, ali ne i njihova imena.
Slavni ilirski muževi oglašavaju ih zatim našim glasom
na pradjedovskom (materinskom) jeziku.

Siget se pokazuje s blistavim kulama,
privlači pohlepne vojnike, ali se pod barbarskim mjesecom
ne vidi samo jedan grad. Vide se dvije kule,
a vojsci se predstavlja ogroman trud.

Ah, koje je to nevješto pero, koje može napisati
tekst o Zrinskom? Koga potiču rijetko mrtve duše,
koga pradjedovska postojbina potiče
na ubojstva, na pokolj?

Ovdje je umro, nezadovoljen slavnim pogrebom,
ovaj Nikola Zrinski,
koji je jednom prezreo mahnitog Solimana
ugušio i suzbio tolike nasrtaje.

179 Dinko Šokčević, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*, Durieux, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2016., 171-172.

180 Josip Adamček. Zimska vojna bana Nikole Zrinskoga 1664. godine, *Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu*, br. 4/9, Zagreb 1971., 55-57.

181 Ante Nazor, Zimska vojna Nikole Zrinskoga, *Povijest obitelji Zrinski (zbornik),* Matica hrvatska, Zagreb 2007., 21-41.

182 Josip Matasović, *Stari osječki most*, posebni otisak iz VIII. knjige *Narodne starine*, Zagreb 1929., 14. Most je „čini se, brzo vraćen u funkciju jer je u travnju 1665. onuda prolazio novi budimski paša." Nenad Moačanin, *Cisr*-i *kebir*-i Ösek, Veliki osječki most. Povijesni dossier i suvremena interpretadcija, ur. Andrija Mutnjaković, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb – Osijek, 2014., 94.

183 *Drnjanska pjesmarica (1687.),* prir. Ivan Zvonar, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb – Drnje 2021., 179-180.

Zašto ovdje ne krećem u žešći napad s vrlo
hrabrim Hohenloheom? Zašto ovdje razvaljujemo
istrgnuta vrata, ne nosimo tijela ubijenih,
nego smo okrenuti prema lijenima, kupujemo zidine?

Na brzinu, a ne u neko neodređeno vrijeme,
podjarmljuje ovdje našu vojsku i kani je uništiti:
istu vojsku u koraku, to nije beskorisno.
Udruženim snagama most treba srušiti,
ovdje ga treba spaliti.

Nakon tog pothvata Nikole VII. Zrinskog francuski kralj Luj XIV. poslao mu je 10.000 talira i imenovao ga pairom Francuske. Španjolski kralj Filip IV. učinio je Zrinskoga vitezom reda Zlatnog runa[184], koje se odlikovanje davalo samo vladarima. Papa Aleksandar VII. poslao mu je sliku izvezenu u zlatu, njemački vitezovi primili su ga za „svoga brata", dok su Osmanlije Nikolu prozvali posebnim imenom koje na turskom jeziku znači „željezni kolac"[185].

Na povratku je Nikola VII. pokušao zauzeti osmansku utvrdu Veliku Kanižu, a dozvolu za opsadu dobio je tek u travnju 1664., no osmanskim snagama u okruženoj Velikoj Kaniži u pomoć je ubrzo stigla vojska koju je vodio veliki vezir Fazil Ahmed-paša Köprülü. Nakon neuspješne opsade Velike Kaniže, kršćanske su se snage povukle, a osmanska je vojska napala i krajem lipnja, odnosno početkom srpnja 1664. osvojila je utvrdu Novi Zrin. Nakon toga osmanske su snage nastavile prodor prema zapadu sve dok nisu bile poražene u bitci kod Szentgotthárda 1. kolovoza 1664. Nakon toga je 27. rujna 1664. u Vasváru slijedilo sklapanje za Hrvatsku i Ugarsku nepovoljnog mira.[186]

Suprotstavljanje habsburškom apsolutizmu

Hrvatski i ugarski staleži očekivali su da će se vladar iz obitelji Habsburgovaca, nakon potpisivanja Westfalskog mira 1648., okrenuti protiv Osmanlija. Usprkos očekivanjima habsburška diploma 1651. produžila je Žitvanski mir (potpisan 1606.) te je raspuštena većina najamničke vojske koja se oslobodila na zapadnom bojištu. U takvoj su situaciji vodeći ugarski i hrvatski političari

184 Rudolf Horvat, Zlatno runo bana Nikole Zrinskoga, *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskoga arkiva*, XII, Zagreb 1910., 137-146.

185 Martin Meyer, *Ortelius redivivus et continuatus od. dei Ungarischen Kriegs-Empörungen. Hist. Beschreibung von 1395-1605 durch Hier. Ortelius mit einer Continuation v. 1607-1665,* 302, 308; Rudolf Horvat, *Poviest Međimurja*, Zagreb 1944., 104-105, 109.

186 Géza Perjés, *Zrínyi Miklós és kora,* Budapest 1965., 354-356; Joseph von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, sv. 2, Nerkez Smailagić, Zagreb 1979., 470-480.

došli do prekretnice. Među njima je sve brojnijom postajala grupa koja je smatrala kako se treba suprotstaviti Habsburgovcima, koji su kao svoj glavni interes usmjerili prema europskom zapadu.[187]

Iako je 1640-ih Nikola VII. Zrinski pripadao grupi katoličkih lojalista u Ugarskom Kraljevstvu, čija je vodeća osoba bila palatin Miklós (Nikola) Esterházy[188], postupno je u obrani interesa kraljevstva krune sv. Stjepana sve više ulazio u sukobe s bečkim dvorom, pri čemu treba imati na umu kako se dvor u Beču sastojao od mnogo raznolikih i često suprotstavljenih političkih grupacija, frakcija i lobija, baš kao i državne, odnosno staleške elite kraljevina Ugarske i Hrvatske.[189]

Početak 1660-ih obilježava intenzivnu političku aktivnost.[190] Uznemireni odnosi bečkog dvora i ugarsko-hrvatskih staleža rezultirali su dolaskom Ferenca (Franje) Wesselényija (ugarskog palatina od 1655.) i hrvatskog bana Nikole Zrinskog u tabor ostrogonskog nadbiskupa i primasa Ugarske Jurja (Györgyja) Lippaya gdje su se njih trojica pismeno obvezala na suradnju i sporazumno rješavanje mogućih sporova.[191] Uz Wesselényija, Nikolu Zrinskog i Lippaya, vodeći akteri povezivanja magnata postali su Nikolin brat Petar Zrinski, državni sudac i jedan od najbogatijih ugarskih plemića Ferenc Nádasdy te sin preminulog erdeljskog kneza Ferenc I. Rákóczy (od 1666. zet Petra Zrinskog).

Slijedio je Habsburško-osmanski mir sklopljen 1664. u Vašvaru, bez konzultacije s ugarskom i hrvatskom elitom, nije doveo do proširenja Ugarske i Hrvatsko-Slavonskog Kraljevstva na teritorije pod vlašću Osmanlija te je utjecao na unutarnja zbivanja u zemljama kraljevstva krune sv. Stjepana.[192] Razlog popustljivosti s habsburške strane prilikom potpisivanja Vašvarskog mira treba tražiti i u strahu Beča od novooživljenog ekspanzionizma Francuske pod Lujem XIV. i njegovim častoljubivim prvim ministrom kardinalom Mazarinom. Uz to, trebalo je uzeti u obzir i sve veći otpor u Mađarskoj i Hrvatskoj protiv centralističkog stila vladavine Habsburgovca, pa je sve to Beč navelo na pogodbu s Portom kako bi Hrvate i Mađare držao u šahu.[193]

187 Sándor Bene, Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkog kanonika, 88-89.

188 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 39.

189 Géza Pálffy, *Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog*, u: *Susreti dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti,* Zagreb 2012., 145.

190 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 47-49.

191 Géza Pálffy, *Povijest Mađarske. Ugarska na granici dvaju imperija (1526.-1711.),* Meridijani, Samobor 2010., 176.

192 Charles W. Ingrao, *The Habsburg Monarchy 1615-1815*, Second edition, Cambridge University Press, Cambridge 2000., 67.

193 Josef Matuz, *Osmansko Carstvo,* Školsa knjiga, Zagreb 1992., 115.

Kralj Leopold Habsburški nakon postizanja tog mira mogao se usredotočiti na rat protiv Francuske, a osmanski veliki vezir Köprülü Fazıl Ahmed Paşa fokusirati na Kandijski rat protiv Mletačke Republike. Osmanska je Porta mogla zadržati ono što je osvojila prethodne godine, „a sporazum je obvezao obje strane da ne smiju pomagati Ugarskoj i međusobno se trebaju izvještavati o neprijateljskim potezima Mađara. Usprkos dubokom razočaranju i gnjevu, Zrinski je shvatio da se bijes, uzrokovan ovim mirom, u Ugarskoj može pretvoriti u protuhabsburški ustanak uz osmansku podršku", no smeo je s uma da je to bilo u suprotnosti s osmansko-habsburškim mirovnim sporazumom.[194]

Ugarsko i hrvatsko plemstvo otprije je bilo nezadovoljno načinom na koji su kralj Leopold i njegovi prethodnici artikulirali njihove potrebe za sigurnošću od Osmanskog Carstva. Nakon višekratnih neuspješnih pregovora o budućnosti zemlje s bečkim savjetnicima, grupa prijašnjih nepokolebljivih dvorskih pristaša predvođena Zrinskim, Wesselényijem i Nádasdyjem tražila je put iz teške situacije. Problem je bio u tome što su se nakon 1526./1527. ključne odluke donosile u bečkim tijelima vlasti, pa je izlaz bio samo u potpunom prekidom s Bečom.[195] To je zapravo značilo kretanje prema zbacivanju Habsburgovaca s ugarskog prijestolja.[196] Takav postupak nije bio novost u ugarskoj politici jer je već postojao primjer detronizacije Habsburgovaca od strane Ugarskog sabora krajem kolovoza 1620., kada je za kralja izabran Gábor Bethlen.[197]

Vodeći sloj ugarskih i hrvatskih protivnika Habsburgovaca pripadao je rimokatoličanstvu te je propustio tražiti uporišta u redovima ugarskih protestanata.[198] Ferenc I. Rákóczy, unatoč izboru za erdeljskog kneza, bio je zbačen s erdeljskog prijestolja jer je prešao na rimokatoličanstvo i, naravno, zbog očeve politike. Razgovori između njih uskoro su se pretvorili u zavjeru, a pripremali su se na oružani ustanak očekujući vanjsku pomoć, prije svega od država koje su bile protuhabsburške orijentacije. Urotnici nisu imali „jasnih shvaćanja, a ni određenih namjera u pripremi ustanka, a nedostajala im je i strategija za daljnju budućnost" te su uz to „raspravljali o ambicioznim nakanama da uhite cara Leopolda I., a u isto vrijeme nisu zapravo ništa učinili da pridobiju sitnije plemstvo ili seljaštvo."[199]

194 László Kontler, *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi, Srednja Europa,* Zagreb 2007., 183.

195 Géza Pálffy, *Povijest Mađarske,* 177.

196 Charles W. Ingrao, *The Habsburg Monarchy 1615-1815*, 67.

197 István György Tóth, *Between the Sultan and the Emperor (1604-1711),* in: A *Concise History of Hungary,* Budapest 2005., 214.

198 Charles W. Ingrao, *The Habsburg Monarchy 1615-1815*, 68.

199 *Péter Hanák (ur.), Povijest Mađarske, Barbat, Zagreb 1995., 87.*

Nikola Zrinski odlučio je „nastaviti ugarski politički pokret zasnovan na polaganom sustavnom kretanju prema oporavku snage i jačanju neovisnosti koja se razvijala" od Vestfalskog mira 1648. i koja je nastavila postojati i nakon smrti György Rákóczyja iste godine, a preživjela je i pohod velikog vezira Köprülüja i Montecuccolijevu vojnu vlast. Nikola Zrinski zamišljao je „moderniziranu ugarsku politiku s oporezivanim plemićima i seljaštvom koje bi štitila država, sa stalnom vojskom, u konfederativnoj uniji s Hrvatskom i Transilvanijom i uz mogućnost oslobađanja od osmanske vlasti kroz dva desetljeća. Ne računajući Bethlena, najdalekovidnija i najsnažnija politička osoba stoljeća, Zrinski je imao mnogo manje vremena nego su njegovi planovi zahtijevali."[200]

Pri tome je važno citirati razmišljanja Nikole Zrinskoga o međunarodnim odnosima napisanima u djelu *Lijek protiv turskog afiuma ili Antidot protiv mira Turaka s Mađarima 1660-1661*: „Taj strašni zmaj Turčin oduzeo nam je Várad i Jeno, mnogo je tisuća mađarskih duša (porobio), mnoge oštricom mača probo, rascijepio i uznemirio Erdelj - najljepši ukras naše krune, vojvodu mu zgazio, tlači naš narod, našu zemlju, kao šumski vepar gazio lijepo obrađen. Zapitajte se međusobno koga se tiče ta opasnost, komu prijeti sada ovaj rat? Ako otkrijemo našim čistim umom da to nije naša nevolja, onda našu zaštitu prepustimo šutke discretiji drugih. Ali ako su bezumne životinje spremne pretrpjeti smrt zbog povrede svojih brloga, zbog otimanja svojega potomstva, koliko više mi, koji smo ostaci slavne mađarske krvi, trebamo, ako ustreba, krenuti i u smrt zbog subraće, naših očeva, majki, žena, djece, domovine, da bismo se osvetili tome pobjesnjelom psu. Možda netko misli, što se dogodilo - dogodilo se, neizlječiva je to već stvar, jer je Rákoczi pogubljen, Erdelj ponižen, Ugarska uplašena, i to će podivljalom psu biti dovoljno. Ta je misao taština nad taštinama. Prelistajmo historije i naći ćemo otkada je bijesni turski narod izašao iz kaspijskih brloga, potok kršćanske krvi nikada nije presahnuo... Nevinost tu nikome ne pomaže, niti trpljenje, niti slaboumnost; utoliko je Turčin spremniji upropastiti takvoga, utoliko više to može činiti bez vlastite štete. Više stotina godina nas prividni mir nije mirio nego upropaštavao i mi se podosta upropastimo; Erdelj se nije spasio ni porezom ni poniznošću, nego ga je to povjerenje uništilo... Ako želimo opstati, trebamo učiniti sudbonosan korak i donijeti odluku o sebi samima, jer ja ne vidim ni jednog susjeda niti jedan strani narod koji bi svoj mirni opstanak rado zamijenio našom opasnošću. Onaj koji sjedi na brodu boji se čovjeka koji se utapa, da ne bi i njega povukao za sobom. Ali razmotrimo svaku pomoć kojoj bismo se mogli nadati. Poljak nam je jedan od susjeda, ali od njega ne možemo očekivati nikakvu pomoć jer je u prošlim ratovanjima i on oslabio, jer ga ni sada

200 *László Kontler, Povijest Mađarske, 183.*

Rus ne pušta, jer od Svedije nije tako securus da bi mogao na drugo misliti, jer je u susjedstvu Tatara, jer s Kozacima nije tako complonirao svoje stvari da bi mogao imati povjerenja u njih, jer s Turčinom nije u miru (kao što oni kažu) Turčin je u prošlim ratovanju s beneficiumima obstringirao Poljake uz pomoć Tatara, jer ova respublica ne nastoji tražiti ni novi dobar glas, ni državu, ni acquistitiju, nego da ostane u vlastitom miru. Od Poljaka se zato nemamo čemu nadati. Nijemac nam je dragi susjed. Od ostalih trebamo izuzeti našega milostivoga kralja, koji nedvojbeno nastoji sasvim da nas zaštiti kao svoje, premda su mnoga ratovanja presušila njegova skladišta i haereditarium zemlje... Ali govorimo in genere o njemačkom narodu i o imperiumu. Znamo li da bi njemački narod zamijenio opasnošću mir i sreću koju ima kod kuće?... Da bi htjeli u našem milostivom gospodaru caru vidjeti toliku moć i accessio od čega bi trebali braniti svoj libertas? I ako bi i dali pomoć, što mogu povjerovati da bi, da li bi nešto što bi bilo snažno ili continualno, što bi bilo dovoljno za naš opstanak, što bi bilo bez poteškoća za nas, ne bi li, ako zadobiju nešto, to htjeli sebi i zadržati... Talijan je treći susjed, ali njegova udaljenost, ubačenost mora između nas, rascjepkanost zemlje na mnoge gospodare i kneževe vlastitih interesa, ne dopušta veliku nadu u pomoć s te strane, premda bih je povjerovao da ne bi propustili i stvarni operatio ti velikaši i vojvode, kada bi s naše strane vidjeli dobru volju i nastojanje, i da bi pomogli bilo novcima, bilo ljudstvom, bilo savjetom. Udaljenost španjolskog naroda, umiješanost u ratovanje u Luzitaniji svaki dalji discurs odjednom prekida; o tome ne trebamo više govoriti. O francuskom narodu imamo što reći. Taj narod je zasigurno ratnički, slavan i snažan, ali i to je jasno, da ako ne traži za sebe i ne ratuje sebe radi, ne možemo mnogo od njega očekivati... Francuz je, ako je pobjednik - nepodnošljiv, ako je bijedan - onda je ni za što. Na Ruse ne računam jer bi bio discurs sličniji snu nego zbilji; iako znam da su poneki veliki ljudi stvorili sebi ne znam kako velike nade, ali, kako sam gore napisao, tomu se ne možemo nadat ni to željeti. Njihova je zemlja daleko, narod grb, ratovanje im nevaljalo, viteštvo im smiješno, politika im glupa, carstvo tyrannis; kome bi trebala onda njihova pomoć. Engleska je gotovo posve drugi svijet, druga priroda, drukčije ratovanje, ne treba nam, a niti je možemo željeti! Eto, kršćanstvo smo pobrojili i očevidno od njih ne može biti takve pomoći da bi naše oslobođenje imalo fundamentum. No, dopustimo, može biti , dopustimo, da nama u pomoć dođu mnogi strani narodi, ali ako će strancu pripasti administratio ratovanja, vjerojatno se ničemu ne možemo nadati. Ako prevrćemo historije, naći ćemo da, iako se i Mađar na mnogo mjesta spotaknuo u viteštvu i često krivo postupio, ipak su mu od stranaca velike opasnosti dopale; ili pak oni nisu naše nevolje osjetili ili ih nužda nije nagnala na rizik... Ima u našoj zemlji zasigurno dostatnog i dobrog puka, samo da se o njemu na taj način brinemo i da odabravši ga odlučimo se da ga dobri i učeni časnici dobro uvježbaju. I u tome je naš najveći

nedostatak što nemamo dobrih časnika, kojih bi trebalo biti mnoštvo i koji bi puk učili ranim regulama. Ali ja u vezi s tim savjetujem mojim Mađarima: na jedno vrijeme najmite strance, iz drugih naroda. Najviše bih hvalio dobre officere iz Skotije, koji su viteški narod, vjeran, uporan, strpljiv i rado služi u stranim zemljama. Hvalio bih i Nijemce, ali ne naše susjede iz Styrije, Austrije, nego one iz Imperiuma, koji se još nisu degenerirali od svojega starog dobrog naroda. Hvalio bih i Helvetiuse, ako bismo ih mogli dobiti, premda bi bilo teško do njih doći. Hvalio bih Niderlanđane, Holandeze koji su učeni, a i Talijane koji su se obreli u njemačkim vojskama. Znam da će netko reći: No, sjetio si se pomoći stranaca koje si prije jako opugnirao. Ali taj mi prijatelj ne razumije stvar; ja od Mađara hoću stvoriti vojni puk, ali, jer je dugi mir odučio naš narod od discipline, trebamo naći vještake koji će nam pomoći da opet dođemo in usum zaboravljenih regula; zato nije sramota učiti od tih koji znaju više, sramota je držati sebe u neznanju i ne učiti...»[201]

Nikola VII. Zrinski zajedno sa svojim bratom Petrom povezao se s Rajnskim savezom/ligom (osnovanim 1658.), koji je predstavljao skupinu njemačkih državica profrancuske orijentacije.[202] Jedan od čelnika Rajnskog saveza bio je nadbiskup Mainza i knez izbornik Svetog Rimskog Carstva Johann Philipp von Schönborn. Djelovali su pod izlikom formiranja kršćanske protuosmanske koalicije, a razmišljali u smjeru da bi promjena odnosa moći unutar Svetoga Rimskog Carstva u korist Luja XIV. oslabila Habsburgovce. U slučaju uspjeha takve politike, to je Zrinskom i ostalom nezadovoljnom plemstvu moglo predstavljati korak prema postizanju veće autonomije. Predstavnik Johanna Philippa von Schönborna u više je navrata odlazio k Zrinskom u Čakovec. Savjet Rajnskog saveza 1663. godine založio se za ofenzivni rat protiv Osmanskog Carstva, a u više publikacija ukazao je da bi napad Osmanlija mogao ugroziti Beč. Odgovor na to mogao je biti samo u međunarodnoj koaliciji, na kojoj je radio i o tome pisao Nikola VII. Zrinski.[203]

Radi povezivanja s Rajnskim savezom, Nikola VII. Zrinski 1664. godine poštanskom kočijom poslao je u Regensburg svojeg brata Petra i njegova šurjaka

201 Nikola Zrinski, Lijek protiv turskog afiuma ili Antidot protiv mira Turaka s Mađarima (prijevod J. Damjanov), *Zrinski i Europa*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2000., 203-207, 222.

202 Agnes R. Várkonyi, The mediators; Zrínyi and Johann Phillip von Schönborn, u: Wilhelm Kühlmann, Gábor Tüskés, Sándor Bene (ur.): Militia et Litterae: Die beiden Niklaus Zrìnyi und Europa (= Frühe Neuzeit. Band 141). Walter de Gruyter, 2010., 72-81.

203 Miroslav Kurelac, Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan u okviru europskih zbivanja svog vremena, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 12-13, Zagreb – Varaždin 2001., 11; Miroslav Kurelac, Zoran Ladić, Pokret za odcjepljenje Hrvatskog Kraljevstva od Habsburške Moharhije, *Povijest Hrvata – druga knjiga od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata*, Školska knjiga, Zagreb 2005., 134.

Frana Krstu Frankopana. U tome gradu održavala se sjednica Carskog sabora, a Petar je sa sobom nosio Nikolino pismo adresirano na cara i datirano 10. veljače 1664. Petar Zrinski trebao je uvjeriti diplomatske krugove Sabora za potrebom nastavka ofenzive koja je uspješno započela zimskom vojnom predvođenom Nikolom VII. Zrinskim. Postoji još jedno pismo Nikole VII. Zrinskog datirano dan kasnije. Kopiju toga pisma kao izaslanik hrvatskog bana sa sobom je nosio Wassenhofen, graditelj Novoga Zrina, koji je prije dolaska u Regensburg posjetio Graz kako bi zatražio pomoć Dvorskog ratnog vijeća. Čini se da je krajnji cilj te diplomatske akcije bio pokušaj premještanja vojnih aktivnosti prema jugu, a borbe za Kanižu bile su dio toga plana.[204]

Zrinski je svoja promišljanja, između ostaloga i prema uspostavi veza s Francuskom, temeljio na dobro promišljenim „teorijskim spoznajama i suvremenoj orijentaciji", kao što je utvrdio Tibor Klaniczay, koji je uvjeren kako je „Zrinski htio uzdići zemlju putem istjerivanja Turaka, stvoriti nacionalno kraljevstvo umjesto habsburške vlasti i, umjesto staleškog upravljanja, uspostaviti suvremeno, centralizirano, apsolutističko uređenje. Prividno čista utopija, a Zrinski, zapravo, nije bio čovjek snova i sanjarenja nego realni političar, koji je bio načisto s granicama političkog djelovanja, koji je uvijek radi toga nastojao, u interesu krajnjega cilja, ostvariti toliko koliko su okolnosti, vrijeme i prilike omogućavali. Njegova se politička praksa u konkretnim slučajevima često susretala s praksom suvremenih ugarskih političara, ali dok su oni, pod utjecajem promjene okolnosti i nužnosti djelovali onako kako im je to izgledalo ispravno u datom trenutku, Zrinski nikada nije mislio samo na trenutačnu situaciju. Jedino se njegova politika ravnala po jednoj teoretski utemeljenoj i u europskim perspektivama promišljenoj koncepciji i prema cilju koji bi najtočnije mogli odrediti kao ‹nacionalni apsolutizam›. U odnosu na glavninu starije povijesne literature koja je smatrala da se Zrinski lomio između lojalnosti Habsburgovcima i privrženosti staleškim pravima oba dijela ove teze bila nova."[205]

Nikola VII. Zrinski uzimao je u obzir važnost prilagodbe aktualnoj situaciji vodeći dinamičniju i realističniju politiku od primjerice Jurja II. Rákóczyja. Sándor Bene piše da je s jedne strane ostvario „otvoren put mogućem prihvaćanju uloge Habsburgovaca u planiranom ratu protiv Turaka, a s druge strane, računao je i s mogućnošću pokorenja Turcima ako bi se pogodili s Portom oko statusa koji je imao i sam Erdelj. Šezdesetih godina krug oko Zrinskoga pokrenut će

204 Sándor Bene, Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan u Regensburgu 1664., *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 12-13, Zagreb – Varaždin 2001., 73-82.

205 Tibor Klaniczay, Mjesto Zrinskoga u svijetu političkih ideja XVII. stoljeća, Zrinski i Europa, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2000., 296, 299-300.

uspostavu francuske veze kao protuteže bečkom utjecaju. Početkom pedesetih godina nema tragova toga, ali sličnim se razlogom može tumačiti sve jača suradnja hrvatskog bana s erdeljskim knezom. Zamisli Zrinskoga usredotočile su se na obranu postojećih autonomija i uspostavu jakog centra vlasti, s dugoročnim ciljem oslobodilačke borbe protiv Turaka. U svojim spisima iz vojne znanosti i pismima već se od početka pedesetih godina daje pratiti njegov put kojim će stići do sinteze *Mátyás-elmélkedések*, od modela staleške republike koja se bori s teškim funkcionalnim problemima i koja na skupštinama proizvodi masu gravaminalnih dokumenata, ali postiže malo rezultata, do izrade modela umjereno apsolutističke nacionalne monarhije.“[206]

Uz ranije spomenute diplomatske aktivnosti, u okviru svojih djelatnosti Zrinski je razvio intenzivnu kampanju svojevrsnog političkog marketinga „koja je bila bez presedana“, a uključivala je pamflete, panegirike, povijesna djela, propovijedi i sl. Kao pomoć propagandnoj kampanji imao je predstavnike u Veneciji i Nürnbergu. Uz to je Zrinski koristio i druge metode samoreprezentacije. Od flamanskog slikara Jana Thomasa, inače Rubensova učenika, koji se nastanio u Beču, naručio je izradu porteta (1662. – 1663.). Na tom portretu, ali i na gravurama koje su načinili Elias Wiedemann, Abraham Aubry ili Jacob Sandrart, temeljili su se grafički izvještaji koji su za cilj imali promicati Zrinskog. Kao dio političkog marketinga Nikole VII. Zrinskog treba promatrati i djelo *Stemmatographia*, koje je vrlo brzo 1663. – 1664. napisao njegov dvorski svećenik, Marko Forstall, koji za godišnju plaću od 150 carskih talira nije „obavljao samo svećeničke, nego i tajničke poslove, blagovao je sa njim za istim stolom“[207]. *Stemmatographia* je zapravo bila genealogija namijenjena slavljenju vojnih pobjeda Zrinskog prateći navodno porijeklo obitelji do drevnih ilirskih kraljeva, a preko njih do Totile, kralja Gota, koji se borio protiv bizantske vojske u 6. stoljeću.[208]

Dvorac u Čakovcu, knjižnica, zbirke i arhiv

Nikola VII. Zrinski izgradio je novi dvorac u Čakovcu, odnosno proveo je modernizaciju, tj. preoblikovanje osmerokutne u peterokutnu utvrdu.[209] Građevna

206 Sándor Bene, Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkog kanonika, 90.

207 Sándor Bene, Povijest jedne obiteljske povijesti. Rađanje i žanrovska pozadina genealogije Zrinskih, u: Sándor Bene, Zoran Ladić, Gábor Hausner (ur.), *Susret dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb 2012., 259.

208 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 55.

209 Vladimir Kalšan, Stari Grad u Čakovcu u vrijeme Nikole Zrinskog VII. Čakovečkog, *Nikola Zrinski VII. i utvrda Novi Zrin, 350 godina (1664.-2014.). Zbornik sa znanstvenog skupa u Donjoj Dubravi 5. srpnja 2014. godine*, ur. Dragutin Feletar, Juraj Kolarić, Hrvatsko vojno učilište Petar Zrinski Zagreb, Zrinska garda Čakovec, Družba Braća Hrvatskog Zmaja, Matica hrvatska Čakovec, Zagreb – Čakovec 2015., 48-49; *Zrinski i čakovečki Stari grad*, katalog izložbe, Muzej Međimurja Čakovec, Čakovec 2021., 75.

djelatnost može se razabrati iz oporuke: „isto tako jer čitavo Kraljevstvo zna kako smo ovu utvrdu Čakovec kojoj je prijetilo rušenje dali iznova izgraditi od temelja, kako kuće i stambeni dio, tako i bedeme, zatim vrt i svoj Novi dvor, a isto tako i neke alodije, ne štedeći nikakva truda, napora i visokih troškova; procijenjene, te bi gradnje činile svotu od mnogo tisuća forinti; isto bi tako oružarnica, slično procijenjena, sa svojim topovima, puškama te brojnim priborom i opremom premašila svotu od mnogo tisuća forinti.“[210]

Sačuvana je kuharica koja se koristila na dvoru Nikole VII. Zrinskog pisana mađarskim jezikom. Nastala je prije listopada 1662. godine. Odražavala je kulinarsko umijeće dvora Zrinskih u Čakovcu i predstavlja važan izvor za poznavanje prehrane visokog plemstva u Hrvatskoj i Ugarskoj. Očito je kuhinjom u Čakovcu upravljao kuhar velikog znanja i iskustva. U rukopisnoj kuharici zapisao je tristo devedeset i četiri recepta, koji su podijeljeni u deset poglavlja: Kuhana jela od mesa; O pečenjima i umacima; Pripremati nekoliko vrsta salata; Jušna jela za dane posta; Nekoliko jela s jajima; S ribama; Nekoliko jela od tijesta; Zdrava hrana za bolesne; O podrumu; Sađenje voćaka i kalemljenje (naknadno dodatno poglavlje). U kuharici Zrinskih primjetan je njemački utjecaj na najznačajnije recepte . Javljaju se i druga strana jela, primjerice: talijanski kupus na španjolski način, dva poljska jela, jedno češko te dva flandrijska. U kuharici Zrinskih dio naziva salata i povrća zabilježen je na talijanskom ili latinskom jeziku. Jedna od karakteristika talijanske kuhinje bila je kuhanje sa sirom i maslacem, što je također vidljivo iz kuharice. Talijanski se utjecaji mogu naslutiti i preko dva recepta za tjesteninu koji se podudaraju s onim za tortelline. U vrijeme posta jela se riba, koja se dobivala iz ribnjaka na vlastitim vlastelinstvima. Prema knjizi recepata, riblja jela pripremala su se od slatkovodnih riba: šarana, soma, karasa, štuke, smuđa, pastrve, kečige, morune itd. Dopremale su se i razne vrste ribe ili plodova mora iz Jadranskog mora – npr. hobotnice (posebno sušene), lignje ili oštrige. Od začina su Zrinski upotrebljavali sol, papar, đumbir, šafran, klinčić, cimet, kadulju, sjeme gorušice (muštarde), borovnicu, mentu, estragon, peršin, kopar, mažuran, ružmarin, kim, komorač, cvijet muškatnog oraščića itd., od povrća: kupus, kelj, cvjetaču, korijen peršina, pasternak, reču, mrkvu, krastavac, bundevu, crveni luk, češnjak, poriluk, grašak, leću, grah, salatu, cikoriju, izdanke hmelja, špinat, šparoge, hren, artičoke, kapare itd., od voća: jabuku, dunju, krušku, višnju, šljivu, ribizl, bazgu, badem, orah, kesten, limun, smokve, grožđice itd, a od žitarica: ječam, rižu, proso i zob. Prema knjizi recepata, od masnoća su koristili maslinovo ulje, putar, svinjsku mast, salo i loj. Česta je bila upotreba mlijeka, vrhnja, meda i octa, a kuhali su uglavnom na ulju ili putru. U knjizi recepata Zrinskih nalazi se nekoliko recepata za salate. Iz zapisa Miklosa

210 Oporuka Nikole Zrinskog, 142.

Bethlena o posjetu Nikoli Zrinskom 1664. može se zaključiti o ondašnjim plemićkim običajima kod stola. Zrinski je imao dvije palače za jelo. U velikoj palači jeo je samo kada bi mu u goste došlo „mnoštvo gospodskih glava ili viteškog staleža". Zrinski je jeo u manjoj palači s ukupno osam ljudi, među kojima su bili njegova supruga, svećenik i nekoliko boljih slugu. „Po njemačkom običaju, nema mnogo vrsta jela, ali stol je lijep i gospodski."[211]

Bibliotheca Zriniana, knjižnica obitelji Zrinski, koju je većim dijelom prikupio Nikola VII. Zrinski, jedna je od najznamenitijih knjižnica 17. stoljeća u Karpatskom bazenu. Srećom je veći dio knjiga koje je prikupio Nikola VII. Zrinski vraćen u Hrvatsku 1893. godine i danas se nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Najviše knjiga objavljeno je u Italiji, a slijedi prostor Svetog Rimskog Carstva. Više od pola knjiga bilo je na latinskom jeziku, a otprilike jedna trećina na talijanskom, dok su preostale bile na hrvatskom, mađarskom, francuskom, njemačkom, češkom i španjolskom jeziku kojima treba pribrojiti rječnike više jezika. Prije Nikoline smrti fond je premašivao 600 svezaka. U sebi drage knjige vlastoručno je upisivao svoje geslo *Sors bona nihil aliud* (*Dobra sreća i ništa više*).[212]

Nikola VII. dao je 1662. sastaviti katalog knjižnice *Catalogus omnium librorum bibliotecae Csaktorniensis excellentissimi atque illustrissimi domini comitis Nicolai a Zrinio bani. Anno Domini 1662. die 10 octobris* (katalog svih knjiga knjižnice Čakovečke presvijetle visosti gospodina kneza i bana Nikole Zrinskog. Ljeta Gospodnjeg 1662, dne 10. listopada). Katalog obuhvaća 431 svezak podijeljen u 11 cjelina: „1. Historici antiqui et Romani et alii; 2. Historici omnis generis et nationis mixtim; 3. Historici Pannoniae te orientalium; 4. Politici; 5. Militares; 6. Geography et Cosmographi; 7. Poete Latini; 8. Poetae Itali; 9. Scolastici; 10. Domesticae Oeconomiae; 11. Miscellanei."[213]

Uz knjižnicu, Nikola VII. Zrinski u Čakovcu je držao numizmatičku zbirku, zbirku medalja, a „nema dvojbe da je Čakovec bio opremljen očevidnom množinom slika, i to nasuprot gotovo zanemarivom broju skulptura."[214] Imao je i druge zbirke, no veliki dio prikupljenih predmeta razasut je. Istraživanja Žarke Vujić pokazala su „da je vrijednost i začudnost renesansnog sabirateljskog htijenja

211 Iván Sándor Kovács, „Želučana materia" (ulomak), *Zrinski i Europa*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2000., 347-361; *Kuharska knjiga Čakovečkog dvora Zrinskih*, U.O. Stari Puntijar, Zagreb 2008., 2-74; Darko Varga, *Hrana, kuhanje i blagovanje u doba Zrinskih*, 76-96.

212 Gábor Hausner, Tibor Klaniczay, Sándor Iván Kovács, István Monok, Géza Orlovszky, *A Bibliotheca Zriniana története és állománya.* IV, Zrínyi Könyvtár, Zrínyi Kiadó, Budapest 1991.; Zvonimir Bartolić, Čakovečka knjižnica Nikole Zrinskog – u prigodi 340. obljetnice nastanka *Zriniane*, *Podravina : časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Koprivnica 2002., vol. 1, br. 1, 137-162; Ivan Kosić, Bibliotheca Zriniana, *Kaj*, 45, 4-5, 2021., 51-79.

213 Zvonimir Bartolić, Čakovečka knjižnica Nikole Zrinskog, 160.

214 Žarka Vujić, Baštinski svijet Nikole Zrinskoga u Čakovcu, *Zrinski i Europa*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb, 2000., 19, 28.

i konačno stvorenih zbirki Nikole VII Zrinskog u Čakovcu u XVII stoljeću doista iznimna u odnosu na cjelokupni prostor Hrvatske. Njegova nedvojbeno i dominantno renesansna prinčevska cjelina, uspostavljena doista klasično kako na prirodnim (zbirka prirodnih rijetkosti i minerala, vrt) tako i na artefaktima (zbirka novca i medalja, slikanih portreta, zbirka numizmatičkih knjiga i slikanih biografija) uz dodatak vremenu i prostoru primjereni slikanim ratnim prizorima ili predmetima istočnjačke provenijencije, zabljesnula je nakon nekoliko priloga i predavanja gotovo punim sjajem."[215]

Zbirke i knjižnicu opisuje Jakov Toll: „U trijemovima bijaše obješen turski plijen lukovi, tobolci, mlatovi, štitovi i drugo oružje te vrste. Njegov je sjaj ipak nadilazio bljesak sablji demeškinja. Među njima je bilo takvih kojima su lukovice bile urešene zlatom i srebrom. Tokovi drugih prikrivali su pogled umetnutim draguljima. U predvorjima su se mogle razgledati ovješene zastave koje su označavale uistinu krvavu i bojovnu pobjedu, zarobljene od Turaka i nagrđene obiljem krvi. Ondje su se pokazivale i slike koje su prikazivale grofove hrabre pothvate. Sjećam se jedne na kojoj se okrenuo i odsjekao glavu Turčinu koji ga je s leđa uhvatio za plašt i podigavši desnicu prijetio mu smrću. Bijaše mu to kao mladiću početak vojevanja: po jednome znaj o ostalome. Trećeg ili četvrtog dana otkako smo došli bili smo uvedeni u knjižnicu koja je bila znameniti i puna svakog obilja knjiga, a odatle u oružarnicu koju je bio opremio više no što se vjerovati može mjedenim mušketama, bombardama, kopljima, sabljama i drugim vrstama oružja. Ovoj se profinjenosti pridružila nadasve obilna dopuna, otvorena riznica, gdje je uz ostalo vrijedno bilo obilje starih novaca. Među njima je bio Aleksandar Veliki od zlata i mjedi, bijahu srebrni Otoni, Vitelije, Pescenije Niger, Horacije, Ovidije i mnogi drugi od mjedi čiji su novci rjeđi. Bijahu likovi kraljeva, prvaka i slavnih muževa, umanjena i kružna oblika, izgrađeni strugalom, kako pretpostavljam."[216]

U Čakovcu je čuvao i obiteljski arhiv te je razradio postupak njegova korištenja, što se vidi iz oporuke. „Ne smije se zanemariti red i sustav čuvanja isprava i privilegija naših i čitave naše obitelji koje valja smatrati i držati najvećim blagom. Želimo da se poštuje sustav po kojem se one i oni čuvaju (ako je s voljom našem Gospodinu bratu, jer čuvanje isprava i privilegija zapada starijega brata): neka se one i oni pohranjuju na sigurno u našoj utvrdi Čakovec, kao na glavnome među dobrima naše obitelji, te kao na sigurnijem i prikladnijem mjestu i to po

215 Žarka Vujić, Europskim putovima razasute baštine Nikole Zrinskog, Zrinski i Europa, 2, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2003., 44.

216 Šesto putno pismo Jakova Tolla (prijevod Bruna Kutnić-Makvić), *Zrinski i Europa*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2000., 154.

redu u skladu s regestom koji je o tome načinjen. To mjesto neka zapečate kako naša ljubljena Gospođa supruga, tako i Gospodin naš brat i obje strane neka ga osiguraju nužnim lokotima, tako da ni jedna strana ne može ući u to mjesto a da to druga ne zna i nije nazočna, bude li to moguće. Pa ako kojoj od njih bude potrebna koja isprava, neka se takva isprava izvadi u nazočnosti obiju strana ili njihovih opunomoćenika. Obje strane neka zabilježe godinu, dan i mjesec kad je takva isprava iznesena iz niza preostalih, kako bi se one, nakon što budu uporabljene kako je nužno, mogle opet pohraniti. Sve to ne iz nepovjerenja prema Gospodinu bratu ili njegovim baštinicima, nego da bi se bolje čuvale te isprave i da bi se osigurali privilegiji – kao što sudimo da će i biti."[217]

O odnosima s crkvom

Iako je Nikola VII. Zrinski otvoreno priznao „primat politike u odnosu na vjeru i u vođenju nacionalne politike protivio se crkvi",[218] na drugoj strani njegova intimna pobožnost vidi se iz oporuke: „lik i mijena vremena opominju neka uredimo svoj dom, te nas upravi tako da nas se ne mogne optužiti kako smo nanijeli štetu tuđim zakonitim pravima, povrijedili bližnjega ili zaboravili Tvoje Božansko Veličanstvo. I tu svoju posljednju volju podvrgavamo, dakako, Tvojemu Božanskome Sudu. I prvo, dakako, kad Ti, Sveti Bože, odlučiš da mi istupimo iz ove svoje smrtnosti i da je zamijenimo vječnim blaženstvom, želimo biti pokopani bez nepotrebne raskoši i troškova, na mjestu našega ukopa koji leži u Svetoj Heleni."[219]

Veze s isusovcima formirane su u dječačkim godinama, kada je polazio isusovačka učilišta u Grazu, Beču i Trnavi, a zadržao ih je i kasnije, pa je primjerice 1649. od gimnazijalaca isusovačke gimnazije počašćen alegorijskom igrom, a 1651. prigodom predstave o sv. Galikanu mučeniku dao je novac za nagradu najmarljivijim zagrebačkim gimnazijalcima. Pod njegovim predsjedanjem Hrvatski je sabor 30. lipnja 1660. donio odluku kojom je isusovcima u Zagrebu na pet godina prepuštena ratna daća od kmetova zagrebačkog kolegija i konvikta sv. Josipa kako bi mogli sagraditi školu u kojoj će započeti studij filozofije.[220] U Varaždinu je ban Zrinski na blagdan Sv. Ignacija, 31. srpnja 1658., prigodom

217 Oporuka Nikole Zrinskog, 141-142.

218 Sándor Bene, Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkog kanonika, u: Juraj Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstva Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2001., 84.

219 Oporuka Nikole Zrinskog, *Zrinski i Europa*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2000., 136.

220 Miroslav Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, 1, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, Zagreb 1969., 125, 143, 275, 280

otvaranja nove isusovačke blagovaonice kolegiju poklonio zarobljenog Osmanliju s namjerom da time isusovcima pomogne otkupninom, koja se računala na 500 carskih talira (ili 750 rajnskih forinti).[221] Spomenimo i da su dva isusovca bila vojni svećenici u vojsci Nikole VII. Zrinskog 1664. godine.[222]

Pavlinski samostan u Sveticama kraj Ozlja utemeljio je 1627. biskup Petar Domitrović, i to u funkciji skrbnika malodobnih Nikole VII. i Petra Zrinskog, maknuvši iz tamošnje crkve svećenike glagoljaše. Darovnicu o osnivanju toga samostana Nikola VII. Zrinski potvrdio je tek 1640.[223] Po drugoj strani Nikola VII. Zrinski krenuo je „prema svetičkom samostanu da ga zauzme i da odatle istjera redovnike. Dok se, dakle, žuri poput Saula, željnog prijetnji i pokolja, ne nalazeći se jako udaljen od samostana, kad iznenada biva okružen gustom maglom koja mu pokazuje privid stjenovitih brda, i uviđa da je zalutao u bespućima i stijenama koje do tada nikad nije vidio i počinje se čuditi. I kad bi ma gdje zastao, ne znajući izlaz, drhtao bi od straha koji zahvaća dušu. Napokon uzvišenijom vrlinom shvaća da ga to iznenada postavljena prepreka opominje, da ne nastavi biti nepravedan prema Marijinim štićenicima (postojala je naime svetička crkva iznad zrinske utvrde Ozalj, koja leži na rijeci Kupi, posvećena u čast Blažene Djevice Marije, u kojoj narod pobožnom navalom pohađa također kip iste slavne Djevice kojeg zauzvrat Majka Milosti tješi širenjem svojih dobročinstava, štoviše brine se neprestano za njega čudesnim pomaganjima). Stoga se zavjetuje Presvetoj Svetičkoj Zaštitnici da ubuduće neće stvarati nikakve neprilike redovničkim slugama ako ga izvede na sigurno iz neprohodnog brda, nepoznatog njemu i njegovima. Učinivši to, razilazeća magla pokazuje mu jasni i često utrti put prema Sveticama. Grof potom dolazi tako sav ljubazan i prijazan i, dobrostivo zagrlivši redovnike, pripovijeda im o slijedu svoje zamišljene opake nakane i narednog čudesnog događaja. A potom je, kako je obećao, ni u čemu suprotstavljen, štoviše dobrohotnom dušom, posjetio Marijin samostan.“[224]

Na drugoj strani pavlinski samostan kraj Čakovca (u današnjem Šenkovcu)[225] bio je u teškom položaju tijekom jačanja protestantizma u Međimurju za Jurja IV. Zrinskog, pa je vladar morao donijeti uredbu kako bi „prisilio na potpuni povratak svega pokradenog, na popravak uništenog i na

221 Miroslav Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, 2, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, Zagreb 1987., 361, 497:

222 Miroslav Vanino, *Isusovci i hrvatski narod*, 3, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu i Hrvatski povijesni institut u Beču, Zagreb 2005., 51.

223 Hrvatski državni arhiv, Pavlinski samostan Svetice, I/1, I/7; Josip Adamček, *Bune i otpori,* 269.

224 Josip Bedeković, *Knjiga o Sv. Jeronimu, Iliriku i Međimurju*, 252-253.

225 Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Kamilo Dočkal, Povijest pavlinskog samostana sv. Jelene u Čakovcu, rukopis.

prikladnu zadovoljštinu surovosti". Kada se Juraj V. vratio katoličanstvu, od njega se „poniznim zahtjevima tražila naknada i podmirenje nepravdi i nasilja koje je Samostanu nanio njegov otac". Nakon njegove smrti, sinovi su mu kratko bili pod skrbništvom, no „oslobođeni od skrbi, grof Nikola je, budući da grof Petar nije mario za to, počeo razmišljati o prethodno donijetoj Uredbi već spomenutih skrbnika, ali kad je s pravom uvidio da ništa neće postići, odlučio je pokazati se nasilnim." Radilo se o prvoj, destruktivnoj fazi odnosa prema pavlinima kraj Čakovca, koje je zakidao na razne načine. „Prvo, dao je da za njega preko svojih činovnika i satrapa, zanemarivši strah od Boga, otme zakoniti legat velečasnog Stjepana Lindvaja ili Tankoša, selničkog župnika, dijelom u novcu, dijelom u pokretninama. Drugo: dao je da njegovi konji i konji njegovih dvorjana ne jedanput popasu sjenokoše Samostana i njegovih službu. Treće: zabranio je nedjeljno trgovanje, ne bez gubitke i štete za Samostan, kod njegove crkve. Tjerao je odatle preko službenika i satrapa oružjem kako prodavače, tako i kupce otimajući i odnoseći stvari izložene za prodaju i tjerajući sve ljude za trgovanje ka utvrdi. Tako je prenio kompletnu trgovinu u grad, protivno povlastiti kraljevskog i carskog veličanstva Ferdinanda III., blagonaklono nekad dodijeljene Samostanu 1639. god. poslije Krista, dana 19. travnja i protivno očiglednoj šteti za duše jadnog puka koji se obično okupljao upravo na tom mjestu da sluša misno slavlje i Riječ Božju." Josip Bedeković spominje kako „mjesta za oce pavline (nije bilo) niti kod grofa, niti kod otaca franjevaca, budući da su ukazivali na proturječnosti."[226] Zrinski isprva zaista nije imao dobre odnose s pavlinima iz samostana kraj Čakovca. Možda nije slučajno da je generalni pavlinski prior Pavao Ivanović 1654. sastavio popis „teških nasilništava" koje je Juraj IV. Zrinski napravio prema pavlinima. Poznata je povezanost Ivanovića i Draškovića, koji su bili u sukobu s Nikolom VII. Zrinskim početkom 50-ih godina 17. stoljeća.[227]

U drugoj fazi Nikola VII. Zrinski bio je neusporedivo bolji prema pavlinima iz samostana kraj Čakovca te je mirno „predao Samostanu na posjedovanje vinograd Fadan, koji je zagriženo držao, sa svim slobodama. A odredio je i 100 vedara vina, ustupljenih od strane skrbnika, imajući u vidu gornička prava, koliko svake godine Samostan ima potraživati, a utvrda odmjeravati. Ono o čemu su se nagodili bilo je potvrđeno napisano i potkrijepljeno potpisima i utiskivanjem pečata s jedna i s druge strana. Uvedena je obustava s jedne i s druge strane u odnosu na sva potraživanja. I od tog vremena vrlo slavni heroj nastojao je pridobiti Pavlovu redovničku obitelj mnogim zaslugama dobrotvornosti. Ipak, uvođenje nedjeljnog sajmovanja, budući da nije imao duše uzeti ga od grada,

226 Josip Bedeković, *Knjiga o Sv. Jeronimu, Iliriku i Međimurju*, 252.

227 Sándor Bene, Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkog kanonika, 20-21.

nije zabranio ni kod crkve sv. Jelene, niti u gradu. Pošto su oci franjevci u gradu već bili učvršćeni, a narod vidio da se u njihovoj crkvi održavaju misna slavlja i da se nedjeljama i na blagdanske dane daje hrana božanske riječi, sam se polako izdvojio od trga sv. Jelene i povukao se s trgovanjem u trgovište pun mnoštva puka, kako trgovišnog, tako i seoskog. Ipak, ostalo je samo jedno svečano godišnje trgovanje na blagdan Sv. Jelene, posebice pak konjima i rogatom stokom."[228] U oporuci je vodio brigu o pavlinima: „Samostanu što leži u Svetoj Heleni i ocima iz reda sv. Pavla prvog pustinjaka zaviještamo da im se tijekom deset godina neposredno nakon naše smrti svake godine daje po stotinu urni vina, i želimo da im se u svemu toliko da, kako bi spominjali nas i našu obitelj u svojim svetim službama."[229]

Vezano uz gradnju novog pavlinskog samostana u Lepoglavi 1650-ih, zapisano je: „S najvećom zahvalnošću treba da spomenemo i slavnog junaka Nikolu Zrinskog, bana hrvatskog, i staleže hrvatskog kraljevstva, koji su kroz jedno desetljeće milostivo darivali i pomagali novogradnju lepoglavskog samostana."[230]

Nikola VII. Zrinski zaslužan je za dolazak franjevaca u Čakovec 1659.[231], a na njegovu portretu koji se čuva u samostanu piše da je „uvoditelj i smjestitelj" franjevaca u Čakovec. Nikola VII. želio je da franjevci u Čakovcu također preuzmu gradsku župu, ali to tada nije realizirano. Čini se važnim istaknuti da čakovečki franjevci nisu bili dio ugarskog franjevačkog sustava već su pripadali 1654. godine osnovanoj hrvatskoj (ilirskoj) Kustodiji sv. Ladislava, izuzetoj od vlasti ugarskog franjevačkog provincijala. Još za života Nikole VII. Zrinskog 1661. Kustodija se preustrojila u Provinciju sv. Ladislava sa sjedištem u Zagrebu.[232] Josip Bedeković smatra da je franjevački samostan u Čakovcu Nikola VII. Zrinski osnovao „kako bi opravdao svoje prenošenje trgovanja" s prostora pavlinskog samostana.[233]

Prema oporuci: „Ocima Reda svetog Franje koji obitavaju u ovome našem gradu Čakovcu zaviještamo da im se tijekom deset godina neposredno nakon

228 Josip Bedeković, *Knjiga o Sv. Jeronimu, Iliriku i Međimurju*, 253.

229 Oporuka Nikole Zrinskog, 136.

230 Kamilo Dočkal, *Povijest pavlinskog samostana Blažene Djevice Marije u Lepoglavi*, Glas koncila, Zagreb 2014., 196-197.

231 Vladimir Kalšan, Zrinski i dolazak franjevaca u Čakovec, Nikola i Adam Zrinski, *350 godina franjevaca u Čakovcu*, Franjevački samostan Čakovec, Čakovec 2010., 11-21; Vladimir Kapun, Nikola VII. Zrinski i čakovečki franjevci, *Politička, kulturna i društvena djelatnost Zrinskih i Frankopana*, Juraj Kolarić (ur.), Zrinska garda, Čakovec 2011., 51-61.

232 Franjo Emanuel Hoško, *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2000., 29; Pejo Ćošković, Franjevačka obnova u sjevernoj Hrvatskoj u prvoj polovici XVII. st. i važnost samostana u Čakovcu pri stvaranju provincije Sv. Ladislava, *350 godina franjevaca u Čakovcu, Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, Franjevački samostan Čakovec, Čakovec 2010., 30-36.

233 Josip Bedeković, *Knjiga o Sv. Jeronimu, Iliriku i Međimurju*, 252.

naše smrti svake godine daje 20 urni vina, isto toliko metreta ječma i četiri centenarija goveđeg mesa, i želimo da im se u svemu toliko da, kako bi i oni u svojim svetim službama spominjali nas i našu obitelj."[234]

Spomenimo i da je franjevac Franjo Glavinić 1628. na hrvatskom jeziku tiskao knjigu *Četiri poslidnja človika* s posvetom „preslavnoj gospodi Nikoli i Petru, grofovima Zrinskim, sinovima još slavnijeg dalmatinsko-hrvatsko-slavonskog bana Jurja Zrinskog"[235] kojima izražava „svoju duboku odanost i vjernost, preklinjući ih da nasljeđuju slavne im pretke, koji su svojim životom i djelima bili primjer odanih sinova Katoličke crkve i svoje hrvatske domovine. Za uzor im stavlja hrabrost, velikodušnost, moralni integritet i neustrašivost oca im Jurja, čije ime, ističe Glavinić 'još uvijek zastrašuje Hrvatskoj neprijateljske krivovjerce (protestante) i Osmanlije', a kojemu je on, Glavinić, uvijek bio odan, kao što će biti i njima, Nikoli i Petru, na koje apelira da idu očevim stopama."[236]

Nikola VII. Zrinski u oporuci se sjetio i kapucina u Zagrebu i Ptuju sljedećim riječima: „Želimo k tome da naši baštinici posebno i skrbno vode brigu o zagrebačkim i ptujskim ocima kapucinima. Budući da oni prema svojim pravilima ne mogu primiti ništa tvarnoga, ništa im niti ne zavješćujemo, nego neka im se svake godine daje milostinja, jer će i oni moliti za nas i za našu obitelj."[237]

Odnos sa zagrebačkim biskupom Petrom Petretićem tek bi trebalo istražiti na osnovi bogate arhivske građe. Spomenimo tek jednu crticu. Godine 1648. došlo je do sporazuma između biskupa Petretića i Nikole VII. Zrinskog da sukob između biskupskih podanika u Lupoglavu i podložnika Zrinskog u Božjakovini sljedeće godine u svibnju riješi časni sud s time da svaka stranka odabere četiri poštena čovjeka „vješta zakonima, koji ljube pravdu i koji se boje Boga". Biskup Petretić, zajedno s grofom Nikolom Erdödyjem, 1649. ustoličio je Zrinskog za bana.[238]

O odnosu sa senjskim biskupima iznosimo tek nekoliko podataka. Kada je franjevac konventualac Franjo Cosmi iz Molesma poslan iz Italije kao misionar u pogranična područja prema Osmanskom Carstvu, napustio je svoju misionarsku službu i preuzeo službu upravitelja dobara Nikole VII. Zrinskoga. Optužnica senjskog biskupa Marianija tereti ga zbog toga što je napustio svećeničku i preuzeo laičku službu. Prema biskupu, tu je službu obavljao sablažnjivo jer je nemilosrdno

234 Oporuka Nikole Zrinskog, 137.

235 *Cetiri poszlidnya clovika t. y. od szmarti, szuda, pakla i kralyesstva nebesskoga : szvakomu duhovnomu i telesnomu, strahom Bosim sivuchemu, kruto potribna i koristna* / szloseno po o. f. Franciscu Glavinichu Istrianinu..., Pritiskano u Benetczih: polag Iuana Salis, leta 1628. Čuva se u zbirci rijetkosti u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, RIIC-8°-69 c.

236 Franjo Šanjek, Crkva i zrinsko-frankopanska urota, *Croatica Christiana periodic*a , vol. 15, br. 28, 1991., 200.

237 Oporuka Nikole Zrinskog, 137.

238 Kamilo Dočkal, *Hrvatski kolegij u Beču 1624-1784*., Hrvatski povijesni institut u Beču, Wien – Zagreb 1996., 117, 118.

utjerivao poreze za Zrinskog, prisvajao crkvena dobra te nije priznavao jurisdikciju biskupa, a branio je to i drugima. One svećenike koji su bili za biskupa progonio je i oduzimao im imovinu, a milostinju koja je skupljena za obnovu jedne crkve upotrijebio je za izgradnju solane. Ferdinand III. pisao je 1646. zapovjedništvu u Hrvatskoj krajini, a potom i Nikoli VII. Zrinskom, da se Cosmi kazni. Nakon toga Zrinski je isposlovao da se Marianija povuče 1647., pa dobiva na upravu Srijemsku biskupiju. Senjskim biskupom trebao je postati Andrija Francisci, koji je bio u dobrim odnosima sa Zrinskima. Tome su se protivili u Rimu, pa je Francisci ostao do kraja samo „izabrani" biskup, bez potvrde. Nešto prije njegove smrti (1653.) Mariani se vratio, a to je svakako bilo prije 18. svibnja 1652. jer tada Ferdinand III. moli Nikolu VII. Zrinskog da bude „na ruku" biskupu Marianiju.[239]

Nakon što je 1661. umro Sava Stanislavić, tražio se novi marčanski vladika. Kandidati su bili Gabrijel (Gavrilo) Mijakić i Simeon Kordić. Kanonik Matija Slovenčić upozorio je ugarskog kancelara Jurja (Györgya) Szelepcsényija kako je ban Nikola VII. Zrinski veliki zagovornik izbora Gabrijela (Gavrila) Mijakića. Čini se da je Mijakić Zrinskom rekao kako je pripravan otići u Rim papi, ali i da će prije odlaska u Rim otići pećkom patrijarhu. Inače se rasprava o Marčanskoj biskupiji/eparhiji sredinom 1662. odvijala na Ugarsko-hrvatskom saboru u Požunu, kamo je došao i Nikola VII. Zrinski, a tamu su bili Kordić i Mijakić. No Szelepcsény je izjavio kako postavljanje novog marčanskog biskupa/episkopa neće staviti na dnevni red kod kralja Leopolda sve dok Nikola VII. Zrinski ne napusti Požun. Do preokreta je došlo izbijanjem rata s Osmanlijama 1663., kada je Bečki dvor imenovao Mijakića biskupom.[240]

Predstavimo nakraju i nekoliko podataka o odnosu prema protestantima.[241] Zagrebački biskup Benedikt Vinković u jednom pismu od 14. rujna 1641. moli

239 Manoilo Sladović, *Povesti biskupijah Senjske i Modruške ili Krbavske*, Trst 1856., 296, 297; Mile Bogović, *Senjsko-modruška ili Krbavska biksupija. Izvješća biskupa Svetoj stolici (1602-1919)*, Hrvatski državni arhiv, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2003., 61-62.

240 Mijakića je uz Zrinskog snažno zagovarao i zapovjednik Slavonske krajine (Varaždinskog generalata) Leslie. Zlatko Kudelić, Marčanska biskupija. *Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini (1611.-1755.),* Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2007., 301-302, 317-319. „Mijakić je, čini se, uopće bio vrlo povezan s kućom Zrinskih." Fedor Moačanin, Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787., *Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave*, ur. Dragutin Pavličević, Sveučilišna naklada Liber, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu – Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb 1984., 40.

241 Zvonimir Bartolić, *Sjevernohrvatske teme IV.*, Zrinski, Čakovec 1989., 182; Vladimir Kalšan, *Iz vjerskog života Međimurja,* Muzej Međimurja Čakovec, Čakovec 2003., 252; Gene S. Whiting, Uloga obitelji Zrinski u širenju protestantizma u Međimurju, *Politička, kulturna i društvena djelatnost Zrinskih i Frankopana u Hrvatskoj*, Zrinska garda Čakovec, Čakovec 2011., 144; Nataša Štefanec, The Adaptable Religious Politic on the Zrinski Estates during the Reformation, *The Reformation in the Croatian Historical Lands. Research Results, Challenges, Perspectives*, Biblijski institut, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Visoko evanđeosko učilište Osijek, Zagreb 2015., 279

Nikolu VII. Zrinskog da iz Turnišća (današnji Podturen) u Međimurju odstrani protestantskog pastora, a u drugom pismu pisanom istog datuma obavještava ga kako u Legrad za katoličkog župnika šalje Andriju Vinkovića moleći Nikolu VII. Zrinskog da štiti župnika i katolike od legradskih kalvina i luterana.[242] O tome što je učinio Zrinski nemamo podataka.[243] Čini se da je Nikola VII. Zrinski ipak bio pragmatično tolerantan prema svojim protestantskim podložnicima u utvrdi Legrad, stoga na zasjedanju Ugarskog sabora 1659. izjavljuje: „Vi znate da sam ja dobar katolik (vjeran papist). No, kakva bi to bila od mene ludorija, ako bi na primjer svoje legradske vitezove i vojvode, te tamošnje luteranske zapovjednike protjerao iz Legrada? Svoje katoličke vojnike ne bi se ufao poslati niti na deset Osmanlija, a kad sam među protestantskim vojnicima, uz njihove molitve i pjesme, kad god krenem u boj, nikad se bez pobjede ne vraćam.“[244] Jedan od pokazatelja mogućeg odnosa prema reformaciji može se pronaći u rečenici Jakova Tolla, koji opisuje dvorac Nikole VII. Zrinskog u Čakovcu: „Među ostalima su mi bili pokazani nadasve skladni likovi Martina Luthera i supruge Katarine.“[245]

Prinosi književnosti te vojnoj i političkoj misli

Nikola VII. Zrinski napisao je prvi ep na mađarskom jeziku – *Obsidio Szigetiana* (napisan 1645. – 1648.), u mađarskoj književnosti poznat kao *Szigeti veszedelem* (*Sigetska pogibelj*). U njemu je slavio smrt svojeg pradjeda, Nikole IV. Zrinskog. Taj je ep zajedno s još nekoliko lirskih pjesama objavljen u Beču 1651. u sklopu knjige/pjesničke zbirke *Adriai Tengernek Syrenaia* (*Jadranskog mora sirena*). Inače „pjesnička zbirka donosi nam ne jednu, već dvije fiktivne lirske pripovijesti, jednu ljubavnu priču i jednu moralnu alegoriju“[246].

Ep o opsadi Sigeta mađarski povjesničari književnosti ocjenjuju kao jedno od najboljih književnih djela mađarske barokne književnosti. Na hrvatski ga je jezik prepjevao Nikolin brat Petar pod naslovom *Adrijanskog mora sirena* i objavio u Mlecima 1660. godine. Nikola VII. Zrinski napisao je „djelo koje iskače iz onoga što mu je u mađarskoj sredini prethodilo, daleko iznad kronika prethodnog stoljeća i svoga vremena. Bitni su mu sadržaj, na razini epopeje, protuturske

242 Radoslav Lopašić, Prilozi za poviest protestanata u Hrvatskoj, *Starine*, knj. 26, Zagreb 1893., 181, 182.

243 Stanko Jambrek, *Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća*, Matica hrvatska Zaprešić, Zaprešić 1999., 173.

244 Jenő Haller, *Légrád története*, Szlavóniai Magyar ujság, Eszek 1912. prijevod: *Povijest Legrada*, Meridijani, Legrad 2016., 48.

245 Šesto putno pismo Jakova Tolla (prijevod Bruna Kutnić-Makvić), *Zrinski i Europa*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2000., 154.

246 Sándor Bene, Orfeji na Jadranu: O pjesništvu Nikole i Petra Zrinskog, *Književna smotra: časopis za svjetsku književnost*, vol. **47**, br. 3, 2015., 33.

borbe toga vremena, nacionalno-društveni problemi koji se za njih vezuju kao i vlastita, vjerski obojena vokacija. Povijesni mu je temelj posljednji veliki oružani čin vladavine sultana Sulejmana II: zauzeće Sigeta 1566, junačka obrana grada (pra)djeda Zrinskog, proboj iz grada, njegova vlastita žrtva i smrt u beznadnoj situaciji. Ep je u prvome redu uvećao lik Zrinskoga: stvoren je barokni 'athleta Christi', heroj-spasitelj, nosilac velike nacionalne vokacije. U vezi s opsadom u širokim su potezima oslikana i dva suprotstavljena svijeta, turski i evropski; s epskim zamahom obzor je proširen preko granica iskustva: oko male utvrde sudaraju se sile neba i podzemlja, pa tako stvarni poraz prerasta u idejni trijumf koji označuje odlučnu prekretnicu u tursko-mađarskim borbama. U formalnom se pogledu sadržaj ravna prema velikim herojskim epovima; po kompoziciji, životnoj građi i idejnosti on je doduše samosvojan, ali u okvirima književne vrste i po brojnim detaljima slijedi Vergilija i, naročito, Tassa."[247]

Pjesnička zbirka *Adriai Tengernek Syrenaia* „se naročito ističe svojom estetskom vrijednošću i ideološkim nabojem." Naslov djela „koji podsjeća na poznati ikonološki motiv sirene, poluljudskog i/ili poluanimalnog bića koji simbolizira ljepotu i smrt, odnosno zavodljivu opasnost iluzije, sugerira da je upravo ambivalencija, inače temeljni strukturni faktor političkog spektakla, ključna formalna, sadržajna ali i ideološka odrednica čitavog djela. Ta je ideja ikonografski reprezentirana na naslovnom listu u alegoriji oklopljenog viteza koji kormilari galijom, potpuno indiferentan prema zavodničkim gestama dviju sirena od kojih ga jedna mami ljepotom, a druga mu pruža krunu. Paradoksalno, opisani prikaz viteza nezainteresiranog za isprazna zemaljska dobra u opreci je spram popularne barokne metafore brodadržave koja nedvojbeno aludira na političke ambicije kormilara – netom ustoličenog hrvatskog bana koji je težio i za palatinskom čašću – a ujedno je apologija principa *constantia* i *modestia*, najvažnijih vladarskih vrlina."[248]

Uz pjesničku knjigu, spomenimo i prvo prozno djelo Nikole VII. Zrinskog *Vitéz hadnagy* (*Hrabri vojskovođa/vitez/poručnik*)[249], za koje je bilješke počeo raditi 1640-ih godina, a kompletirao ih je 1651. – 1653. s ciljem da ih objavi u sklopu prozne zbirke.[250]

Nikola VII. Zrinski na mađarskom je jeziku objavio još nekoliko djela u kojima se pokazao pretečom hrvatske i ugarske političke misli i vojne znanosti, što

247 János Barta, Mađarska književnost, *Povijest svjetske književnosti*, knj. 5, Mladost, Zagreb 1974., 436.

248 Zrinka Blažević, Suzana Coha, Zrinski i Frankopani – strategije i modeli heroizacije u književnom diskursu, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, vol, 40, 2008., 92.

249 Predgovor i završi stihovi ovoga djela objavljeni su u prijevodu Jadranke Damjanov na hrvatski jezik u: *Zrinski i Europa*, knj. 2, 261-262.

250 Sándor Bene, Zrínyi's Prose Works = A Zrínyi-próza, *Zrínyi Album*, Hausner, Gábor (ur.), Budimpešta: Hadtörténeti Múzeum; Zrínyi Katonai Kiadó, 2016., 250-259.

je vidljivo iz manifesta i eseja koji su za njegova života ostali u rukopisu – npr. *Mátyás király életéről való elmélkedések* (*Razmišljanja o životu kralja Matijaša*) iz 1656. – 1657. ili *A török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum* (*Lijek protiv turskog afiuma ili Antidot protiv mira Turaka s Mađarima*) iz 1660. – 1661.[251] U djelu o životu kralja Matijaša nastoji izvući političke pouke iz neuspješnog izbora za palatina.[252] *Lijek protiv turskog afiuma* jest „strastveni političko-društveni polemički spis, vulkanski sažima izraz osjećaja sudbine onoga vremena i programa nacionalnog spasa jednog velikog političara i vojnika". U njemu je iznio argumente za nužnost rata protiv Osmanlija.[253] Oko 1662. – 1663. Zrinski je napisao djelo *Tábori kis trakta (Kratka rasprava o vojsci)* koje predstavlja praktičnu vojnu organizaciju i propise za ugarske postrojbe.[254]

Ep *Szigeti veszedelem* (*Sigetska pogibelj*) inače je naišao ne samo na relativno slab međunarodni odjek nego je i u samoj Ugarskoj malo suvremenika znalo za njega. Na drugoj strani vojni spisi Zrinskoga ipak su izvršili određeni utjecaj.[255]

Zrinski je pomagao izdavanje nekih važnih knjiga, poput Rattkayeve *Memoria regum et banorum Croatiae, Sclavoniae et Dalmatiae* iz 1652. (u hrvatskom prijevodu iz 2001. – *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstva Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*) ili Petthőve *Rövid magyar cronica* (Kratka mađarska kronika) iz 1660. koja je, nažalost, ostala u rukopisu.[256] Inicirao je i novo izdanje povijesnog epa *Vazetje Sigeta grada* Brne Karnarutića iz 1661. priređivača Petra Fodrocija, koje se sačuvalo u fragmentima.[257]

U one koji su ostvarili intelektualne kontakte sa Zrinskim spada i Juraj Križanić[258], rođen 1617. ili 1618. u Obrhu. Nakon završenih škola odbija poziciju rektora Ilirsko-ugarskog zavoda u Bologni te službe na dvorovima Ivana Draškovića, Petra Zrinskog i Vuka Frankopana – opredijelio se za župnika u Nedelišću (1643. – 1644.), gdje je pri ruci imao knjižnicu Nikole VII. Zrinskog. U

251 Oba teksta objavljena su u prijevodu Jadranke Damjanov na hrvatski jezik u zborniku Jadranka Damjanov (ur.), *Zrinski i Europa*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2000., 164-233.

252 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 45.

253 János Barta, Mađarska književnost, 437; Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 49.

254 *Miklós Zrínyi and His Works on Military Science*, Zrínyi Kiadó, Budapest 2021., 197-210.

255 István Bitskey, Pogled na povijest i slika nacije u epu Nikole Zrinskog, *u: Susreti dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti, ur. Sándor Bene, Zoran Ladić, Gábor Hausner, Zagreb 2012., 244.*

256 Sándor Bene, Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkog kanonika, 94.

257 Alojz Jembrih, Fodrocijevo izdanje Vazetja Sigeta grada (1661.) Barne Karnarutića, *Studia lexicographica*, god. 10-11, br. 19-20, 2016.-2017., 35-62; Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 55.

258 Iscrpne informacije o Jurju Križaniću u: Ivan Golub, *Križanić*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1987.

Nedelišću je bio kratko, te brzo odlazi u Zagreb, a potom za župnika u Varaždin, otkuda je otišao u Rusiju.[259] Kako su vlastelini tada određivali župnike, Nikola VII. Zrinski Križanića je „zacijelo izabrao za župnika u Nedelišću". Ivan Golub napisao je: „Uspoređujući Križanićeve navode s primjercima djela iz Biblioteke Zrinski naišao sam na mjesta gdje je Križanićev navod u primjerku knjige iz Biblioteke Zrinski podcrtan. Tko zna nije li ga podcrtavala Križanićeva ruka! Da je sa strane pripisana koja riječ, dalo bi se, uspoređujući grafiju, utvrditi jesu li ta podcrtavanja Križanićeva. Snebio sam se kad sam utvrdio da se u Biblioteci Zrinski nalaze djela koja je Križanić postavio kao temelj svojega životnoga veledjela 'Razgovori o vladateljstvu', poznata pod nazivom 'Politika'." Moguće je da se Križanić koristio i knjižnicom pavlinskog samostana sv. Jelene kraj Čakovca, ali i župnom knjižnicom u Nedelišću.[260]

Osim Jurja Križanića i Jurja Rattkaya, intelektualni hrvatski krug oko Nikole VII. Zrinskog činili su još Ivan Ručić, Petar Zrinski, osobe iz roda Frankopana, Ivan Zakmardi Dijankovečki i Petar Petretić.[261] Pri tome posebno treba istaknuti Nikoline kontakte s bratom Petrom i njegovom suprugom Katarinom oko kojih se formirao zrinsko-frankopanski književno-jezični krug.[262]

Od ugarskih izvanredno talentiranih ljudi, od početka 1650-ih intelektualni je utjecaj na Nikolu VII. Zrinskog vršio pripadnik luteranskog plemstva i odvjetnik iz grada Soprona, István Vitnyédy.[263]

Nikola VII. Zrinski „iz neutješne situacije sadašnjosti, koja bi prija nalagala rezigniranu ili pesimističku pomirbu sa sudbinom koju ne može promijeniti, Zrinski traži izlaz herojskom gestom. Ako je njegovo doba beznačajno, 'stoljeće propasti', tim više treba pokušati probiti se, uzdići se iznad njega s nekim djelom, i njegove se misli, naravno, vrte oko mogućih uloga datih prisutnošću Turaka, oko junačkih djela izvršenih sjajnim bravurama, oslobođenju nacije ili veličanstvene smrti (odnosno poticanja na nju). Novija istraživanja povijesti književnosti koja se bave intelektualnim načinom ponašanja Zrinskoga ukazuju na nepomirljivu suprotnost između osobnog uvjerenja i amoralnog načina življenja koje je diktiralo njegovo doba. Duboko proživljenu religioznost, zahtjev

259 Ivan Golub, Juraj Križanić, župnik u Nedelišću (1643/1644), Nedelišće – monografija, Rimokatolička župa Nedelišće i Mjesna zajednica Nedelišće, Nedelišće 1993., 207.

260 Ivan Golub, Zrinski, Križanić i Lippay - tragovi dodira, *Susreti dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb 2012., 410-411; Objavljeno pod istim naslovom i u: *Kolo*, 1, 2011., 77–150.

261 Sándor Bene, Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkog kanonika, 102.

262 Alojz Jembrih, Doprinos zrinsko-frankopanskoga književno-jezičnog kruga hrvatskoj književnosti i leksikografiji 17. stoljeća, *Politička, kulturna i društvena djelatnost Zrinskih i Frankopana*, Juraj Kolarić (ur.), Zrinska garda, Čakovec 2011., 109-123.

263 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 45.

uzvišenog morala nije bilo moguće spojiti s uspješnim receptom dnevne političke prakse, s makijavelističkom igrom uloga koja se temelji na interesu, pretvaranju i prikrivanju."[264]

Nikola VII. Zrinski zamišljao je Kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju u ravnopravnoj konfederaciji s Ugarskom i Erdeljom, uz mogućnost oslobađanja od osmanske vlasti kroz nekoliko desetljeća. Unutar takve konfederacije plemstvo bi plaćalo porez, seljaštvo bi štitila država, a postojala bi stalna vojska. Ako se ne računa Gabora Bethlena, Nikola VII. Zrinski bio je „najdalekovidnija i najsnažnija politička osoba stoljeća", no imao je „mnogo manje vremena nego su njegovi planovi zahtijevali."[265]

Na drugoj strani Géza Pálffy smatra kako Nikola VII. Zrinski „u dnevnoj politici nije razmišljao o neovisnoj Kraljevini Ugarsko-Hrvatskoj ili samostalnoj nacionalnoj vojsci odvojenoj od Habsburga. Poput mnogih aristokrata svoga vremena i on je, naime, sve poduzeo da Kraljevina Ugarsko-Hrvatska, unutar okvira Habsburške Monarhije, i dalje raspolaže sa što većom samostalnošću, da baština ugarske države svetoga Stjepana, makar reducirana, opstane, te da ugarsko-hrvatska politička elita sačuva svoj utjecaj u vođenju države, štoviše, da svojim političkim i propagandističkim sredstvima potpomogne uspješnu (pa i napadačku) borbu protiv Osmanlija ili barem efikasniju obranu. U obranu interesa Kraljevine Ugarske i njegovih vlastitih spadali su i ozbiljni konflikti s bečkim dvorom, utjecanje na donošenje odluka na dvoru različitim sredstvima ili izgradnja Novog Zrina, što je kasnije izazvalo dosta sukoba. To je još evidentnije ako imamo u vidu da su sličnu politiku vodili i njegovi kolege tajni savjetnici, kao i najviši predstavnici njemačkih, austrijskih i čeških staleža."[266]

Ostaje činjenica da je Nikola VII. Zrinski do zadnjeg dana nastojao promišljati političke aktivnosti. Nakon potpisivanja mirovnog sporazuma u Vašvaru, posljednje mjesece proveo je u Čakovcu radeći na novom političkom programu razmišljajući o raznim mogućnostima usmjeravanja budućeg djelovanja. U naizgled „bezizlaznoj situaciji vjerojatno je razmišljao o raznim mogućim načinima jačanja otpora i izgledima za potporu iz inozemstva (baš kao u slučaju *Memoranduma o Palatinatu*, njegovo razmišljanje moguće je otkriti posrednim putem čitanjem *Poticanja na razmišljanje o pomoći Ugarskoj u njezinoj očajnoj situaciji/ Oktatás jó elmélkedésre Magyarországnak romlott állapotja segedelméről* [1665.], djela koje je povezano s Istvánom Vitnyédijem)."[267]

264 Sándor Bene, Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkog kanonika, 57.

265 László *Kontler, Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Europi, Srednja Europa, Zagreb 2007., 183.*

266 *Géza Pálffy, Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog, 145.*

267 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 57.

O pitanju identiteta

„Postvesfalska ugarsko-hrvatska emancipacijska politika" utjecala je „na razvoj autonomne hrvatske staleške samosvijesti", a postojali su ambiciozni planovi Nikole VII. Zrinskog „koji su sve eksplicitnije tendirali uspostavi umjereno apsolutističke nacionalne monarhije u formi 'ilirsko-panonske konfederacije'". Osim toga „kako bi sav simbolički kapital ostao u krugu jedne od najmoćnijih plemićkih obitelji, obitelji koja se zahvaljujući strategiji koncentriranja veleposjeda i službi nastojala kontrolirati što je moguće veći dio zemalja krune sv. Stjepana, zadaća priprema hrvatske adaptacije poetskoga političkomobilizacijskog programa pripala je, sasvim očekivano, Nikolinu mlađem bratu Petru (1621-1671). On je nakon diobe obiteljskih imanja 1649. godine dobio hrvatske posjede Zrinskih, a usto je bio oženjen Anom Katarinom Frankopan (1625-1673), pripadnicom jedne od najmoćnijih hrvatskih plemićkih obitelji, što sugerira da je u bilateralnoj podjeli nadležnosti Petru dopala hrvatska, a Nikolu mađarska porodična politika."[268] Mađarski istraživači smatraju da je Nikola VII. Zrinski bio „mađarske i hrvatske nacionalnosti."[269]

Kako su elite Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te Kraljevine Ugarske, kojih je pripadnik bio i Nikola VII. Zrinski, živjele i djelovale u okvirima Habsburške Monarhije, razumljivo je da je dio njih s vremenom ulazio u blisku komunikaciju s nadnacionalnom aristokracijom te je bilo nužno sporazumijevati se na više jezika.[270] Treba pri tome spomenuti da je Zrinski dio pisama pisao i hrvatskim jezikom[271], a ona koja su vezana uz administraciju posjeda pokazuju da je na neki način utjecao na stvaranje hrvatske terminologije.[272]

Pitanje identiteta složeno je, tim više što je obitelj Zrinski ulazila u brakove ne samo s hrvatskim nego i s ugarskim, mletačkim i štajerskim plemstvom. Nikola VII. Zrinski zajedno s bratom Petrom odrastao je u višejezičnom ambijentu, a osim hrvatskim i mađarskim, pisao je latinskim, njemačkim i talijanskim. Vjerojatno je razumio i ponešto francuskog i turskog jezika.[273]

---

268 Zrinka Blažević, Suzana Coha, Zrinski i Frankopani – strategije i modeli heroizacije u književnom diskursu, 93.

269 László Szörényi, „...I Mađar i Hrvat" (Pojam domovine kod Nikole Zrinskog), *Susret dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb 2012., 305-306.

270 Géza Pálffy, Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog (Hrvatsko-mađarska plemićka obitelj u aristokraciji Ugarsko-hrvatskog Kraljestva i u Habsburškoj Monarhiji), 135.

271 Emil Laszowski, *Izbor isprava velikih feuda Zrinskih i Frankopana*, 76-77, 82, 83, 85, 87-91, 105, 118-119.

272 Josip Adamček, Zrinsko-frankopanski posjedi u XVII stoljeću, 26.

273 Sándor Bene, The Life of Miklós Zrínyi - Zrínyi Miklós élete, 29.

Nikola VII., usprkos tome što je književna djela pisao na mađarskom jeziku i bio dio nadnacionalne aristokracije, ujedno je ostao svjestan i svojeg hrvatskog identiteta, naravno u okvirima kakvi su postojali u ranome novom vijeku.

Na to kako se on osjećao ukazuje dio pisma koje je uputio svojem prijatelju te ujedno zagrebačkom dožupanu Ivanu Ručiću iz 1658. godine: „Ja sam inače sebe svjestan, znam naime da sam pravi Hrvat i k tome Zrinski."[274]

Dinko Šokčević ukazuje kao je nacionalna svijest u 17. stoljeću bila posebice u mađarsko-hrvatskim odnosima „mnogo složenija od krajnje posjednostavljenog oblika nacionalne pripadnosti iz 19-20. stoljeća". On smatra i da je Sándor Bene u pravu kada o pitanju predodžbe o naciji Nikole VII. Zrinskog piše: „Koliko god osobito bilo, Zrinski ne razmišlja po modelu 'dvije nacije – jedna domovina', već 'jedna nacija – dvije domovine'. Slučaj obitelji Zrinski je inače slojevit čak i po pitanju upotrebe jezika: sam Nikola Zrinski se dopisivao na nekoliko jezika (npr. latinskom, mađarskom, hrvatskom)…"[275]

Smrt

Prije nego što je uspio razviti veću djelatnost smrtno je stradao u lovu na vepra „u velikoj šumi Otok blizu zaseoka Kuršanca" u Međimurju 18. studenoga 1664.[276] Knjiga o vepru i Zrinskom koju su 1988. objavili Sandór Bene i Gellért Borián ponajbolja je analiza okolnosti smrti Nikole VII. Zrinskog,[277] no u obzir treba uzeti i istraživanja provedena nakon njezina objavljivanja.

O smrti Nikole Zrinskog postoje različite obavijesti suvremenika, od kojih ćemo iznijeti nekoliko. Jednu od njih iznio je augustinac Marko Forstal, koji je zapisao: „Sudbina većinu onih koje ukrašava premnogim dobročinstvima čuva za okrutniju nesreću, i obično su veliki heroji i u životu i u smrti predmet divljenja, da bi bili zabilježeni u analima svih naroda. Zrinski je 18. studenoga, u lovu na divljeg vepra, krenuo svojim Poluotokom (Međimurjem) raspustivši svoje drugove i pratioce, ili bolje rečeno, namjerno ih ostavivši, zauzeo je položaj u najgušćem guštiku, gdje je smatrao da će najprije naići vepar. Odjednom se začuju tri pucnja iz puške; dotrče sluge; nađu gospodara kako leži na zemlji, a isteklo mu je mnogo krvi. A zatim se sam bez ičije pomoći podigao, ozbiljno se udarajući u grudi i preporučujući dušu Bogu i Bogorodici. Naglo izgubivši snagu, izdahne oko pola četiri sata. Borbu s veprom i što se dogodilo, kažu da nije

274 Jadranka Damjanov (prir.), Nikola Zrinski njim samim, *Zrinski i Europa*, 2, Zagreb 2003., 343.

275 Dinko Šokčević, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*, 139, bilj. 36.

276 Josip Bedeković, *Knjiga o Sv. Jeronimu, Iliriku i Međimurju*, 210.

277 Sandór Bene, Gellért Borián, *Zrínyi és a vadkan*, Helikon, Budapest 1988. Zahvaljujem kolegi Sándoru Bene-na pomoći oko obavijesti vezane uz smrt Nikole VII. Zrinskog.

nitko vidio. Po ranama i modricama zaključivalo se da je, dok je on svu pažnju usmjerio prema onoj strani gdje su bili pratioci i odakle se čuo lavež pasa, vepar iznenada nahrupio s leđa i bacivši ga na zemlju zaderao mu grlo. Iskusniji su sumnjali da mu je ranu na licu zadalo puščano tane koje je možda bilo usmjereno na zvijer što je napala, a pogodilo je cilj koji je najmanje trebalo. Ako se ipak tako dogodilo, nije se dogodilo prijevarom, osim što ne poznamo sudbinu, budući da je u tom lovu bilo ljudi različitih narodnosti."[278]

Drugu obavijest o smrti iznio je erdeljski plemić Nikola (Miklós) Bethlen, koji je u Čakovec doputovao 13. studenoga 1664. i bio očevidac smrti Nikole VII. Zrinskog; u svojim sjećanjima napisao je: „Bilo je lijepo jesensko vrijeme i svaki dan smo išli u lov, i svaki put mi je (Zrinski) dao paripa. U lov na divlje svinje, odlučili smo ići 18. studenoga te smo odlučili u lov ići kočijom, iako je bilo paripa… i tako, otišli smo u lov. On sam, skinuo je velike raskošne čizme koje je zamijenio opancima, ušao je, po svom običaju sam, skrivajući se, odstrijelio je jednu veliku divlju svinju, a i pješaci su jednu ustrijelili kod čeke i tako je došao kraj lovu. Izašli smo do fijakera, kao i gospodar i već bi išli kući jer se približavala noć. Međutim, sudba je dovela jednog lovca po imenu Paka, koji je na hrvatskom izgovori: 'Jednog sam vepra ranio, išao sam za njim po krvavom tragu, ali se bojim da ako idem za njim da bih se mogao izgubiti.' Gospodar je rekao meni i Zichyju, vidjevši da želimo ići za njim: 'Braćo, gospodo, vaše milosti, ostanite ovdje'; Vitnyédiju i kapetanu Gusiću (Guziću) je rekao: 'samo razgovarajte vaše milosti s mojom braćom, gospodom, samo ću pogledati o čemu priča ova budala tj. Paka i odmah ću se vratiti.' Sjeo je na konja, ostavši u opancima, u ruci samo kratku pušku i odjahao za Pakom; za njim su odjahali jedan kavalir imenom Majláni, sabadus, sluga Gusićevog mlađeg brata, jedan simpatični talijanski sluga, imenom Angelo i konjušar, a mi smo ostali kod kočije i razgovarali. Najednom, brzo je dojahao Gusić i kazao bratu: 'Brzo kočija, ode gospodar.' Vozili smo se kočijom dokle se moglo, a tada smo pješice utvrčali u gustiš gdje je ležao, dok mu je još u lijevoj ruci, što mi je davalo nadu, puls lagano kucao, ali oči mu nisu bile otvorene, niti je progovorio. Samo je umro. Majláni je ovako govorio: kako je iza Pake išao za krvavim tragom svinje u šumu i dok su oni vezivali konje, samo su čuli jauk, bile su to riječi Pake. Majláni je prvi stigao i našao Paku na savijenom drvetu, a lice gospodara je bilo na zemlji, a vepar njemu na leđima; pripucao je, a vepar je pobjegao, stiže Gusić i Angelo i gospoda ustane i kaže: 'Gadno me unakazila svinja, ali tu je negdje jedno drvo (koje je u bitkama nosio sa sobom u džepu), zaustavite s njime krvarenje iz rane, za to je jako dobro.'

278 NSK, R 3031, Marko Forstal, Stemmatographia mavortiae familiae comitum de Zrin; Stemmatographia, *Kaj*, IV, br. 9, 1971., 59.

Uporno su pokušavali, ali uzalud, iskrvario je. Najprije je sjedio, pa legao, a na kraju je morao umrijeti jer je na glavi imao tri rane; jedna je bila s lijeve strane, a iznad uha na kostima glave, i vepar je gadno pokidao kožu glave gospodara od čela prema mozgu; druga ispod lijevog uha na licu, prema oku, gadna posjekotina; ali, dvije rane nisu ništa prema onoj na desnoj strani ispod uha od vratnog kralješka rana je išla prema grlu i prekinula sve žile koje idu prema vratu; to ga je ubilo jer je iskrvario; imao je na ruci malih ogrebotina, ali to nije bilo ništa. Veliki plač je odjeknuo šumom. Svi su ga oplakivali čak i djeca. Htjeli su da ja vijest o smrti prenesem supruzi, ali ja kao novi, nepoznati čovjek, prebacio sam tu dužnost Pavlu Zichyju. Potom sam uzeo tijelo, položio na kočiju izbacivši prije sjedala, da se može ispružiti. Ja sam bio kod prozora i do kuće držao sam banovu glavu i prsa. Kod kuće obukoše ga u bijelu baršunastu dolamu, a onda pustiše k njemu banicu, koja malo da nije izgubila pamet od tuga. I tako je došao kraj Nikoli Zrinskom; čudnovato, takav vitez, nije ni pucao ni posjekao vepra, a imao je kraj sebe kratku pušku i mač.“[279]

Treću obavijest o smrti donosi István Vitnyédi, odvjetnik iz Soprona, koji se također našao tamo na dan smrti. U svojem je dnevniku zabilježio: „18. studenoga 1664. otišao sam u lov na divlje svinje s velikim junakom, pokojnim dostojanstvom grofom Nikolom Zrinskim (...) Nisam ga više mogao vidjeti živog; to jest, u razmaku od tri četvrt sata vidio sam ga neozlijeđenog, živog i mrtvog.” Četvrtu obavijest donosi Pavao Zichy, čiji je izvještaj poznat iz neizravnog izvora, tj. jednog pisma: „Gospodin Nikola Zrinski otišao je u lov i pronašao vepra… ne možemo znati kako se to dogodilo… ranio ga je na tri mjesta: u glavi, grlo i nogu… kad su k njemu došla dvojica njegovih slugu, čuli su stenjanje, a on je stao na noge i rekao: “Nije ništa”. Jadan je umro nakon jednog sata.“ Postoji i bilješka Ivana Gusića, dalekog rođaka onog Gusića koji je sudjelovao u lovu. Ivan Gusić je zabilježio: „Ubila ga je razjarena zvijer, divlja svinja. Eto, tako umire pravednik, i nitko neće misliti na njega, ali sjećanje na junačka djela živjeti će i trajati zauvijek.” Poznata je informacija Angela, koji je sudjelovao u lovu za koju se doznaje posredovanjem povjesničara Mihályja Krausa: „Neutemeljena je i neistinita vijest da je Zrinskom presudila zavist. To znam iz činjenice da sam 1686. godine, kada sam putovao u Rim, u njemačkom gradu Hainburgu, njemačkoj milji od Bratislave, susreo Talijana koji je nekoć bio sluga Zrinskog sudjelujući u onom lovu u kojem je Zrinski umro.“[280]

279 *Gróf Bethlen Miklós önéletírása*, kiadja Szalay László; Heckenast, Pest, knj. 1, 1858., 327-330; Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, 30-31; Darko Varga, *Hrana, kuhinja i blagovanje u doba Zrinskih*, 301.

280 Sandór Bene, Bán a ravatalon, avagy még egyszer Zrínyi Miklós haláláról, *Beszélő* 2 : 2, 1997., 100-114.

Francuski je poslanik Grémonville 27. studenoga, vrlo brzo nakon smrti Zrinskog, sastavio izvještaj i poslao ga u Francusku: „Ovaj ću izvještaj započeti s vješću o smrti grofa Nikole Zrinskog koja je brzom poštom dostavljena caru 24. ovog mjeseca. Kada je krenuo u lov, grofa su upozorili da je veliki vepar, kojeg su lovci ranili, ubio seljaka i teško ozlijedio jednog od lovaca. Nestrpljivost je obuzela grofa koji ga je odlučio slijediti, u pratnji jednog svog paža. Kada se približio grmu u kojem se skrivao ranjeni vepar, sjašio je s konja, uzeo pušku, zavukao se u grm i tu ga je razbješnjeli vepar dohvatio i oborio na zemlju. Paž ga pokušao pogoditi iz puške, ali je njegov metak promašio. Ubrzo nakon toga stigli su i drugi pratioci, pa se vepar prestrašio i pobjegao, ostavivši grofa ranjenog na sedam mjesta. Grofa su podigli, a iz velike rane na vratu krv je tekla na sve strane. Ljudi su bolno plakali, a on ih je tješio govoreći kako to nije ništa da bi trenutak kasnije izdahnuo itd.“[281]

Vjerojatno nisu iscrpljeni svi izvori, što pokazuje novopronađeni zapis o smrti Zrinskog od 10. prosinca 1664. iz pera Heinricha von Schöllena, koji se čuva u Državnom arhivu Donje Saske (Niedersächsisches *Landesarchiv*) u Wolfenbüttelu, kojega dio glasi: „Ne vidjevši nikoga u grmu, pitao se što se moglo dogoditi. Ubrzo je primijetio grofa kako leži na tlu i dahće za zrak. Međutim, kada je zavapio za ostalima i oni su pobjegli, grof je preminuo i imao je ranu od lijevog oka pa sve do usta, grlo mu je bilo razderano, jedna ruka ugrizena, a i na drugoj ruci je imao rane.“[282]

Suvremenica zbivanja Katarina Zrinski nakon smrti Nikole VII. Zrinskog napisala je pjesmu[283] u kojoj je iznijela stav da je zaista umro od posljedice rane od vepra, što se najvjerojatnije smatralo unutar obitelji. Pjesma glasi:

Ki to glas za Boga: ki se (v) svitu čuje
Po puščinah koga: Eho razglasuje
Miklovuša Zrinskog: smert glasom šetuje
Černa zemlja koga: i nedomnje krije.

Hervackoga bana: ščita kerščenikov
Vsemu svitu znana: triska protivnikov
Komu bi izdavna: i od poglavnikov
Procimba podana: zverh drugih vojnikov.

281 *Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Francapan nec non Francisci Nadasdy illustrantia (1663-1671),* priredio V. Bogišić, Academia scientiarium et artium Slavorum meridionalium, Zagrabiae 1888., 9-11. O tome su pisali: Rudolf Horvat, *Poviest Međimurja*, 120 i Luc Orešković, *Luj XIV. i Hrvati. Neostvareni savez*, Dom i svijet, Zagreb 2000., 68.

282 Gizella Hoffmann, „Von des Graffen Nicolas Serini todt...“ Adalék Zrínyi Miklós halálának hiteles történetéhez egy korabeli ágensi jelentés tükrében, *Irodalomtörténeti közlemények,* 117. évf. 4. sz., 2013., 464-472.

283 *Pjesmarica Ane Katarine Zrinske*, priredio Josip Bratulić, Matica hrvatska, Zagreb 2014., 75-79.

U harcu junakov: ki se ne prepade
V lovu od divjakov: rana ga dopade
Ki milion mačov: odvernuti znade/mahov
Pod zub vitez takov: divjački opade.

Jezero i šest sto: šezdeset četerto
Kad se je zgodilo: pisaše se leto.
Jedno vrime krugo: jalno i zločesto
Prida banu skrovito: lovak lovi mesto.

Novembra miseca: dan osamnadesti
Bana kod Čakovca: nesriča doleti
Ah! Da mu se s harca: ta rana pripeti
Rad bi bil od serca: i vesel umreti.

Proklet budi divjak: zub tvj budi proklet
Po kom pade junak: koga plače vas svet
Pače i on danak: ne bud z drugimi svet
U kom lipak žitak: Zrinskoga biše zet.

Oh! Da b' se ta rana: vračit prepustila
I prej su se čudna: vim čuda činila
Da bi s tim več strašna: od ran rana bila
Božja ruka zmožna: još bi ju zličila.

Gdo če zgovoriti: žalost ka se zgodi
Gdo če razabrati: tugu ka š njom hodi
Ptice i zvir ljuti: tomu se nek čudi
Ki ta lov prokleti: ki tak svitu škodi.

Komu turska sila: ni mogla škoditi
Koga puška, strila: sablja hti grišiti
Nit ga j' Drava mogla: nit Mura vtopiti
Kak ga j' znal jedan zal: zvor zubom zgoditi.

Ni trumbit sad čuti: bubnja ni herpivke,
Ni šip glasoviti: nit druge muzike,
Neg tužne suproti: žalosne popivke
Strašne turobnosti: tuge prevelike.

Bože moj ki bi smil: pokorno pitati
To l' si nam odlučil? za kaštigu dati
I pokoru htil? zverh nas prepuščati
Da j' takva divjak smil: viteza skončati.

Plači Mejumorje: gospodina tvoga
Orsagi žalujte: bana Hervackoga
Vi Vugerske strane: prijatela svoga
Varoši Krajine: glavara vridnoga

I ja ču plakati: navojlne prilike
Suzama se vmiti: zverh tuge velike
Glasom ču moliti: Boga večne dike
Hti Zrinskome dati: pokojnost u vike.

I u još nekim rukopisnim pjesmaricama sačuvani su podaci o pogibiji Nikole VII. Zrinskog, primjerice u Drnjanskoj pjesmarici ili u pjesmarici Ignaca Bedekovića sastavljenoj 1712..[284]

Zanimljiva je raščlamba o smrti bana Zrinskog koju je napravio Željko Vegh sugerirajući da se radilo o umorstvu u kojem „su sudjelovala dvojica, dvorjanik Angelini, koji je ubio bana, i dvorjanik Mailani koji je skrenuo pozornost Nikole Zrinskog u pogrešnom smjeru."[285] Anđelko Mijatović upozorio je kako „najnovija istraživanja mađarske historiografije dokazuju da je udovica Stjepana Pake, nakon smrti svoga muža, dobivala potporu bečkog dvora što upućuje da tu treba tražiti osnovu pričama o mučkom ubojstvu Nikole Zrinskog."[286] Na osnovi svih iznesenih izvještaja moguće je zaključiti da se radilo o smrti od rana izazvanih tijekom lova, no možda bi ipak trebalo ući u razmišljanja o nijansama.

Upravo zbog toga zanimljivo je razmotriti još jedan izvor, a to je nacrt Forstalova odgovora Gualdu Prioratu iz 1668., kojem su trebale informacije o smrti bana Zrinskog za knjigu o kralju Leopoldu. Forstal je napisao: „Da bi [Zrinski] u svemu bio sličan velikim junacima koji obično završavaju u žalosti, on je, nažalost, završio svoj život u lovu na divlje svinje 18. studenog 1664., ne znajući je li njegovu smrt prouzročio čovjek ili životinja nakon... iz okrugle i duboke rane koja mu nije izobličila niti razbila lice, liječnici su zaključili da je upucan iz puške; ili prikrivenom izdajom, ili slučajno da zaštiti gospodara…"[287] Time Forstal mijenja izvještaj o smrti Zrinskog

284 Ivan Zvonar, Rukopisna poetska baština o pogibiji Nikole Zrinskog VII., *Nikola Zrinski VII. i utvrda Novi Zrin, 350 godina (1664.-2014.). Zbornik sa znanstvenog skupa u Donjoj Dubravi 5. srpnja 2014. godine*, ur. Dragutin Feletar, Juraj Kolarić, Hrvatsko vojno učilište Petar Zrinski Zagreb, Zrinska garda Čakovec, Družba Braća Hrvatskog Zmaja, Matica hrvatska Čakovec, Zagreb – Čakovec 2015., 70-76.

285 Željko Vegh, Prilog rješavanju pitanja o načinu pogibije hrvatskog bana Nikole Zrinskog, *Gazophylacium*, XIII, 1-2, 2008., 93-110.

286 Anđelko Mijatović, *Zrinsko-frankopanska urota*, Alfa, Zagreb 1999., 69.

287 Hrvatski državni arhiv, Obitelji Zrinski i Frankopani, conv. D, 33, Marcus Forstall, Genealogia succinta delli Conti di Zrino (1668); Taj nacrt odgovora je objavio Sandór Bene kao i citat Gualda Priorata iz kojeg se vidi kako je kod objavljivanja gotovo doslovno cenzurirao rečenice koje bi mogle uputiti na mogući atentat. Sandór Bene, Bán a ravatalon, avagy még egyszer Zrínyi Miklós haláláról, *Beszélő*, 2, 2, 1997., 100-114.

koji je ranije iznio u djelu *Stemmatographia*, a koji smo iznijeli u prijašnjem dijelu članka. Stoga bi se iz Forstalova odgovora Prioratu moglo ispostaviti „da su Nikolu Zrinskog ipak ubili u lovu, pitanje je samo je li slučajno ili namjerno“[288].

Iz izvještaja Giovannija Sagreda[289] o njegovoj diplomatskoj misiji moglo bi se zaključiti da je vijest o atentatu na Zrinskog tijekom lova širio „Gran Cancellliere“[290], a tu je dužnost tada vršio nadbiskup Juraj Jurja (György) Lippay.[291] Kako je on umro u siječnju 1666., širenje je moralo početi prije toga. I godinama kasnije smrt Nikole VII. Zrinskog budila je interes, pa ne treba čuditi što je francuski diplomat u travnju 1670. obavijesti kralja Luja XIV. o novim informacijama koje je saznao o smrti Zrinskog: „Prije dva dana doznao sam od jedne dobro obaviještene osobe da nije vepar ubio drugoga grofa Zrinskog, već lovac kojeg je car pridobio na svoju stranu uvjerivši ga da Zrinski pregovara s Osmanlijama kako bi mu dali svoju zaštitu i postavili ga za ugarskog kralja. Carica majka potvrdila mi je taj posljednji podatak, ali ne i prvi dio priče…“[292]

Nikola VII. Zrinski u oporuci je napisao: „Neka se naš pokop ne oteže dulje, nego neka se obavi unutar jednog mjeseca u svemu, budući da naše tijelo kao zemlja i ne traži ništa drugo nego da se vrati svojemu počelu.“[293] U skladu s time tijelo mu je preko mjesec dana bilo na odru, a nakon toga stavljeno je u lijes od mjedi. Obred pogreba nad otvorenom rakom u crkvi svete Jelene kraj Čakovca 21. prosinca 1664. održao je zagrebački biskup Petar Petretić, a žalobni govor imao je profesor filozofije na pavlinskom učilištu u Lepoglavi o. Ivan Kéry, koji je bana nazvao „utjehom Ugarske, svjetlošću Slavonije, očinjim vidom Hrvatske, potporom Dalmacije, srcem Evrope, kumirstvom države, slavom kršćanstva, štitom carevine,

288 Sándor Bene, Politika i genealogija (Ponešto o podrijetlu Zrinskih), *Hrvatski sjever*, 2-3, 1996., 125.

289 „Giovanni Sagredo, talijanski diplomat i pisac (Venecija, 2. II. 1617 – Venecija, 10. VIII. 1682). Potomak znamenite mletačke plemićke obitelji. Nakon školovanja na Collegio Clementino u Rimu stupio je 1643. u diplomatsku službu, tijekom koje je obnašao dužnost veleposlanika Mletačke Republike u Francuskoj, Engleskoj i Austriji. Njegovo djelo *Povijesne uspomene na osmanske vladare* (*Memorie istoriche di monarchi ottomani*, 1673). vrijedan su izvor za povijest XVII. st.; citiraju ga i neki naši povjesničari ljetopisci (A. Kačić-Miošić). Napisao je i zbirku novela *Arkadija na Brenti* (*Arcadia in Brenta*, 1667).“ Sagredo, Giovanni. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. (pristupljeno: 4. 2. 2022. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53992).

290 *Die Relationen* der *Botschafter Venedigs* über *Deutschland und Österreich im Siebzehnten Jahrhundert*, ur. Joseph Fiedler, II. Band, K. Leopold I., Fontes rerum Austriacarum. Zweite Abtheilung, Diplomataria et acta = Österreichische Geschichts-quellen. Zweite Abtheilung, Diplomataria et acta, XXVII. Band, K.K. Hof- und Staats-Druckerei, Wien 1867., 109-110.

291 Lippay se isprva prema Nikoli VII. Zrinskom odnosio s nepovjerenjem i bio mu politički protivnik do 1663. kada postaje njegov zaštitnik na dvoru. *Péter* Tusor, A prímás, a bán és a bécsi udvar (1663–1664), *Történelmi szemle*, 57, 2015., 219-249.

292 Rudolf Horvat, *Poviest Međimurja*, 120; Luc Orešković, *Luj XIV. i Hrvati. Neostvareni savez*, 109-110.

293 Oporuka Nikole Zrinskog, *Zrinski i Europa*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2000., 136.

užitkom papinskim, te najjačim zaštitnikom općeg dobra i primjerom svakog ljudskog nastojanja"[294]. Hrvatskim jezikom puku je govorio o. Jakov Obostranec, potprior pavlinskog samostana u Lepoglavi.[295] Istovremeno su se služile svečane mise zadušnice za Nikolu VII. Zrinskog u Beču, Münchenu[296], Parizu, Madridu i Rimu, „dok su tiskom objelodanjene razne prigodne pjesme i slike u njegovu slavu. Tek poslije po vijeka stavi mu knjeginja Pignatellli na onom mjestu gdje je izdahnuo kameni spomenik s latinskim natpisom, koji se još i danas ondje nalazi."[297]

Tijelo Nikole VII. Zrinskog je „svečanim sjajem, na pogrebu ukrašenom brojnim ratnim zastavama i drugim plijenom otetim od neprijatelja, pokopano u mjedenom sarkofagu, u grobnici njegovih otaca u Sv. Jeleni". Forstal je usporedio njegovu smrt sa smrću trojanskog kralja Prijama te dodao: „Jedva se može vjerovati koliku je žalost u europskim zemljama izazvala njegova smrt. Rekao bi da se zajedničkim suzama oplakuje drugi Tit Vespazijan, tako kao da svi žale što su sada sirote, oplakujući kršćanski svijet koji je lišen svog stalnog čuvara…" Forstal također piše kako je glas o pobjedama Zrinskog nad Osmanlijama prodro i uzbudio neke istočne zemlje (Perziju, Kinu…) čiji su vladari pomišljali na savez sa Zrinskim protiv Osmanskog Carstva. Forstal misli da je vijesti o tome u Europu donio isusovac Grueber na povratku iz Kine.[298]

Hrvatski prijevod toga natpisa bi glasio: „Ovdje leži ubijen od vepra nekad nepobjedivi Zrinski, plijen prikladniji svojim neprijateljima: onaj koji je nekada kao pobjednik mačem bio svladao surove neprijatelje, biva i sam pobijeđen od grozne zvijeri. On je doduše dovršio životno djelo i nedaće, a za domovinu počinje postojati zlokobna nevolja. On će se s neba, dakako, čuditi našim sudbinama, a njegovo umorstvo oplakivat će naša nesreća. Dobra sreća, ništa više, spasila ga je usred rata; zla sreća, ništa drugo, istrgla ga je iz životne sudbine. Kako je u ljudskim stvarima bezbožna sudbina vrlo blizu, svatko može vidjeti u ovom zrcalu smrti."[299]

294 Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, 32.

295 Marijana Korunek, Pavlinski samostan u Šenkovcu i grofovi Zrinski, *Croatica Christiana periodica* , Vol. 38, no. 73, 2014., 62. Autorica umjesto Obostranec piše Obostrelec.

296 Wilhelm Kühlmann Der Jägertod des Türkenhelden. Zu einer Münchener Gedenkpredigt und zu dem frühen deutschen Memorialschiften auf Nikolaus Zrínyi (gest. 1664), u: Wilhelm Kühlmann, Gábor Tüskés, Sándor Bene (ur.): *Militia et Litterae: Die beiden Niklaus Zrìnyi und Europa* (= *Frühe Neuzeit*. Band 141). Walter de Gruyter, 2010.,198-224.

297 Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, 32.

298 Stemmatographia, 59-60.

299 Josip Bedeković, *Knjiga o Sv. Jeronimu, Iliriku i Međimurju*, 212. Taj je natpis na mjestu pogibije 1728. postavila tadašnje međimurska vlastelinka Anna Maria Althan, rođena Pignatelly. Kopija spomenika postavljena je 1994. u Gornjem Kuršancu, a original se nalazi u Muzeju Međimurja u Čakovcu. Vladimir Kalšan, *Međimurska povijest*, Čakovec 2006., 120.

Smrt Nikole VII. Zrinskog „bila je to gorča za sve što je njegova hrabrost bila na najvećoj cijeni kod europskih poglavara. Njega su, naime, kako ističe o. Aleksije Pijarist odlikovali ne samo Aleksandar VIII., rimski prvosvećenik svojim kipom, Filip V., španjolski kralj zlatnim runom, te dvorjanin Barbarin godišnjom stipendijom, nego je i Luj XIV., galski kralj od svi vojskovođa zahtijevao hrabrost Zrinskoga. Štoviše proglasio se opći glas da ga je republika Poljska jednoglasno željela izabrati za svog kralja. Njemu je također kolegij sveučilišta u Würzburgu smatrao dostojno žalosno pripraviti pokop, što se može pročitati kod Andrea Schotusa u dodatku u knj. 3., epitafom ovakvog sadržaja: Ovdje je Nikola Zrinski, koji je, kamo god išao, nosi hrabrost u srcu, pobjedu u imenu, munju u ruci, vedrinu na licu, razboritost u odlukama, sreću u oružju. Grof hrabrosti, vojskovođa sreće; onu je uvijek imao za saveznicu, ovu nikada nije podnosio kao vođu; kako je ne bi slijepo slijedio. Stoga je u vođenju rata bio tako ozbiljan, kako je u miru kod kuće bio vedar. Svagdje revan, nikada spor u poslovima. Kad god bi mu se ukazala prilika, nikada je nije ostavio neiskorištenom. Posjedovao je Fabijevu mudrost bez oklijevanja, Aleksandrovu sreću bez lakomislenosti. Njega su iskusili Osmanlije kao Samsona u ognju kod Pečuha i Osječkog mosta, koji je svladao vatrom; Tatari u vodama Mojsija (Moysen) koje je kod Novog Zrina natjerao u rijeku. Više su voljeli poginuti u njezinim virovima, nego osjetiti munju njegovog mača. Kanižu, za koju nije bilo suđeno da bude pobijeđena, strašio je svojom hrabrošću (Više toga ovdje zatomljuje bol). Vrlina, koju sreća ponekad zavidi, bila je kod nadmetanja, ne kod zavisti. Pouzdan u snagu duha ulio je strah u kosti neprijatelju, kako se njegovi ne bi bojali. Kad bi išli u opasnosti, išao je naprijed. Da bi pobijedili, neprijatelje je prvo spriječio svojim nakanama. Toliki strah kod neprijatelja, kolika ljubav kod svojih. Crkva je vjerovala Makabejcu, Turčin se bojao oživjelog Skenderbega. Ovog najvećeg heroja našeg stoljeća bacio je na zemlju neznatni vepar. Tako se Bog poigra sa smrtnim stvarima, da bi se pokazao većim kod najvećih. I sad nemoj reći da nije poginuo poput Adonisa, koji je vodio Hektorove ratove, preminuo sklopivši mir, da bolje u nebu obavlja dužnosti nego na zemlji gdje je uvijek ispunjavao Božju i crkvenu obvezu.“[300]

Umjesto zaključka

Nikola VII. Zrinski kao pripadnik ugledne plemićke obitelji, nakon smrti oca u djetinjoj dobi, našao se u poziciji da je morao brzo preuzimati odgovornost, biti fleksibilan, steći znanje i naučiti kako se osloniti na vlastite snage. Vrlo rano dobio je čast ugarskog kraljevskog konjušara, a nakon obrazovanja u Grazu, Beču i

300 Josip Bedeković, *Knjiga o Sv. Jeronimu, Iliriku i Međimurju*, 211-212.

Trnavi te puta u Italiju, u mladenačkoj dobi počeo je preuzimati odgovornost za svoje posjede, ali i širu zajednicu. Izgleda da je kratko boravio na dvoru u Beču kao carski komornik. Ženidbama se nastojao povezati s visokim plemićkim krugovima, a i kroz druge je djelatnosti ostvario brojne osobne veze i savezništva. S jačanjem utjecaja ni suparništva nisu izostala. Prije odlaska u Tridesetogodišnji rat, u kojem se istaknuo i postao generalom, preuzeo je službu kapetana Legrada i čitavog Međimurja. Iako je kao magnat mogao sudjelovati u Gornjem domu Ugarskog sabora i tako artikulirati svoje političke stavove, tražio je i druge puteve za političko djelovanje obnašajući još neke dužnosti poput župana Zaladske i Šimeške (Šomođske) županije i hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog bana. Velikom teretu i odgovornosti koje je nosio na leđima pridružila se čast tajnog savjetnika koja mu je omogućavala ulazak u strukture bečkog dvora i davala mogućnost audijencije kod vladara. Iako mu se pružala takva šansa, on se nije opredijelio za dvorsku karijeru već je aktivno djelovao ne samo na terenu nego posebice za svojim pisaćim stolom u Čakovcu. Tamo je upravljao svojim gospodarskim sustavom na ranokapitalističkim osnovama, stvarao važna književna, ali i vojno-politička djela definirajući vlastiti politički koncept koji je proizlazio iz prakse i realnosti društveno-političke situacije u kojoj se nalazio, komunikacije s istomišljenicima, ali i kroz brojna čitanja knjiga iz bogate kućne knjižnice. Iako je isprva pripadao krugu habsburških lojalista, s vremenom se uključio u skupinu političara koji su tražili drugačija rješenja. U toj je grupi vrlo brzo postao vodeća osoba koja je, unutar granica mogućega, promišljala rješenja za Kraljevstvo krune svetoga Stjepana i njegovu reformu u skladu s vremenom i okolnostima. Pri tome je, u nesklonim međunarodnim okolnostima, tražio puteve za budućnost zajedničke države u kojoj bi se ugarski i hrvatski dio razvijali kao ravnopravne cjeline. Djelujući aktivno unutar koordinata habsburškog postvestfalskog okvira, ugarske i hrvatske stvarnosti na granici s Osmanskim Carstvom, vješto se snalazio pokušavajući pronaći rješenja u promjenjivim situacijama, pri čemu ga je prekinula iznenadna smrt prilikom lova. Time je naglo zaustavljen, u naponu snage i kreativnosti, život jedne od najvažnijih osobnosti ugarskog i hrvatskog 17. stoljeća, ako ne i čitavog ranoga novog vijeka.

Prilog – izabrana pisma i dokumenti Nikole VII. Zrinskog pisani između 1642. i 1664. godine[301]

PISMO FERDINANDU III., Čakovec, 14. travnja 1642. [302]

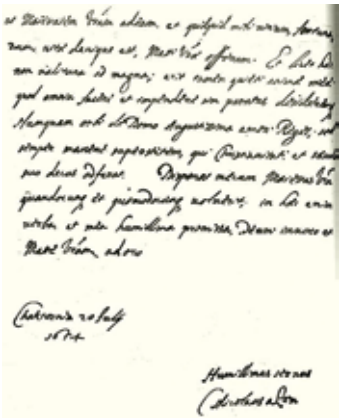

Slika 3. Zadnji dio pisma Nikole Zrinskog kralju Ferdinandu III. iz 1654.

Vaše Presveto Carsko i Kraljevsko Veličanstvo, Milostivi Gospodine! Moju vjernu službu ponizno preporučam milosti Vašem Presvetom Veličanstvu.

Koja je izdaja učinjena od prirodnog neprijatelja kaniške krajine u veljači ove godine, tijekom sadašnjih mirovnih pregovora dao sam jasno do znanja i palatinu i onima povjerenicima koje je Vaše Presveto Veličanstvo na mirovne pregovore odaslalo. Naime, upravo za vrijeme pregovora kaniški su Osmanlije napali selo Križovec na Međimurskom vlastelinstvu, jednog su vojvodu obezglavili, trojicu na smrt izboli, a 15 ljudi odveli sa sobom žive u Kanižu. Pet dana kasnije, jedne noći neočekivano napali su selo Marof kraj Mure, dvojici su odrubili glavu, desetoricu su uhvatili žive i poveli sa sobom.

U istom mjesecu kraj Legrada, neposredno ispod grada, iz kuće na samoj obali Drave preko noći oteli su ženu sa dvojicom sinova. Slično su se 14. ožujka s velikom grupom vojnika pod zastavama pokušali probiti u Međimurje, no stražari našeg vojnog tabora su ih ugledali, zbog toga su skrenuli prema imanju grofa Bánffyja gdje su naišli na nekolicinu hajduka koji nisu ni slutili da im prijeti opasnost, od njih su ulovili dvojicu i poveli sa sobom.

301 Na ovom mjestu objavljujemo 20 izabranih pisama Nikole VII. Zrinskog pisanih između 1642. i 1664. godine. Godine 2003. objavljena su 44 pisma (na hrvatskom jeziku, te prijevodima s latinskog, mađarskog i talijanskog), pisana između 1627. i 1664. godine. Usp. Nikola Zrinski njim samim, prir. Jadranka Damjanov, *Zrinski i Europa*, Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb 2003., 277-345. Postoji još prijevod osam pisama objavljen u knjizi: Darko Varga, *Hrana, kuhinja i blagovanje u doba Zrinskih. Život na zrinskim dvorovima, utvrdama i vlastelinstvima u 16. i 17. stoljeću s knjigama recepata*, Meridijani, Zagreb 2016. Na ovom mjestu donosimo spis o sklapanju saveza između Wesselényija, Nádasdyja i Zrinskog iz rane jeseni 1663., dio argumentacije Nikole Zrinskog u vezi prepirke sa Montecuccolijem oko Novog Zrina iz 1664. i memorandum Nikole Zrinskog caru i kralju Leopoldu iz 1664. u prijevodu Bernadette Blazsetin.

302 Csapodi Csaba–Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós összes művei*, 2, *Levelek*, Szépirodalmi Könyvkiad, Budapest 1958., 25-27. *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, prir. Sándor Bene, Gábor Hausner, Balassi, Budapest 1997., 16-17.

Ali ni s time se nisu zadovoljili, već su svoju razbojničku žeđ utažili tako što iz tvrđave u Kotoribi gdje stanovnicima nisu mogli nauditi, otjerali su stoku.

Iako su, nasuprot svim pravilima, za vrijeme mirovnih pregovora prekršili prekid vatre, uopće se nisu zadovoljili počinjenim zlodjelima, već 4. travnja, nakon sklapanja mira, trinaestorica su neočekivano napali kuću u selu Gibina, u već spomenutom Međimurju, jednog su čovjeka obezglavili, drugog su ostavili sa smrtnom ranom, polumrtvog, trojicu su odveli kao sužnjeve.

Otprilike u isto vrijeme sa polja kraj Legrada uhvatili su i silom odveli dvojicu ljudi koji su tamo drva sjekli ili čuvali stoku, a nešto kasnije također blizu Legrada uhvatili su sina vojvode. Iz dana u dan ovakva djela ostaju neprocesuirana, a narod se boji još gorih, blizu Mure već ni stanovati ne smije, ni čuvati svoje gospodarstvo, već napusti svoju kuću, imanje, zemlje i sklanja se u brda. Doduše ovdje u Međimurju u stražarnicama kraj Mure stražari se najbudnije, no ipak, budući da su one raspoređene dosta daleko jedna od druge, upuštaju se u riskantne radnje te drsko ostvaruju svoje namjere, jer vide da su naši spriječeni strogom zabranom.

Osvetili bismo se, ali budući da nam je Vaše Presveto Veličanstvo zabranilo, moramo bespomoćno podnijeti bijednu štetu. Ako Vašem Presvetom Veličanstvu nije ukazana čast na vrijeme otkloniti ovu nevolju, prema urođenoj mudrosti Božjeg dara, ovo nesretno Međimurje mora izginuti ili se samo suočiti kako god može. Što mi je učiniti u tom pogledu, radujem se milostivoj odluci Vašeg Presvetog Veličanstva. Neka stoga Svemogući Bog sačuva Vaše Veličanstvo, zajedno s Domom gospodara Njegova Veličanstva, uvijek u pobjedi i sreći po cijeloj zemlji.

U Čakovcu, godine gospodnje 1642. dana 14. travnja
Skromni i vjerni sluga Vašeg Presvetog Veličanstva
Comes Nicolaus a Zrin

PISMO JURJU LIPPAYJU, Legrad, [1654.] 2. veljače[303]

Služim Vašoj Svjetlosti i želim od Boga svako dobro.

Vaša Svjetlosti, i ja i moj brat, dovoljno smo razumjeli dobronamjernost i očinski utjecaj (affectió) Vaše Svjetlosti na nas, a prije svega iz pisma kojim mi se obraćate. Njegova milost ipak nije primila uzalud opomenu Vaše Svjetlosti, već je poslala i svoga čovjeka (gore). A budući da i ja želim ići gore, i meni je povjerila njegova milost da učinim svoje. Svi mi nadu polažemo u Vašu Svjetlost. Stoga molim Vašu Svjetlost da obuzdate zlovolju gospodina Majténija do mog dolaska,

303 Csapodi Csaba, Kiadatlan Zrínyi-levelek, (Első közlemény), *Irodalomtörténeti közlemények*, 1962. 66. évf. 5. füzet, 654-655; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 68.

što će biti za dva tjedna, međutim, možda mogu napustiti Međimurje u miru, koje se nalazi u periculu zbog manjka vode. Ako bi moji sluge posjetili Vašu Svjetlost, pružite im patrocinium, pokorno vas molim. Bog čuvao Vašu Svjetlost u dobrom zdravlju mnogo godina.

U Legradu, 2. veljače
Sluga Vašeg Veličanstva do smrti
G Zrini Miklos

PISMO RAIMONDU MONTECUCCOLIJU, Legrad, 19. lipnja 1661.[304]

Vaša Ekscelencijo, grofe! Želio bih vam zahvaliti i ponuditi svoje usluge.

S radošću sam primio pismo Vaše Ekcselencije, zajedno s mandatom Njegovog Veličanstva, tim više, jer znam da vršeći službu Njegovog Veličanstva mogu izraziti i svoju privrženost Vašoj Ekselenciji. Pa ako se nešto dogodi, ja ću vam to odmah dati na znanje i rado ću se dopisivati; ako mi vaša ekselencija želi nešto zapovjediti, potrudit ću se da to učinim učinkovito. Konačno, Bog u sreći neka čuva vašu ekselenciju što je dulje moguće.

U Legradu, 19. lipnja 1661.
Najposvećeniji sluga Vaše Ekscelencije
C Nicolaus a Zrin

PISMO NEPOZNATOJ OSOBI, Martijanec, 28. lipnja 1661.[305]

Vaša Ekselencijo!

Upravo sam dobio vijest da veliki broj Osmanlija iz Požege i drugih mjesta dolazi u Kanižu kako bi me napali na novom mjestu. Ovu vijest javljam vašoj ekselenciji da odmah zatražim što više pomoći, jer ako Osmanlije zauzmu to mjesto, bit će izgubljeni i Siget i Varaždin. Da bih si olakšao savjest, a i zbog dužnosti, pišem vašoj ekselenciji, iako ste u prošlosti i vi stvarali poteškoće u dobivanju pomoći s druge strane Mure: ali ako će kršćanstvo u ovom pitanju biti povrijeđeno, moći ću reći da sam obavijestio vašu ekselenciju.

Zauvijek ću ostati Vaš skromni i odani sluga
Martianez, 28. lipnja 1661.
Nicola di Zerin

304 Péter Tusor, Kiadatlan részletek gróf Zrínyi Miklós levelezéséből, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1996. 100. évf. 5-6. füzet, 723-724; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 115.

305 József László Kovács, Zrínyi-iratok a grazi Landesarchivban, *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. évf. 4. sz., 1998., 17; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 116.

SUCIMA I SENATORIMA GRADA VARAŽDINA, Novi Zrin, 25. srpnja 1661.[306]

Plemenita, izvrsna i pažljiva gospodo, predragi prijatelji i susjedi! Šaljem vam pozdrave i preporučujem se u vašu službu.

Ne sumnjam da Vaše Milosti vrlo dobro znaju koliki je posao koji sam ne samo započeo, već i većim dijelom gotovo dovršio za moju zemlju i za kršćanstvo u cjelini, u kojem se mogu jako ponositi uz dobru volju svojih prijatelja i susjeda. Na isti način, vjerujem da se Vaše Milosti ne odnose prema meni ništa manje dobre volje od ostalih susjeda te nastoje promicati dobro domovine s isto toliko entuzijazma. Stoga, vođen ovim povjerenjem, ljubazno molim Vaše Milosti da ljubazno dodijele vaše kmetove na tjedan dana rada, što želim preporučiti vašim milostima preko svojeg „familijara" i tajnika, Gábora Jurevicsa. Nadam se da se neću razočarati u nadi dobrog susjedstva, koje sam uvijek njegovao s vašim milostima, da će biti dobronamjerni u poslu koji je također vrlo koristan kršćanstvu. I sam ću se revno truditi da svaki put učinkovitije pokažem dobrosusjedstvo. Želim vam dug život.

U Novom Zrinu, 25. srpnja 1661.
Dobronamjeran prijatelj i susjed vaših milosti
Comes Nicolaus a Zrin

JÁNOSU ROTTALU, Legrad, 1 kolovoza 1661. [307]

Excellentissime Domine Comes Frater et Patrone Collendissime!

Dragi moj brate, primio sam s velikom milošću i dužnošću pismo Vaše Milosti koje mi je napisano i koliko mogu služiti Njegovom veličanstvu u županijama, u njemu ću raditi čista srca, a da je na meni, u tome, Bog zna, kao i u svemu, pokazao bi svoju vjernost, no oni koji poznaju moje stanje, mogu dati „relatio" Vašoj milosti o mojoj vrijednosti. Neka me Bog tako poživi, ima deset godina, nisam prodao jedno zrno svog žita, dapače, ne nahranim uvijek svojim kruhom svoje ljude i sebe, kao što sam i ove godine morao kupiti drugdje. Čujem, dragi moj Brate, da moje dobre namjere i moji sadašnji napori s kojima gradim malu utvrdu, imaju drugačije tumačenje na dvoru. Doista, svim srcem tugujem zbog toga, tim više što mi se svo raspoloženje gubi na bilo kakvu inicijativnost, a dobri Bog zna, ne želim ni živjeti tako; ali barem moje dobre razloge, koji bi me poticali na oporavak, nitko ne može dostojno pobuditi (impugnariti), što, evo, „uključio" sam vašoj milosti, a uz to poručio sam i

306 Csapodi Csaba, Kiadatlan Zrínyi-levelek (Második közlemény), *Irodalomtörténeti közlemények*, 1962. 66. évf. 6. füzet, 743; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei,* 120.

307 Ferenc Jenei, Ismeretlen Zrínyi levél Zrínyi-Újvárról, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1968. 72. évf. 6. füzet, 691; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei,* 120-121.

u svim mojim porukama preko gospodina Istvána Vitnyédyja. Molim Vas, vjerujte mi na riječ i čuvajte me u svojoj bratskoj ljubavi u svakom trenutku.

Dat. Legrad 1. Augusti.
Excellentissimae Dominationis Vestrae servitor frater deditissimus verus
C Nic Z

PS. Uključio sam i svoj odgovor lordu princu Porciji, kako je Vaša milost zapovijedila.

IVANU PETHŐ DE GERSE, Novi Zrin, 8. kolovoza 1661.[308]

Spectabili ac Magnifico Domino Joanni Pettheö de Gerse Domino Amico Nobis obs[ervandissimo]

Spectabilis ac Magnifice Domine Amice Nobis obseruan-[dissime] Poklakam uù ouom moiem dobrom y kerschiansztuu hasznouitom delú uszi okolu moi szuszedj z. Tesaki ieszume pomogli, zato prozim dami y V[asa] M[ilost] nekuliko na tiedan dami na pomoch posaliete koiszu Mestrj Liudi, dabi Szekirami dosli, Ouo V[asem] Mil [ostivom] K [nestvu] Peharnik Giőrgia saliem, koi na rechi obilneie hochie V[asoj] M[iosti] pouedatj. In reliquo uù dobrom zdrauiu V[asu] M[ilost] obdersi. Datum in Arce nostra Zrin 8 Augustj 1661

Spectabilis ac Mag[nifi] cae Dominationis Vestrae
Amicus paratissímus C[omes] Nic[olaus] a Zrin[309]

JOHANNU FERDINANDU PORCIJI, Novi Zrin, 24. kolovoza 1661.[310]

Vaša Ekselencijo i Visoki Kneže!

Ne sumnjam da je Vaše Veličanstvo svjesno koliko je ogromno i na mnogo načina zgriješio grof László Liszti, koji je zatočen zbog počinjenih prijestupa, a ti

308 Hermina László, Mária Lebár, Zrínyi Miklós horvát nyelvű levele Gersei Pető Jánoshoz, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984. 88. évf. 5-6. füzet,723; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei,* 121.

309 Časni i veliki Gospodine, predragi moj prijatelju!

Nakon što su mi svi susjedi u okolici pomogli s nadničarima u ovom dobrom i korisnom poslu za kršćanstvo, molim vašu milost da pošalje majstore na pomoć na nekoliko tjedana i da dovezu sjekire sa sobom. Vašoj milosti, grofe gospodine, šaljem Jurja Peharnika, koji će podrobnije izvijestiti vašu milost. In reliquo neka čuva vašu milost u dobrom zdravlju.

U našoj tvrđavi u Zrinu 8. kolovoza 1661.
Odan sluga Vaše Milosti
C Nic a Zrin

310 Péter Tusor, Kiadatlan részletek gróf Zrínyi Miklós levelezéséből, *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1996. 100. évf. 5-6. füzet, 724-725; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei,* 122.

prijestupi, kako se priča, mogu ga dovesti do kazne za nevjeru, tj. gubitak glave i imovine. I premda se ovaj grof László Liszti založio i predao male posjede koje je posjedovao raznim ljudima iznad njihove vrijednosti, a kako bi ove posjede naslijedio, moj rođak na mom dvoru, zakoniti nasljednik, gospodin János Liszti mlađi, obratit će se skromnom molbom Njegovom Presvetom Veličanstvu, našem najmilostivijem gospodaru. Najponiznije ga preporučujem Vašem Veličanstvu i molim da njegov zahtjev bude ljubazno podržan dobrim mišljenjem, da nasljedstvo posjeda i imovine koja se mogla otkupiti za veliku svotu i iznad vrijednosti od Presvetog Veličanstva može dobiti. Nastojat ću svaki put zaslužiti prema njemu pokazanu blagonaklonost Vašeg Veličanstva.

Vašem Veličanstvu želim sve najbolje.

U Novom Zrinu, dana 24. kolovoza 1661.

Najpokorniji sluga Vašeg Veličanstva

C Nic a Zrin

PROTESTANTSKIM ZASTUPNICIMA SABORA, Novi Zrin, 20. svibnja 1662. [311]

Služim vašoj milosti.

Da se, dragi Prijatelji, mogu prepoznati kao onaj koji bi mogao spasiti našu jadnu državu i našu naciju od gore navedene opasnosti, niti bi me Vaše Milosti trebale uzbuditi tako lijepom „adhortatiom", niti bih bio tako dugo zadržan doma svojom kućnom nesposobnošću ni poslovima svojih zlih susjeda, ali u opadanje je „fatum" našeg naroda, Božja ruka je ta koja ga podiže. Ipak, povjerenje (confidentiá) vaših milosti, napisano zbog moje nedoumice, ne želim da se smanjuje, evo, odlazim i da mogu, letio bih, možda neću moći krenuti prije Duhova, znate Vaše Milosti, gdje živim i kako pažljivo (observatió) moj neprijatelj vreba svaku priliku, ali ni to ne bi značilo ništa samo da mogu služiti vašim milostima kao što sve svoje talente i snage tomu designiram, ostajući sluga vaših milosti.

U Novom Zrinu, 20. Maii. A. 1662.

Zrini Miklos

CIANU MONETTI-U, Novi Zrin, 13. kolovoza 1663.[312]

Vaša Svjetlosti

Sa zanimajem čekam da doktor Mecyer odlazi iz Osmanskog Carstva, hoće

311 *Zrínyi Miklós összes művei*, 2, Levelek, 312-313; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 126.

312 *Zrínyi Miklós összes művei*, 2, Levelek, 333; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 141-142.

li navesti bilo kakav izgovor protiv mene ili moje tvrđave? Molim Vašu Svjetlost da me o svemu obavijesti i odnese ovo priloženo pismo princu Porciji. Nemojte se iznenaditi što rijetko pišem; toliko sam zauzet u krajiškom području da ni sat vremena mira nemam. Ostajem Vaš

Novi Zrin, 13. kolovoza
Nic di Zrin

LEOPOLDU I., Legrad, 28. studenoga 1663.[313]

Sveto Carsko i Kraljevsko Veličanstvo, Najmilostiviji Gospodine!

Božje milosrđe jučer nije samo čudesno spasilo mene i susjedne pokrajine iz ruku Turaka, već nas je i osvetilo. Naime, Osmanlije i Tatari pojavili su se s ogromnom vojskom nad Kotoribom, ali ne potajno, nego otvoreno, čak usred bijela dana, opremljeni pontonskim mostom i svim ostalim potrebnim stvarima. Dvije tisuće Tatara poslano je naprijed koji su počeli graditi most za ostatak vojske. One malobrojne snage kojima raspolažem rasporedio sam na prikladna mjesta uz Muru te sam ujutro krenuo u izviđanje u pratnji tristo konjanika. Odjednom je iz jedne stražarnice pucnjem iz malog mužara bila signalizirana pojava neprijatelja. Požurio sam tamo, ali sam uočio da je već prešlo rijeku tih dvije tisuće ljudi, koji su me isto tako primijetili. Razmatrajući koliko nam je situacija očajna, ja pa i cijelo Međimurje, nisam našao nikakvu nadu i spas osim što ne mariti mnogo za nadu, a budući da se više nisam mogao vratiti, ostalo mi je samo nadahnuti svoje vojnike i napasti neprijatelja. A Bog je pokazao da vodi brigu o kršćanima: oduzeo je snagu i hrabrost neprijatelju. Jer nakon što su prvi put ispalili strijele - gotovo su nas prekrili njima - toliko ih je obuzeo strah da su počeli bježati prema Muri, a suočivši se s Tatarima iz suprotnog pravca u općem metežu niti su mogli plivati, niti bježati, nisu se mogli ni obraniti. Dobar dio rijeke bio je gotovo prekriven konjima i ljudima, toliko da se voda jedva vidjela. Ni ja nisam propustio priliku, već sam ih žestoko potjerao i naredio svojima da ih žive ne hvataju. Iako je mala skupina Tatara koji su bili nagomilani u rijeku uspjela pobjeći, ostale je djelomično progutao vrtlog, ostali su „zasuti" našim kopljima, našli smrt u rijeci. Oko tisuću konja spašeno je iz vode, zajedno s preostalim, uz nekoliko iznimaka uginutim, njihovim vlasnicicima. Njih je sreća spasila. Ali njihov vođa, koji im je zapovijedao, nije bio nimalo prestravljen pogibijom svojih vojnika, već je poslao po pješaštvo koje se nalazilo nedaleko. No dok su oni stigli, tristo mojih pješaka požurilo je tamo i na moju zapovijed donijelo i dva mala topa. S ovima sam se branio dok su se moji ostali vojnici okupljali sa svih strana, pa smo se jučer borili cijeli dan i sinoć, s puškama i

313 *Zrínyi Miklós összes művei*, 2, Levelek, 337-339; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 142-144.

topovima, sve dok konačno, pred zoru, beznadni vođa nije pobjesnio, škrgućući zubima i zaklevši se na osvetu, ali se na kraju povukao u tišini. Zasigurno će taj jučerašnji dan ostati nezaboravan za mene i cijeli ovaj kraj. Ne mogu znati što me čeka ubuduće, jer se neprijatelj utaborio oko Kaniže i razbija glavu da ne ode prije no što ponovo iskuša sreću. Kolika je ta vojska i tko je vođa, Vašem Veličanstvu ne mogu zasigurno potvrditi. Budući da svojima nisam dopustio da uzmu zarobljenike, nemam drugih saznanja o njima osim glasina koje sami šire o sebi kako bi nas doveli u zabludu, da ih tobože ima četrdeset tisuća, Turaka i Tatara, na čelu s Alijem, varadskim pašom. Koliko sam ih mogao vidjeti iz veće daljine, s druge strane rijeke, njihov broj procjenjujem na nešto više od deset tisuća. Njihova je namjera jasna, oni su sami otvoreno govorili o tome prije nego što su došli ovamo: Tatari i Osmanlije koji su kod Komároma pretrpjeli manji poraz od mene sada se žele osvetiti i uništiti cijelo Međimurje, pa otići do Štajerske sve do Graza, prijeći tamošnju Muru te preko imanja grofa Batthyányja i krajiških krajeva vratiti se kući.

O tome izvješćujem Vaše Veličanstvo i dajem vam informacije koliko god mogu te u ime Božje ljubavi molim Vaše Veličanstvo da se udostoji pronaći način kako bismo na vrijeme nabavili topovske kugle i drugu potrebnu opremu, te nešto vojske, jer bez njih ne samo moj „otok" već i susjedne pokrajine neizbježno propadaju.

Neka Bog čuva Vaše Veličanstvo još dugo u dobrom zdravlju.
U Legradu, 28. studenoga 1663.
Skromni i vječno vjerni sluga Vašeg Presvetog Veličanstva

LEOPOLDU I., Vojni logor u Kaniži, 10. veljače 1664.[314]

Sveto Carsko Veličanstvo!

Po dolasku mog brata, Vaše Carsko Veličanstvo primit će u ovom pismu kratak izvještaj o tome što su Njegove slavne vojske učinile nakon mog odlaska iz Čakovca. Nakon što sam razbio neprijatelja na rijeci Muri, upao sam na njegov teritorij, ujedinjen i nadopunjen s Esterházyjevim vojnim ljudima i mnogim vojnicima koji su se dobrovoljno sjatili pod zastave Vašeg Veličanstva u nekoliko dana pretvorio sam nekoliko velikih mjesta u odanost Vašem Veličanstvu, uključujući jaku Brežnicu (Berzence) i važni Siget. Zatim sam krenuo rušiti osječku tvrđavu gdje sam izgubio mnoge hrabre ratnike Vašeg Veličanstva, ali hvala Bogu ispunio sam svoju namjeru, zajedno sa tvrđavom uništio sam i četrnaest

314 Sándor Bene, Zrínyi-levelek 1664-ből, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1992. 96. évf. 2. füzet, 230; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 147.

tisuća neprijateljskih vojnika koji su ju branili. Nakon što sam trupama dao kratak odmor, gotovo bez otpora preuzeo sam u svoje vlasništvo sva mala mjesta oko Kaniže, ne bez imalo namjere da i ovu tvrđavu prisilim na poslušnost Vašemu Veličanstvu koga sada molim da se zauzme za mjere koje će moj brat, grof Petar podastrijeti. A ako mi surovo godišnje doba neće omesti planove, a „borba za pravu stvar" i nebo će mi biti od pomoći, nadam se da će Vaše Veličanstvo čuti i o „većim stvarima" u vezi s vojskom kojoj zapovijeda.

Vaš vječni sluga i podanik
Nicolo Co di Sdrino
Iz logora pod Kanižom, 10. veljače 1664.

PETRU PETRETIĆU. Čakovec, 28. ožujka 1664.[315]

Plemeniti i časni Gospodine, moj poštovani Oče u Kristu!

Upravo u ovaj čas stigao je vojni inženjer koji mi je uručio naredbu Njegovog Veličanstva da započnem opsadu Kaniže u sljedećih nekoliko dana. Iako je za mene izuzetno težak i opterećuje me, ovaj gotovo nerješiv i vrlo velik zadatak prihvaćam - prvenstveno zbog časti i na slavu dobrom velikom Gospodinu Bogu, zbog odanosti Njegovom Veličanstvu i na kraju radi opstanka domovine. Tako do 7. travnja idućeg mjeseca bit ćemo tamo iz Novog Zrina sa svim snagama koje imamo na raspolaganju i okupimo u regiji, a već sljedećeg dana (ako Bog da) započet ćemo opsadu Kaniže. Drage volje bih bio prihvatio da sam imao više vremena za proglašenje zasjedanja zemaljskog sabora, no budući da nemam vremena za proglašenje predajem Vašoj Ekscelenciji punu moć proglašenja, kad se to bude činilo prikladnim proglasite to u slobodnom kraljevskom gradu Varaždinu kako se ne bi činilo da ova zemlja ne čini ništa, štoviše izađe ususret ovom pothvatu s izvanrednim porezima i žitom koje je ova zemlja do sada nesumnjivo osigurala i prikupila. Ne dvojim da postoje mnoge druge stvari o kojima se može raspravljati pismom, budući da Varaždin nije daleko od Kaniže. Neka Vaša Ekscelencijo također bude ljubazna da mi napiše sve o odlukama koje se donesu na tom zasjedanju Želim Vam dug život u sreći

U Čakovcu, 28. ožujka 1664.
Najodaniji sin Vaše Ekscelencije
Comes Nicolaus a Zrin

315 Csapodi Csaba, Kiadatlan Zrínyi-levelek (Második közlemény), 752; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 150-151.

WOLFGANGU JULIUSU HOHENLOHEU(?), Čakovec, 22. travnja 1664[316].

Milostivi grofe, Prepoštovani zaštitniče!

Zahvaljujem Vašoj Ekscelenciji na vrlo prijateljskim pozdravima i stalnom pijetetu prema meni. Ja, međutim, što svojom voljom, što zbog velike pažnje koju mi posvećujeVaša Ekscelencija, svjedočim, da sam i dalje Vaš najvjerniji sluga. Ovo mi nalaže i moj najmilostiviji gospodar, car i glasač iz Maizna (?Mainz), moj veliki gospodar i zaštitnik. Stoga molim Vašu Ekscelenciju, osim što zadrži svoju dobroćudnu pobožnost prema meni, da me učini i prikladnim i vrijednim Vaših zapovijedi.

Što se pak tiče napredovanja Vaše vojske, napisao sam vijećnicima u Grazu da se oni kraj Mure trebaju povlačiti preko Sigeta, a oni kraj Drave da ju prelaze i prođu kroz Slavoniju. Ponizno molim Vašu Ekscelenciju da čvrsto vjeruje da su uvjeti preko Drave bolji i da će pronaći ceste (način) dok ovdje, osim dva ili tri sela – koja su već uništena i porušena - neće naći ništa, kao što to Vaša Ekscelencija i sam zna; da mi napiše Vaša Ekscelencijo koji bi dan povjerenici trebali čekati na Muri. Ako imam sijena, možda pet velikih stogova u Kotoribi, Bože sačuvaj da prodam Vašoj Ekscelenciji. Dio toga Vam vrlo rado ustupim, ali ostalo sam obećao za topničke konje i drugim pukovnijama. No u susjednim selima oko Kaniže možete pronaći još sijena sve dok je osiguran „dobar red". Ja zacijelo neću propustiti ništa da učinim za Vašu Ekscelenciju, čak i da moram „služiti svojom krvlju".

Sljedeći petak ću dati promotriti dio Kaniže, ili ću ju sam promotriti. Trebat će nam naime dvije ceste do tog mjesta.

Nemam nikakvih pouzdanih vijesti; priča se da je osječki most dovršen i da je nekoliko konjičkih odreda prešlo, ali mislim da će oni tamo ostati samo radi zaštite mosta, a za most se kaže da je napravljen od pruća koja će se nesumnjivo raspršiti ako dođe do poplave.

Moja žena, zajedno sa zaručnicom Vaše Ekscelencije, beskrajno je zahvalna na daru, pozdravima i blagonaklonosti, ali zaručnici (Vaše Ekscelencije) više se sviđa vlastiti portret. Neka Bog sačuva Vašu Ekscelenciju na dobrobit kršćanstva i Ugarske, kako se tome svi mi nadamo. Ostajem najodaniji i najvjerniji sluga Vaše Ekscelencije.

Čakovec, 22. travnja 1664.

Ponizno Vas molim da naredite da puk u Sigetu i u Slavoniji ostane neozlijeđen kako bih još više mogao služiti Vašoj Ekscelenciji.

316 *Zrínyi Miklós összes művei*, 2, Levelek, 753-754; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 154-155.

LEOPOLDU I., Logor u Kaniži, 9. svibnja 1664.[317]

Sveto Carsko Veličanstvo!

Poslušajući upute Vašeg Veličanstva 28. prošlog mjeseca stavio sam pod opsadu Kanižu, ali toliko inertno i s takvim nedostacima da sam u očima svijeta mogao izgledati više kao kockar nego vojnik, kad ne bi znao da me sveti Gospodin Bog i „borba za pravu stvar" mogu prisiliti i na poduzimanje većih pothvata. Imao sam poteškoće s time da carske pomoćne postrojbe rasporedim na borbeni položaj koji je izoliran od vojske Vašeg Veličanstva, ali na kraju sam uvjerio njihove zapovjednike da slijede moje zamisli. Tako smo prvog dana tekućeg mjeseca napredovali do jaraka; u jednom su bili uspješni mađarski dobrovoljci, u drugom Nijemci, iako smo imali neke gubitke jer su Osmanlije danonoćno, bez prekida pucali iz topova, ali samo na kratki domet i kamenim kuglama - iz čega smo zaključili da neprijateljski zapovjednici olovo čuvaju za konačni napad. Trećeg dana počeo sam upotrebljavati bombe i granate koje ničemu nisu koristile, budući da ih je izradio loš majstor, već su eksplodirale su u zraku. Izgubivši strpljenje zbog kašnjenja grof Hohenlohe pokušao je viteškom hrabrošću napredovati s opsadnim bitnicama, a grof Strozzi nije izbjegavao nijednu opasnost da zauzme vanjski rov.

U međuvremenu je u logor stiglo izvješće naših špijuna o velikom broju Osmanlija koji su bili okupljeni oko Sigeta i željeli su poslati pomoć u Kanižu. Na to je grof Hohenlohe koji je bio utaboren na tom dijelu, zanemarujući potrebne mjere opreza, krenuo sa svojih tri tisuće ljudi ususret neprijatelju da se sudari s njim. Ali kad ih je izdaleka ugledao i smatrao da ih je tri puta više nego što mu je javljeno, odmah me dao pozvati u pomoć koji sam s pet tisuća konjanika Vašeg Veličanstva žurno pohitao prema neprijatelju i stekao plijen. Ujutro dana 6. dovršen je divovski prokop te sam potom imao sreću pogoditi sličnu neprijateljsku bateriju te je grof Strozzi tako prodro u jarak i zauzeo jedan od bastiona. Dana 7. uputio sam im Poziv, ali neprijatelj je odgovorio da se želi braniti do posljednje kapi krvi. Tako sam dana 8. postavio još dvije baterije, ispalio više od tristo hitaca preko dana i noći, dok su grofovi Strozzi i Hohenlohe koristeći se kartom prešli močvaru i vodeni jarak dubok jedan i pol koplja te riskirajući vlastite živote „slavno" zauzeli stari grad. Sada se spremamo napasti topovske rovove citadele, no iako će neprijatelj uložiti sve napore da ga obrani, ipak se nadamo da će Vaše Carsko Veličanstvo uskoro dobiti vijest o padu tvrđave. Naša vojska trenutno se sastoji od trideset tisuća ratnika, čiju hrabrost Vaše Veličanstvo može smatrati zalogom daljnjih osvajanja. I s time, moleći Vas da svaki dan

317 Sándor Bene, Zrínyi-levelek 1664-ből, 240; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 155-156.

šaljete pomoć, Njegovog se Veličanstva prisjeća njegov najskromniji i najvjerniji sluga i podanik

Nicoló Co di Sdrino
Iz logora pod Kanižom, 9. svibnja 1664.

LEOPOLDU I., Logor pod Novim Zrinom, 27. lipnja 1664.[318]

Iako pismo Vašeg Veličanstva uvijek primam s najvećim poštovanjem, nikada me nije tješilo Njegovo posljednje najmilostivije pismo u kojemu se udostojio pružiti nesumnjivu nadu da će grof Montecuccoli donijeti snažnu pomoć Vašeg Veličanstva u ovoj sadašnjoj potrebi te će hrabro napasti i odbiti neprijatelja. No, dok se nadam, radujem i jedva čekam da započnemo naše vojne operacije s nekom zapaženom akcijom, kasno shvaćam da ih ovdje ne zanima ništa manje nego pokušati učiniti nešto značajno neprijatelju, kao što su i proteklih godina, nastoje očuvati i zaštititi vojsku. Tako, Milostivi Gospodine, neće se izgubiti samo čast oružja Vašeg Veličanstva, već jedna utvrda za drugom, i nedvojbeno će ih slijediti pokrajine i zemlje. Stoga me mnoge stvari tjeraju da neskriveno otkrijem naše poslove pred Vašim Veličanstvom, ali tjera me na to i ljubav prema službi i vjernost prema Vašem Veličanstvu. Jer siguran sam da oružje Vašeg Veličanstva nikada ne može biti slavno ili pobjedničko ako se stalno bori na ovaj način. Kako biste i odavde doznali što iskustvo iz prethodnih godina u potpunosti potvrđuje, ukratko pišem Vašem Veličanstvu. Nakon što je veliki vezir svom snagom napao moju novu tvrđavu, ja sam ju, uz malu snagu Vašeg Veličanstva koja mi je ovdje bila na raspolaganju, savršeno obranio, a i sada bih ju obranio. Da mi je na srcu ležala samo obrana tvrđave i Mure, nikada ne bih poželio dolazak ni grofa Montecuccolija ni njegove vojske: dvije ili tri pukovnije njegove vojske bile bi dovoljne da olakšaju moj zadatak. Međutim, svakako sam se nadao da barem nećemo biti potpuno protjerani odavde, štoviše, kako je preostali dio vojske Vašeg Veličanstva rastao, nisam prestao da danonoćno tražim od grofa Montecuccolija da ubrza svoje putovanje. On je napokon stigao ranije od vojske, no u svoje vrijeme sve potrebito bilo je tu, a mi već imamo toliko ugarskih i „njemačkih" trupa da smo se mogli sukobiti s neprijateljem ne samo prisiljeni nuždom, već i „na dobar način". Imamo dvadesetak tisuća mađarskih i hrvatskih, i isto toliko njemačkih vojnika, a s tim brojem, čak i ako ne nadmašimo moć neprijatelja, jednaki smo joj. Ali namjera da bi pokušao nešto protiv neprijatelja ili da sada pokušam od sve te sile toliko je udaljena da ne možemo

318 Csapodi Csaba, Kiadatlan Zrínyi-levelek (Második közlemény), 754-755; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 159-162.

poduzeti ni najmanji proboj iz tvrđave. Na to se neprijatelj toliko osokolio da je, držeći kršćansku vojsku na vidiku, svojim napadima prišao opkopu same tvrđave. A ako mu mi ne pružimo pomoć, ona bi bez sumnje pred očima cijele ove vojske u roku od nekoliko dana zauzela utvrdu. Zašto naša vojska ne čini ništa ne vidim razloga u drugom nego u tome što govore generali, naime da treba pričekati da stigne cijela vojska i pomoćne trupe kneza iz Badena kako bismo potom svom snagom ušli u borbu s neprijateljem. Koliko god se ti argumenti činili uvjerljivima, oni predstavljaju ozbiljnu opasnost, jer znamo da vojska Osmanlija, doduše samo s malim postrojbama, raste iz dana u dan, a također je izvjesno da će se u roku od dva tjedna pojaviti još dvije paše. Naša vojska, međutim, gubi na „vrijednosti" ne samo (pasivnošću) nečinjenjem, već se i zbog bolesti smanjuje neviđenom brzinom, a potpuno je uništava i nestašica hrane. Osim toga, mađarski i hrvatski vojnici, koji nikada nisu primali plaću, nisu mogli ostati ovdje više od osam dana jer su sa sobom donijeli samo kruh; do sada sam im, što sam imao, sve podijelio. Zaista kažem, Milostivi Gospodine, broj i entuzijazam vojske smanjuje se svakim satom, dok se neprijatelj povećava istom količinom, pa čak i višom. Niti ja ne planiram staviti na kocku sve pokušajući riješiti borbu jednim općim napadom; već se oslanjam više na proboje iz tvrđave i napade na logor iz raznih smjerova: ovima, iako se neprijatelja ne može potpuno zbuniti, možemo ga držati podalje barem na toliko vremena da bismo tvrđavu koja nam je najvažnija, očuvali do dolaska ostatka vojske. Ali generale nisam mogao uvjeriti ni u što i nikada se ništa nije ni dogodilo. Ja sam s ovo malo Mađara koji su na početku bili sa mnom, dva puta uspješno napao: u oba navrata pogubljeno je nekoliko stotina Osmanlija, a jednom smo donijeli i jednu pašinu zastavu. Sutra ću poslati brata da pokuša nešto s Mađarima, Hrvatima i par stotina Nijemaca koje sam teško uspio dobiti. Ali Vaše Veličanstvo treba znati, a ne suditi prema praznim i klimavim tvrdnjama mojih suparnika: kao što smo vidjeli iz izvještaja svih bjegunaca, neprijatelj ima nešto više od trideset tisuća vojnika. I nešto prestižniji zatvorenici, koji dobro poznavaju turske „stvari", prisiljeni su to priznati. A ako bi se u sve to moglo posumnjati, barem kopija bilješke koju mi je jučer poslao izaslanik Vašeg Veličanstva preko jednog od mojih najvjernijih ljudi podržava ono što govorim. A tu nama „ništa ne vrijedi ništa", oni više vjeruju u beskorisno brbljanje bjegunca koji kaže da vojska broji sto tisuća ljudi, nego u moje najtemeljnije izjave. Time će i hrabrost vojnika splasnuti, pa će se s pravom požaliti Vašem Veličanstvu da ne pokušavamo učiniti ništa dobro. Milostivi Gospodine! Ponizno Vas molim da se udostojite ukazati mi čast razmotrivši što sve moram pretrpjeti i od nedisciplinirani vojnika naše vojske. Nikakva okrutnost bilo kojeg neprijatelja, čak ni ludi bijes Tatara, nije se

mogla mjeriti s onim što je prisiljen pretrpjeti sada ovaj nesretni Siget koji sam svojim silnim znojem i krvlju branio četrdeset godina od tolikih neprijatelja. Rušenje nije ostavilo netaknutom nijednu crkvu; nijedna (stvorena) duša nije ostala u selima, sva je nezrela pšenica poženjena pa se nije mogla upotrijebiti ni za prehranu vojnih konja. Neću govoriti o ubojstvima i drugim zlodjelima kako ne bih uvrijedio Vaše Veličanstvo. Ali ipak: prisiljen sam stajati skrštenih ruku, bez ikakve nade da mi se od generala pruža bilo kakva nada za „lijek" (rješenje), dapače, moram otvoreno reći Vašem Veličanstvu, svi ti činovi najjasnije svjedoče o zlonamjernosti grofa Montecuccolija prema meni. Bog mi je svjedokom da bi sve ovo mene diralo kao „najmanji dim", ne bi me vrijeđalo kad bih znao ili se nadao da će Vaše Veličanstvo imati koristi od toga, no od toga ga dijeli cijeli svijet. Priznajem da zlonamjerni čin još me nikad nije toliko pritiskao. Neka se Vaše Veličanstvo udostoji razmisliti, hoću li imati načina da se na bilo koji način zaštitim ili da živim dalje nakon svega ovoga? Ipak, neka je slava blagoslovljenom Bogu za sve što podnosim. Vašem Veličanstvu želim puno uspjeha i sreće.

U logoru u Novom Zrinu, 27. lipnja 1664.

DVORSKOM RATNOM VIJEĆU U GRAZU. Čakovec, 30. lipnja 1664.[319]

Ono što niti jedan povjesničar još nije zabilježio, a potpuno je nečuveno, pišem Vašim Ekscelencijama s velikom boli u duši da je moju novu tvrđavu, potpuno netaknutu, ne razrušenu topovima ili podminiranu, jutros pred očima naše brojnije vojske, svega mačevima u rukama zaposjeli su i okupirali Osmanlije. Ovo je, dakle, ta dugo očekivana pomoć kojoj smo se nadali! Grof Montecuccoli nam nikada nije dopustio da se latimo mača u obranu ove tvrđave. To me natjeralo da s poštom požurim Njegovom Visočanstvu, ali mađarska gospoda i sam gospodin Montecuccoli danas su me opet molili da se vratim. Dok ja ovdje tratim vrijeme uzalud i razmišljam o povratku, stiže tužna vijest o okupaciji tvrđave. Neka Vaše Ekselencije djeluju brzo i dokažu Njegovom Visočanstvu da nema toliko velike vojske na svijetu koja bi izgubila više tvrđava i zemalja ako bi se uvijek ovako borila. Odavde ću se vratiti u logor koji je navodno prilično u šoku i zaštitit ću prijelaz na Mura (čak i ako ću morati ostati sam) i neću uzmicati do svoje posljednje kapi krvi jer je sada vrijeme i tu je mjesto gdje svim građanima zemlje treba umrijeti. Više o budućnosti neći pisati ništa, neka se sami pobrinu za sve. Neka Bog Vaše Ekscelencije poživi u sreći.

Čakovec, 30. lipnja 1664.

319 *Zrínyi Miklós összes művei*, 2, Levelek, 359; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 162.

Gospodin Wassenhoven će Vašim Ekscelencijama više govoriti (usmeno). Ne mogu više napisati od boli. Ima već vijesti i o opsadi Sárvára, ali to još nije sigurno.

PISMO ZA PIERRE DE BONSY-A (?), Beč, 26.srpnja 1664. [320]

Vaša Svjetlosti i Vaša Ekscelencijo!

Pismo Vaše Ekscelencije primio sam vrlo kasno, ali ne toliko da ga mogu zanemariti. Moje razne preokupacije oko zaštite tvrđave uzrokovale su kašnjenje - iako su bile neučinkovite, jer su ju moji zlonamjerni zavidnici toliko htjeli upropastiti da nikada nisu pružili ni najmanju pomoć vojskom koja je bila stacionirana u blizini. Međutim, sada sam ovdje u Beču kod Njegovog Carskog Veličanstva zbog nedavnih događaja i nadam se da ću uskoro moći otići odavde pod boljim uvjetima nego prije. Sve što dajem na znanje Vašoj Ekscelenciji je to da u svakoj situaciji i gdje god da sam, uvijek želim biti počašćen vašim zapovijedima (koje sada jako tražim), kako bih dokazao koliko želim zauvijek ostati onaj koji i sada preporučuje sebe Vašoj Ekselenciji.

Beč, 26. srpnja 1664.

Svojeručno:

Molim se dobroti Vaše Ekscelencije da, nakon što je zapečaćeno, preda moje skromno pismo najkršćanskijem kraljevskom veličanstvu. Ako mi od sada Bog više sreće da (a to bi bilo dovoljno da se mogu zaštititi od zavisti), neću propustiti češće pisati Vašoj Ekscelenciji, kao što sam obećavao u drugim prilikama, i željno iščekujem Vaše naredbe.

Odani i vjeran sluga Vaše Ekscelencije
Nicolo di Zrin

PISMO ZA PIERRE DE BONSYJA (?), Beč, 10. kolovoza 1664. [321]

Vaša Svjetlosti i Vaša Ekscelencijo!

Ne stiže pismo Vaše Ekscelencije što me ohrabruje da dvostruko opterećujem Vas te pošaljem kopiju i njegovom najkršćanskijem veličanstvu koju - molim Vas - da mu ju proslijedite. Vrlo mi je draga ova prigoda da izrazim svoju radost, ne samo u svoje već i u ime cijelog kršćanstva, zbog neviđenog herojstva koje su kraljevske trupe iskazale posljednji put kada su, prkoseći gotovo nemogućemu,

320 Éva Mária Bodó, Zrínyi Miklós két levele és két levél Zrínyiről, *Zrínyi-dolgozatok*, 1989., 187-188¸ *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 164.

321 Éva Mária Bodó, Zrínyi Miklós két levele és két levél Zrínyiről, 189; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 164.

pobijedile, baš na vrijeme, uglavnom time da su sami hrabro ustrajali i onda kada se značajan dio vojske počeo povlačiti, te su svojim primjerom ulijevali hrabrost onima koji su zbog malaksalosti srca krenuli u neuredan i opasan bijeg. Unatoč svoj svojoj volji, još uvijek sam na Dvoru, iako ne mogu sagledati sve razloge, jer oni su zasigurno „previsoki" i tajanstveni, ali ako se dogodi nešto novo, neću propustiti javiti Vašoj Ekscelenciji s ciljem da preko svojih naredaba, nalazim li se u bilo kojoj situaciji, zauvijek vrši bezuvjetnu moć, koju ima, nada mnom, budući da sam Vašim dužnikom zbog svih nenadmašnih milosti koje mi je podarilo veličanstvo najkršćanskijeg kralja. Kako bih mu pokazao svoju poslušnost, ne preostaje mi ništa drugo nego neprestano tražiti od Svevišnjega da ga sačuva još dugo na dobrobit cijelog kršćanstva.

PISMO NIKOLI GUSIĆU (GUZIĆU), Novi Zrin, [1661–1664][322]

Vaša Svjetlosti!

Gospodine Kapetane, nisam se mogao suzdržati radi pisma i ugovora za Vaše Svjetlosti, jer je to vrlo čudno pismo, ali to ne znači ništa spram onome što sam obećao Vašoj Svjetlosti, što god odlučite, pridržavat ću se toga, ali ne mogu ići sutra u Čakovec, no doći ću u subotu u ranim satima. Neka Bog čuva Vašu Svjetlosti u zdravlju.

Dodatak I: Pismo o sklapanju saveza između Wesselényija, Nádasdyja i Zrinskog [rana jesen 1663.][323]

Mi, grof Ferenc Vesseléni iz Hadada, palatin Ugarske, grof Ferenc Nádasdi iz Fogarasfölda, zemaljski sudac i hrvatski ban grof Nikola Zrinski. Uvidjevši da bi stanje i dobrobit Ugarske i ugarske nacije moglo biti u takvoj opasnosti da ako mi, koji smo prvi stupovi zemlje, na neki slobodan način ovome ne stanemo na kraj, dovest će do krajnjeg propadanja sudbe pod nebom tako nam poznate i cijenjene nacije. I premda se nitko, tko zna razloge, ne može čuditi smanjenju naše zemlje „u granicama", niti smanjenju naše nacije, jer je više od dvjesto godina ugarske nacija štitila nekoliko kršćanskih zemalja, svojim prsima, poput

322 *Gábor Kiss Farkas, Zrínyi-levelek és dokumentumok, Irodalomismeret*, 1-2, Budapest 1997., 89-98; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 168.

323 Starija historiografija, primjerice Ferdo Šišić, u tekstu Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, objavljenom u: *Posljedni Zrinski i Frankopani*, Zagreb s. a., 41, je umjesto Nikole VII. Zrinskog stavljalao kao potpisnika Petra Zrinskog i dataciju u 19. prosinca 1666., no kasnija su istraživanja utvrdila da se radilo o Nikoli Zrinskom te da je sporazum nastao u jesen 1663. Ágnes R. Várkonyi, Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban, *Történelmi Szemle*, 3, 1984., 342-344; *Zrínyi Miklós* Válogatott levelei, 199-200.

štita, zapriječivši prodor poganske sile koja kani pokoriti cijeli svijet, neprestano se boreći s njim, svaki dan prolijevajući svoju krv, boreći se često pasivnim promatranjem drugih, koji ili se često drže podalje, ili promatraju izdaleka, ili nam pomažu „na našu opasnost", toliko pod pritiskom, kako od očitog neprijatelja, kako per indirectum, ali s jasnom nakanom onih od kojih smo trebali dobiti zaštitu. Ipak, kako bismo ovu preostalu naciju zadržali u kršćanstvu i njegovu rodu te državu održali unutar ovih uskih granica, vidjeli smo potrebu da se nas trojica obvežemo na to, kako bi ova plemenita stvar mogla ostati u tajnosti, „čvrste dobre namjere" mogu se bolje odvijati, stoga se assecurámo na riječ (parole), pod prijetnjom da naša vjera, pa čak ni duša neće biti spašena, da ovo naše djelo i obvezu ni pred kim, ni pod koji način otkriti nećemo, čak i imena onih koji o tome imaju bilo kakvo znanje, držat ćemo u tajnosti.

Drugo. Pod tom obvezom (obligatio), te za dobrobit, opstanak i napredak Ugarske i naše nacije nešto izmisliti možemo (svojim umovima) što bi se učiniti moglo, te sve to marljivo i učinimo, a ako bi se to moralo učiniti obraćanjem drugima, effectuiramo, ne vidjevši, u toj našoj propasti ne očekujući da nam bilo tko pruža malo nade za naš napredak, ili barem za naš opstanak u tom „statusu".

Treće. Da u svemu tome ne radimo ništa bez znanja drugih, nego započinjemo jednakom voljom i „usuglašeni umom" te neprestano radimo na tome. Štoviše, budući da je ishod svega neizvjestan, ako bismo iz ovog razloga, svi mi ili bilo tko od nas, ili čak i oni koji od bilo koga znaju za našu „volju" po ovom pitanju, nikoga ne isključujući, bili progonjeni (persecutió), pripadamo sub praevio obligamine, na sve načine, svim našim „sposobnostima" priskočiti mu u pomoć da se izvuče iz „meteža".

Dali smo jedni drugima svojim vlastitim potpisom i pod svojim pečatima ova pisma, da, često ih imajući pred očima, povredom („violiranjem") naše „stvari" i naših obveza svoju dušu ne osudimo na vječno prokletstvo, ni „prema načinu" ovog svijeta ne oštetimo ili izgubimo svoju čast.

Dodatak II: Odgovor Nikole Zrinskog kao dio rasprave s Montecuccolijem oko Novog Zrina iz 1664. [lipnja 1664.][324]

Zrinski ovako odgovori:

Države i njihove granice oni ne štite s rukama na bokovima, niti dopuštajući da moralno uništena vojska utone u tromost. Ne postavljaju se vojske da bi bezuspješno živjele od blaga i prihoda vladara, niti da beskorisno troše kruh i vojničku

324 Maurizio conte Nitri, *Ragguaglio Dell' ultime guerre Di Transilvania, Et Ungaria, Tra L'Imperatore Leopoldo I., il Gran Signore de Turchi Ehmet IV., Giorgio Rakozi, & altri successivi Principi di Transilvania*, Valvasense, Venetia 1666., 140-141; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 212-213.

Slika 4. Odgovor Nikole Zrinskog kao dio rasprave s Montecuccolijem oko Novog Zrina 1664.

plaću, već da se bore kako to okolnosti i potrebe iziskuju. Ranije on nije dobrovoljno izbjegavao sukob s neprijateljem pod Kanižom, pa je inzistirao čak da se opsada ne prekine i da se svi napadi Osmanlija čekaju bez straha. Ostali zapovjednici uvijek su odgađali akciju, čekajući da stigne pojačanje. No, sada više ne treba oklijevati: neprijateljska vojska ukupno ne broji više od trideset tisuća ljudi, dok je njihova vlastita vojska mnogo veća, iskusnija, disciplinirania i naviknutija na borbu. I sam je sa svojom malom vojskom više puta potjerao značajne osmanske vojske - pa zbog gore navedenog pobjeda se sada može uzeti zdravo za gotovo. Sve u svemu, odgađanje bitke u nadi da će stići pojačanje znači beskrajno odugovlačenje vremena i iščekivanje vlastite propasti, jer neprijatelj raste na sličan način, zapravo, vrijeme ide njemu na ruku kako bi postao jači i još čvršći.

Dodatak III: Memorandum caru i kralju Leopoldu, Beč, 17. srpnja 1664.[325]

Upravo sam krenuo na put kada sam primio pismo Vašeg Milostivog Veličanstva datirano 3. srpnja ovog mjeseca. Prema tome, (V.V.) saznalo je da sam napustio logor i otišao u Čakovec, a zatim je milostivo zapovjedilo i naredilo da, budući da nam predstoji ujedinjenje pomoćnih postrojbi pod zapovjedništvom grofa Badenskog, a operacije će se tek potom zahuktati, da što prije „letim" u logor Vašeg Veličanstva kako bi u mojoj prisutnosti upornost i oduševljenje ugarske vojske u logoru bila još veća. Stoga sam, nakon što sam pročitao pismo Vašeg Veličanstva, odlučio da ću zacijelo ostati. No, nakon pomnog razmatranja gore navedenih razloga, uvidio sam da se situacija koju Vaše Veličanstvo predviđa potpuno promijenila i da su svi naši ratni planovi naglavačke preokrenuti. Nakon što zauzme tvrđavu veliki vezir ju je kanio definitivno srušiti. Stoga je sedmog dana ovog mjeseca zapalio zgrade u unutrašnjosti, dijelom ih je minirao, a, kako su bjegunci i zatvorenici jednoglasno tvrdili, i sam je razmišljao o povlačenju u Kanižu u roku od dva dana. Čuvši ovu vijest, grof Montecuccoli (iako mi je prethodno obećao da ćemo okušati sreću s udruženim snagama), bez da me kontaktirao ili obavijestio, promijenio je prethodni ratni plan, poslao grofa Badenskog do granice sa Štajerskom, a Francuze je poslao malo dalje kako

325 *Zrínyi Miklós összes művei*, 2, Levelek, 360-373; *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*, 213-222.

bi privremeno prekino kontakte između vojski. Štoviše, kad sam izvijestio grofa Montecuccolija o svom odlasku, on me obavijestio da će, čim dobije vijest o povlačenju velikog vezira, odmah krenuti, makar i na dužoj ruti, slijedit će ga. Tako, iz takvog razloga svi naši vojni pothvati kojima smo se nadali ostali su neostvareni i propali.

Međutim, što se tiče ugarske i hrvatske vojske, okupili su se u oduševljenju i u prilično velikom broju. No kad su vidjeli da nema ozbiljne namjere za borbu, niti prilike da steknu slavu, pojeli su ono malo hrane koju su ponijeli sa sobom i otišli kući. Do mog odlaska ondje je ostao samo grof Batthyány, čije vojnike, koliko sam mogao, o vlastitom trošku opskrbljivao sam kruhom. No, kako se Veliki vezir približavao njegovim posjedima i ta su mjesta bila izložena očitoj opasnosti, bio je prisiljen otići i on. Tako da sada u logoru nema ugarske i hrvatske vojske osim grofa Nádasdyja koji je međutim izjavio da nije podređen meni, nego Montecuccoliju, te da neće učiniti ništa po mojim uputama. Dakle, nakon još jednog pomnog razmatranja gore navedenog, nisam našao razlog koji bi u najmanjoj mjeri opravdao moju prisutnost u logoru. Uostalom, nisu napravljeni niti zahvati niti planovi (osim možda pojedinačno, o čemu ništa nisam znao). I da bih bez ikakvog čina, časti ili poštenja, sam sa svojih 20-30 ljudi (jer ih više ne bi moglo biti, kako ću vam reći u nastavku), izlažući se smijehu svojih neprijatelja, ostao bih tamo, mislim da Vaše Veličanstvo ne bi željelo ovu službu (uslugu) od mene, da to ne bi bilo po Vašoj milostivoj volji.

A razlozi koji me navode da stanem pred Vaše Veličanstvo zasigurno su takvi da sam morao pobjeći ovamo, do kraljevskog prijestolja, osim ako nisam želio da sa mnom bude uništena cijela domovina i pokrajine Vašeg Veličanstva. No kako zbog moje zauzetosti i gomile prepreka još nisam stigao obavijestiti Vaše Veličanstvo zašto je opsada Kaniže ukinuta, ponizno molim Vaše Veličanstvo da sasluša moj najvjerniji izvještaj.

Svjestan sam, Milostivi Gospodine, da se stvari koje završe nesrećom nikada ne mogu naslikati tako nježno da ne bi izgledao krivim koji se pravda, ali ja se toga ne bojim, čak se i veselim, što sam imao priliku iskreno obavijestiti Vaše Veličanstvo o tijeku ovog slučaja. Nikako se ne želim pozivati na zlu kob poput onih koji se opravdavaju zbog svojih grešaka. S više žara, spremnosti za borbu, boljim rasporedom potrebnih stvari, boljim mjerama stvari su mogle biti lako okrenute nabolje, i kao što neki kažu, završene s više sreće.

Prije svega, međutim, moram iskreno reći Vašem Veličanstvu ono što ne samo slutim, već na temelju najjasnijih zaključaka usuđujem se sa sigurnošću reći da osim bavarskog generala Puchera, koji je i tijekom ove opsade i u svim drugima uvijek pokazivao veliku revnost nisam ni od bilo kojeg drugog višeg

časnika ili generala primijetio da imaju dobre namjere ili dobru volju. Ostali su otvoreno gunđali zbog ranog rata, niske ili nikakve plaće, hrane, krme i zbog drugih manje značajnih razloga, iako sam ovo sve, sukladno svojim skromnim mogućnostima, uspio ukloniti. Otvoreno su naglašavali to i pred vojnicima. Mišljenja koja su viši vođe potajno širili, opasnosti zbog opsade, od kojih su se odavno odviknuli, odvratile su vojnike od opsade. Pripreme su se odvijale kao prije lova za koji najmanje marimo. Bilo je nekih prividnih poslova, ali entuzijazma, volje i, što bi iz toga proizlazilo, revnosti, razdvajao ih je cijeli svijet. Grof Hohenlohe sasvim otvoreno izrazio je svoju averziju prema ovom plemenitom pothvatu; ne samo svojim riječima, već i svojim kašnjenjem i nevoljnim dolaskom. Neću ponavljati njegove riječi, njegovi postupci i ponašanje tijekom opsade posve svjedoče o tome. Ipak, nitko od generala nije se usudio otvoreno odbiti sudjelovati u opsadi. Pa kad smo sretno završili zimski pohod i zauzeli Babócsu, Berzence, Segesd, zapalili osječki most, svuda uokolo uništili cijeli kraj, te se činilo da je došlo vrijeme za opsadu Kaniže i zbaciti jaram sa štajerske krajine, koja ga trpi već 63 godine, mislio sam da mi je dužnost dati poniznu preporuku u svezi s tim. Ukratko ću sve sažeti.

Prvo sam želio čuti (bliže) stavove dvorskih vijećnika i članova ratnog vijeća, stoga sam im napisao; Preko Wassenhovena obavijestio sam ih o uspjesima cijelog pohoda, a ujedno i da je ovo dobro vrijeme za okupaciju Kaniže. Zamolio sam ih, ako se slažu sa mnom, da svoje mišljenje izravno prenose Vašem Veličanstvu i da brzo učine potrebne korake. Budući da se Kaniža mora opsjesti prije Uskrsa, u protivnom postoji bojazan da će nas Veliki vezir (koji će nesumnjivo na sve moguće načine priskočiti u pomoć ovoj tvrđavi, o kojoj ovisi cijeli ovaj kraj) otjerati odande. Je li im se svidjela ova dobra prilika, bolje od Vašeg Veličanstva nitko ne zna. Uostalom, oni su naglašeno i s oduševljenjem pozvali na opsadu i obećali svu opremu, samo da se Vaše Veličanstvo udostoji poslati onih trinaest tisuća pješaka koje sam zatražio za pothvat. Konačno, 18. ožujka, Vaše je Veličanstvo milostivo odlučilo i naredilo da se ovaj vojni pothvat pokrene što je prije moguće, što bi bilo od velike koristi ne samo za ove pokrajine, već za kršćanstvo u cjelini, te da se vojna oprema koja je u Grazu pripremljena, dok je Wassenhoven u Regensburgu čekao dvadeset i četiri dana na milostivu odluku Vašeg Veličanstva -, preveze ovamo što je prije moguće.

Vidjevši to, dvorski i tajni savjetnici Vašeg Veličanstva poslali su k meni Wassenhovena, koji se vratio iz Regensburga, i naglašeno me nagovarali da odredim dan za opsadu. Priznajem, činilo se da je mnogo vremena već izgubljeno, ali kad sam iz pisma Vašeg Veličanstva jasno vidio njegovu milostivu volju i entuzijazam Štajeraca, odlučio sam pokrenuti opsadu 8. travnja. Kad je Vaše Veličan-

stvo to milostivo odobrilo, a i Štajerci su odobravali, obećavši da od potrebitih stvari ništa neće nedostajati, odmah sam priopćio i Mađarima te ih zamolio da se u što većem broju pojave na zakazani dan. No kad sam na sličan način poslao istu poruku Nijemcima u Štajerskoj, neki su odgovorili da ne mogu biti tamo prije 12., a drugi da uopće ne mogu doći.

Ratno vijeće na sve ih je načine pokušalo nagovoriti da odu, ali nije postiglo ništa. U međuvremenu su zadani dani prošli, Mađari su se okupili, ali su onda vrlo nevoljko otišli kući. Najbolje vrijeme za odlazak u rat time je bilo isteklo, i već sam mislio da od svega neće biti ništa, zbog čega ni sam ne bih bio požalio, jer je bilo očito da opsjesti Kanižu i s tako malom vojskom sebe obraniti od vojske za spašavanje, koja zasigurno stiže, kad smo mi već u tolikom zakašnjenju, ne bismo mogli. O tome sam ponizno izvijestio Vaše Veličanstvo, a također sam to detaljno predočio i dvorskim savjetnicima, kad je konačno stigao grof Strozzi, general-potpukovnik Vašeg Veličanstva, dovodeći sa sobom pukovnika Holsta kao zapovjednika topništva i još neke topničke časnike te dva inženjera, no vidio sam da je sve sređeno tako da bi u slučaju mog protivljenja krivac za izostanak opsade naizgled trebao biti ja. A budući da vijest o okupljanju neprijatelja još nije stigla, pristao sam posjetiti Kanižu sa Strozzijem, Holstom i Wassenhovenom.

Tako smo 19. travnja sa okupljenom vojskom otišli pod Kanižu. Utvrdili smo da močvare nisu tako široke kao što smo mislili. Uostalom, s obzirom na to što smo na licu mjesta razmotrili, nije nam se činilo nemogućim zauzeti tvrđavu osim ako nas neprijateljska oslobodilačka vojska u tome ne spriječi; ta je mogućnost oduvijek postojala.

U međuvremenu se vratio i grof Hohenlohe pa smo se odlučili sastati u Grazu, no kako ne bismo izgubili još više vremena, činilo se poželjnijim, uz izmjenu plana, Ratno vijeće održati 21. Na to su Štajerci poslali baruna Johanna Christiana Galléra koji je, nakon što je u vijeću sve razmotrio, ponudio i obećao sve potrebito u ime svojih nalogodavatelja što su Wassenhoven i Holtz tražili. Stoga smo 28. travnja zajedničkom odlukom odredili kao dan opsade kako vojska ne bi dangubila na smještajima, a mi bismo propustili ovu priliku. Hohenlohe je stvar primio vrlo hladno; rekao je da će još morati pričekati dok trava ne naraste. No, kad smo se 27. okupili u mojoj novoj utvrdi, ustanovili smo da oprema još nije stigla kao što je bilo obećano.

Međutim, u međuvremenu su se trupe okupile, - iako u nedostatku opreme rado bismo se bili odrekli opsade – ipak se činilo da su stvari došle do te točke kada se više ne mogu zaustaviti da se bez obeščaščenja oružja Vašeg Veličanstva dadu prekinuti, tim manje što je Johann Senkmeier, povjerenik dvorske komore za hranu, tvrdio da se prema danom obećanju sve „dogodilo“ i da će stići sljedeći dan.

Kao što smo odlučili Kanižu smo 28. opkolili i prvim napadom protjerali neprijatelja iz predgrađa. Zatim smo odmah odredili pozicije pješačkih rovova i baterija. No, dok smo devet dana čekali topništvo i druge potrebne stvari, neprijatelju - koji je u početku bio toliko zbunjen da nije znao što činiti - prijeteća opasnost otvorila je oči: naime treći dan počeo je opkoljavati to mjesto zemljanim šančevima; ranije to nije radio.

Drugi razlog zašto nismo zauzeli Kanižu bio je taj: osim što smo potrošili toliko dana, vrlo vrijednih s obzirom na neprijateljsku oslobodilačku vojsku, već smo svojom nehajnošću čak ojačali nespremni grad. Toj se nevolji „priključila" i druga, naime da smo topništvu u tijeku opsade namijenili važnu ulogu, pa smo odlučili da ga nećemo baciti u borbu sve dok svi topovi i minobacači ne budu u stanju staviti tvrđavu pod unakrsnu vatru da cijelu zapale, te nastalu vatru raspiruju neprestanim granatiranjem i zapaljivim bombama tako da se ne može ni ugasiti. Ovaj je požar nesumnjivo toliko mogao oštetiti Kanižu da nakon toga ne bi mogla dugo pružati otpor. Međutim, iz logora grofa Hohenlohea, gdje je bio mužar - neke bombe su bile ispaljene - mi ga naime nismo imali. Kad je neprijatelj to vidio, odmah je prepoznao našu namjeru i brzo rastavio krovove, pa bombe nisu imale učinka (ionako ništa nisu vrijedile, jer su eksplodirali u zraku ili se nisu zapalili na vrijeme).

Treći i glavni razlog zašto nismo zauzeli Kanižu bio je taj: čak i da su granate bile najbolje, teško da smo s njima mogli postići bilo što – kao što je iskustvo pokazalo kada smo 2. kolovoza dobili dobre granate - koliko smo puta zapalili Kanižu! uklanjanjem zapaljivih materijala neprijatelj je lako ugasio malu vatru. Također je bio veliki problem što su naši topovi, unatoč našem očekivanju i na iznenađenje svih nas, nakon nekoliko hitaca bili toliko izgorjeli i oštećeni da smo ih, kad nam je topovska vatra bila potrebita, jedva da smo ih mogli uopće upotrijebiti. To je neko vrijeme ometalo naše aktivnosti, a neprijatelju dalo hrabrosti i prriliku da 21. svibnja zapali, na našu veliku štetu, prilazne rovove (kao što je to učinio 6. i 8., kada su Mađari napravili rovove, ali bez uspjeha).

Četvrti razlog: obećanih trinaest tisuća vojnika pješaka nije stiglo. U početku je Strozzi imao tisuću petsto vojnika, Spick tisuću dvjesto, jer su preostali ostali u Radkersburgu i Ferslangfeldu, Spaar tisuću dvjesto, Liga četiri tisuće, ukupno sedam tisuća devetsto. Iako se njima kasnije priključilo devetsto Bavaraca i na kraju tisuću sedamsto pod pukovnikom Munfortom, bilo ih je tek 10 500. Zbog toga nije ih bilo dovoljno za mnoge dužnosti stražarenja, za rad, pa je trebalo zapostaviti mnogo toga što je moglo, da je od početka bilo trinaest tisuća i petsto ljudi, olakšati opsadu.

Mnogo je drugih stvari koje su nas uvelike ometale, ali Vašem bi Veličanstvu bilo dosadno pročitati detaljan prikaz svega i izazvalo bi u Vama samo gorčinu.

Stoga, budući da ono što se dogodilo ne može biti nedogođeno, odlučio sam da ću ukratko otkriti barem ona četiri glavna razloga zašto nismo zauzeli Kanižu da vidi Vaše Veličanstvo da nije nedostajala prigoda, već tražena i obećana oprema te dobra volja. Ali čak i ovako Kaniža je dospjela u takvo stanje - kao što smo kasnije čuli od zarobljenika - da smo ostali još pet ili šest dana, bila bi prisiljena predati se. Bastion, koji nas je mogao spriječiti u prelaženju jarka, posljednjih smo dana novim topovima uništili u tolikoj mjeri da se u njemu više nisu mogli držati ni topovi ni ljudi.

Iz ovoga je jasno, zanemarimo li sve ostalo, koliko je štete nastalo odgađanjem opsade s 8. na 28. travnja, te da smo i nakon toga devet dana besposleno potratili. Za nesretnike sve ide po zlu, a greška vodi u pogrešku. Kada se vijest o približavanju Velikog vezira prvi put proširila, mi smo u vijeću „muški" odlučili umrijeti u šančevima umjesto da odustanemo od posla koji smo započeli, samo ponizno molimo Vaše Veličanstvo da nam udostoji poslati pomoć. No, kako se vezir približavao, promijenili smo odluku i toliko požurivali odlazak da na to nikad neću moći misliti bez boli. Opirao sam se, opirao, bunio se, ali bez uspjeha. Hohenlohe je požurivao, Strozzi zahtijevao. Kad sam pitao razloge, odgovorili su mi da neprijatelj ima šezdeset tisuća vojnika, a mi toliko malo da ne možemo obraniti svoje šančeve. Ali odakle im to da je neprijatelj brojčano tako velik? Wassenhoven je naime dva puta otvoreno protestirao protiv toga, ali nije ništa postigao; možda zato što su napokon imali priliku otići. Ali to čak nije bilo ni točno, jer neprijatelj tada nije imao više od 20.000 ljudi. A da mi je Hohenlohe došao kao što sam tražio, lako bismo mogli obraniti crtu. Ali ni on nije htio čuti za to, već je zahtijevao da napustivši svoj logor odemo do njega.

Ono što sam želio ja - zadržati ih ovdje – za to nisam nisam imao ovlaštenje, pa sam morao s voljom ili nevoljno trčati s njima. Zapravo ni to nisam mogao postići da našu prtljagu pošaljemo prije povlačenja, i da se tek onda uredno povlačimo. Kaos je sve stvorio metež i mnogo toga izgubio. No krivim mjerama ovdje nije kraj. Naime, kad je bilo pitanje gdje se utaboriti, definitivno sam predložio da pješaštvo stavimo na brdo ispred moje tvrđave. Budući da bismo na taj način donekle držali Kanižu okupiranom, osiguravali bismo Novi Zrin i Muru, a imali bismo i vrlo dobru priliku svaki dan napasti neprijatelja. Ali kao da sam govorio u vjetar. Prešli smo preko Mure i utaborili se u niskom, vlažnom predjelu, a brdo smo prepustili neprijatelju.

Kad je veliki vezir to primijetio, četvrti dan nakon toga (četvrt dana?) nas je slijedio, a nedaleko od tvrđave utaborio se na planini. Opet sam predložio Hohenloheu i Strozziju da je ovo dobro vrijeme za napad na neprijatelja, te sam ih zamolio da napadnu noću dok je umoran i dok mu je logor u neredu. Ne moramo

se naime ničega bojati, jer se uvijek možemo lagodno povući. Ali nisu htjeli ni čuti za to, kao da sam im preporučio najveće besmislice. Na to se tada neprijatelj toliko osokolio da je s dvjesto ljudi prešao Muru i ukopao se na otoku. Međutim, s njima smo se obračunali. Zapravo, da to nisam vidio vlastitim očima, ne bih mogao vjerovati nikome drugome da je usred bijela dana, možda oko jedanaest sati došlo petsto Turaka, koji su se počeli ukopavati na jedan puškomet, pa čak su tog dana izgradili liniju obrane kroz brdo. Ponovno sam zahtijevao da ih noću istjeramo odatle, no bez uspjeha.

Tako se neprijatelj približavao iz dana u dan, i što sam više tražio da ih uznemiravamo, sve se manje se događalo, jer se odgađalo do datuma kada bi trebao stići grof Montecuccoli. S velikim nestrpljenjem smo to iščekivali, no udario sam u Scyllu dok sam htio izbjeći Charybdis-a (Scila i Haribda). On je odmah počeo poduzimati mjere na temelju čega sam mogao lako shvatiti koje su mu namjere. Zamijenio je zapovjednika i sbe „stavio" (imenovao) za „branitelja" Međimurja i tvrđave.

Mogao sam se oduprijeti, ali nadajući se da ćemo, nakon što stigne general-potpukovnik Spork, pokušati učiniti „pravu stvar" protiv neprijatelja, kako je obećao u vijeću, s toga sam radije šutio. No nakon što je Spork stigao, to mu više nije bilo u mislima, ali je rekao: moramo čekati grofa od Badena. U međuvremenu nisam mogao postići ni najmanji korak kako bi se učinilo nešto u zaštitu tvrđave. Štoviše, kad sam jedne noći htio poslati dvije tisuće Mađara, zapovjednik kojeg je imenovao Montecuccoli, odgovorio je da ih mogu poslati, ali ih bez pismenog naloga neće pustiti u tvrđavu. Kad sam to čuo, znao sam koji su mu planovi, pa sam i od toga odustao.

U međuvremenu se neprijatelj iz dana u dan sve više približavao, naši vojnici su „uništavali" Međimurje. Provaljivali su u crkve, obeščašćivali žene, ali u borbu nitko nije ušao. Štoviše, umjesto da se brane, bez otpora su „bili izgubljeni". Ovo je nečuveno!

Pedeset Turaka, naoružanih samo mačevima potjeralo je tristo pedeset Nijemaca iz jarka i i šanca, a mnoge od njih ubili. Samo jedan čovjek ispalio pušku, mač nitko nije izvukao. Činilo se da je Montecuccoli ljut, čak je rekao da će izreći strogu kaznu, no to je bila samo puka prijetnja.

Ali zašto da smetam Vašem Veličanstvu podrobnijim opisivanjem ove „sramotne stvari"? Na kraju krajeva pedeset Turaka je natjeralo u bijeg sve naše ljude iz jarka i šanca, a popevši se na zidine ne samo da su pobili mnoge Nijemce, već su ih toliko zbunili da su odmah napustili svoje položaje i dali se u neuredni bijeg prema mostu. A Turci su baš kroz ta mala vrata koja su uplašeni bjegunci ostavili otvorena, pohrlili u tvđavu i svakog koga su tamo našli nemilosrdno su sasjekli.

Molim Vaša Svetost, razmotrite je li postojala dobra namjera u grofa Montecuccolija da zaštiti tvrđavu kad je bez mojega znanja sve pripremio tako da, potkopajući šančeve i bastione, na prvi znak neprijateljskog napada mogao je dići tvrđavu u zrak? (Kao što su bastioni dignuti u zrak, prije nego što se itko pokušao popeti na njih.) Dan prije okupacije tvrđave zapovjednik je, bez sumnje po naredbi grofa Montecuccolija, također naredio da se povuku iz tvrđave mojih stotinu vojnika koji su bili tamo stacionirani, kao što je rekao, ima dovoljno Nijemaca. Štoviše, kad je posljednje noći grof Batthyány zatražio da dvjesto njegovih vojnika pusti u tvrđavu, nije udovoljio njegovu zahtjevu. Možda su se bojali da bi mogli dulje zaštititi tvrđavu nego što je bilo poželjno.

Prošle godine svega je sto dvadeset Nijemaca i sto pedeset Mađara branilo tvrđavu od tri potpuno neočekivana i vrlo žestoka napada, nanoseći neprijatelju velike gubitke. Sada pak je tisuću devetsto vojnika i cijela ogromna vojska sramotno izgubila tvrđavu.

Zacijelo lijepa pomoć koja mi je „oduzela" tvrđavu, uništila Međimurje, protjerala i ubila kmetove! Za mene su to velike stvari, ali me sve to ne boli toliko kao činjenica da su moji vojnici koji su toliko godina štitili ne samo Međimurje već i pokrajinu Vašeg Veličanstva, i Štajersku, protjerani iz svojih domova i prisiljeni da sa ženama i djecom bježe sa svojih ognjišta. Da i ne spominjem kako je ovime bačena mrlja i na čast oružja Vašeg Veličanstva.

Ovo su razlozi, Milostivi Gospodine, koji su me natjerali da požurim do Vašeg Veličanstva i saznam što sada učiniti? Moja imanja su opustošena, kmetovi raštrkani, sam, lišen svojih vojnika u uništenom, pustom Međimurju čija su vrata otvorena pred neprijateljem, koje sam s puno znoja i krvi sebe i svojih četrdeset godina branio protiv ogromne moći Osmanlija, a sada mi prijeti propast od onih od kojih sam trebao iščekivati pomoć u koju sam polagao svo svoje povjerenje i nadu.

I koja je moja najveća bol: što nisam mogao služiti Vašem Veličanstvu, niti sam mogao koristiti kršćanstvu, a sada čekam naredbe Vašeg Veličanstva s ovim svojim mačem na boku.

U Beču, 17. srpnja 1664.

Ponizni i vječno vjerni podanik Vašeg Presvetog Veličanstva

Comes Nicolaus a Zrinyo

Summary

Nemo me impune lacesset – Sors bona nihil aliud. Life and Work of Nikola VII Zrinski (1620–1664)

Based on historiographic results and sources, the paper presents selected aspects of life and work of Nikola VII Zrinski (Čakovec, 3rd May 1620 – the Otok forest near Kuršanec, 18 November 1664). Included are however only the most essential information regarding his literary achievements and estates. The paper offers information relating to Zrinski's birth, childhood, education, family situation, as well as military and political career. During his career, he held the positions of: Hungarian royal groom (1628–1664); hereditary captain of Legrad and the entire region of Međimurje (1640–1664); imperial chamberlain (1637–1664); Croatian-Slavonian-Dalmatian ban (1647–1664); district prefect of Szalad and Somogy (1646–1664); and privy councillor (1659–1664); as well as leader of resistance against the Viennese absolutism. The text further tackles selected tributes to culture; links with the church; and the death of Nikola VII Zrinski; as well as identity issues. Enclosed are 20 selected letters by Nikola VII Zrinski, written between 1642 and 1664. Zrinski wrote one of these letters in the Croatian language, whilst 19 were for the first time translated into Croatian. The record of the conclusion of alliance of Wesselényi, N**ádasdy** and Nikola VII Zrinski, dated early autumn of 1663, which had earlier been considered the record of the alliance of Petar Zrinski, Wesselényi and Nádasdy; a part of Nikola Zrinski's argumentation relating to his quarrel with Montecuccoli, commander of the imperial army, with regard to Novi Zrin of 1664; and Nikola Zrinski's memorandum to the Emperor and King Leopold of 1664 were translated into Croatian as well.

Keywords: Nikola VII Zrinski; Zrinski family; Croatian history; Hungarian history; 17th century; Early Modern Age.

Ante Uglešić, Mario Šlaus

Izvorni znanstveni članak
Rukopis je prihvaćen za tisak: 16.03.2022.
DOI: 10.21857/y6zolb65zm

REKOGNICIJA DVAJU RELIKVIJARA SV. KRŠEVANA IZ ZADARSKE KATEDRALE SV. STOŠIJE

Autori u radu donose rezultate rekognicije dvaju relikvijara sv. Krševana iz riznice zadarske katedrale sv. Stošije koji se čuvaju u Stalnoj izložbi crkvene umjetnosti u Zadru. Jedan relikvijar ima oblik škrinjice, a drugi stopala. Pregledom svetačkih relikvija u njima došlo se do vrlo zanimljivih i posve novih spoznaja o ta dva relikvijara i priloženim predmetima u njima, ali isto tako nalazi iz relikvijara – stopala sv. Krševana dali su, između ostalog, odgovor na pitanje kada su nastala oba relikvijara – stopala sv. Krševana iz riznice katedrale. Najvažnija spoznaja jest da kostur iz relikvijara – škrinjice sv. Donata zasigurno ne pripada tomu svetcu već, vrlo moguće, sv. Krševanu. To je potvrdila činjenica da se skočna kost iz relikvijara – stopala sv. Krševana savršeno spojila s goljeničnom, lisnom i petnom kosti iz relikvijara – škrinjice sv. Donata. Toj spoznaji pridonijela je i ^{14}C analiza kosti iz škrinjice sv. Donata iz koje je vidljivo da je riječ o kosturu starijem barem 500 godina od vremena života toga svetca.

Ključne riječi: Zadar; katedrala sv. Stošije; relikvijari; relikvije; proces identifikacije; forenzično-antropološke analize; arheologija relikvijara; sv. Krševan; sv. Donat; misionarska olovna ampula; kristalna *theca*.

1. Uvod

Relikvijari ili moćnici u kršćanstvu su spremnici u kojima se čuvaju te stalno ili povremeno izlažu na čašćenje relikvije, najčešće posmrtni ostatci svetaca, njihove odjeće i drugih svetih predmeta, odnosno moći. Pojavili su se već u doba ranih kršćanskih vremena (od IV. stoljeća), a izrađuju se i upotrebljavaju sve do danas. Nekad su se pod strogim kontrolama čuvali isključivo u riznicama pojedinih crkava, a u teškim vremenima (obično ratnim) sklanjani su na skrovita mjesta. S obzirom na to da imaju umjetničku vrijednost, danas ih je velik dio diljem svijeta izložen u različitim crkvenim zbirkama i muzejima. Rekognicija relikvijara ili moćnika razgledanje je sadržaja i utvrđivanje činjeničnog stanja u njima. Budući da su relikvije svetaca u prošlosti za pojedinu sredinu imale neprocjenjive vrijednosti i značenja,

često i kao statusni simbol, one su bile predmet neovlaštenog trgovanja, pljački i dr. Zbog toga su i rekognicije relikvijara nekad bile učestalije, dok su danas mnogo rjeđe i provode se uglavnom samo u posebnim prigodama, a odobrava ih mjesni ordinarij te se odvijaju uz komisijski nadzor.

Rekognicija svih relikvijara iz riznice zadarske katedrale sv. Stošije zatražena je zbog izrade prigodne monografije o toj crkvi koja je u tijeku. Nakon zahtjeva koji je podnio katedralni župnik don Josip Radojica Pinčić, zadarski nadbiskup mons. dr. sc. Želimir Puljić odobrio je rekogniciju, koja je provedena u dva navrata. Za relikvijare koji se čuvaju u Nadbiskupskom ordinarijatu rekognicija je provedena 18. i 19. lipnja 2020.,[1] dok je rekognicija za relikvijare koji su izloženi u Stalnoj izložbi crkvene umjetnosti (SICU) bila 25. i 26. svibnja 2021.[2] U nastavku rada obradit ćemo predmete iz rekognicije dvaju relikvijara sv. Krševana koji su po svojem sadržaju pronađenom u njima izuzetno zanimljivi i vrijedni te daju posve nove spoznaje, važne i za druge relikvijare iz riznice zadarske katedrale, a ujedno pokazuju koliko je arheologija relikvijara bitna i za poznavanje svakog relikvijara pojedinačno.

2. Relikvijar – škrinjica sv. Krševana

Relikvijar – škrinjica sv. Krševana (slika 1) čuva se u Stalnoj izložbi crkvene umjetnosti u Zadru, izrađena je kao zadužbina zadarskih plemića i pučana 1326. godine, a rad je zadarskih ili mletačkih zlatara. Dimenzije joj iznose: visina 17 cm, širina 30 cm, debljina 17 cm. Prizmatičnog je oblika s ravnim poklopcem, izrađena je od orahova drva i obložena je srebrnim i pozlaćenim limom s rozetama na bočnim stranama i poleđini te s iskucanim lozicama po obodima. Uz lozicu su na poklopcu iskucane i fantastične životinje. Na poklopcu su prikucane tri srebrne pločice u obliku mandorle istih osobina s ugraviranim i emajliranim svetačkim likovima. Na srednjoj je prikazan sv. Krševan u monaškoj odori, između dva grma s natpisom: BE/AT/VS GRI/SOG/ONVS, a po rubu je natpis:

1 U rekogniciji su komisijski sudjelovali: mons. dr. sc. Želimir Puljić, nadbiskup zadarski, mons. Josip Lenkić, generalni vikar, don Josip Radojica Pinčić, katedralni župnik, prof. dr. sc. Mario Šlaus, upravitelj Antropološkog centra HAZU, prof. dr. sc. Ante Uglešić, pročelnik Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, dr. sc. don Mario Soljačić, ravnatelj SICU, i Branimir Buturić, pastoralni suradnik u katedrali. U pojedinim dijelovima rekognicije prisustvovali su također: dr. sc. Radomir (Miro) Jurić, predsjednik Ogranka Matice hrvatske u Zadru, prof. dr. sc. Pavuša Vežić, mr. sc. don Damir Šehić, tajnik nadbiskupa, i doc. dr. sc. don Zdenko Dundović, pročelnik Teološko-katehetskog odjela Sveučilišta u Zadru.

2 U toj (drugoj) rekogniciji komisijski su bili nazočni: č. m. Anastazija Čizmin, opatica samostana sv. Marije u Zadru, dr. sc. don Mario Soljačić, don Josip Radojica Pinčić, prof. dr. sc. Mario Šlaus, prof. dr. sc. Ante Uglešić, Branimir Buturić, dr. sc. Ana Jordan Knežević, kustos-pripravnik u SICU, i Katarina Barić, administrativno-financijski službenik SICU.

Slika 1. Relikvijar – škrinjica sv. Krševana (foto: Živko Bačić)

+ HOC OP(US) FVIT FACT(UM) T(EM)P(O)R(E) NOBILIV(M) VIRO(RUM) VITI ÇADVL(INI) VVLCINE MARTINUSII & PAVLI DE GALÇIGN(A) ANN(O) D(OMINI) MCCCXXVI. Na lijevoj pločici je Ivan Krstitelj između dva čempresa koji u lijevoj ruci drži razvijen rotulus s natpisom: ECC/E AG/NVS DEI (krug s likom janjeta) ECC/E QV/I TO/LIS PE/CAT/A MV/NDI/MISS, a na desnoj je Ivan Evanđelist. Na rubu poklopca je ugraviran natpis: + AD HONERE(M) BEATI GRISOGONI MARTIRII HOC OPVS FVIT FACTVM P(ER) NOBILES ET POPULARES IADRE P(ER) SVOS TESTAMENTOS ET P(ER) DEVOCIO(NE) S(AN) C(T)I PREDICTI. Na prednjoj strani škrinjice prikucane su dvije pravokutne srebrne pločice s ugraviranim i emajliranim likovima, lijevo sv. Zoila s natpisom SANTVS ZOILVS, a desno sv. Stošije s natpisom S(AN)C(T)A ANNASTASIA. Stražnja strana škrinjice nije pozlaćena.[3]

3 Ivo PETRICIOLI – Lukrecija PAVIČIĆ-DOMIJAN, *Stalna izložba crkvene umjetnosti*, Zadar: Stalna izložba crkvene umjetnosti i Benediktinke svete Marije, 2004., 9; Nikola JAKŠIĆ – Radoslav TOMIĆ, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije. Zlatarstvo*, Zadar: Zadarska nadbiskupija, 2004, 72-75. U cit. radu N. Jakšića i R. Tomića donosi se sva ranija literatura o toj škrinjici, pa je ovdje pojedinačno ne navodimo.

Nakon što je opisani relikvijar izvađen iz vitrine i donesen u knjižnicu Stalne izložbe crkvene umjetnosti, ustanovili smo da je zatvoren i zapečaćen nakon prethodne rekognicije, a to je, prema raspoloživim izvorima, bilo u vrijeme zadarskog nadbiskupa i metropolita dr. Mate Karamana, 1746. godine.[4] Po otvaranju poklopca našli smo veću količinu bijelog pamuka ispod kojega su se nalazile svetačke moći omotane koncem u plavo platno i zapečaćene (slika 2). U njemu se nalazilo drugo bijelo vuneno platno ukrašeno ljubičastozelenim motivima u koje su bili umotane ljudske kosti i zub, fragmenti životinjskih kostiju, kristalna *theca* i hodočasnička ampula.

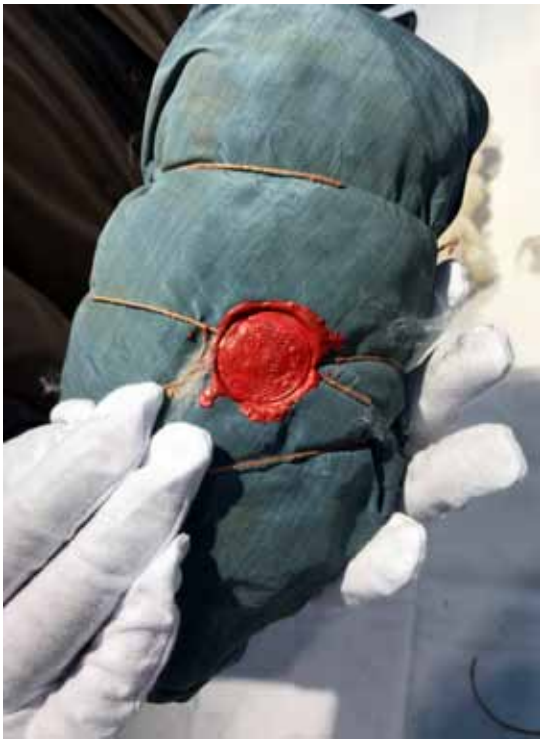

Slika 2. Zapečaćene relikvije iz škrinjice sv. Krševana (foto: Katarina Barić)

2.1. Opis i analiza osteoloških nalaza

Što se tiče ljudskih kostiju, u navedenom platnu bili su zamotani sljedeći dijelovi:

a) Dijafiza lijeve goljenične kosti djeteta starog između 7 i 10 godina. Riječ je sasvim sigurno o dječjoj kosti jer su epifize kompletno odvojene od dijafize,

4 Carlo Federico BIANCHI, *Zara cristiana*, 1, Zadar: Tipografia Woditzka, 1877., 147-148.

a njihovo spajanje počinje između 15. i 17. godine života, što znači da se u tom slučaju radi o osobi koja je mlađa od te dobi. Na temelju duljine dijafize, koja je malo otkrhnuta ali se može aproksimativno odrediti i iznosi oko 210 mm, starost djeteta kojem je pripadala bila je između sedam i deset godina. Precizniji od toga ne možemo biti jer je činjenica da je visina koju netko u konačnici dosegne genetski determinirana samo 60% – 80%, dok preostalih 20% – 40% čine različiti negenetski čimbenici u koje spadaju fluktuacije u klimi ili općenito okolišnom sustavu u kojemu netko živi, potom moguća pojava novih patogena u zajednici, socioekonomski status i, najvažnije, ukupna količina i kvaliteta prehrane koju je netko imao. Ako je ona dobra, kost će normalno rasti, a ako nije, doći će do zastoja u rastu. Mi, naravno, ne znamo ništa o kvaliteti prehrane koju je to dijete imalo, ali jedan drugi čimbenik sugerira da nije bila najbolja. Naime, na medijalnoj strani, odnosno strani koja je okrenuta prema sredini tijela, na kosti je vidljiv zarasli upalni proces pod nazivom *periostitis*. Kad god je u medicini prisutan nastavak -itis, radi se o nekoj vrsti upale, pa prema tomu *periostitis* označava upala periosta ili pokosnice. *Periostitis* je često evidentiran na dječjim kostima iz arheoloških konteksta i najčešće je rezultat neke bakterijske infekcije koja se hematogenim putem proširila na kost. Prema tomu vrlo je izgledno da se radi o bolesnom djetetu za koje je moguće da je zaostajalo u rastu za svojom vršnjacima, pa je zato dan onako široki raspon moguće starosti.

b) Osim dječje dijafize, u relikvijaru je bio i jedan zub, drugi stalni kutnjak iz lijeve gornje čeljusti odrasle osobe, koji ima izraženu abraziju na griznoj ploštini. Trošenje zubnih kruna ili, kako se to stručno naziva, abrazija griznih ploština, danas je gotovo isključivo vezana uz povećanu životnu dob, dok je u arheološkim zajednicama bila i posljedica konzumiranja tvrde i žilave hrane, pogotovo ako je u njoj bilo kamene prašine koja je bila neizbježan nusprodukt mljevenja žita u malim ručnim kamenim žrvnjevima koje su naš predci koristili sve do kraja srednjega vijeka. U tom kontekstu teško je biti precizan u pogledu starosti koju je imala osoba kojoj je taj zub pripadao, ali konzervativna procjena temeljena na količini uočene abrazije bila bi da se radi o osobi starijoj od 35 godina. Ono što je sasvim sigurno jest da zub nije pripadao djetetu čiju smo dijafizu našli u relikvijaru jer drugi stalni maksilarni kutnjaci sedam do deset godina starog djeteta nemaju do kraja zatvorene korijene, što ovaj ima, a isto tako nema načina na koji bi dijete staro deset godina imalo tako jako izraženu abraziju na griznoj ploštini zuba. Prema tomu ovdje je sigurno riječ o dvjema osobama. Što se tiče spola starije osobe, teško ga je odrediti. Po veličini krune, moglo bi se raditi o zubu odraslog muškarca, ali to je vrlo nesigurna procjena. Stoga je najbolje zaključiti da je riječ o osobi starijoj od 35 godina s tim da izgleda, s obzirom na

opći izgled i ukupnu količinu abrazije krune, da ta osoba nije bila starija od 55 godina. Na zubu nema karijesa ili drugih patoloških promjena.

U kontekstu pronađenih ljudskih kostiju ostaju nam otvorena dva pitanja. Prvo je pitanje je li zub odrasle osobe pripadao možda sv. Krševanu. Drugo je pitanje koja je uloga dječje kosti u relikvijaru. Odgovor na prvo pitanje jest da u ovom trenutku na njega ne možemo potvrdno odgovoriti, ali isto tako spomenutu mogućnost ne možemo ni opovrgnuti. Na drugo pitanje također nemamo preciznog odgovora i uloga dječje kosti zasad nam ostaje dijelom nejasna, međutim ipak možemo pretpostaviti da se zub nalazio u grobu pokraj tijela sv. Krševana te je zajedno s njim ekshumiran i tako je dospio do Zadra.

c) Uz ljudske kosti, u relikvijaru su se nalazili i fragment zatiljne kosti koze ili ovce te jedan prsni kralježak, također koze ili ovce. Po veličini i izgledu, najvjerojatnije se radi o istoj životinji. Inače, kosti koze i ovce toliko su morfološki slične da ih se često uopće ne diferencira već se iznosi atribucija koza/ovca ili na latinskom *capra/ovis*. Valja istaknuti da pri spomenutoj rekogniciji koju je obavio nadbiskup Karaman navedene životinjske kosti nisu prepoznate kao takve već su smatrane ljudskima i pripisane sv. Krševanu.[5]

2.2. Opis i analiza drugih nalaza

a) Kristalna *theca* – moćnik veličine 6 × 3,65 cm, ovalnog oblika i samo sumarno brušena sa središnjom ovalnom površinom i skošenim rubovima (slika 3). Kroz kristalni kamen dijametralno je probušen otvor za ulaganje moći.[6] Te su moći zapravo brončani predmet dužine 9,7 cm koji na krajevima ima platnene ceduljice sa zapisima. Od jednog je zapisa u zamotanom platnu pronađen dio ceduljice s natpisom *s(anc)ti Chrysogoni*. To je samo dio nešto većeg zapisa koji je bio zamotan na vrhu spomenutog brončanog predmeta, a na kojem je pisalo sljedeće: *caput ensis s(anc)ti Chrysogoni*. Iz tog zapisa doznajemo da se u kristalnoj *theci* nalazi predmet za koji se smatra da je „glava mača sv. Krševana"[7]. Kristalni kamen pronađen u relikvijaru – škrinjici sv. Krševana zanimljiv je primjer mletačkog brušenja kristalnog kamenja za ulaganje moćnika ili kompletiranja kristalnih križeva. Upravo iz tog razdoblja s talijanske obale potječe cijeli niz umjetnina, poput: stauroteca iz Ferrandine u Basilacati (crkva S. Maria della

5 BIANCHI, *Zara cristiana*, 1, 147.

6 Za pomoć pri identifikaciji kristalne *thece* i njezinih analognih primjeraka najsrdačnije zahvaljujemo dr. sc. Viniciju Lupisu, djelatniku Instituta društvenih znanosti *Ivo Pilar* i voditelju Centra Dubrovnik.

7 „Kristalnu kuglu" s tim zapisom također spominje nadbiskup Karaman u svojoj vizitaciji. Usp.: BIANCHI, *Zara cristiana*, 1, 147.

Slika 3. Kristalna *theca* iz škrinjice sv. Krševana (foto: Mate Parica)

Croce),[8] stauroteca iz samostanske crkve Santa Maria u Banziu[9] u Basilicati i katedrale u Acerenzi.[10] Fasetirani gorski kristal koji se obrađivao u Veneciji u XIII. i XIV. stoljeću upotrebljavao se ne samo za relikvijare već za ophodne križeve i svijećnjake, poput onih sačuvanih u bazilici sv. Marka u Veneciji, crkvi sv. Petra u Mantovi i bazilici sv. Franje u Assisiju, ili su sačuvani kao izolirani komadi na križu iz Dijecezanskog muzeja u Geroni.[11]

Zadarski primjer kristalne *thece* po jednostavnosti rezanja trebalo bi vezati za mletačku radionicu aktivnu od sredine XIII. do druge polovice XIV. stoljeća, odnosno kao reutiliziranom komadu iz veće cjeline, pretvorene u samostalnu kristalnu *thecu* – moćnik koja se mogla izlagati u kovinskom moćniku. Po načinju

8 *Ferrandina. Recupero di una identità culturale*, Katalog izložbe (ur. N. Barbone Pugliese i F. Lisanti), Galatina: Congedo, 1987., 170.

9 Anna GRELLE IUSCO, Per l'oreficeria dal XV al XIX secolo, u: *Arte in Basilicata. Rinvenimenti e restauri*, Katalog izložbe, Rim: Luca editore, 1981., 136-157.

10 Franca L. BIBBO, L'argenteria sacra della diocesi di Acarenza (XII-XVIII sec.), u: *Bollettino della Biblioteca Provinciale di Matera*, VII, Matera, 1986., 23.

11 Sofia DI SCIASCO, Reliquie della Vera Vroce in Puglia e Basilicata fra XI e XV secolo, u*: Medioevo Mediterraneo; l'Occidente, Bisanzio e l'Islam dal tardoantico al secolo XII, Atti del VII Convegnio Internazionale di Studi*, Milano, 2007., 367-368.

brušenja upućuje upravo na stariji primjer i na temelju komparativnih primjera naklonjeni smo dataciji u drugu polovicu XIII. stoljeća, jer su tijekom XIV. stoljeća omiljeniji višefasatni rezovi. Svojom robusnošću nekako nas podsjećaju na znatno stariji kristalni moćnik iz dominikanskog samostana sv. Marije iz Gravine[12] te moćnike iz XIII. stoljeća zuba sv. Magdalene iz bazilike sv. Nikole u Bariju i moćnike sv. Colomba iz kölnske katedrale.[13]

b) Olovna hodočasnička ampula širine tijela 3,75 cm, visine 5,5 cm i debljine 1,45 cm (slika 4) ukrašena je s obje strane u tehnici grafizma, po rubovima ima trokutaste motive s vodoravnim linijama koji zapravo sveukupno čine zvjezdoliki okvir za „medaljon" u kojem se nalaze svetački likovi. Na bolje sačuvanoj strani prikazan je najvjerojatnije lik Bogorodice u bizantskoj maniri (*theotokos*) koja blagoslivlja. Druga strana ampule jako je oštećena, međutim vidljivo je da je i na njoj bio prikazan svetački lik, no koga on predstavlja, nije nam moguće pretpostaviti.

Slika 4. Olovna hodočasnička ampula iz škrinjice sv. Krševana (foto: M. Parica)

Ampule (*ampullae*) kao amuleti bile su u kršćanskoj uporabi još od vremena najranijeg kršćanstva. Najčešće su bile keramičke, olovne ili staklene, a njihovo korištenje osobito se raširilo razvitkom hodočasništva. Sadržaj u njima bio je

12 Giovanni BORACCESI, *D'argento é la Puglia. Oreficerie gothice e tardo gothice*, Bari: Adda, 2001, 46-88.

13 Sofia DI SCIASCO, *Reliquie e reliquiari in Puglia fra IX e XV secolo*, Bari: Congedo editore, 2009., 120-124.

povezan sa svetim mjestima odakle su ih kao suvenire hodočasnici donosili te su za njih imale izuzetno jako duhovno značenje. Najbližu analogiju primjerku ampule iz relikvijara sv. Krševana uočili smo u središnjoj Srbiji, gdje je u selu Belušiću kod Rakovca pronađena ampula s prikazima sv. Dimitrija i sv. Teodore koja se čuva u muzeju u Jagodini, a datirana je u razdoblje XIII. – XV. stoljeća.[14] Vrlo sličan primjerak takve ampule nalazi se u Umjetničkom muzeju Sveučilišta u Princetonu (*Princeton University Art Museum*, SAD) koja se datira u razdoblje XII. – XIII. stoljeća.[15] Oblikom i izgledom sličnu ampulu nalazimo i u kolekciji Galerije Artemis (*Artemis Gallery*, SAD), datiranu u razdoblje XI. – XIV. stoljeća.[16] Na temelju navedenih analogija i uzimajući u obzir činjenicu da je relikvijar – škrinjica sv. Krševana izrađena početkom XIV. stoljeća, naš primjerak olovne ampule pronađen u njoj okvirno bismo mogli datirati u razdoblje XII. – XIII. stoljeća. Izrađena je najvjerojatnije na prostoru Bizantskog Carstva i odatle je u Zadar dospjela posredovanjem nekog hodočasnika.

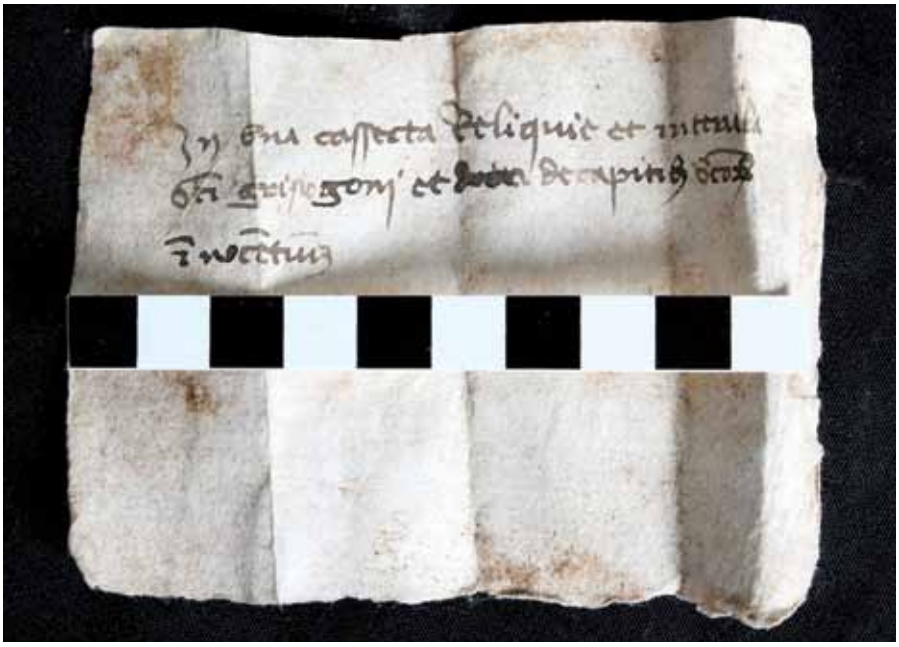

Slika 5. Ceduljica sa zapisom iz škrinjice sv. Krševana (foto: M. Parica)

14 https://www.facebook.com/archeoserbia/photos/medieval-pilgrim-ampulla-for-holy-anointing-oil-made-of-lead-13th-15th-century-f/1818894215088996/ (pristupljeno: 20. X. 2021.).

15 http://www.ipernity.com/doc/laurieannie/33981047 (pristupljeno: 20. X. 2021.).

16 https://www.bidsquare.com/online-auctions/artemis-gallery/petite-14th-c-european-medieval-lead-ampulla-2247367 (pristupljeno: 20. X. 2021.).

c) Zajedno s relikvijama bila je i platnena ceduljica (slika 5) sa sljedećim zapisom na latinskom jeziku:

In vna cassecta reliquie et inttaila sancti Grisogoni et d[ent]i de capitibus sanctorum innocentium.

U prijevodu bi to trebalo glasiti:

„U jednoj su kutiji moći i komad tunike/košulje svetoga Krševana i [zubi] iz glava svetih mučenika."[17]

d) Ostatci tekstila, odnosno tunike/košulje sv. Krševana koji se spominju u navedenom zapisu trebali bi biti oni koje smo već spomenuli, u koje su bile umotane ljudske kosti i zub, fragmenti životinjskih kostiju, kristalna *theca* i hodočasnička ampula (slika 6).

Slika 6. Tunika/košulja sv. Krševana (u rukama) i ostala platna iz škrinjice sv. Krševana (foto: K. Barić)

e) U škrinjici je bila i mala platnena vrećica u kojoj je bilo nekoliko predmeta kružnog oblika (slika 7). Sudeći prema njihovu obliku, veličini i specifičnoj težini, mišljenja smo da bi se moglo raditi o nečemu organskog podrijetla, odnosno

17 U najstarijem poznatom inventaru riznice zadarske katedrale, što ga je dao sastaviti gradski knez Aleksandar Zorzi 15. siječnja 1427., opisuje se, između ostalog, i relikvijar – škrinjica sv. Krševana, „u kojoj, kažu, trebale bi biti" neke relikvije i košulja sv. Krševana. Vidi: Ivo PETRICIOLI, Najstariji inventar riznice zadarske katedrale, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26, Split, 1987., 159.

Za nesebičnu pomoć pri transkripciji i prijevodu teksta od srca zahvaljujemo doc. dr. sc. Aniti Bartulović, djelatnici Odjela za klasičnu filologiju Sveučilišta u Zadru.

mineraliziranim sjemenkama/plodovima možda neke mahunarke, a najsličniji su plodu bijele lupina – bučjaka (*lupinus albus*).[18]

Slika 7. Vrećica sa sjemenkama/plodovima (?) iz škrinjice sv. Krševana (foto. M. Parica)

f) Osim naprijed navedenih predmeta, u škrinjici sv. Krševana bilo je više ulomaka tekstila (crvene i bijele boje), pougljenjenih ili mumificiranih ostataka organskog materijala i dosta zemlje s kamenčićima. Svi su utvrđeni predmeti zapravo u određenom trenutku bili u doticaju sa svetcem, pa su kao takvi postali *reliquiae ex contactu* i zbog toga su zajednički stavljeni u relikvijar – škrinjicu.

Pri rekogniciji koju je obavio nadbiskup Karaman u škrinjici se nalazio srebrni prsten ukrašen gemom od jaspisa s likom sv. Ivana Krstitelja i natpisom *Melchior, Gaspar, Balthasar.*[19] Nakon što je odatle izvađen njegova sudbina nije nam poznata.

18 Za mišljenje o tomu kontaktirali smo izv. prof. dr. sc. Renatu Šoštarić s Biološkog odsjeka Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu koja nam je također ostavila mogućnost da se radi o nekom plodu.

19 BIANCHI, *Zara cristiana*, 1, 147.

3. Relikvijar – stopalo sv. Krševana

Relikvijar – stopalo sv. Krševana čuva se također u Stalnoj izložbi crkvene umjetnosti, izrađen je od srebra tehnikom iskucavanja i graviranja, datira se u XVII. stoljeće, a djelo je zadarskih zlatarskih radionica. Dimenzije mu iznose: visina 11,5 cm, dužina 25 cm, širina 9 cm. Ukrašen je izvijenim lisnatim viticama, s apliciranim trakama i cvijećem. Na vrhu ima poklopac s križnim otvorom za razgledavanje relikvija. Ima oblik gotičke pontifikalne cipele (slika 8).

Slika 8. Relikvijar – stopalo sv. Krševana (foto: Ž. Bačić)

Slika 9. Zapečaćene relikvije iz relikvijara – stopala sv. Krševana (foto: K. Barić)

S obzirom na to da je poklopac vijcima bio pričvršćen za ostatak stopala, mogao se otvoriti, što smo napravili, te smo ispod njega našli veću količinu pamuka, a ispod njega svetačke moći omotane u bijeli papir koji je s vremenom požutio, obavijen crvenim koncem preko kojeg je bio pečat (slika 9). Kada smo to oprezno otvorili, našli smo sljedeće: a) dobro uščuvanu lijevu skočnu kost ili *talus* odraslog muškarca (slika 10); b) prvu metatarzalnu kost ili *hallux* lijevog stopala odraslog muškarca; c) prvi ili proksimalni članak palca lijeve noge odraslog muškarca (slika 11) i d) venecijanski novčić *piccolo* ili *denaro scodellato* (slika 12). *Hallux* i prvi članak lijevog stopala bili su spojeni mumificiranom kožom (slika 11).

Raspravu o tim predmetima započinjemo mletačkim novčićem (slika 12). Riječ je o brončanoj moneti *piccolo* ili *denaro scodellato*, promjera je 1,1 – 1,3 cm i težine 0,27 g, a kovan je u vrijeme mletačkog dužda Giovannija Dandola (1289. – 1311.).[20] Taj je nalaz izuzetno značajan iz više razloga. Naime, osim opisanog relikvijara – stopala sv. Krševana u kojem su pronađeni naprijed navedeni

20 *Corpus Nummorum Italicorum. Primo tentativo di un catalogo generale delle monete medievali e moderne coniate in Italia o da Italiani in altri paesi Volume VII Veneto (Venezia – Parte I – Dalle origini a Marino Grimani)*, Roma, 1915., 54-55, br. 14-28.

Slika 10. *Talus* iz relikvijara – stopala sv. Krševana (foto: M. Parica)

Slika 11. Prva metatarzalna kost *(hallux)* lijevog stopala i prvi proksimalni članak palca lijeve noge, spojeni mumificiranom kožom (foto: M. Parica)

nalazi, postoji i drugi raskošnije učinjen (gotovo istih dimenzija) relikvijar istoga svetca, rađen u pozlaćenom srebru tehnikama iskucavanja, graviranja i filigrana te dodatno ukrašen dragim kamenjem.[21] U spomenutom najstarijem inventaru riznice katedrale sv. Stošije od 15. siječnja 1427. godine donosi se podatak da su dio njega dva stopala rađena od srebra i dijelom od zlata „za koje se kaže da su stopala svetog Krševana" (*pedes duos argenteos partim aureatos qui dicuntur esse pedes sancti Grixogon).*[22] Na stranici istoga inventara, pokraj opisa triju kruna,

Slika 12. *Piccolo* ili *denaro scodellato* mletačkog dužda Giovannija Dandola (foto: M. Parica)

21 PETRICIOLI – PAVIČIĆ-DOMIJAN, *Stalna izložba crkvene umjetnosti*, 10; JAKŠIĆ – TOMIĆ, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije. Zlatarstvo*, 165-166. Rekogniciju toga relikvijara također smo obavili istoga dana kada je izvršena i rekognicija drugog relikvijara – stopala sv. Krševana. U njemu je bila desna skočna i lijeva petna kost odrasle sobe. Treba naglasiti da se te kosti svojim izgledom (bojom) posve razlikuju od onih u drugom relikvijaru. Naknadnom analizom utvrdili smo da pripadaju i nekom drugom pokojniku.

22 JAKŠIĆ – TOMIĆ, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije. Zlatarstvo*, 165.

stoji bilješka da su krune uništene 1496. godine radi upotrebe njihova srebra za stopala sv. Krševana i jedne table za oltar.[23] Iz toga podatka nije nam do danas bilo jasno jesu li tada napravljena oba stopala ili se radilo samo o njihovim prepravkama, kako je to pretpostavio V. Brunelli.[24] Provedena rekognicija obaju relikvijara i nalaza u njima (kako osteoloških, tako i brončanog novčića) potvrđuje da je postojao jedan stariji relikvijar – stopalo sv. Krševana izrađen u vrijeme uprave mletačkog dužda Giovannija Dandola, koncem XIII. ili na samom početku XIV. stoljeća. Drugi relikvijar zasigurno je izrađen na samom koncu XV. stoljeća. Stariji relikvijar mogao je tada biti prepravljen, kako je to i pretpostavio V. Brunelli (doduše, on je to mislio za oba). Iz nekog razloga taj je relikvijar nanovo (djelomice po starom predlošku) izrađen u XVII. stoljeću, ali su svetačke moći i venecijanski novčić u njega preneseni iz starog.

Što se tiče osnovnih antropoloških podataka iz osteoloških nalaza u relikvijaru – stopalu sv. Krševana iz XVII. stoljeća, valja istaknuti da je spol kojem su pripadali određen na temelju veličine i robusnosti prisutnih kostiju i nema nikakve sumnje da se radi o muškarcu. Doživljena dob, odnosno saznanje da se radi o odraslom muškarcu, određeno je na temelju činjenice da je rast kostiju završio, što znači da se na temelju kronologije spajanja epifiza s dijafizama metatarzalnih kostiju pouzdano može zaključiti da je riječ o osobi starijoj od sedamnaest godina,[25] a da u isto vrijeme na kostima nema pokazatelja koji bi sugerirali da se radi o jako staroj osobi, kao što su, recimo, naglašena osteoporoza ili osteoartritis. Procjena je da se radi o osobi koja je živjela između 35 i 50 godina, što znači da dobiveni podatci odgovaraju zadanim parametrima, a to je da se radi o ljudskim ostacima koji su pripadali jednoj osobi (odraslom muškarcu) čija doživljena dob manje-više odgovara onomu što znamo o sv. Krševanu. Uz to, u relikvijaru se doista nalaze kosti stopala, a ne nekog drugog dijela tijela te, kako su pohranjene u skupom i minuciozno ukrašenom relikvijaru, sasvim je sigurno da je netko bio uvjeren da se radi o moćima sv. Krševana.

Talus pronađen u relikvijaru – stopalu sv. Krševana izuzetno nam je postao važan i zanimljiv jer je razriješio jednu enigmu koja se otvorila rekognicijom škrinjice – relikvijara sv. Donata (slika 13) u lipnju 2020. Kosti iz škrinjice – relikvijara

23 PETRICIOLI, Najstariji inventar riznice zadarske katedrale, 159; JAKŠIĆ – TOMIĆ, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije. Zlatarstvo*, 255. Tekst na latinskom jeziku glasi: *nota quod corone contrascripte per procuratores fabrice cum consensu anistitis fuernut destructe et posite ad fabricationem duorum (?) pedem s. grigogoni et tabule s. Altaris 1496.*

24 Vitaliano BRUNELLI, Contributo alla storia del santuario delle reliquie e del tesoro della basilica metropolitana di Zara, *Scientille*, Anno 3, Zadar, 1890., 11.

25 Hugo F. V. CARDOSO – R. F. V. SEVERINO, The chronology of epiphyseal union in the hand and foot from dry bone observations, *International Journal of Osteoarchaeology*, 20, 741.

Slika 13. Relikvijar – škrinjica sv. Donata (foto: Ž. Bačić)

sv. Donata pripadale su odraslom muškarcu koji je u trenutku smrti imao između 40 i 50 godina. Na tom kosturu uočeno je više pokazatelja fizičkog prenaprezanja. Te promjene teško je korelirati s onim što znamo o sv. Donatu, odnosno činjenici da ga povijesni i crkveni izvori opisuju kao izuzetno mudru i razboritu te politički vrlo umješnu osobu koja je uspješno posredovala u sklapanju mira između Franačkog i Bizantskog Carstva, za što je kao nagradu od bizantskog cara Nikefora I. (802. – 811.) dobio moći zadarske zaštitnice sv. Stošije, a predaja mu pripisuje da je dobavio i moći tri solunske mučenice – sestre rodom iz Akvileje: Irene, Chione i Agape.

Kostur je zapravo više nalikovao skeletu nekog suvremenog vrhunskog sportaša, a dodatni, puno veći problem što se tiče atribucije samih moći, bio je taj što je ^{14}C datiranje pokazalo da je osoba kojoj su te kosti pripadale živjela u razdoblju II. – IV. stoljeća poslije Krista.[26] Taj podatak u kombinaciji s činjenicom da je kostur pripadao fizički izrazito jakoj i aktivnoj osobi nagnao nas je da ispitamo hipotezu jesu li u škrinji pohranjene moći sv. Krševana. Naime, sv. Krševan živio je u III. stoljeću poslije Krista i mučenički je smaknut početkom

26 Analiza ^{14}C napravljena je u laboratoriju Beta Analytic Radiocarbon Dating Laboratory u Miamiju (SAD) i donosi sljedeće vrijednosti datacija: *206 - 345 cal AD (85.6%)* i *138 - 200 cal AD (9.8%).* Neizmjerno smo zahvalni zadarskom nadbiskupu mons. dr. sc. Želimiru Puljiću što je, zbog znanstvenih razloga, omogućio slanje uzoraka kostiju na analizu. Osim za kosti iz relikvijara – škrinjice, za koju se do danas smatralo da se u njoj čuvaju zemni ostatci sv. Donata, to je učinjeno i za ostatke kostiju iz vrlo slično rađene škrinjice sv. Zoila. Analiza ^{14}C također je u laboratoriju *Beta Analytic* napravljena za kostur koji se pripisuje sv. Zoilu i na temelju nje datiran je u razdoblje 90. – 320. godine.

IV. stoljeća u Akvileji, a uz to je bio vojnik, odnosno vitez. Legionari su prolazili napornu obuku koja je uključivala svakodnevno marširanje pod punom ratnom opremom koja je iznosila 40 – 50 kg i svakodnevno vježbanje različitim vrstama oružja, što su aktivnosti koje su vrlo lako mogle uzrokovati ozljede prenaprezanja uočene na kostima iz škrinjice sv. Donata.[27]

Uz dopuštenje i u prisutnosti č. m. Anastazije Čizmin uzeli smo lijevu skočnu kost (*talus*) koju smo našli u relikvijaru – stopalu sv. Krševana i odnijeli je do Nadbiskupskog ordinarijata, gdje se čuva relikvijar – škrinjica sv. Donata. Generalni vikar mons. Josip Lenkić vrlo nam je ljubazno dozvolio da ponovno otvorimo taj već nanovo zapečaćeni relikvijar i, kao što se na slici 14 može vidjeti, ta je skočna kost savršeno odgovarala goljeničnoj, lisnoj i petnoj kosti iz škrinjice.

U kontekstu utvrđenog i postojanja vrlo velikih indicija, ipak još uvijek ne možemo decidirano reći da su u relikvijaru – škrinjici sv. Donata pohranjene moći sv. Krševana. Pozitivna identifikacija u arheološkim kontekstima jednostavno nije moguća, a pogotovo u ovom, gdje je riječ o moćima svetaca koji su živjeli prije više od 1.800 godina i od kojih velika većina nije imala direktne potomke, no čak i da jest, nema načina na koji bismo ih danas mogli u potpunosti identificirati. Ono što možemo napraviti jest antropološki analizirati ostatke koji su nam na raspolaganju i pogledati slažu li se, i u kojoj mjeri, s povijesnim, arheološkim ili bilo kakvim drugim podatcima koje imamo o tom svetcu i potom pogledati kolika je vjerojatnost da netko drugi ispunjava baš te kriterije. U ovom slučaju sigurno možemo reći da u škrinji sv. Donata nisu pohranjene njegove moći jer je datiranje metodom radioaktivnog ugljika pokazalo da je osoba kojoj su te kosti pripadale živjela pola tisućljeća prije nego što se sv. Donat rodio. Također znamo da su kosti pohranjene do XVII. stoljeća u ranijoj mramornoj škrinji sv. Donata u nekom trenutku bile atribuirane sv. Krševanu. Sukladna toj atribuciji jest i činjenica da je osoba kojoj su kosti pripadale živjela, isto kao i sv. Krševan, u III. stoljeću i da ima niz osteoloških pokazatelja prenaprezanja, što je kompatibilno s tim da se radi o vojniku, a iz povijesnih izvora znamo da je sv. Krševan bio vitez, odnosno vojnik. Mislimo da je vjerojatnost da su pohranjene i u više škrinja vjerojatno više od 1.370 godina u Zadru pomno čuvane kosti neke druge osobe koja je također živjela u III. stoljeću, a uz to je bila vojnik, mala.[28]

4. Zaključak

Rekognicija relikvijara iz riznice katedrale sv. Stošije koja je uslijedila u povodu izrade monografije o toj zadarskoj prvostolnici na svjetlo je dana iznjedrila

27 O opremi legionara: P. F. R. VEGECIJE, Sažetak vojne vještine (prevela Teodora Shek Brnardić), Zagreb: Golden marketing, 2002.

28 Povijesno nije zasad moguće utvrditi koje je godine tijelo sv. Krševana iz Grada pokraj Akvileje preneseno u Zadar. Po predaji to se dogodilo 649. godine.

čitav niz novih spoznaja koje u mnogočemu mijenjaju dosadašnje informacije o sadržaju tih relikvijara, odnosno relikvija u njima. Od sveukupno 33 relikvijara koji se čuvaju u Stalnoj izložbi crkvene umjetnosti i Nadbiskupskom ordinarijatu u Zadru, potpunu ili djelomičnu rekogniciju izvršili smo na njih 24 koje smo uspjeli otvoriti ili barem kroz neki otvor za razgledavanje ili staklo vidjeti što se u njima nalazi. Devet relikvijara nismo otvarali zato što su napravljeni tako da su zalemljeni ili zbog toga što su vijci koji su zatvarali poklopce na njihovim otvorima bili toliko korodirani ili uništeni da nije bilo načina na koji bi se mogli otvoriti a da se pri tome ne oštete. Metode analiza osteoloških nalaza koje smo upotrijebili pri njihovoj obradi kombinacija su bioarheoloških metoda koje se koriste u analizama arheoloških populacija i forenzično-antropoloških metoda koje se koriste u procesu identifikacije. Naime, cilj nam je bio antropološki analizirati kosti pohranjene u relikvijarima i vidjeti podudaraju li se i u kojoj mjeri s povijesnim, crkvenim, arheološkim ili bilo kojim drugim podatcima koji su nam poznati o svetici ili svetcu kojem relikvijar pripada, a nakon toga, ako se pokaže da doista odgovaraju, odnosno ispunjavanje te kriterije, pokušali smo odrediti koja je vjerojatnost da te iste kriterije ispunjava neka druga osoba.[29] Većina relikvijara obuhvaćenih rekognicijom sadrži samo osteološke ostatke, u dva nije nađeno ništa, a u tri slučaja u njima su bile samo životinjske kosti. Izuzetak gdje se nije ni očekivalo da će u njemu biti osteološki nalazi čini relikvijar sv. Križa i spužve. U dva su relikvijara, uz ljudske, bile i životinjske kosti.[30]

U ovom smo radu donijeli rezultate istraživanja sadržaja samo dvaju relikvijara sv. Krševana (škrinjice i stopala) u kojima su, uz osteološke nalaze, bili i drugi predmeti među kojima se osobito ističu tri u radu opširnije obrađena artefakta, kristalna *theca* (slika 3), olovna hodočasnička ampula (slika 4) i brončani *piccolo* ili *denaro scodellato* mletačkog dužda Giovannija Dandola (1289. – 1311.) (slika 12). Olovna hodočasnička ampula zasad je, koliko je nama poznato, jedini takav primjerak srednjovjekovne ampule iz razdoblja XII. – XIII. stoljeća s prostora Hrvatske. Taj je predmet kao zavjetni dar vjerojatno bio stavljen u prvotni sarkofag u kojem se čuvalo tijelo sv. Krševana, koji se nalazi u kripti njegove crkve u Zadru te je radi toga kao predmet *ex contactu* sa svetčevim tijelom kasnije

29 Rezultati analiza osteoloških nalaza za sve relikvijare predani su za objavu u monografiji *Katedrala sv. Stošije u Zadru* pod naslovom *Rezultati antropološke analize rekognicija svetačkih moći iz zadarske katedrale* (autor je rada M. Šlaus).

30 Životinjske kosti u relikvijarima su se našle dijelom iz razloga što se često nisu znale kao takve raspoznati već su smatrane ljudskim, međutim ima i slučajeva kada su one hotimično stavljane u relikvijare da bi zavarale eventualne pljačkaše, kakav je slučaj bio najvjerojatnije kod relikvijara – biste sv. Stošije. Naime, tamo smo pri rekogniciji pronašli ljudske ostatke zašivene u jastučić s izvezenim natpisom *De S(anct)a Anastasia Martire*. Taj je jastučić poslužio kao postolje za fragment kosti donje čeljusti s pet zubiju koja je pripadala ovci ili kozi.

stavljen u njegov relikvijar. Kristalna *theca* za koju se navodi da se u njoj nalazi „glava mača sv. Krševana" mogla je biti izrađena i kao relikvijar za samostalno izlaganje ili u kovinskom moćniku, međutim, zbog činjenice da se radi o malom predmetu koji se lako mogao naći na meti pljačkaša, stavljen je u veći relikvijar, gdje je ipak bio zaštićeniji. Zapravo, cijeli relikvijar – škrinjica sv. Krševana, sudeći prema nalazima u njemu, po svoj je prilici bio namijenjen za sve predmete koji su u prvotnom kamenom sarkofagu bili u doticaju s tijelom svetca, pa su kao takvi postali *reliquiae ex contactu* i zbog toga su, nakon što su pomno odvojeni skeletni ostatci i stavljeni na posebno mjesto, zajednički stavljeni u jedan relikvijar. Osobitu pozornost iz relikvijara – škrinjice sv. Krševana zavređuje ulomak platna koji se prema ceduljici koja se tamo nalazi smatra dijelom tunike/košulje sv. Krševana. Mi smo se u radu na njega samo sumarno osvrnuli, međutim on zaslužuje posebna ispitivanja i analizu, što mi nismo mogli učiniti, pa bi trebao svakako biti predmet nekih budućih istraživanja.

Venecijanski novčić iz relikvijara – stopala sv. Krševana po svoj je prilici razriješio pitanje nastanka i izrade obaju relikvijara – stopala toga svetca iz riznice katedrale. Svakako ključan, a možda u ovom trenutku i najvažniji, predmet iz provedene rekognicije bila je lijeva skočna kost (*talus*) koju smo našli u relikvijaru – stopalu sv. Krševana, kost koja je savršeno nalegla na goljeničnu, lisnu i petnu kost iz škrinjice sv. Donata (slika 14). Time je definitivno potvrđeno da se u tom

Slika 14. Trenutak spajanja skočne kosti iz relikvijara – stopala sv. Krševana s goljeničnom, lisnom i petnom kosti iz škrinjice sv. Donata (foto: K. Barić)

relikvijaru ne nalazi sv. Donat već da je velika vjerojatnost da je riječ o sv. Krševanu, na što je već ranije ukazivala i provedena ^{14}C analiza kosti iz te škrinjice.

Zaključno treba istaknuti, a kako je to vidljivo i iz teksta ovoga rada, arheologija relikvijara, odnosno analize relikvija, izuzetno su korisne jer nam omogućuju ispraviti neujednačenosti između naziva relikvijara i onoga što je u njima doista pohranjeno. Isto tako one nam pomažu ispraviti netočne atribucije kao što je ona s moćima u škrinjici sv. Donata. Ujedno nam daju izuzetan i na svoj način jedinstven uvid u način razmišljanja srednjovjekovnih i novovjekovnih ljudi. Zbog svega su toga čuvanje i analiza tih relikvija, ne samo danas već i u budućnosti, nadajmo se s još naprednijim i savršenijim znanstvenim metodama i aparatima, važni za očuvanje i razumijevanje naše sakralne i kulturne baštine.

Summary

The Recognition of Two Reliquaries of St. Chrysogonus from the Zadar Cathedral of St. Anastasia

In the paper, the authors present the results of the recognition of two reliquaries of St. Chrysogonus from the treasury of the Zadar cathedral of St. Anastasia, exhibited in the permanent display of church art in Zadar. One of the two reliquaries is in the form of chest, whilst the other is shaped as foot. Thanks to the examination of the saint's relics, rather interesting and entirely new cognitions have been achieved with regard not only to the two reliquaries and the items in them, but also to the finds from the reliquary – the feet of St. Chrysogonus. Inter alia, the question regarding the date and origin of the two reliquaries – the feet of St. Chrysogonus from the cathedral treasury has been answered. The most important new cognition is that the skeleton from the reliquary – the Chest of St. Domnius – undoubtedly belongs not to this saint, but most probably to St. Chrysogonus. The proof thereof was that the hock joint from the reliquary – foot of St. Chrysogonus – connected perfectly to the tibia, fibula and heel bone from the Chest of St. Domnius. In this respect, the ^{14}C analysis of the bones from the Chest of St. Domnius has been of relevance, as it has shown that the skeleton in question must be at least 500 years older than St. Domnius.

Keywords: Zadar; cathedral of St. Anastasia; reliquaries; relics; identification process; forensic-anthropological analyses; archaeology of reliquaries; St. Chrysogonus; St. Domnius; missionary's lead ampule; crystal *theca*.

Robert Matijašić

Izvorni znanstveni članak
Rukopis je prihvaćen za tisak: 16.03.2022.
DOI: 10.21857/moxpjh145m

CAENIS, PATRIS CONCUBINA, EX HISTRIA REVERSA... BILJEŠKE O ANTONIJI MLAĐOJ I CENIDI, NJEZINOJ OSLOBOĐENICI

U svojim je tekstovima Pietro Kandler oblikovao priču o Antoniji Cenidi, oslobođenici Antonije Mlađe i kasnije Vespazijanovoj priležnici, pa je to povezao s njezinim povremenim boravcima u Istri oblikovavši tezu da je car sponzorirao izgradnju pulskog amfiteatra. Mali broj natpisa s imenima pripadnika Antonijine obitelji (oslobođenika i robova) ne govori tome u prilog. Cenida je mogla imati gospodarskih interesa u Istri, ali u arheološkoj i epigrafskoj baštini oni nisu vidljivi, pa se Kandlerovo tumačenje mora smatrati legendom koja nema čvršćeg uporišta u činjenicama.

Ključne riječi: Istra; antika; Vespazijan; Antonija Mlađa.

U knjizi koju je pulska gradska uprava 1876. objavila u čast nekoliko godina ranije preminulog tršćanskog polihistora Pietra Kandlera (Trst, 23. svibnja 1804. – Trst, 18. siječnja 1872.),[1] u kojoj su prikupljeni njegovi tekstovi posvećeni Puli u antici i srednjem vijeku, nalazimo četiri dotad neobjavljena teksta o tragovima koje su u Puli ostavili Antonija Mlađa, Vespazijan i Antonija Cenida.[2] Svi su tekstovi nastali 1871., barem su tako datirani u njegovoj ostavštini:

- *Di Antonia minore e dei suoi liberti Pallante e Felice* (str. 115-120),
- *Palazzo di Antonia in Pola* (str. 120-121),
- *I Flavi Vespasiani* (str. 121-126),
- *Antonia Cenide* (str. 126-128).

U romantičarskoj viziji antičke povijesti Pule Kandlerove su se tvrdnje i pretpostavke uzimale kao pouzdane činjenice, pa je tako oblikovana urbana legenda o Antoniji Cenidi, za čiju je ljubav Vespazijan navodno dao izgraditi amfiteatar, pulsku Arenu. Takve se priče i danas redovito pojavljuju u turističkim materijalima, popularnim tekstovima i vodičima, u internetskim tekstovima divulgativnog

1 Kandler 1876. Knjiga je uredrnički nepotpisana, a puni joj naslov glasi: *Notizie storiche di Pola, edite per cura del Municipio e dedicate agli onorevoli membri della Società agraria istriana radunati al IX Congresso Generale nella Città di Pola*, Parenzo, Tipografia di Gaetano Coana, 1876.

2 Kandler 1876, 115-128.

karaktera, a da historiografski temelji nikada nisu preispitani. Može se reći da je priča u osnovnim crtama zaista utemeljena na povijesnim podacima iz antičkih pisanih izvora (i epigrafije), ali maštovita nadogradnja pretpostavkama čini je, doduše, zanimljivom za širu javnost, no ne i povijesno točnom. Stoga držimo korisnim preispitati činjenice i pretpostavke, koje valja staviti i u povijesni kontekst.

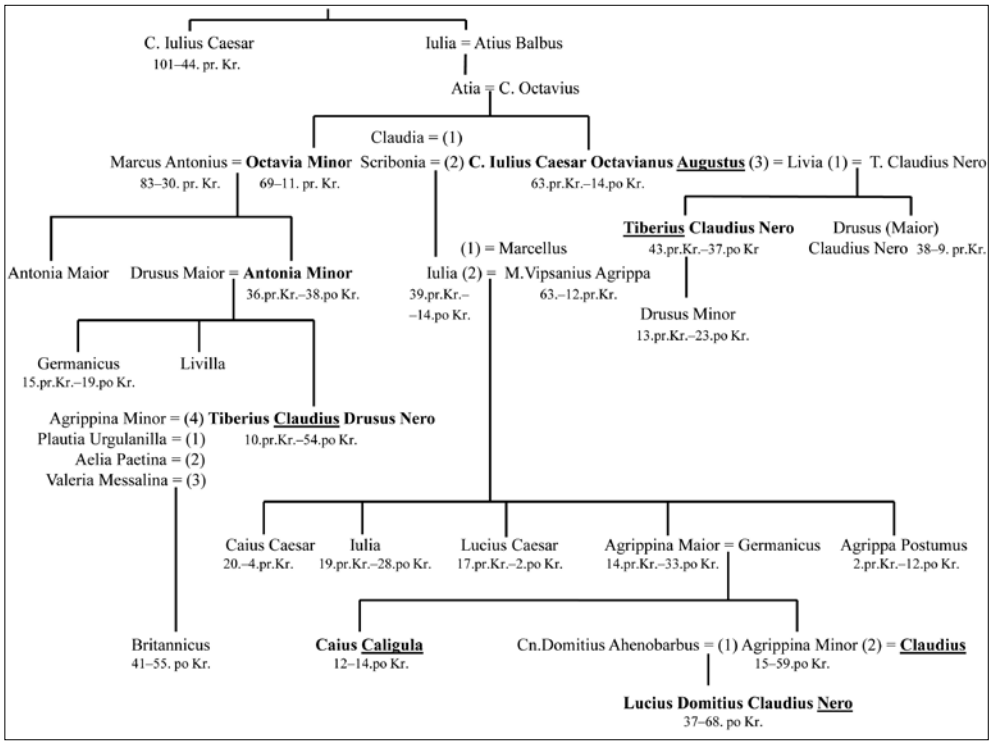

Slika 1. Rodoslovno stablo julijevsko-klaudijske dinastije (izvor: autor)

Antonija Mlađa[3] bila je kći trijumvira Marka Antonija i Oktavijanove sestre Oktavije (slika 1), začeta u Ateni, gdje je par boravio ljeti 37. pr. Kr., a rođena u Rimu 31. siječnja 36. pr. Kr.[4] Marko Antonije iz Atene se uputio na Istok, gdje je u Antiohiji oženio egipatsku kraljicu Kleopatru, te se tako posve otuđio kako od obitelji u Rimu, tako i od Oktavijana, skončavši u Aleksandriji 30. pr. Kr. samoubojstvom poslije poraza kod Akcija (31. pr. Kr). Antonija je odrasla u Rimu, na carskome dvoru, zajedno sa sestrom Antonijom Starijom, polubraćom i

3 PWRE, Antonia minor, s.v. (Groag), 1, 1-2, 2640; PIR², A 885.

4 Kokkinos 1992, 6.

polusestrama. Kasije Dion navodi da je August dvjema Antonijama, kćerima svoje sestre, dodijelio „novac iz imanja njihovog oca“[5] koja je car konfiscirao poslije bitke kod Akcija i Antonijeva samoubojstva.[6] Moglo se raditi o imanjima koja je Antonije imao u Italiji i drugdje, ponajviše na Istoku (Mala Azija, Egipat),[7] ali izvori ne spominju Histriju, tako da Kandlerova pretpostavka da je Antonija Mlađa imala posjede, pa čak i palaču u Puli,[8] po svemu sudeći, nema ozbiljnoga temelja. Epigrafski podaci o gentiliciju *Antonius* koji bi ukazivali na razgranatost obitelji, njihovih nasljednika, robova i oslobođenika, te bi time bili i pokazatelj gospodarske nazočnosti u nekom području, u ovom su slučaju u južnoj Istri vrlo skromni. Radi se o samo šest natpisa, dok ih je u sjevernoj Italiji (u Desetoj regiji) daleko više, primjerice oko Brescije (*Brixia*), Altina (*Altinum*), Akvileje (*Aquileia*) te nešto oko Padove (*Patavium*), ukupno pedesetak.

1. *C(ai)* ***A(ntoni)*** *P(rimi) [- - -]*: Galižana, Šašel, Marušić 1984, str. 303, EDR 079825. Razrješenje kratice od triju slova posve je nepouzdano, tako da je atribucija skupini natpisa koji spominju Antonije u velikoj mjeri nesigurna.
2. *L(ucio) Anneio L(uci) f(ilio) Domitio Proculo c(larissimo) p(uero), pronepoti* ***Antoni Felicis Antonia Clementiana*** *avia l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)*: Pula, CIL 5, 34; Inscr. It. 10, 1, 39; Alföldy 1984, str. 79, br. 11; Alföldy 1999, str. 285, br. 10; Matijašić 2014, EDR 093929.
   Kandler je u Antoniju Feliksu iz ovoga natpisa prepoznao Antonijina oslobođenika,[9] koji je zajedno s bratom Palantom bio vrlo utjecajan i poslije Antonijine smrti, te je za Klaudija bio namjesnik u Judeji.[10] Antonija Klementijana bila je Feliksova sestra, a baka Lucija Aneja, kojemu je dala podignuti nadgrobni spomenik u Puli. Kako je naslov *clarissimus puer* znak da je dječak pripadao višim slojevima rimskoga društva, to nije nemoguće da je *Antonius Felix* zaista bio Antonijin oslobođenik, ali to još nije neprijeporni dokaz da je Antonija Mlađa imala posjede (i čak palaču) u Puli. Međutim, prema novijim istraživanjima, Feliks je bio Klaudijev, a ne Antonijin oslobođenik,

5 Dio., 51, 15, 7: ταῖς τε ἀδελφιδαῖς, ἃς ἐκ τοῦ Ἀντωνίου ἡ Ὀκταουία ἀνῄρητό τε καὶ ἐτετρόφει, χρήματα ἀπὸ τῶν πατρῴων ἀπένειμε.

6 Carevi su do zemljišnih posjeda, koji su predstavljali osnovu njihova bogatstva, dolazili nasljeđivanjem, konfiskacijom i darovima; August je oporučno ostavio svoja dobra članovima obitelji: Tiberiju, Liviji, Antonijinom suprugu Druzu, njihovom sinu Germaniku i drugim daljnjim rođacima: Suet. Aug. 101, 3.

7 Kokkinos 1992, 71.

8 Kandler 1876, 120-121; mislio je čak, a bez čvrstog temelja, da se njezina palača u Puli nalazila u sjevernom dijelu grada, između katedrale i Sv. Tedora.

9 Kandler 1876, 119.

10 Tacit. Ann., 12, 54; Jos. Ant. 20, 7-8. Opširnije Matijašić 2014.

prema tome Claudius Felix, ne Antonius Felix,[11] pa ako je to točno, cijela se prozopografska konstrukcija ruši.

3. *Eiae Aug(ustae)* ***Ant(onia) Severina*** *v(otum) s(olvit)*: Pula, CIL 5, 8; Inscr. It. 10, 1, 3; ILS 4892; Degrassi 1970, 616-617; Girardi Jurkić 2005, 123; EDR 134865.
Jedini od šest spomenika zavjetnog je karaktera, Antonija Severina podiže žrtvenik božici Eji Augusti, kojoj su posvećena još tri žrtvenika, dva iz Nezakcija, jedan iz Dvigrada.[12] Još jedan žrtvenik Eji pronađen je na Pagu, tako da je kult božice rasprostranjen u Istri i Liburniji i sasvim je sigurno epihorskog karaktera.[13] Paški žrtvenik posvetila je Kalpurnija, kći Lucija Kalpurnija Pisona, a imena na istarskim žrtvenicima mahom su muškarci s imenima koja su vjerojatno epihorska, osim Antonije Severine, kojoj se iz imena to ne može zaključiti.

4. ***M(arcus) Anto<n>ius Stachus*** *sibi et suis et* ***Antoniae Celi****(…)*: Pula, CIL 5, 115; Inscr. It. 10, 1, 198; EDR 136445.
Nadgrobna ploča, na kojoj su sačuvana prva tri retka, koju je podignuo Marko Antonije Stak sebi i svojima, među kojima i Antoniji Celi… Kognomen je, osim ovog pulskog primjera, poznat sa samo nekoliko natpisa iz Rima.[14]

5. *D(is) M(anibus)* ***C(aius) Antonius Zosimianus signo Dalmatius*** *iuveni incomparabili qui vixit ann(os) XVIII mens(es) IIII diaes XVI sine ulla macula.* ***C(aius) Antonius Eu[c]arpus*** *filio rarissimo et pie[n]tissi(mo) [p(osuit)]*: Pula, Weisshäupl 1901, 192; Inscr. It. 10, 1, 199; EDR 136446.
Nadgrobni natpis donosi dva imena pripadnika obitelji Antonija: preminulog sina Zosimijana Dalmacija i ožalošćenog oca Antonija Eukarpa. Izraz *signo* nije čest u latinskoj epigrafiji, stoji ispred drugog kognomena (*agnomen*), a odgovara izrazima *qui et*, *qui et vocatur*, *sive*, koji se također mogu pronaći u epigrafskoj praksi. Da se ipak možda radi o oslobođenicima, svjedoči etimološko grčko podrijetlo njihovih kognomena (*Zosimianus*, *Eucarpus*), što bi ukazivalo na makar daleki libertinski izvor obiteljskog stabla.[15] Grčko podrijetlo imena svjedoči o servilnom ili libertinskom društvenom položaju, a ne etničkom podrijetlu.[16]

6. *D(is) M(anibus) Vibiae Trofimen(i)* ***P(ublius) Antonius Hilarus*** *matri pientissimae*: Pula, Sv. Petar, CIL 5, 257; Weisshäupl 1901, 4, 1901, 201; Inscr. It. 10, 1, 423; EDR 137695.

11 Kokkinos 1990; 1992, 32.

12 Girardi Jurkić 2005, 124.

13 Šašel Kos 199, 68-69.

14 *C. Baberius Stachus* (CIL 6, 200, 30712, 36747, datiran 70. posl. Kr.), *Decidius Stachus* (CIL 6, 30983; ILS 3840, poč. 2. st. posl. Kr.), *C. Vaberius Stachus* (CIL 5, 7768, CIL 6, 27900, 34179a, 2. st. posl. Kr.).

15 Lucije Decidije Eukarp postavio je u Akvileji kao sevir žrtvenik Velikoj Majci Bogova (Brusin 1991, 285; EDR 093891), a poznato je da je sevirat, kolegij svećenika, bio dominantno prerogativa oslobođenika, usp. Duthoy 1978; Agnati 1996; Bekavac, Miletić 2018.

16 Solin 1971, 135-137.

I u ovom se nadgrobnom natpisu Publije Antonije, koji podiže spomenik majci Vibiji Trofimeni, ne naziva oslobođenikom, ali iz obaju kognomena njihovo se oslobođeničko podrijetlo može naslutiti.

Iz navedenih pulskih natpisa uočljiva je činjenica da osobe koje nose gentilicij *Antonius* mahom imaju troimeni oblik imenskog obrasca (*praenomen – nomen gentile – cognomen*), tj. nema primjera oslobođenika (*libertus*) prve generacije kao ni drugih znakova raspoznavanja servilnog položaja (*servus, verna, contubernalis*). Da je Antonija imala značajne zemljišne posjede u južnoj Istri, broj primjera tog gentilicija bio bi jamačno veći. Bilo bi zacijelo više primjera s imenima robova i oslobođenika prve generacije, koji su taj status uvijek označavali u natpisima. Iako smo prije nekoliko godina, slijedeći Pietra Kandlera, kojega slijedi i Alka Starac („Antonija je možda boravila na očevim histarskim posjedima u više navrata, odnosno u duljem razdoblju iza prerane smrti supruga Druza koji je godine 9. pos. Kr. podlegao rani zadobivenoj u bojnom pohodu. Antonijin boravak u Puli (umrla je g. 49. pos. Kr.) s djecom i znatnim brojem kućnih robova rezultirao je naseljenjem pripadnika njene robovske familiae u gradu"),[17] ustvrdili da su žene i oslobođenice „zacijelo (u Puli) povremeno boravile kako bi nadgledale svoje posjede u južnoj Istri",[18] to ne izgleda posve izvjesnim, iako ne i sasvim nemogućim.

Ako su postojali, veličina i značaj tih posjeda ne može se smatrati jako izrazitim, iako su u Istri zabilježeni gentiliciji i drugih obitelji koje su u Rimu pripadale najvišim društvenim slojevima, političkoj i gospodarskoj eliti.[19] Zanemarimo li carske gentilicije iz 1. stoljeća (*Iulius*, *Flavius*) te 2. stoljeća (*Aelii*, *Aurelii*), koje mogu nositi osobe koje su od careva dobile građansko pravo, a nisu nužno pokazatelj pripadnosti obiteljima carskih oslobođenika, bilježimo samo najvažnije i najbrojnije gentilicije aristokratskih obitelji u Puljštini: *Laecanii* (više od 30 imena),[20] *M(a)ecenii* (7 imena),[21] *Palpellii* (13 imena),[22] *Settidii* (15 imena),[23] a u Poreštini i u sjevernoj Istri zemljišne su posjede imali *Statilii Tauri*.[24] Ne smijemo

17 Starac 1994, 135-136. Uzgred, autorica netočno Antonijinu smrt datira u 49. posl. Kr. umjesto u 37. posl. Kr., čim je Kaligula došao na prijestolje, usp. dolje bilj. 29.

18 Matijašić 2014, 166-167.

19 Tasssaux 1983; Matijašić 1998, 453-455.

20 PIR², L 30-31; usp. i Tassaux 1982; Bezeczky 1998.

21 MRR, II, 584; PIR², M 37.

22 PIR², P 73.

23 PIR², S 616-618.

24 MRR, II, 622; PIR², S 851-857; Tassaux 2001, 309-314.

pritom zaboraviti ni obitelj *Sergii*,[25] koja nije zastupljena velikim brojem pripadnika u Puli, ali koja je u gradu ostavila jedan od najznačajnijih današnjih spomenika, slavoluk koji nosi njezino ime.[26] Uzmemo li u obzir i carske posjede,[27] jasno je da je rimska aristokratska i politička elita u Istri imala značajne gospodarske interese, koji su obuhvaćali zemljišne posjede, uzgoj maslina i vinove loze te proizvodnju keramičkih predmeta (Fažana, Loron). No koji je točno opseg interesa svake pojedine obitelji bio, na sadašnjem stupnju dosadašnjih istraživanja nije, nažalost, moguće utvrditi.

Antonija Mlađa (slika 2) udala se 18. pr. Kr. za Druza, sina Augustove žene Livije iz prvoga braka s Tiberijem Klaudijem Neronom (brat kasnijeg cara Tiberija, 14. – 37. posl. Kr.). Dobili su troje djece, Germanika (rođen 15. pr. Kr.), Livillu (rođena između 14. i 11. pr. Kr.) i Klaudija (rođen 10. pr. Kr., kasnije rimski car, 41. – 54. posl. Kr.). Antonija je s obitelji često pratila Druza za njegovih vojnih pohoda u Galiji, Hispaniji i Germaniji, ali je 9. pr. Kr. iz nepoznatog razloga preminuo na Rajni.[28] Ona se više nije udavala već se posvetila odgoju djece i upravljanju svojim imanjima. Germanik je započeo uobičajenu karijeru u vojsci i političkom životu, oženio je Agripinu Stariju, s kojom je imao dvoje djece: Agripinu Mlađu i Gaja (Germanik Mlađi, poznatiji kao Kaligula). Antonija Mlađa do oko 31. posl. Kr. nije se uplitala u politički život u Rimu, ali tada je spasila život caru Tiberiju razotkrivši mu urotu koju je pripremao Sejan, prefekt pretorijanaca.[29] Kasije Dion izričito navodi, iako u anegdotalnom obliku, da je Antonija pismo za Tiberija, s detaljima urote koja se spremala, diktirala svojoj robinji, Cenidi.[30] Kad je poslije Tiberijeve smrti car postao Kaligula, Antonija, njegova baka, isprva je bila slavljena, ali nakon samo nekoliko tjedana od careva ustoličenja 37. posl. Kr. počinila je samubojstvo.[31] Za svojeg je života bila vrlo popularna zbog priča koje su kružile o njezinoj kreposti, blagoj naravi, ljepoti i dobroti. Klaudije ju je rehabilitirao poslije četiri godine Kaliguline vladavine tijekom kojih je

25 MRR, II, 617;

26 Traversari 1971.

27 Starac 1994.

28 Antički izvori spominju nesreću tijekom jahanja, bolest i trovanje, usp. Kokkinos 1992, 13-15 i bilj. na str. 191.

29 Nicols 1975, 48-50; on međutim sumnja u istinitost tvrdnje o Antonijinoj ulozi u Sejanovu raskrinkavanju, smatrajući to konstrukcijom u doba Klaudijeve vladavine, kad su joj u postupku rehabilitacije zasluge i uveličavane.

30 Jos., Ant. 18, 6, 6; Dio. 65, 14, 1-2: πρὸς γοῦν τὴν δέσποιναν τὴν Ἀντωνίαν τὴν τοῦ Κλαυδίου μητέρα, κρύφα τι δι᾽ αὐτῆς τῷ Τιβερίῳ περὶ τοῦ Σεϊανοῦ γράψασαν…

31 Dio. 59, 3, 6. Svetonije je mislio da ju je unuk otrovao ili dao otrovati: Suet. Calig. 23, 2; Usp. i Segenni 1995, 315.

Slika 2. Portret Antonije Mlađe, iz Tralesa, Mala Azija, Ny Carlsberg Glyptotek (izvor: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/4/49/Antonia_Minor_Ny_Carlsberg_Glyptotek_IN743.jpg/1367px-Antonia_Minor_Ny_Carlsberg_Glyptotek_IN743.jpg – 6. 12. 2021.)

uspomena na Antoniju morala biti suspregnuta. Imala je mnogo vjernih slugu, među njima je možda najpoznatija bila Antonija Cenida.

Cenida je bila rođena kao robinja,[32] vjerojatno na carskome dvoru, gdje je stekla i obrazovanje potrebno da postane pisarica[33] i tajnica (*a manu*) Antonije Mlađe. S obzirom na to da je preminula 74. ili 75. godine,[34] mogla se roditi već u prvom desetljeću 1. stoljeća posl. Kr. Njezino podrijetlo nije poznato, a nedavno je (ponovo) izraženo mišljenje da bi mogla potjecati iz Istre, gdje je kasnije imala

32 PWRE, Antonia Caenis, s.v., 1, 1-2, 2641; PIR², A 888.

33 Hartmann 2020, 124-128.

34 Dio. 65, 14, 1: τότε δὲ καὶ Καινὶς ἡ τοῦ Οὐεσπασιανοῦ παλλακὴ μετήλλαξεν.

gospodarskih interesa,[35] no to nije potkrijepljeno nedvosmislenim dokazima u Istri. Pretpostavlja se da je oslobođena za života Antonije Mlađe,[36] iako je bila iznesena i pretpostavka da se to zbilo oporučno, nakon njezine smrti. Svetonije u Vespazijanovu životopisu izrijekom navodi da je car „poslije ženine smrti uzeo ponovno k sebi u kuću (*revocavit*) nekadašnju svoju ljubavnicu Cenidu, oslobođenicu Antonijinu i pisaricu njezinu, te ju je još kao car zadržao kod sebe gotovo kao zakonitu ženu"[37]. Vespazijan ju je napustio kad je prije dolaska na carsko prijestolje oko 38. godine oženio Flaviju Domitilu, s kojom je imao troje djece: Tita, Domicijana i Domitilu Mlađu (*Flavia Domitilla Minor*).[38] Tit je bio rođen 38. godine, Domicijan 42. godine, a Domitila oko 45. godine. Kći je umrla oko 66. godine, a muška su djeca postala carevima poslije oca (Tit 79. – 81. godine, Domicijan 81. – 96. godine). I Domitila Starija preminula je prije Vespazijanova stupanja na carsko prijestolje, kao i istoimena kći.[39] Cenida je, tada možda još robinja, bila Vespazijanova ljubavnica prije njegove ženidbe s Domitilom Starijom, a poslije njezine smrti „uzeo ju je ponovno k sebi". Kad je postao carem, Vespazijan je već imao dva odrasla sina, tako da bi ponovna ženidba mogla, ako bi u braku bilo rođeno još muške djece, zamrsiti nasljeđivanje i unijeti razdor među mogućim nasljednicima, što bi zacijelo imalo posljedice na cijelu državu. Nešto slično dogodilo se Klaudiju, koji se oženio Agripinom, koja je imala sina iz prethodnog braka (Nerona), iako je on sam imao također već sina (Britanika).[40]

Cenida je kao Antonijina tajnica imala važnu ulogu na dvoru, ulogu koja je podrazumijevala i kontakte s drugim članovima carske obitelji i njihovom poslugom. Ako je Vespazijan vezu s tajnicom Antonije Mlađe započeo već prije Antonijine smrti, jer je Domitilu oženio samo godinu ili dvije kasnije, a Svetonije koristi riječ *revocavit* (ponovo pozvao) za opis Vespazijanove odluke da je uzme za konkubinu poslije Domitiline smrti, učinio je to imajući u vidu i pragmatične razloge, jer mu je to moglo pomoći u ranoj fazi karijere, u usponu kroz dužnosti.[41] Iako je Vespazijanova žena Domitila preminula, vjeruje se, tek nekoliko godina prije njegova stupanja na prijestolje, misli se da je cijelo vrijeme

35 Suet. Domit., 12, 3; Mustonen 2018, 126.

36 Možda nakon što je sudjelovala u Antonijinu raskrinkavanju Sejanove urote, Mustonen 2018, 127.

37 Suet. Vesp., 3, 4 (prijevod Stjepan Hosu): *Post uxoris excessum Caenidem, Antoniae libertam et a manu dilectam quondam sibi, revocavit in contubernium, habuitque etiam imperator paene justae uxoris loco.*

38 Za iscrpnu bibliografiju o Vespazijanovu životu usp. Levick 2016.

39 Suet. Vesp. 3, 3: *Uxori ac filiae superstes fuit atque utramque adhuc privatus amisit.* Domitila je preminula prije 69. posl. Kr., vjerojatno oko 65. posl. Kr., ali točna godina njezine smrti nije poznata, usp. Ritter 1872, 759-761; Charles, Anagnostou-Laoutides 2012, 532; Levick 2013, 230.

40 Charles, Anagnostou-Laoutides 2012, 538.

41 Segenni 1995, 312-313.

u braku održavao vezu s Cenidom, unatoč dužim izbivanjima iz Rima zbog vojnih dužnosti. S druge strane, možda je vezu morao i prekinuti, jer Cenida je bila oslobođenica Antonije Mlađe, a ova je došla u nemilost novom caru Kaliguli, zbog čega je i počinila samoubojstvo.[42]

Poslije Antonijine smrti, Cenida je živjela sama u jednoj vili, koju je možda dobila oporučno od Antonije Mlađe, ali nema vijesti o tomu što je radila kad je ostala bez gospodarice. Ako je, osim vile u Rimu, od nje dobila i neke druge posjede, mogla se okrenuti poduzetništvu, upravljati tim imanjima, i tu se – na temelju kasnije vijesti, iz doba kad je poslije stupanja Vespazijana na prijestolje ponovo bila s njim bliska, da je imala posjede u Histriji[43] – u historiografiji stvorila veza između Cenide i Istre. U Rimu se od 37. posl. Kr. (smrt Antonije Mlađe) do 65. posl. Kr. (smrt Flavije Domitile Starije) vjerojatno kretala među poznanicima, oslobođenicima na visokim dužnostima na carskom dvoru, pa je moguće zamisliti da je Klaudijevu tajniku, oslobođeniku Narcisu (*Tiberius Claudius Narcissus*), kojega izvori spominju kao *praepositus ab epistulis*,[44] upravo Cenida predložila Vespazijanovo ime kad ga je car Klaudije, odmah po stupanju na prijestolje, 41. posl. Kr., imenovao legatom II. legije (*Legio II Augusta*), što je bio vrhunac Vespazijanove vojničke karijere prije nego što je postao carem.[45] Zahvaljujući uspjesima u ratovima, Vespazijan je potom 51. posl. Kr. obnašao dužnost konzula, a nakon toga se povukao iz javnog života, navodno jer se sukobio s Agripinom Mlađom – majkom cara Nerona, koji je u međuvremenu carem postao 54. posl. Kr.[46]

O Vespazijanu i Cenidi u suvremenoj je historiografiji napisano puno rasprava, na temelju Svetonijevih riječi i ocjena koje o njoj iznosi Kasije Dion. Mnogobrojne je istraživače rimske carske povijesti toj temi privukla njihova konkubinatska veza, koja je, prema Svetoniju, bila obnovljena nakon Domitiline smrti, dakle postojala je i ranije. Konkubinat (priležništvo) u Rimu bila je stalna veza muškarca i žene bez sklapanja formalnog braka, a primjer Vespazijana i Cenide predstavlja vrijedan podatak za razumijevanje tog načina bračnog suživota u rimskom pravnom sustavu.[47] Dok je brak služio prokreaciji rimskih građana, konkubinat je predstavljao alternativu u slučajevima kad se željelo izbjeći pravne posljedice u sferi nasljeđivanja,[48] jer konkubina je u pravilu bila nižeg društvenog statusa

42 Svetonije je čak pretpostavio da ju je Kaligula otrovao: Suet. Calig. 23, 2.

43 Suet. Domit., 12, 3.

44 Suet. Claud. 28. U istom odlomku spominje Feliksa i Palanta, usp. gore bilj. 9.

45 Suet. Vesp. 4, 1-2: *Claudio principe Narcissi gratia legatus legionis in Germaniam missus est*.

46 Wardle 2010, 210-211.

47 Usp. bibliografiju u Acton 2011, 224 (bilj. 111). Također i Acton 2010.

48 Treggiari 1982.

od muškarca, koji je najčešće već imao potomke iz braka. Cenida je već bila u godinama kad vjerojatno više nije mogla rađati, ali već je njezin oslobođenički status priječio sklapanje valjanog braka s Vespazijanom, no poslije smrti Flavije Domitile veza s Cenidom mogla se smatrati konkubinatom u pravom smislu. Epigrafski podaci donose više sličnih primjera među senatorima sredinom 1. stoljeća posl. Kr.,[49] a ni kasniji carevi nisu bili iznimka: Marko Aurelije i Antonin Pije imali su konkubine izvan braka, poslije smrti supruge, dok je Neron priležnicu imao za vrijeme braka s Oktavijom, ali izvori je u nekoliko navrata nazivaju i konkubinom.[50]

Nekoliko godina Cenida je zacijelo bila vrlo utjecajna na Vespazijanovu dvoru, dojmila se antičkih kroničara kako zbog vjernosti,[51] tako i zbog sposobnosti i veza[52] te samozatajnosti, jer se nikada nije pojavila u službenim prilikama u Vespazijanovoj obitelji, a time se i u javnosti plasirala slika čvrstoće flavijevske dinastije, jer su Tit i Domicijan i dalje bili jedina zakonita djeca i nasljednici Vespazijanovi. No Kasije Dion pripisuje joj i veliku moć na dvoru – koju da joj je prepustio sam Vespazijan[53] – pa tvrdi da se veoma obogatila jer je dobivala velike svote iz mnogo izvora, prodajući dužnosti,[54] i prenosi da se vjerovalo kako je to činila u dogovoru s carem, u njegovo ime, tako da je zadržavala dio za sebe. Kako o tome u Svetonija nema ni riječi, legitimno je pomisliti da je Dion koristio neke izvore koji su o Cenidi imali loše mišljenje, iako ne treba smetnuti s uma da Svetonije možda idealizira Vespazijana, pa prešućuje neke detalje iz njegova *modusa operandi*. Cenida je u svakome slučaju očevidno bila vrlo utjecajna na Vespazijanovu dvoru, od njegova stupanja na prijestolje 69. posl. Kr. do svoje smrti 74. ili 75. posl. Kr. [55]

Mramorni nadgrobni žrtvenik, s tekstom na prednjoj strani i bogatim reljefima na bočnim i stražnjoj (slike 3, 4, 5), koji joj je podignuo oslobođenik Aglaj[56] pronađen je u Rimu na području Nomentanskih vrata (*Porta Nomentana*), kroz koja je iz grada izlazila cesta prema sjeveroistoku. Vjeruje se, iako to nije nedvosmisleno potvrđeno, da je na tom području nedaleko od Aurelijanskog zida Cenida imala posjed, suburbanu rezidenciju, i da je tu bila i pokopana. To, po svemu sudeći, potvrđuju i nalazi, s početka 20. stoljeća, dviju olovnih fistula

49 CIL 6, 13937, CIL 6, 17170.

50 Suet. Nero 50; Mart. 3. 82, 11.

51 Dio. 65, 14, 1: πιστοτάτη ἦν

52 Dio. 65, 14, 1: ἐμνημόνευσα δὲ αὐτῆς ὅτι τε πιστοτάτη ἦν καὶ ὅτι μνήμης ἄριστα ἐπεφύκει.

53 Dio. 65, 14, 3: ὁ Οὐεσπασιανὸς αὐτῇ ὑπερέχαιρε, πλεῖστόν τε διὰ τοῦτο ἴσχυσε

54 Dio. 65, 14, 3: ἐπιτροπείας στρατείας ἱερωσύνας

55 Dio. 65, 14, 1; Charles, Anagnostou-Laoutides 2012, 536.

56 CIL 6, 12037: *Dis Manib(us) / Antoniae Aug(ustae) / l(ibertae) Caenidis / optumae patron(ae) / Aglaus l(ibertus) cum Aglao / et Glene et Aglaide / filiis*; usp. La Regina 2001, 69-71; Nonnis 2009, 404-405, ali i Boschung 1987, 108; Fassbender 2005, 161.

Slika 3. Nadgrobni žrtvenik Antonije Cenide, CIL 6, 12037, Rim, (…muzej), prednja strana s natpisom (izvor: https://feminaeromanae.org/caenis.html – 6. 12. 2021.)

(*fistulae aquariae*) s njezinim imenom i imenom Tiberija Klaudija Feliksa,[57] koji je očevidno carski oslobođenik. Na istom je prostoru pronađeno još desetak fistula s imenima među kojima su i carevi (Trajan, Marko Aurelije i Lucije Ver) i nekoliko uglednih senatora, pa bi to mogli u II. stoljeću posl. Kr. biti korisnici prostora nekadašnje Cenidine rezidencije, koji su vodovodnu mrežu morali povremeno obnavljati. Sasvim je logično zaključiti da su Cenidina imanja poslije njezine smrti prenesena u carsko vlasništvo, jer nije poznato da je imala potomstvo, a carski fisk potom je mogao nekretninama upravljati po nahođenju, koristeći ih dalje ili prodajući njihove dijelove.

Cenidini robovi i oslobođenici zabilježeni su i na drugim natpisima u Rimu[58] i Anciju,[59] a posebno se ističe natpis koji spominje nadstojnika Cenidine kupelji

57 EDR072261 i EDR139767, gdje je i starija literatura. Fistule su olovne vodovodne cijevi, često s imenom vlasnika radionice i naručitelja, pa su u mnogim slučajevima poslužile kao identifikacija vlasnika nekretnine na kojoj su nađene.

58 CIL 6, 4057: *Fusco, Antoniae Caenidis <servo> imm(uni), Antoniae Albanae, dec(urioni)*; CIL 6, 18358: *Fl(avia) Aug(usti) lib(erta) Helpis Caenidiana*; CIL 6, 15110: *Ti(berius) Claudius Aug(usti) lib(ertus) Hermes Caenidiano.*

59 CIL 10, 6666: *Eros, Aug(usti) l(ibertus) procurator Caenidianus, cum M(arco) Antonio Quir(ina) Candido filio suo, tribunis sodalibus d(onum) d(edit).*

Slika 4. Nadgrobni žrtvenik Antonije Cenide, CIL 6, 12037, Rim, (…muzej), desna strana
(izvor: https://feminaeromanae.org/caenis.html – 6. 12. 2021.)

(*balineus Caenidianus*), pronađen također na Nomentanskoj cesti,[60] nekoliko stotina metara sjeveroistočnije od mjesta gdje su zabilježeni nalazi „njezinih" fistula. Posjed je stoga mogao biti vrlo velik, i vjerojatno je uključivao stambene i rekreacijske, možda i gospodarske sadržaje, primjereno vlasnici koja je, iako oslobođenica, pripadala visokim društvenim krugovima oko carske obitelji, najprije kao robinja i oslobođenica Antonije Mlađe, potom kao konkubina cara Vespazijana. Natpis je postavio carski rob, koji je upravljao kupelji koja je bila dio nekadašnjeg Cenidina posjeda, ali je mogla biti i otvorena za javnost.[61] Cenidini nekadašnji robovi koji su status slobodnih ljudi stekli od careva nose dodatno ime *Caenidianus* / *Caenidiana*, što također svjedoči o ugledu koji je Cenida uživala u rimskome društvu i poslije smrti.

Ta komemoracija bila je možda ograničena samo na posljednje godine Vespazijanove vladavine, nakon Cenidine smrti, a prije careve, tj. 74. – 79. posl. Kr., jer izgleda da je Domicijan o očevoj konkubini imao sasvim drugačije mišljenje.

60 EDR000826: *Iulius Florus et Onesimus Caesaris n(ostri) <servus>, vilicus balinei Caenidiani*. Usp. Friggeri 1977-1978, 145-154.

61 Mustonen 2018, 129.

Opisujući carevu neprijaznu ćud, Svetonije prepričava da je jednom odbio Cenidu kad ga je htjela poljubiti u obraz te joj je pružio ruku na poljubac.[62] Ali taj nas podatak navodi naposljetku na jedini trag koji povezuje Cenidu i Istru, jer se to zbilo, prema Svetonijevim riječima kad se ona „vratila iz Istre".

Ne vjerujemo da je taj trag dovoljno čvrst dokaz da je Cenida (a prije nje možda Antonija Mlađa) imala u Istri značajnijih gospodarskih interesa. To, doduše, jest moguće, ali nam u tom slučaju još uvijek nije poznato, jer mali broj pripadnika Antonijine šire, servilne i libertinske obitelji to nikako ne potvrđuje, za razliku od onomastičkih pokazatelja drugih rimskih patricijskih obitelji (npr. Lekanija, Palpelija i Setidija).[63] Zanimanje rimske političke elite, a to je istovremeno i gospodarska elita, za poduzetništvo u Istri svakako je postojalo, ali prema epigrafskim podacima kojima raspolažemo *Antonii* nisu zastupljeni u većem broju. Stoga možemo zaključiti da je njihova uloga u gospodarskom i društvenom životu Istre u 1. stoljeću posl. Kr. bila razmjerno mala te da Antonija Mlađa

Slika 5. Nadgrobni žrtvenik Antonije Cenide, CIL 6, 12037, Rim, (…muzej), lijeva strana
(izvor: https://feminaeromanae.org/caenis.html – 6. 12. 2021.)

62 Suet. Domit., 12, 3: *Caenidi patris concubinae ex Histria reversae osculumque, ut assuerat, offerenti manum praebuit*.

63 Tassaux 1983, 208-209.

i njezina oslobođenica Cenida nisu imale one posjede ni ono značenje koje im u žaru romantičarske lokalpatriotske historiografije pripisuje Pietro Kandler u *Notizie stroriche di Pola*. A veza Cenida – Vespazijan – Pula dovela je čak i do izmišljene i ničim historiografski ni arheološki potkrijepljene priče o carevu sponzorstvu za gradnju pulskog amfiteatra, Arene. Međutim, Kandlerovu je u pisanim i elektroničkim medijima već uvriježenu priču teško iskorijeniti, ali treba je svesti na pravu mjeru, na razinu legende, koja je, po definiciji, usmeni i pisani književni žanr koji kombinira stvarne činjenice s imaginarnim elementima unutar određenog geografskog i povijesnog konteksta.

Literatura:

Kratice:

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin 1863.–

EDR – Epigraphic Database Rome (www.edr-edr.it)

ILS – Herman Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae, I–IV, Berlin 1882–1916.

MRR – Thomas Robert Shanon Broughton, Magistrates of the Roman Republic, I, II, New York, 1951–1952.

PIR² – Prosopographia Imperii Romani Saec. I. II. III, Editio Altera, Berolini et Lipsiae, Berolini – Novi Eboraci, 1933–1999.

PWRE – Paulys Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbetinug, ausgegeben von Georg Wissowa, Stuttgart 1894–1973.

Acton 2010 = Karen Louise Acton, Antonia Caenis and the Flavian Dynasty, SSRN Electronic Journal, May 2010.

Acton 2011 = Karen Acton, Vespasian Augustus: Imperial Power in the First Century CE, PhD Thesis, University of Michigan, 2011.

Agnati 1996 = Ulrico Agnati, Liberti: 'qui desiderant esse servi', Clio, 32, 3, 1996, 357-400.

Alföldy 1984 = Géza Alföldy, Römische Statuen in Venetia et Histria. Epigraphische Quellen, Heidelberg 1984.

Alföldy 1999 = Géza Alföldy, Städte, Eliten und Gesellschaften in der Gallia Cisalpina. Epigraphisch-historische Untersuchungen, Stuttgart 1999.

Bekavac, Miletić 2018 = Silvia Bekavac, Željko Miletić, Seviri Augustales u Saloni, VAHD, 111, 2018, 139-165.

Bezeczky 1998 = Tamás Bezeczky, The Laecanius amphora stamps and the villas of Brijuni, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 261. Band, Wien 1998.

Boschung 1987 = Dietrich Boschung, Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms, Bern 1987.

Brusin 1991 = Giovanni Battista Brusin, Inscriptiones Aquileiae, vol. I, Udine 1991.

Charles, Anagnostou-Laoutides 2010 = Michael B. Charles, Eva Anagnostou-Laoutides, Suetonius Vespasianus 3: The status of Flavia Domitilla, Acta Classica IJII, 2010, 125-143.

Charles, Anagnostou-Laoutides 2012 = Michael B. Charles, Eva Anagnostou-Laoutides, Vespasian, Caenis and Suetonius, u: Carl Deroux (ur.), Studies in Latin literature and Roman history 16, Collection Latomus 338, 2012, 530-547.

Degrassi 1970 = Attilio Degrassi, Culti dell'Istria preromana e romana, u: Vladimir Mirosavljević, Duje Rendić Miočević, Mate Suić (ur.), Adriatica praehistorica et antiqua, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku, Zagreb 1970, 615-632.

Duthoy 1978 = Robert Duthoy, Les Augustales, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II, 16, 2, 1978, 1254-1309.

Fassbender 2005 = Andreas Fassbender, Untersuchungen zur Topographie von Grabstätten in Rom von der späten Republik bis in die Spätantike, Köln 2005.

Friggeri 1977-1978 = Rosanna Friggeri, La domus di Antonia Caenis e il Balineum Caenidianum, Rendiconti della Pontificia Accademia di Archeologia, 50, 1977-78, 145-154.

Girardi Jurkić 2005 = Vesna Girardi Jurkić, Duhovna kultura antičke Istre, Knjiga I. Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre, Zagreb 2005.

Hartmann 2020 = Benjamin Hartmann, The scribes of Rome. A Cultural and Social History of the Scribae, Cambridge 2020.

Kandler 1876 = Pietro Kandler, Notizie storiche di Pola, Parenzo 1876.

Kokkinos 1990 = Nikos Kokkinos, A Fresh Look at the 'Gentilicium' of Felix Procurator of Judaea, Latomus, 49, 1990, 126-41.

Kokkinos 1992 = Nikos Kokkinos, Antonia Augusta. Portrait of a great Roman lady, London and New York, 1992.

La Regina 2001 = Adriano La Regina (ur.), Lexicon Topographicum Urbis Romae, Suburbium, 1, Roma 2001.

Levick 2017 = Barbara Levick, Vespasian, Second edition, Routledge, London and New York 2017[2].

Matijašić 1998 = Robert Matijašić, Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnsa u Istri u antici (I. st. pr. Kr. – III. st. posl. Kr.), Pula 1998.

Matijašić 2014 = Robert Matijašić, Bilješke o Luciju Aneju Domiciju Prokulu s pulskog natpisa CIL 5, 34, Tabula, 12, 2014, 161-171.

Mustonen 2018 = Pia Mustonen, Influential mistresses in the imperial dynasties of first-century Rome: Claudia Acte and Antonia Caenis, u: Ria Berg, Richard

Neudecker (ed.), The Roman courtesan. Archaeological reflections of a literary topos, Acta instituti Romani Finalndiae, 46, Roma 2018, 121-130.

Nicols 1975 = John Nicols, Antonia and Sejanus, Historia, 24, 1, 1975, 48-58.

Nonnis 2009 = David Nonnis, Ara sepolcrale di Antonia Caenis, concubina di Vespasiano, in F. Coarelli (ed.), Divus Vespasianus. Il bimillenario dei Flavi, Milano, 2009, 404-405.

Ritter 1972 = Hans-Werner Ritter, Zur Lebensgeschichte der Flavia Domitilla, der Frau Vespasians, Historia, 21, 1972, 759–61.

Segenni 1995 = Simonetta Segenni, Antonia Minore e la „Domus Augusta", Studi Classici e Orientali, 44, 1995, 297-331.

Solin 1971 = Heikke Solin, Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Rom, I. Comentationes Humanarum Litterarum, Scietas Scientiarum Fennica, 48, Helsinki 1971.

Šašel, Marušić 1984 = Jaroslav Šašel, Branko Marušić, Štirideset rimskih napisov iz Istre, Arheološki vestnik, 35, 1984, 295-322.

Šašel Kos 1999 = Marjeta Šašel Kos, Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic, Situla 38, Ljubljana 1999.

Tassaux 1982 = Francis Tassaux, Laecanii, Recherches sur une famille senatriale d›Istrie, MEFRA, 94, 1982, 227-269.

Tassaux 1983 = Francis Tassaux, L›implantation territoriale des grandes familles d›Istrie sous le Haut Empire romain, u: Problemi storici ed archeologici dell›Italia nordorientale e delle regioni limitrofe dalla preistoria al medioevo. Incontro di studio, Trieste 28 - 30 ottobre 1982, Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte, Quaderno 13, 2, Triest 1983, 193-229.

Tassaux 2001 = Francis Tassaux, Quatre siècles de l›histoire d›une grande propriété, u: Francis Tassaux, Robert Matijašić, Vladimir Kovačić, Loron (Croatie). Un grand centre de production d›amphores à huile istriennes (Ier – Ive s. p. C.), Ausonius – Publications, Mémoires 6, Bordeaux 309-324.

Traversari 1971 = Gustavo Traversari, L›arco dei Sergi, Padova 1971.

Treggiari 1982 = Susan Treggiari, Concubinae, Papers of the British School at Rome, 49, 59-81.

Wardle 2010 = David Wardle, Suetonius on Vespasian's rise to power under the Julio-Claudians, Acta classica, 53, 2010, 101-15.

Weisshäupl 1901 = Rudolf Weisshäupl, Zur Topographie des alten Pola, Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes, 4, 1901, 169-208.

Summary

Caenis, patris concubina, ex Histria reversa…, Notes on Antonia Minor and Her Freedwoman Caenis

In a book published by the Pula city administration in 1876 in honour of the Trieste polyhistor Pietro Kandler (Trieste, 1804-1872), Notizie storiche di Pola (1876), a collection of his texts dedicated to Pula in Antiquity and the Middle Ages, there are four previously unpublished texts on the traces which Antonia Minor, Vespasian and Antonia Caenis left in Pula. Kandler's claims and assumptions on the ancient history of Pula in general were often taken as reliable facts, and in the case that gave rise to an urban legend on Antonia Caenis, and how Vespasian had the amphitheatre built because he loved the ex-slave of Antonia Minor. Such stories still appear regularly in tourist materials, popular texts and guides, in online texts of a general nature, while the historiographic facts have never been examined.

Antonia Minor was the daughter of the triumvir Mark Antony and Octavian's sister Octavia, conceived in Athens where the couple stayed in the summer of 37 BC, and was born in Rome on January 31, 36 BC. Mark Antony set out from Athens for the East, where he married the Egyptian queen Cleopatra in Antioch, and thus became completely estranged from both his family in Rome and Octavian, ending in Alexandria in 30 BC after the defeat at Actium (31 BC). Antonia grew up in Rome, at the imperial court, together with her sister Antonia Maior, half-brothers and half-sisters. Cassius Dio states that Augustus gave the two Antoniae, his sister's daughters, "money from their father's estate", which the emperor had confiscated. Mark Antony had estates in Italy and elsewhere, mostly in the East (Asia Minor, Egypt), but the sources do not mention Histria, so Kandler's assumption that Antonia Minor had estates and even a palace in Pula stands on shaky grounds. The number of epigraphic attestations on the Antonii in Istria, which would indicate their heirs, slaves and freedmen, and thus show their economic presence in the area, is rather slim. There are only six such inscriptions, while far more numerous in northern Italy (in the Tenth Region), around Brescia, Altinum, Aquileia, and a few around Padua, a total of around fifty.

In the Istrian inscriptions it is obvious that they are not liberti of the first generation, nor slaves. If Antonia would have had significant land holdings in southern Istria, the number of examples of this family name would surely be much higher. There would surely be more names of first-generation slaves and freedmen, who always indicated their status in inscriptions. Although a few years ago, following Pietro Kandler, followed in her turn by Alka Starac, we stated that women and liberated women "must have stayed in Pula from time to time to monitor their estates in southern Istria", after a closer look this does not seem certain, although not entirely impossible.

If such estates existed, their size and importance could not have been very pronounced, although the istrian epigraphy records names of other Roman families belonging to the highest social strata, to the political and economic elite (more than 30 Laecanii, 7 M(a)ecenii, 13 Palpellii, 15 Settidii, Several Statilii Ta-

uri in Poreč and northern Istria). We must not forget the Sergii family, who are not represented by a large number of members in Pula, but who erected one of the most important monuments in the city today, the triumphal arch that bears their family name. If we take into account the imperial estates, it is clear that the Roman aristocratic elite had in Istria significant economic interests, which included land holdings, growing olives and vines, and the production of pottery (Fažana, Loron). However, the exact scope of interest of each individual family is, unfortunately, not known in detail.

In 18 BC Antonia Minor married Drusus, son of Livia, second wife of Augustus, from her first marriage. They had three children, Germanicus, Livilla and Claudius, the future emperor. Germanicus had two children with Agrippina Maior, Agrippina Minor and Caius (later the emperor Caligula). Antonia Minor was instrumental in exposing the conspiracy organized by Seianus, the prefect of the Praetorian Guard, against the emperor Tiberius, her brother-in-law.

Cassius Dio explicitly states, albeit in an anecdotal form, that Antonia dictated a letter to Tiberius, with the details of the conspiracy that was being prepared, to her slave, Caenis. When Caligula became emperor after Tiberius' death, Antonia, his grandmother, was first celebrated, but only a few weeks after the emperor's enthronement in 37 A.D. she committed suicide. She was very popular during her lifetime because of the stories that circulated about her virtue, gentle nature, beauty and kindness. Claudius rehabilitated her after four years of Caligula's reign during which the memory of Antonia had to be suppressed. She had many faithful servants, among them perhaps the most famous was Caenis, whom she manumitted.

Antonia Caenis was born as a slave, probably at the imperial court, where she also acquired the education needed to become a scribe and secretary of Antonia Minor. Since she died in 74 or 75, she could have been born in the first decade of the 1st century AD. Her origin is unknown, and recently the opinion was again expressed that she could have originated from Istria, where she apparently later had economic interests, although this is not supported by unequivocal evidence in Istria. Suetonius in Vespasian's biography explicitly states that the emperor "after his wife's death took his former mistress Caenis, the freedwoman of Antonia and her scribe, back to his house (*revocavit*), and kept her with him almost as a lawful wife as emperor." This would imply that they were lovers before Vespasian married Flavia Domitilla in 38 A.D., with whom he had three children: Titus, Domitianus and Domitilla Minor. The wife and daughter died around 65- 66 A.D., while the sons became emperors after the father (Titus 79-81 A.D., Domitianus 871-96 A.D.). When he became emperor, Vespasian already had two adult sons, so remarriage could, if more male children were born from the marriage, complicate the inheritance process and create discord among possible heirs, which would surely have consequences throughout the state. Something similar happened to Claudius, he married Agrippina Minor who had a son from a previous marriage (Nero), although the emperor himself also had a son (Britannicus).

As Antonia's secretary, Caenis played an important role in the court, a role that included contacts with other members of the imperial family and their servants. Vespasian began his relationship with Antonia the Younger's secretary before Antonia's death, but he married Domitilla only a year or two

later, and Suetonius uses the word *revocavit* (re-invited) to describe Vespasian's decision to take her back after Domitilla's death. Although Vespasian's wife Domitilla passed away a few years before his accession to the throne, he is thought to have kept in touch with Caenis throughout his marriage, despite prolonged absences from Rome for military service. On the other hand, he may have had to end the relationship, because Caenis was the freedwoman of Antonia Minor, who fell out of favour with the new emperor Caligula, which is apparently why she committed suicide.

After Antonia's death, Caenis lived alone in a villa, which may have been conferred on by Antonia Minor, but we do not know what she was doing after she lost her mistress. If, in addition to the villa in Rome, she received other estates, she could have turned to entrepreneurship, manage her estates. It has been assumed, based on later news, after Vespasian's accession to the throne, that she had estates in Histria, that Caenis had property in Istria. From 37 A.D. (death of Antonia Minor) and 65 A.D. (death of Flavia Domitilla) in Rome she probably moved among acquaintances, freedmen in high office at the imperial court, so it is possible to imagine that it was Caenis who suggested Vespasian to Claudius' secretary Claudius Narcissus when Claudius, appointed Vespasian to command the Second Legion in 41 A.D. He later became consul in 51 A.D., but retired then from public life allegedly because he quarrelled with Agrippina Minor, mother of Nero, the next emperor.

The relationship between Vespasian and Caenis has attracted historians because of Suetonius' words and the assessments given by Cassius Dio. In Rome, concubinage was a permanent bond between a man and a woman without a formal marriage, and the example of Vespasian and Caenis is valuable for understanding this marital coexistence in the Roman legal system. While marriage served the procreation of Roman citizens, concubinage was an alternative in cases where legal consequences in the sphere of inheritance were to be avoided, as the female was generally of lower social status than the male, who most often already had children from the previous legal marriage. Caenis was already of the age when she probably could no longer give birth, but her lower legal status prevented her from concluding a valid marriage with Vespasian, so she was her concubine in every effect. She must have been very influential at Vespasian's court, impressing the ancient chroniclers because of her loyalty, ability, connections and self-denial, because she never appeared on official occasions in Vespasian's family, and thus the image of the Flavian dynasty strength remained intact, Titus and Domitian were still the only legitimate children and heirs of Vespasian. But Cassius Dio also claims that she became very rich because she received large sums from many sources, selling duties, and reports that it was believed that she did so in agreement with the emperor and in his name, so that she kept a part to herself. As there is no word on this in Suetonius, it seems that Dio used sources that were rather hostile to Caenis, although it should not be forgotten that Suetonius may have idealized Vespasian and thus concealed some details from his modus operandi. Caenis was in any case obviously very influential at Vespasian's court, from his accession to the throne in 69 A.D. until her death in 74 or 75 A.D.

A marble altar was erected in the memory of Caenis by her freedman Aglaus in Rome near Porta Nomentana. It has the text on the front, and rich

reliefs on the sides and back. It is believed that she had a suburban residence in the area, and that she was buried there. This seems to be confirmed by the findings, at the beginning of the 20th century, of two lead fistulas with her name and the name of Tiberius Claudius Felix, who is clearly an imperial freedman. Her slaves and freedmen are known also on other inscriptions in Rome and Antium, while an inscription mentioning the manager of a *balineus Caenidianus* was also found on Via Nomentana. Other Caenis' former slaves, who acquired the status of freedmen from the emperors, bear the additional name *Caenidianus* / *Caenidiana*, which testifies to the reputation that Caenis enjoyed in Roman society even after her death.

This commemoration may have been limited to the last years of Vespasian's reign, after Caenis' death, and before the emperor's, i.e. 74-79 AD, because Domitian seems to have had a completely different opinion of Caenis. Describing the emperor's unfriendly temper, Suetonius recounts that he once refused Caenis when she wanted to kiss him on the cheek, but offered her his hand to kiss. And this piece of information finally leads us to the only clue that associates Caenis and Istria, because it happened, according to Suetonius, when she "returned from Istria".

We do not believe that this is strong enough evidence that Caenis (and before her perhaps Antonia Minor) had significant economic interests in Istria. It is possible, but the small number of members of Antonia's wider, servile and libertine family does not confirm this, unlike onomastic indicators of other Roman patrician families. The interest of the Roman elite for entrepreneurship in Istria certainly existed, but according to the epigraphic data we have, the Antonii are not present in large numbers. We can therefore conclude that their role in the economic and social life of Istria in the 1st century A.D. was relatively small, and that Antonia Minor and her freedwoman Caenis did not have the estates, nor the importance that Pietro Kandler ascribes to them on the wave of romantic local patriotic historiography in Notizie storiche di Pola. And the Caenis – Vespasian – Pula connection even led to a fictional, historiographically and archaeologically unsubstantiated story about the emperor's sponsorship of the construction of the Pula amphitheatre. However, is difficult to eradicate Kandler's story in the print and electronic media, but it should be perceived as a legend, which is by definition an oral and written literary genre that combines real facts with imaginary elements, within a certain geographical and historical context.

Keywords: Istria; Antiquity; Vespasian; Antonia Minor.

Robert Čimin
Hrvoje Petrić

Izvorni znanstveni članak
Rukopis je prihvaćen za tisak: 16.03.2022.
DOI: 10.21857/mjrl3ug469

CRKVA SVETOG NIKOLE U KOPRIVNICI – PRILOZI POZNAVANJU POVIJESTI, ARHITEKTURE I GROBLJA U SREDNJEM I RANOME NOVOM VIJEKU

Sv. Nikola višestruko je važan lokalitet za poznavanje povijesti Koprivnice, koji se sastoji od tri sakralna objekta i groblja u kontinuiranoj uporabi do 18. stoljeća. U radu je pokazano kako je dio groblja možda započeo već u 11. stoljeću (C14 datum, groblje na redove), što nije moguće dovesti u vezu s gradnjom romaničke crkve, koja je vjerojatnije podignuta oko sredine 12. stoljeća. To je trenutno najstarija poznata crkva u Podravini / Gornjoj Komarnici. Prilično je velikih dimenzija, što posredno pokazuje veću populaciju i gospodarski potencijal zajednice koja ju je izgradila. Isto je vidljivo i krajem 13. stoljeća, kada tu crkvu dobivaju franjevci (pritom se podiže nova župna crkva sv. Nikole na drugoj lokaciji), a koji već početkom 14. stoljeća grade novu crkvu Blažene Djevice Marije (na mjestu današnje crkve sv. Nikole). Gradnjom franjevačke crkve početkom 14. stoljeća odmiče se s orijentacijom i položajem crkve prema istoku, a dijelom se negira i tada postojeće groblje. Ubrzo se osniva samostansko groblje na sjeveru, gdje se podiže i samostansko krilo, a u 16. stoljeću odlaskom franjevaca iz Koprivnice na jugu se razvija novo groblje te se dozvoljavaju pokapanja i u crkvi. U međuvremenu je objekt tijekom nekoliko desetljeća u uporabi protestantske zajednice. Sredinom 17. stoljeća dolazi do obnove župe i gradnje današnje crkve na temeljima srednjovjekovne franjevačke crkve.

Ključne riječi: Sveti Nikola; Koprivnica; srednji vijek; rani novi vijek; groblje; crkva.

1. Uvod

Crkva sv. Nikole nalazi se u srednjovjekovnoj jezgri grada Koprivnice, uz središnju os renesansne tvrđave i glavnu ulicu ili tzv. kardo smjera sjever – jug. Smjestila se na prirodnom pjeskovitom brežuljku, a od kojeg nekih 650 m južnije protječe potok Koprivnica (slika 1).

U 16. i 17. stoljeću nastale su velike promjene u stanovništvu pograničnog prostora uz rijeku Dravu na strani Habsburške Monarhije, a išle su u pravcu

Slika 1. Koprivnica: položaj lokaliteta Sv. Nikola na topografskoj karti TK25
(izvor: geoportal.dgu.hr; doradio: Robert Čimin, 2020.)

smanjenja ukupnog broja stanovnika. Brojni izvori potvrđuju da su razmjeri depopulacije bili vrlo veliki: dio stanovništva poginuo je u ratnim sukobima, druge su Osmanlije odveli u zarobljeništvo, treći su se odselili u sigurnije krajeve. Iz nekih naselja Koprivničkog i Đurđevečkog vlastelinstva kmetovi su 40-ih godina 16. stoljeća raseljeni po raznim krajevima Ugarske i Moravske (Adamček 1969, 25). Ipak, pretpostavljamo da je dio stanovništva ostao živjeti na pograničnom prostoru, što prije svega potvrđuje činjenica da obrambeni sustav na tom prostoru nikada nije došao u pitanje. U prilog tome idu i sačuvani hrvatski kajkavski govori lokalnog stanovništva. O brojnosti i prostornom rasporedu preostalih stanovnika buduća će istraživanja zasigurno iznijeti pouzdane pokazatelje. Isto vrijedi i za vrlo važna istraživanja o kontinuitetima i diskontinuitetima na pograničnim prostorima uz rijeku Dravu, koja će, vjerujemo, u skoro vrijeme dati rezultate. Najintenzivnija pustošenja tog dijela Podravine izvršena su 50-ih godina 16. stoljeća. Na puste koprivničko-đurđevačke posjede u drugoj polovici 16. stoljeća doseljavali su se novi stanovnici. Hrvatski je sabor tada tvrdio da koprivnički kapetani raspolažu s mnogo kmetova, iako je Stjepan Patačić u svojem

izvješću Ugarskoj komori 22. travnja 1614. smatrao da je Koprivnica više vojna tvrđava nego grad. Građani su u njoj držali samo dvadesetak kuća (HDA, NRA, 632/7).

Stoga je u promijenjenim uvjetima današnja crkva podignuta 1657. godine na ostacima franjevačke crkve Blažene Djevice Marije i posvećena je sv. Nikoli, prema kanonskom izvještaju od 1659. godine, pri čemu je svetište starije crkve pregrađeno u lađu te je prigrađeno novo svetište prema istoku (Brozović 1978, 59). Na više kartografskih planova Koprivnice iz 1. polovine 16. stoljeća posebno su naznačeni franjevački samostan i crkva Blažene Djevice Marije na mjestu današnjeg Sv. Nikole, čime je naglašavan značaj tog sakralnog objekta. Današnja crkva u arhitektonskom pogledu ne posjeduje stilske karakteristike određenog razdoblja, a kao takva rezultat je nove gradnje i temeljite rekonstrukcije nakon potresa 1880. godine (Vukičević-Samaržija 1986a, 73).

Na lokalitetu crkve svetog Nikole provedeni su dvogodišnji zaštitni arheološki radovi 2014. i 2015. godine[1] kojima su prikupljena nova saznanja o vremenu za koje povijesni izvori pružaju vrlo malo podataka (slika 2). Iskopavanjima su istražene tri osnovne razvojne građevinske faze crkve te dio groblja korištenog 12. – 18. stoljeća, jasno odijeljene u tri horizonta ukopavanja.[2]

1 Arheološka istraživanja u crkvi sv. Nikole (Z-820) naručila je Župa sv. Nikole biskupa pri izvedbi i rekonstrukciji poda, provedena su u razdoblju 7. – 22. srpnja 2014., a arheološki nadzor nad izvedbom pripremnih građevinskih radova započeo je 30. lipnja 2014. Za potrebe arheoloških radova izvođač građevinskih radova Švenda građenje Koprivnica osigurao je radni stroj za iskop te pomoćne radnike za ručni iskop i odvoz iz crkve. Muzej grada Koprivnice osigurao je voditelja istražnih radova (Robert Čimin) i pet studenata arheologije (Ivan Valent, Josip Jagić, Ilija Cikač, Dino Molnar, Izabela Andrašić). Veći broj arheologa bio je potreban zbog istraživanja i kvalitetnog dokumentiranja groblja. Sredinom 2015. godine Grad Koprivnica pokrenuo je projekt rekonstrukcije prometnice, javne rasvjete i kabelske kanalizacije u dijelu Ulice Đure Estera prilikom koje je Muzej grada Koprivnice provodio stalan arheološki nadzor, a uslijed čega su propisana i provedena zaštitna arheološka iskopavanja oko crkve sv. Nikole 5. – 22. listopada 2015. Osim prethodno predviđene arheološke sonde dimenzija 20 x 8 m uz južni zid današnje crkve, tijekom radova prošireno je zaštitno istraživanje na čitavom prostoru pred pročeljem i glavnim ulazom u crkvu, odnosno sonde dimenzija cca 10 x 12 m, čime je sveukupna istražena površina iznosila 345 m^2. Voditelj arheološkog nadzora i zaštitnih arheoloških istraživanja bio je Robert Čimin, zamjenica Martina Zelenko, a u stručni tim bili su uključeni Josip Jagić, Ilija Cikač i Kristina Brodarić. Osim njih, Muzej grada Koprivnice ustupio je dva pomoćna radnika zaposlena u sklopu javnih radova, a četiri pomoćna radnika i strojni iskop izvođač građevinskih radova tvrtka PAVLIC-ASFALT-BETON iz Čakovca. Veći dio terenske dokumentacije izveo je Muzej, a zračnu fotografiju i izradu 3D modela tvrtka Lupercal M.T. iz Zagreba. Nadzor nad arheološkim radovima provodili su Kristina Vodička Miholjek, Krešimir Karlo i Milan Pezelj (Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine – Konzervatorski odjel u Bjelovaru). Ovom prigodom zahvaljujemo uključenima u provedbu dvogodišnjih zaštitnih arheoloških istraživanja na sudjelovanju.

2 Prvi rezultati istražnih arheoloških radova predstavljeni su javnosti već 5. prosinca 2015. izložbom *Koprivnica – Sv. Nikola: zaštitna arheološka istraživanja 2014/15* u crkvi sv. Nikole na blagdan njezina titulara. Veći dio ovdje predstavljenih istraživanja dio je doktorskog rada Roberta Čimina *Razvoj i prostorna organizacija srednjovjekovnih posjeda na području Gornje Komarnice* (mentori dr. sc. Tatjana Tkalčec i dr. sc. Hrvoje Petrić) obranjenog u rujnu 2020. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a svi podaci korišteni u ovom radu rezultati su dijela istraživanja iz navedenog doktorskog rada.

Slika 2. Današnja crkva sv. Nikole u tijeku zaštitnih arheoloških istraživanja pred njezinim pročeljem (snimila: Tina Antolić, 2015.)

2. O najstarijim pisanim podacima o katoličkoj crkvi u Koprivnici

Koprivnica je svoj postanak te razvoj i jačanje regionalnih funkcija temeljila na gospodarski i politički atraktivnom prometnom položaju. U prirodno-geografskom pogledu, po Dragutinu Feletaru, „Koprivnica se nalazi na najpogodnijoj lokaciji: to je otcjedita terasa na kontaktu tercijarnih pobrđa Bilogore s južne strane i močvarnih terena aluvijalne ravni Drave sa sjeverne strane." Isti smatra da „u uvjetima srednjovjekovne ekonomije i prometa, Koprivnica obilato koristi prednosti svojeg položaja i razvija niz funkcija za širu okolicu (prvenstveno obrt, trgovinu, upravu), pa se u toku 13. i 14. stoljeća razvija u važno trgovište, a zatim u slobodni kraljevski grad" (Feletar 1986, 11-12).

Prema Igoru Karamanu, „postanak i razvoj grada Koprivnice u kasnim stoljećima srednjega vijeka uvjetovan je s više bitnih odredbenica. Vjerojatno je uspon koprivničke varoši tokom 14. stoljeća odraz jačanja trgovinskog prometa uzduž podravske magistrale pod utjecajem napredovanja grada Varaždina, pri čemu je Koprivnica imala prednost lokacije na transverzalnom odvojku prema jugu (preko Križevaca, na Zagreb)" (Karaman 1986, 18).

Župna crkva sv. Nikole postojala je u srednjovjekovnoj Koprivnici vrlo rano. Možda je njezino osnivanje moguće povezati s kolonizacijskim procesom

doseljavanja trgovaca i obrtnika s njemačkoga govornog područja koji su često osnivali naselja s crkvama sv. Nikole (Budak 1992, 24). Prva vijest o koprivničkoj crkvi sv. Nikole posredno potječe iz druge polovice 13. stoljeća. Henrik, ban cijele Slavonije, poklonio je posjed Jakušinec (danas zapadni dio Koprivnice, blizu Močila), „koji je neki Drusseth predijalac (nadarbenik) u vrijeme našega oca blage uspomene na način predija (nadarbinu) držao", župnoj crkvi sv. Nikole u Koprivnici, „od nas utemeljenoj i sagrađenoj". U toj istoj nedatiranoj darovnici spominje se da je crkva, odnosno samostan Manje Braće Blažene Djevice nekoć bio župna crkva (Arhiv Franjevačke provincije Sv. Ćirila i Metoda Zagreb, kut. A-26). Iz tih je podataka moguće pretpostaviti da je došlo do pretvaranja starije župne crkve (najvjerojatnije sv. Nikole) u samostansku crkvu te u približno isto vrijeme i do gradnje nove župne crkve sv. Nikole na novoj lokaciji. Zanimljivo je spomenuti da je najstarija koprivnička župna crkva bila na mjestu sadašnje koprivničke župne crkve sv. Nikole. Ona je dolaskom franjevaca u drugoj polovici 13. stoljeća bila predana njima na upravljanje, a za koprivničke župljane bila je sagrađena nova župna crkva sv. Nikole (njezina je moguća lokacija na širem prostoru sjeveroistočno od današnje crkve).

Iako su, vjerojatno, neki podaci nepouzdani (Vukičević-Samaržija 1986a, 78), mogu nam, makar približno, poslužiti za otkrivanje vremena kada je župna crkva pretvorena u franjevačku. Henrik III. (II.) spomenut kao ban u toj darovnici sin je Henrika II. (I.) Gisingovca (1228. – 1274.), koji je 1267. – 1270. i 1273. – 1274. godine bio ban cijele Slavonije. Henrik III. (II.) bio je ban cijele Slavonije 1301. – 1308. godine, ali i ranije (Švab 1988, 687-688), npr. od 1290. godine (Klaić 1988, 299). Iako se radi o falsifikatu, ta je darovnica mogla sadržavati neke podatke koji se stvarno odnose na drugu polovicu 13. stoljeća, a to nam posredno može potvrditi podatak iz zapisa Jurja Ratkaja da su banovi Ivan i Henrik u gradu Koprivnici podignuli samostan braće franjevaca (Rattkay 2001, 166). Ranko Pavleš tu je darovnicu datirao u vrijeme između 1277. i 1309. godine, a također se ne slaže s odbacivanjem podataka iz nje „jer ako se i radi o krivotvorini iz XVII. stoljeća teško da su svi podaci u njoj izmišljeni. Vjerojatno je krivotvoritelj imao pred sobom neki dokument s kraja XIII. ili početka XIV. stoljeća." (Pavleš 2001, 19)

Postoji sačuvan prijepis darovnice kralja Ludovika I. Anžuvinca od 8. studenog 1356. Kralj je koprivničkom župniku sv. Nikole izdao povelju, za koju Čazmanski kaptol tvrdi (kod prepisivanja) da je napisana na pergameni i zapečaćena kraljevskim pečatom i da su je u Kaptolu do riječi prepisali. Vladar je poništio darovnicu kojom su nekoć banovi kraljevstva u Slavoniji poklonili župnoj crkvi sv. Nikole u Koprivnici posjed Jakušinec, što bez kraljeva dopuštenja nisu mogli darovati. Kralj je taj posjed svojom voljom ponovo darovao koprivničkoj župnoj

crkvi (Arhiv HAZU, D-V-12; Prijepis od 25. listopada 1614.). U pouzdanost tih podataka treba ozbiljno posumnjati jer prikazuju kasnije stanje i odnose u Koprivnici početkom 17. stoljeća. Možda je posjed Jakušinec u blizini Kaznetina, koje se spominju u kraljevskoj ispravi pisanoj u Požunu (danas Bratislava) 29. studenoga 1548. (Magyar Nemzeti Levéltár, A 57, Libri regi, knj. 2, f. 310-311). U Kaptolskom arhivu čuva se još jedna neobjavljena isprava Ludovika I. iz 1346. koja se tiče Koprivnice i Zagrebačke biskupije (KAZ, ACA, fasc. 5, br. 3).

Iako je u historiografiji dokazano da su dvije prije spomenute darovnice nevjerodostojne, one ipak pokazuju da su franjevci u Koprivnicu došli u drugoj polovici 13. stoljeća. To je potpuno razumljivo jer su franjevci (kao i dominikanci) općenito običavali osnivati svoje samostane u gradskim naseljima (Petrić 1993, 22-23; Jedin 1993, 211). Proces kojim se Koprivnica formirala kao urbano središte najvjerojatnije je završio tijekom 13. stoljeća. Kako su crkve sv. Nikole obično predstavljale središte zajednice kolonista, možda bi se moglo dopustiti da je crkva pronađena tijekom arheoloških istraživanja vezana uz njih uz određenu vjerojatnost kako je najstarija crkva (iz 12. stoljeća) nazvana po sv. Nikoli.

Pri tome treba biti oprezan jer primjerice Diana Vukičević Samaržija drži da je do gradnje franjevačke crkve došlo na samom kraju 13. stoljeća te da je bila „najvjerojatnije drvena, ili makar većim dijelom iz drvene građe" (Vukičević-Samaržija 1986, 77, bilj. 21). Nije sasvim jasno je li ta autorica mislila na gradnju nove franjevačke crkve ili prvobitne crkve sv. Nikole koja je tijekom druge polovice 13. stoljeća bila pretvorena u franjevačku.

Za prvu župnu crkvu sv. Nikole u Koprivnici Paškal Cvekan piše da je „Henrik Gising utemeljio i sagradio crkvu sv. Nikole, ispovjednika, u Koprivnici svakako prije 1274, jer je te godine ubijen…" (Cvekan 1989, 58)

S pretvaranjem najstarije crkve sv. Nikole u samostansku crkvu (slika 3) usporedno je tekao proces gradnje nove crkve sv. Nikole na drugoj lokaciji, no o tome nisu poznata pouzdana vrela. Ranko Pavleš utvrdio je da je ta crkva bila zidana te da je osim glavnog oltara imala pobočne oltare sv. Mihaela, sv. Križa i sv. Jakova. Isti autor donosi zanimljivu opasku: „Smještaj stare župne crkve izvan obuhvata varoških palisada nameće pitanje zašto su je Koprivničanci ostavili nezaštićenu kada su utvrđivali varoš." (Pavleš 2001, 45) Prema zapisniku s kanonskog pohoda iz 1615. godine, može se vidjeti da se ta crkva nalazila na prostoru opkopa oko koprivničke utvrde, a tada su se još mogli vidjeti njezini ostaci (NAZ, KV, Prot. 4/IV, fol. 85).

Sa sigurnošću možemo utvrditi da je tu crkvu srušio Petar Keglević, kao što je utvrdila Dijana Vukičević-Samaržija (Vukičević-Samaržija 1986a, 73). To je vidljivo iz jednoga pisma bana Nikole Zrinskog Petru Kegleviću iz 1555. iz

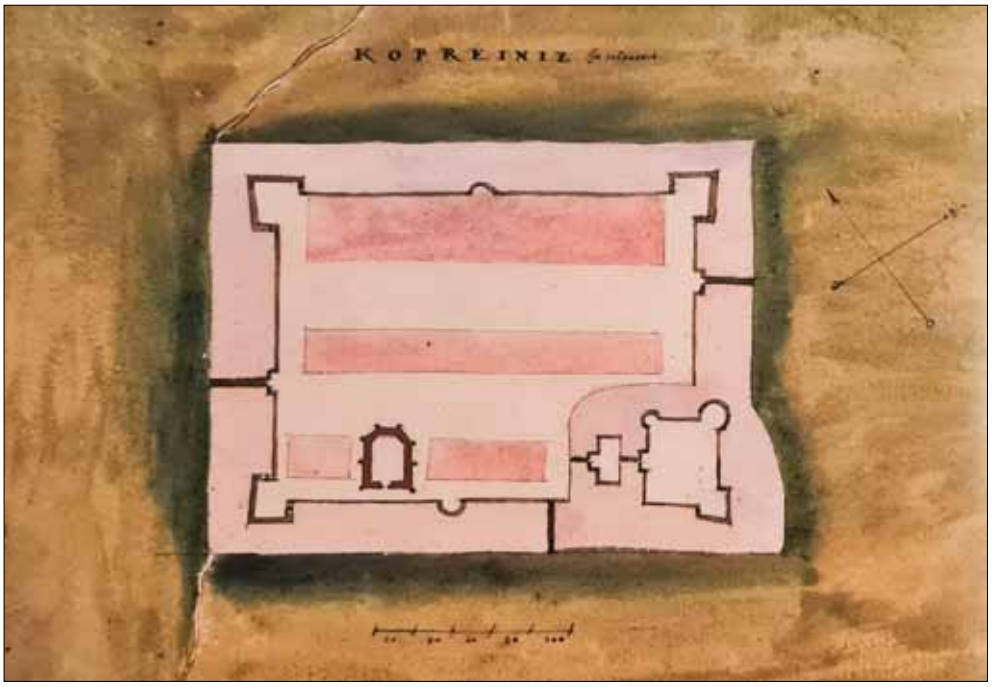

Slika 3. Angielinijev prikaz stvarnog stanja u Koprivnici oko 1565. godine (Nacionalna knjižnica u Beču, Codex 8 609) (prema: Slukan Altić 2005, 180)

kojega se vidi da su u Koprivnici srušene dvije crkve (župna sv. Nikole i hospital sv. Matije s hospitalskom crkvom) u podgrađu, *in suburbio* (Arhiv HAZU, D-XXXI-II-30 – zbirka Keglević; Vukičević-Samaržija 1986a, 73, 76). Isto potvrđuje još jedna isprava iz 1557. godine (Arhiv HAZU, D-XXXIII-88 – zbirka Keglević; Vukičević-Samaržija 1986a, 76. bilj. 3). Diana Vukičević-Samaržija smatra da se župna crkva sv. Nikole nalazila „najvjerojatnije u današnjem dijelu Koprivnice zvanom Miklinovac" (Vukičević-Samaržija 1986, 73). Rudolf Horvat također je mišljenja da se crkva nalazila u Miklinovcu te da je porušena između 1542. i 1546. godine. Prema njemu, „crkva se morala porušiti, jer je stajala upravo na onom mjestu, gdje se kopala graba oko naselja" (Horvat 1943, 10). Koprivničanci su za rušenje svoje župne crkve okrivili vojne vlasti („Nijemce") (Bučar 1904, 193-195), što je u suprotnosti s ranije iznesenim izvorima.

Ranko Pavleš po drugoj strani smatra da „kralj počinje ustrojavati Vojnu krajinu na vlastelinstvu kada je ono došlo u njegove ruke", tj. 1546. godine, te je vojska mogla srušiti crkvu tek nakon te godine. Prema njemu: „mogući slijed događaja koji bi uskladio oba suprotstavljena podatka možda je bio taj da je Kegelević crkvu srušio djelomično, a Nijemci su rušenje dovršili. Druga mogućnost

je Keglevićeva suradnja s kraljem barem u dijelu razdoblja 1541.-1546. godine kad je možda od njega primao novac za obnovu, a također i majstore iz njemačkih zemalja koji su radili na tvrđavi i srušili crkvu sv. Nikole koja je smetala tim radovima. Ipak, dok se ne nađe još koji podatak, ostavimo točno vrijeme rušenja stare crkve otvorenim." (Pavleš 2001, 45)

Nakon rušenja crkve sv. Nikole funkciju koprivničke župne crkve vršila je nekadašnja samostanska crkva Blažene Djevice Marije koja je bila pripadala franjevcima. Izgleda da su se u međuvremenu crkvom koristili i protestanti (Lopašić 1892, 178). Još je godine 1612. koprivnički župnik Matija Šantić „plebanus B. M. V. in civitate Kapronczа" (PSZ 17, 340). Isti se 1614. godine spominje kao „parochus ecclesiae Sancti Nicolai episcopi... " (Arhiv HAZU, D-V-129). Prema tim podacima moglo bi se zaključiti da je između 1612. i 1614. godine došlo do promjene naziva koprivničke župe iz Blažene Djevice Marije u sv. Nikolu. U kanonskoj vizitaciji, tj. u popisu crkava iz 1615. godine, spominju se crkve „S. Maria de Capronicza" i „S. Nico(lai) de ead. Capronczа", a u neposrednoj okolici Koprivnice spomenuti su sakralni objekti: „S. Emerici de Jakusinczi" i „S. Michael(is) Arc(h)a(n)g(eli) de Ca(m)po Capronczen(sis)" (NAZ, KV, Prot. 4/ IV, str. 14). Koprivnička župna crkva imala je oltar Blažene Djevice Marije, u jednom sudskom sporu od 24. svibnja 1640., kada je postignut dogovor između tužitelja Ivana Desonville i tuženika Bartolomeja Andriusa, koji je uvredljivim riječima napao Katarinu, kćer Ivana Desonville, da za kaznu kupi 24 svijeće za oltar koprivničke župne crkve („…altari Beatae Virginis in ecclesia parochiali Capronczensi...") (DAV, Liber Civitatis Capronczensis 1640. – 1756., tekst je upisan na prednjoj korici).

Kada je zagrebački kanonik Andrija Vinković 8. ožujka 1659. pohodio koprivničku župu, zapisao je da je župna crkva sv. Nikole nekada bila crkva Blažene Djevice Marije u nebo uzete. Crkva je bila zidana među bedemima i dovršena prije 1657. godine, a 14. svibnja spomenute godine posvetio ju je zagrebački biskup Petar Petretić. Ostatku stare crkve bilo je dodano svetište sa svodom i još neki dijelovi sa stropom. Pod je bio potaracan opekom. Pred oltarom su bile klupe. Osim zidanog kora crkva je imala još šest drvenih korova koji su se nalazili naokolo na gornjim dijelovima zidova. Četverokutni toranj bio je podignut od temelja, ali mu gornja kupola još nije bila prekrivena limom. U donjem se dijelu tornja nalazila nadsvođena sakristija. Onaj dio krova koji se nalazio nad ostatkom stare crkve uz nasip bio je prekriven crijepom, dok je krov nad svetištem i novoizgrađenim dijelom crkve bio pokriven daščicama. U crkvi su bila tri oltara: sv. Nikole, koji se nalazio u nadsvođenom svetištu, Blažene Djevice Marije u nebo uzete nalazio se na zidu sa strane epistole, a oltar sv. Mihaela na zidu sa

strane evanđelja. Svi oltari bili su posvećeni. Crkva je imala četvora vrata. Dvoja su bila s ulične strane, treća su vodila s bedema na kameni kor, a četvrta iz župnoga dvora. Crkva je imala osam prozora, od kojih su tri bila okrugla, a pet ih je imalo oblik piramide. Na glavnom oltaru bilo je drveno svetohranište koje je izradio rezbar. U njemu se čuvao presveti oltarski sakrament. Od stare crkve preostale su drvena ispovjedaonica i drvena propovjedaonica. Kod svakih vrata nalazila se po jedna kamena posuda u kojoj je bila blagoslovljena voda (NAZ, KV, Prot. 89/Ia, 1-2; Horvat 1943, 28-29).

Od inventara je crkva imala tri srebrna i posvećena kaleža s isto takvim pliticama. Dosta je velika bila srebrna i pozlaćena posuda iz koje se dijelila presveta pričest. Crkva je imala jedan srebrni i pozlaćeni kalež koji je težio oko 50 lota, a uz to i relikvije raznih svetaca. Za svagdašnju uporabu imala je tri para kositrenih svjetiljaka te dvije srebrne i djelomično pozlaćene svjetiljke, jedan novi kalež (nepozlaćen) te još jedan kalež koji je bio u izradi. Ispostavilo se da je veliki srebrni i bogato pozlaćeni kalež vlasništvo koprivničke crkve. Za njega se prije govorilo da pripada župnoj crkvi sv. Ivana u Ivancu. Crkva je imala dva ciborija, od kojih je jedan bio srebrn i pozlaćen, a drugi bakren i pozlaćen. Imala je i srebrnu i pozlaćenu pokaznicu s dva tornjića i s križićem među njima. Pred svetohraništem je svijetlila svjetiljka. Nad oltarima se nalazilo 14 svijećnjaka (12 bakrenih, 2 kostrena). Još je crkva imala zvončić i svjetiljku koja je služila svećeniku kada je bolesniku nosio presvetu pričest. Župna crkva posjedovala je mnogo crkvenih odijela i rubenine – između ostaloga, trinaest raznobojnih i većinom svilenih misnica (NAZ, KV, Prot. 89/Ia, 2-3; Horvat 1943, 29-30).

Do 1. srpnja 1661. u novi toranj župne crkve stavljena su zvona koja su prije toga mnogo godina visjela na drvenim stupovima blizu crkve (NAZ, KV, Prot. 89/Ia, 389). Godine 1671. spominju se četiri oltara u koprivničkoj župnoj crkvi (NAZ, KV, Prot. 4/IV, 123v). Broj oltara do 1680. godine povećan je na pet (sv. Nikole, sv. Križa, sv. Mihaela, sv. Florijana i čudotvorne Blažene Djevice Marije), čime je zaokruženo uređenje crkve. Iza sjedala kod glavnog oltara sv. Nikole spominje se na južnoj strani krstionica. Ispovjedaonica je bila na zapadnoj strani pod zidanim korom (postojala su još četiri drvena kora). Drvena propovjedaonica bila je kraj vrata koja su iz crkve vodila u sakristiju. U tornju su bila tri zvona i sat. U crkvu su vodila troja vrata (dvoja s južne, a treća sa sjeverne strane) (NAZ, KV, Prot. 90/II, 136-138; Horvat 1943, 30-31).

Prvi podatak o postojanju župnog stana jest iz 1548. godine (Bojničić 1908, 5). On je vjerojatno bio uz staru župnu crkvu sv. Nikole. Nakon preseljenja župnika iz porušene crkve sv. Nikole u staru franjevačku crkvu vjerojatno je bio preseljen i župni stan (Pavleš 2001, 45). Prema svjedočenju Tome Natulije, župni je stan

krajem 16. stoljeća, odnosno početkom 17. stoljeća bio južno od župne crkve do samih vrata, spojen s crkvom. Kraj župnog dvora bila je škola, a obje su zgrade tada bile jako stare. Te su zgrade bile porušene iz vojnih razloga jer je na njihovu mjestu bio podignut dio utvrde (NAZ, KV, Prot. 89/Ia, 346; Horvat 1943, 182).

Novi župni stan bio je izgrađen u vrijeme župnika Nikole Poderkovića, sredinom 17. stoljeća. U svrhu njegove gradnje komarnički vojvoda Mihael Trumbetašić poklonio je 17 zlatnika, dok je ostali trošak gradnje podmirio spomenuti župnik. Prema izvješću kanonika Vinkovića od 8. ožujka 1659., župni dvor bio je naslonjen na crkvu, a bio je sagrađen uz nasip po nekim starim ruševinama između župne crkve i skladišta hrane za vojsku. Župni dvor bio je znamenita zgrada, a nadilazio je sve kuće u gradu (NAZ, KV, Prot. 89/Ia, 13; Horvat 1943, 176-177). Godine 1680. imao je dva kata, a nadogradnja je izvršena očito nešto ranije. Donji dio bio je zidan, a gornji je bio građen od pletera (NAZ, KV, Prot. 90/II, str.147; Horvat 1943, 177). Time je zaokružena izgradnja novog kompleksa župne crkve i župnog dvora.

3. O franjevcima u srednjovjekovnoj Koprivnici

O djelovanju franjevaca u srednjovjekovnoj Koprivnici vrlo je malo podataka koje je u svojoj knjizi o Koprivnici i franjevcima najpotpunije i korektno predstavio Paškal Cvekan (Cvekan 1975; Cvekan 1989). Do sada su se kao godine dolaska franjevaca u Koprivnicu spominjale 1290. i 1292. (Horvat 1943, 130)[3], no nemoguće je točno utvrditi godinu njihova doseljenja.

Kako smo ranije spomenuli, Juraj Rattkay piše da su 1299. banovi Ivan i Henrik, „kako je poznato iz njihove stare povelje, u gradu Koprivnici podigli Franjevačkoj braći glasovit samostan“ (Rattkay 2001, 166). Istu godinu gradnje samostana spominje i Fortunat Hüber, koji ponavlja da su spomenuti banovi u Koprivnici izgradili i veliku crkvu u čast Navještenja naše drage Gospe uz samostan („ein grosse herzliche Kirchen zu Ehren der Verkündigung, unserer Lieben Frauwen ist ans Closter angebawt“) (Hüber 1686).

Zanimljiv je podatak iz 1321. da se povlašteni stanovnik Koprivnice, magister Jakov, na samrti u Budimu sjetio koprivničkih franjevaca te im je ostavio vinograd „za gradnju njihove crkve“ (CD, 9, 39-40). Posjedovanje vinograda ukazuje na to da su u Koprivnici očito obitavali pripadnici blaže struje franjevačkog reda, a taj podatak također otvara mogućnost da su franjevci ili dograđivali ili čak iznova gradili svoju crkvu. Isti autor navodi da je koprivnička franjevačka crkva imala naslov Preblažene Djevice Marije Bezgrješne, na što ukazuje stari sačuvani samostanski pečat. Kako je franjevac Duns Skot na pariškom sveučilištu tek 1305. uspješno teološki opravdao bezgrješnost Blažene Djevice Marije, to je

3 Prvi je 1290. kao godinu dolaska franjevaca u Koprivnicu iznio upravo Rudolf Horvat.

ime mogla nositi tek od početka 14. stoljeća. Možda je ranije nosila ime u čast Navještenja Blažene Djevice Marije (Cvekan 1975, 6; Cvekan 1989, 62).

U 18. stoljeću, u pisanom pokušaju rekonstrukcije franjevačke nazočnosti u Koprivnici, iznose se još dva podatka. Prvi govori da je u koprivničkom samostanu 1341. godine održan kapitul franjevačke provincije, a drugi da je 1372. godine kraljica Elizabeta, supruga kralja Ludovika Anžuvinca, nakon što su ga srušili Turci samostan „ponovo podignula i obnovila" (Arhiv franjevačkog samostana Koprivnica, Origo antiqui conventus Capronnczensis Beatae Virginis Mariae Immaculatae con ceptae F. F. Minorum). Drugi je podatak skroz nepouzdan jer nije postojala gotovo nikakva mogućnost tadašnjih osmanskih provala do Koprivnice, a sačuvani izvori ne govore o nekim značajnijim sukobima oko grada. Ipak, čini se da je Elizabeta još za života svojeg supruga odabrala Koprivnicu kao jedno od svojih glavnih uporišta iz kojih će kasnije krenuti u borbe za vlast, pa je moguća i njezina veza s koprivničkim franjevcima (Klaić 1987, 78-79).

Sačuvan je opis nekadašnje franjevačke crkve iz 1615. godine: „Ova crkva, premda je nekoć bila glasovita, kao što se vidi po ostacima, zasada je preostalo samo svetište (*sanctuarium*). Ostala građevina je uništena i na njoj je sagrađena utvrda..." (NAZ, KV, Prot. 4/IV, fol. 85), a njezin raniji izgled prikazivan je na nekoliko vojnih planova iz druge polovice 16. stoljeća (Slukan Altić 2005, 178-179).

Rudolf Horvat smatra da su franjevci napustili Koprivnicu prigodom osmanskog zauzimanja Virovitice i Gorbonoka 1552. godine (Horvat 1943, 131). Paškal Cvekan smatra da su franjevci Koprivnicu napustili vjerojatno između 1552. i 1561. jer „samostanski izvori svi od reda kažu da su braća napustila samostan, koji je bio oplijenjen" (Cvekan 1975, 6). U novijoj knjizi smatra da „se Franjevci u Koprivnici nalaze sve do požara 1559. godine" (Cvekan 1989, 39).

Leander Brozović mišljenja je da su franjevci napustili svoj koprivnički samostan nakon „pada Virovitice u turske ruke g. 1552. (…) iz straha od Turaka" (Brozović 1978, 76). Ivy Lentić-Kugli, radeći kronologiju i građu za povijest sakralnih objekata u Koprivnici, prihvaća razmišljanja Paškala Cvekana i franjevačko napuštanje Koprivnice stavlja u vrijeme oko 1561. godine (Lentić Kugli 1986, 217).

Moguće je da su franjevci napustili koprivnički samostan sklanjajući se pred osmanskom opasnošću najvjerojatnije još prije 1549. godine jer se tada u izvještaju kraljeve komisije spominje napuštena crkva. Naravno, taj podatak moguće je uzeti u razmatranje samo ako bismo mogli utvrditi da je spomenuta crkva bila franjevačka (Horvat 1913, 20-24), na što su u svojim istraživanjima ukazali Paškal Cvekan (Cvekan 1989, 39) i Ranko Pavleš (Pavleš 2001, 47; Pavleš 2013, 118). Kralj Maksimilijan II. pisao je 18. rujna 1561. iz Beča vrhovnom kapetanu Hrvatske i Slavonske krajine Ivanu Lenkoviću te mu zapovjedio da drugim franjevačkim samostanima po

Slavoniji preda one posjede koji su pripadali napuštenom samostanu u Koprivnici (Horvat 1943, 131), što jasno ukazuje da je samostan tada bio napušten (slika 4).

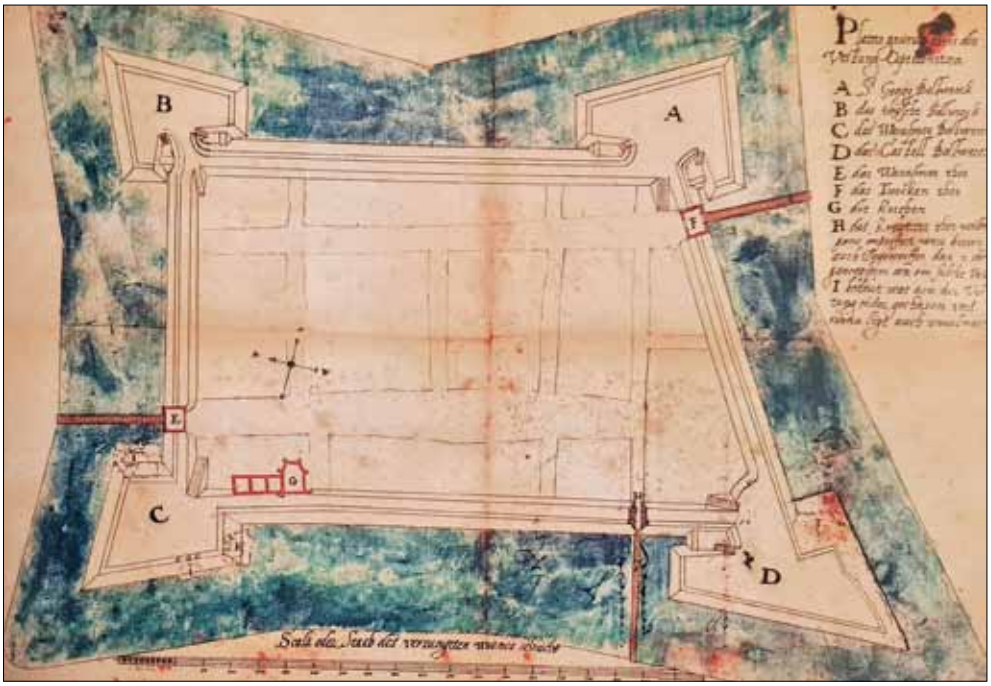

Slika 4. Snimka postojećeg stanja koprivničke tvrđave koju je izradio Alessandro Pasqualini 1598. godine (Državni arhiv Štajerske u Grazu) (prema: Slukan Altić 2005, 183)

Iako ne postoje podaci gdje su se franjevci sklonili nakon odlaska iz Koprivnice, čini se da su oni iz koprivničkoga franjevačkog samostana uzeli kasnogotičku drvenu Madonu. Taj se kip danas nalazi u franjevačkoj crkvi u Osijeku, kamo je početkom 18. stoljeća stigaa iz samostana u Siklosu u Ugarskoj, kamo je dospio iz Koprivnice (Barbarić 1927, 66). Drvena Madona danas je poznata pod imenom Marija Jud (Horvat 1960, 98). Ljubo Karaman datira tu kasnogotičku skulpturu u prvu polovinu 15. stoljeća (Karaman 1950, 152). Na priču o odlasku skulpture Majke Božje iz Koprivnice upozorio je Paškal Cvekan (Cvekan 1989, 90-92). Taj je kip „starješina samostana u Siklosu o. Elzear Pavić u crkvicu u Judu na brzu ruku uresio sličicama. Time nije bio zadovoljan. Kako se pobožnost širila i sve više ljudi dolazilo otide u Hrvatsku da potraži zgodan kip za Jud. Nađe ga u koprivničkom samostanu. Tamo se obnovio trošan oltar i novi kip postavio, dok su stari kip (*vetus statua*) uklonili i spremili na crkveni tavan. Kada je dakle spomenuti predstojnik onamo došao i zamolio gvardijana kip, kratko mu je rekao neka ode na tavan crkve i potraži, možda će naći kip Majke Božje, koji je tamo ne tako davno spremljen.“ Tamo je spazio kip

„koji je odsijevao sunčevim sjajem. Uze ga u ruke... zamota u plahte, odnese u Jud i postavi na oltar." Taj je kip za Rakoczyjeve bune 1703. bio prenesen iz Juda u Siklos, a nakon toga u Osijek, gdje se nalazi i danas (Barbarić 1927, 5). Ta kasnogotička Madona bila bi jedini sačuvani kip iz srednjovjekovne koprivničke franjevačke crkve.

4. Arhitektura evidentiranih sakralnih objekata

U crkvi sv. Nikole nije bilo moguće istražiti čitav unutrašnji prostor zbog opasnosti od statičke destabilizacije crkvenog kora, uz što je izostavljen i prostor današnjeg svetišta zbog postojanja novovjekovne kripte nastale s rekonstrukcijom crkve sredinom 17. stoljeća koja je provedenim iskopavanjima istražena tek u tlocrtnoj osnovi, a dijelom je bilo moguće istraživati prostor župne bočne dvorane. Pri istraživanjima izvan crkve, južno i zapadno od nje, nije bilo fizičkih ograničenja te su radovi provedeni u potpunosti, s ciljem istraživanja arhitektonskih dijelova sakralnih objekata evidentiranih dijelom već prethodnim radovima unutar crkve. Sukladno tome, istraživana površina u crkvi iznosila je 228 m^2, u dvorani 78 m^2, a izvan crkve 345 m^2, pa je tako ukupno istraženo oko 651 m^2 (slika 5).[4]

Slika 5. Koprivnica – Sv. Nikola 2014. –2015: tlocrt istraženih sondi s građevinskim fazama i horizontima ukapanja groblja (crtež: R. Čimin, 2016.

4 Sveukupno je prepoznato 200 stratigrafskih jedinica, a koje se odnose na zidove, slojeve, ukope i grobove.

Tijekom istražnih radova bilo je moguće definirati tri osnovne razvojne građevinsko-arhitektonske faze koje odgovaraju istom broju sakralnih objekata: starija faza odgovara prvoj podignutoj romaničkoj crkvi sv. Nikole i vremenu prije nje (11. – 13. stoljeće), srednja faza odgovara franjevačkoj crkvi Blažene Djevice Marije (14. stoljeće – sredina 17. stoljeća) i mlađa faza novoj crkvi sv. Nikole (sredina 17. stoljeća – 19. stoljeće).

Najmlađoj fazi pripada današnja crkva i pronađena kripta na mjestu njezina svetišta koja je nastala istovremeno i sagrađena do 1657. godine. Bočne stijenke građene su opekom većeg formata (12 x 8 x 30 cm) u jednostrukoj širini, dok je ulazna strana na zapadu građena u dvostrukom redu. Lice zidova kripte rađeno je samo s unutrašnje strane, a vanjskoj nije pridavana veća pažnja prilikom gradnje jer je kasnije zatrpana zemljom. Ulaz se sastoji od isturenog stepeništa imenovanog SJ 23 (duž. 1,61 m, šir. 1,57 m, ▼139,99 mnv)[5] izmaknutog od sredine zapadnog pročelja prema sjeveru, što je rezultat prilagodbe srušenog svetišta franjevačke crkve, ali je zadržana središnja os lađe novovjekovne crkve. U kriptu se silazilo stepeništem, od kojeg su istražene prve dvije stepenice (prva – duž. 0,79 m, šir. 0,27 m, ▼139,78 mnv; druga – duž. 0,79 m, šir. 0,28 m, ▼139,57 mnv), a građene su opekom na kant (vis. 0,21 m). Bočne stranice kripte čine tvorevine SJ 22 (duž. 5,64 m, šir. 0,21 m, ▼140,24 mnv) i SJ 4 (duž. 5,31 m, šir. 0,22 m, ▼140,18 mnv), koja u zapadnom dijelu ima proširenje SJ 4a (šir. 0,51 m, ▼139,88 mnv; SJ 024, šir. 1,14 m, ▼139,66 mnv) kao rezultat povezivanja bačvastog svođenja kripte i povezivanja s probijenom apsidom franjevačke crkve. Svod kripte sačuvan je u priličnoj visini, a srušen je najvjerojatnije tek krajem 19. stoljeća prilikom posljednje opsežnije rekonstrukcije crkve. Naime, novovjekovna crkva sv. Nikole izduženog tlocrta s pravokutnim svetištem, sakristijom i zvonikom na sjeveroistočnoj strani teško je stradala u tzv. velikom zagrebačkom potresu 1880. godine.[6] Sadržaj kripte nije u potpunosti istražen[7] niti je dokumentirana

5 Dalje u radu koristit će se ove kratice: ▼ – apsolutna visina, mnv – metar nadmorske visine, SJ – stratigrafska jedinica, šir. – širina, vis. – visina, duž. – dužina.

6 Koliko je crkva stradala u tom naletu, govore podaci o njezinu zatvaranju 1890. godine i pokretanje temeljite obnove 1892. godine, kada dobiva današnji izgled. U to su vrijeme iz lađe uklonjeni potpornjaci, ova kripta, postavljen je pod na višoj koti za oko 0,50 m negoli je danas, uklonjeni su zemljani bedemi s južne i zapadne strane, otvorena su bočna zapadna vrata i oslikana je unutrašnjost (Brozović 1978, 68). Kao svjedočanstvo obnove iz tog vremena pronađena je četvrtasta vapnenica SJ (183)/184 na prostoru ispred zapadnog pročelja crkve. Prepoznat je njezin ukop dimenzija 3,66 x 2,51 m s tvrdim vapnenim rubom debljine do 10 cm. U zapuni SJ 183 nalazilo se dosta dislociranih ljudskih kostiju, ulomaka opeke i vapnenih gruda, a istražena je u dubini od 1,21 m (▼139,32 – 138,11 mnv).

7 Dio kripte pod današnjim svetištem nije istraživan jer rekonstrukcija poda nije ugrožavala sadržaj kripte, a takva je odluka donesena u dogovoru s koprivničkim župnikom Tomislavom Petrićem i konzervatorom Milanom Pezeljom.

njezina dužina prema istoku, a protezala se prema kraju svetišta crkve. Tako je istražena u širini od 4,55 m i dužini od 5,59 m (dakle 25,50 m^2), a pretpostavka je kako je mogla biti i dvostruko veće površine. Vrhovi svoda kripte pronađeni su neposredno pod uklonjenim podom na 0,15 m dubine, a unutrašnjost je bila zapunjena sipkom šutom (SJ 127) iskopanom do 0,80 m dubine (▼138,58 mnv). Ta zapuna napravljena je u vrijeme obnove crkve krajem 19. stoljeća.

Nalazna situacija pokazala je kako je pri gradnji kripte sredinom 17. stoljeća presječena poligonalna apsida srednjovjekovne franjevačke crkve. Kako je već ranije rečeno, ta je crkva vjerojatno izgrađena najkasnije do 1321. godine. Bila je jednobrodna gotička crkva s poligonalnom apsidom koju su s vanjske strane podupirali potpornjaci, kako je dokumentirano i na sačuvanim kartografskim izvorima iz sredine 16. stoljeća (slike 3 i 4). Najveći broj tih planova potpisuje kartograf Nicolo Angielini, koji ih radi do 1566. godine,[8] među kojima postoje identični primjerci, a u kontekstu gotičke crkve zanimljivi su prikazi tlocrta s nejednakim brojem parova potpornjaka na bočnim zidovima crkve (Slukan Altić 2005, 51-55).

Što se tiče apside svetišta te crkve, nije bilo moguće istražiti nijedan od pretpostavljena četiri potpornjaka. Naime, budući da je današnja crkva naslonjena izravno na zidove i temelje gotičke crkve, naišlo se na takvu situaciju u kojoj su se prvi i četvrti potpornjak nalazili ispod današnjeg dvorišta župnog dvora sjeverno od crkve, odnosno na mjestu južnog zida i bočnog ulaza; dok se na mjestu drugog i trećeg potpornjaka apside nalaze današnji pomoćni (bočni) oltari i službe trijumfalnog luka svetišta.

Sjeverni zid gotičke crkve SJ 3 (duž. 17,76 m, šir. 2,16 m, ▼139,72 mnv), kao i svi ostali, građen je opekama malog formata (22 x 12 x 7 cm) povezanim čvrstim tankoslojnim materijalom (žbuka). Širina zida od preko 2 m evidentirana je u prolazu u dvoranu, očuvan je u visini od 0,60 m, a dubina samog temelja iznosila je gotovo 2 m (▼137,69 mnv).[9] S unutrašnje strane tog zida postoje tri službe svoda građene istovremeno sa zidom, od zapada prema istoku redom: SJ 3a (duž. 0,60 m, šir. 0,95 m, ▼139,56 mnv), SJ 3b (duž. 0,74 m, šir. 1,01 m, ▼139,70 mnv) i SJ 3c na lomu prema apsidi (duž. 0,46 m, šir. 0,91 m, ▼139,59 mnv). Na tome se mjestu zid svetišta lomi pod kutom od 42º u poligonalnu apsidu. Istražen je dio unutrašnjeg lica u dužini 1,61 m, a vanjsko lice podvlačilo se pod današnji bočni oltar. Južni zid gotičke crkve SJ 6 (duž. 10,97 m, šir. 2,23 m, ▼139,40 mnv) istražen

8 Među njima se po jedan primjerak čuva u Karlsruheu (Generallandwsarchiv, sign. Hfk Bd XV), Stuttgartu (Württembergische Landesbibliothek) i Grazu (Steiermärkisches Landesarchiv), a pod dva u Dresdenu (Sächischen Haptstaatarchiv, sign. Sch. XXVI, Nr. 6 i 11) i Beču (Österreichische National bibliothek, Codex 8, 607 i 609).

9 Na istočnom vezu drugog nosača svoda SJ 3b i zida SJ 3 otvorena je manja sonda kojom je to dokumentirano.

je u nešto manjoj dužini unutar crkve i u cijelosti izvan nje, a također sadrži tri službe svoda među kojima su prva dva u mlađe vrijeme naknadno iskorištena za oltar: SJ 6a (duž. 0,75 m, šir. 1,23 m, ▼139,40 mnv), 6b (duž. 0,82 m, šir. 1,21 m, ▼139,65 mnv) i 6c (duž. 0,68 m, šir. 1,48 m, ▼139,63 mnv). Taj je zidani međuprostor SJ 7 (duž. 1,85 m, šir. 0,60 m, ▼139,42 mnv) iz vremena jedne od obnova crkve, vrlo vjerojatno iz velike obnove 1892. godine. Širina zida SJ 6 dokumentirana je u 2,06 m istraživanjem unutar i izvan crkve, a dubina temelja istražena je izvan crkve, između potpornjaka SJ 142 i SJ 143 (▼137,63 mnv). I kod zida SJ 6 djelomično je dokumentiran lom prema poligonalnoj apsidi svetišta pod kutom od 43,5º, a istraženo je unutrašnje lice u dužini od 0,78 m. Poligonalna je apsida prema nalaznoj situaciji bila sačinjena od tri stranice, u čemu je svaka bila dužine oko 4,50 m na vanjskom licu. Prema tome se dade zaključiti kako je svetište franjevačke crkve bilo svođeno tipičnim gotičkim križno-rebrastim svodovima s dva polja koja su se oslanjala na tri izbočena para službi s travejskim poljima od oko 2,10 m širine.[10] Očuvana visina istraženih zidova gotičke crkve iznosila je 0,62 – 0,82 m, a od temelja je odvojen slabo naglašenim coklom širine do 5 cm.

Izuzev spomenutih potpornjaka na lomovima stranica poligonalne apside, gotička je crkva posjedovala i niz parova potpornjaka na vanjskim bočnim stranama crkve. Najdostupnije mjesto istraživanja potpornjaka bilo je s južne strane jer je riječ o otvorenom javnom prostoru uz današnju crkvu. Na udaljenosti od 4,17 m zapadno od bočnog ulaza današnje crkve nalazi se prvi južni potpornjak SJ 141 (duž. 3,51 m, šir. 1,76 m, ▼139,71 mnv). Duž južnog zida crkve prema zapadu su prepoznata još dva slična južna potpornjaka: SJ 142 (duž. 3,41 m, šir. 1,87 m, ▼139,96 mnv) i SJ 143 (duž. 3,33 m, šir. 1,89 m, ▼139,73 mnv). Na samom uglu crkve nalazila se kompozicija križnog potpornjaka nešto većih dimenzija: južni potpornjak SJ 144 (duž. 4,78 m, šir. 2,19 m, ▼139,78 mnv) i jugozapadni potpornjak SJ 145 (duž. 5,59 m, šir. 2,13 m, ▼139,76 mnv). Svi su navedeni potpornjaci građeni istovremeno i vezani „živim vezom" s južnim zidom franjevačke crkve SJ 6. Ipak, uočavaju se određene razlike u njihovim dimenzijama, a ponajviše se razlikuju razmaci među pojedinim potpornjacima. Tako je između prvog i drugog on najmanji i iznosi 1,49 do 1,73 m, između drugog i trećeg iznosi 2,28 do 2,21 m, a između trećeg i četvrtog znatno je veći i iznosi 3,61 – 3,51 m.[11] Uzme li se prosječni razmak, dolazi se do odnosa 1,60 : 2,25 : 3,56 m, odnosno 1 (0,00 m) : 1,5 (0,65 m) : 2 (1,31 m). Dakle, između prvog i trećeg razmaka na južnom zidu riječ je o dvostruko većoj udaljenosti. No, tu se ne radi o mogućoj pogrešci u gradnji

10 Isti je način svođenja i u današnjoj crkvi.

11 Udaljenosti razmaka odnose se na razmak potpornjaka na spoju sa zidom SJ 6 i na njihovim vanjskim rubovima.

ili različitim građevnim fazama jer je nalazna situacija pokazala kako je sve skupa građeno vrlo pomno, kvalitetno i istovremeno. Tako veliki razmak dodatno je osiguran podosta većom dužinom posljednjeg južnog potpornjaka koji je za oko 1,30 m duži u odnosu na prosječnu dužinu prva tri potpornjaka (oko 3,50 m) južnog zida crkve. Osim toga, pročeljni jugozapadni potpornjak SJ 145 još je za oko 0,80 m duži, a oba su za oko 0,30 m šira od prva tri bočna potpornjaka. Takvom kompozicijom snažnih ugaonih potpornjaka preuzima se dobar dio uporišta svoda. Osim navedenog, istražena je i kompozicija sjeverozapadnih križnih potpornjaka: zapadni potpornjak SJ 191 (duž. 5,55 m, šir. 2,03 m, ▼139, 84 mnv) i četvrti sjeverni potpornjak SJ 83 (duž. 2,56 m, šir. 2,08 m, ▼139,82 mnv).[12] Treći sjeverni potpornjak SJ 81 (duž. 2,88 m, šir. ?, ▼139,81 mnv) djelomice je istražen u dvorani, odnosno njegovo zapadno lice, s obzirom na to da preostali dio zalazi pod župni dvor, kao i prva dva sjeverna potpornjaka.

Slika 6. Istraženi temelj zida SJ 6 i potpornjaka SJ 142 i SJ 143 na južnoj strani crkve sv. Nikole (snimio: Robert Čimin, 2015.)

Lica zidova građena su tzv. „gotičkim vezom", u kojem se izmjenično ponavljaju jedna uzdužna i jedna poprečna vezna opeka, s povremenim određenim

12 Četvrti potpornjak preslojen je zapadnim zidom bočne vjeronaučne dvorane, tako da je dijelom istražen izvan dvorane 2015. godine, a dijelom u dvorani 2014. godine.

nepravilnostima, a u zapuni zidova često je korištena polovična opeka. Sukladno širini zidova, očekivana je i zamjetna dubina temelja, što je dokumentirano na dva mjesta. Prostor između drugog i trećeg južnog potpornjaka bio je najadekvatniji u tom smislu, u visini od preko 2 m potpuno arheološki sterilan i zatrpan sipkim pijeskom žute boje (SJ 150). Nalazna situacija (slika 6) kod temelja spoja zida SJ 6 i potpornjaka SJ 142 (▼137,63 mnv) ukazuje kako je dubina temelja na različitoj visini u odnosu na unutrašnjost i da razlika iznosi nevjerojatnih gotovo 1 m. Naime, sjeverni istraženi temelj u unutrašnjosti crkve nalazi se kod druge službe svoda, visine je 2,43 m (▼139,12 – 136,69 mnv) i gotovo je u cijelosti izgrađen od kamenih blokova. Za razliku od njega, južni istraženi temelj samo pri dnu u jednom redu ima kamene blokove (ponegdje do dva, do 30 cm visine) položene na sivi sipki pijesak (SJ 151). Nad kamenim slojem nalazi se sloj evelacije sastavljen od opeke, sitnog kamena i žbuke i potom slijede pravilni nizovi zidanjem opekom. Kako su južni potpornjaci u gornjem dijelu očuvane visine od oko 0,60 m ožbukani, a temelj od vanjskog lica zida na neki drugi način nije odvojen (poput unutrašnjeg cokla), dalo bi se zaključiti kako visina temelja južnog bočnog zida iznosi najmanje 1,60 m. Dakle, razvidno je kako na dva istražena mjesta temelja postoje odstupanja u visinama temelja unutrašnjeg i vanjskog lica bočnih zidova. Je li tu riječ o potrebi učvršćivanja svoda na unutrašnjem licu većom dubinom i isključivo gradnjom kamenom, za razliku od vanjskog lica temelja koji je učvršćen nizom snažnih potpornjaka, temeljen kamenom samo u podložnom dijelu, ostaje nepoznanica.

Nakraju se može s određenom sigurnošću govoriti o vanjskim dimenzijama gotičke crkve. Dužina joj je bez potpornjaka iznosila 21 m,[13] bila je širine 12,50 m, a kada se uzmu i potpornjaci, tada je bila 31 m dužine i 22 m širine. Za razliku od vanjskih dimenzija, poglavito zbog nemogućnosti istraživanja potpornjaka svetišta crkve, unutrašnjost crkve moguće je odrediti preciznije: ukupno 17 m dužine, pri čemu su lađa i svetište podjednake dužine od 8,50 m, a širina lađe i svetišta identična je i iznosi 8 m. Prema navedenome, očigledan je znatan nerazmjer površine korištene u bogoslužju od oko 136 m^2 i peterostruko veće ukupne vanjske površine od oko 682 m^2 koju je crkva širokih zidova i masivnih potpornjaka zauzimala u prostoru. Sve to dovodi do zaključka kako je taj sakralni objekt, u duhu i svjetonazoru gotike, bio usmjeren upravo u visinu koja je danas nepoznata.

Vezano uz fazu funkcioniranja franjevačke crkve, postoji zanimljiva nalazna situacija. U dvorani je dokumentirana jedna dogradnja zida SJ 82 (▼139,55 mnv) u nastavku lica i osi trećeg južnog potpornjaka SJ 81.[14] Stratigrafski je jasno kako

13 Sljedeće navedene mjere zaokružene su zbog odstupanja 5 – 10 cm, ovisno o mjestu mjerenja.

14 Iznad tih zidova dolazi do kasnijeg preslojavanja današnjim zidom vjeronaučne dvorane.

se navedena dogradnja prema sjeveru dogodila nakon podizanja franjevačke crkve i prije gradnje današnje crkve, dakle negdje između 1321. i 1657. godine. Položajno odgovara tlocrtnoj situaciji kakva je zabilježena nakon prve modernizacije koprivničke tvrđave, što je i prikazano na planu Gerolama Arconatija iz 1574. godine (Slukan Altić 2005, 57-58, 181). Prema tom planu (slika 7), to bi bio dio razdjelnog zida samostana i groblja. Ako je tome tako, samostansko bi se groblje, prema provedenim iskopavanjima, trebalo prostirati zapadno od tog zida, dok bi se samostan prostirao istočno od njega i prema sjeveru, a što je u Pavlešovoj rekonstrukciji zamijenjeno (Pavleš 2013, 119, slika 18).

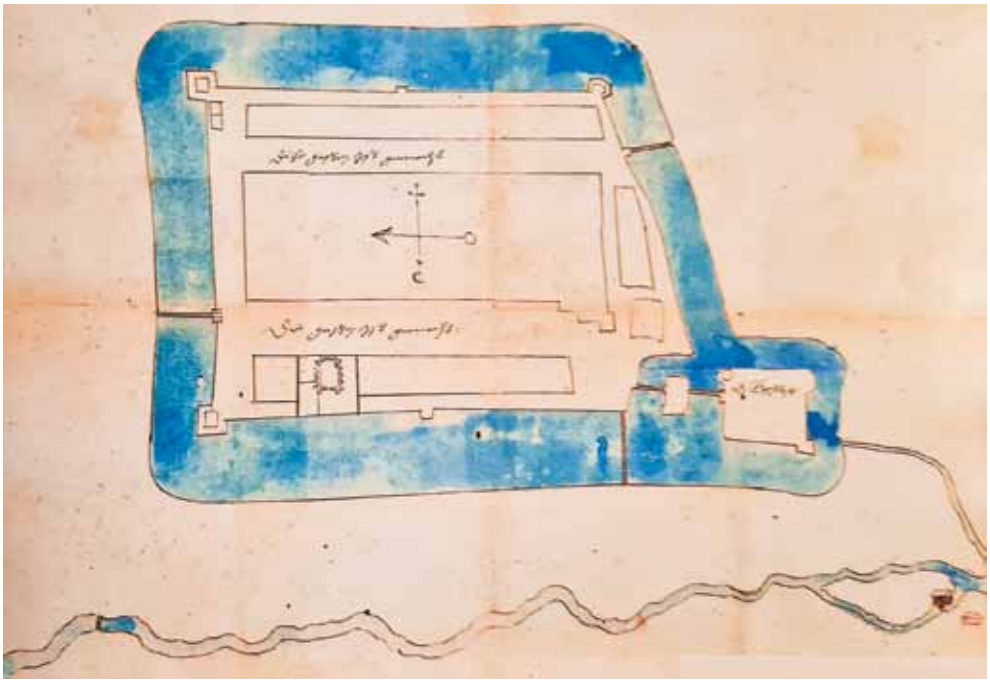

Slika 7. Arhitektonska snimka postojećeg stanja koprivničke tvrđave koju je izradio Alessandro Pasqualini 1598. godine (Državni arhiv Štajerske u Grazu) (prema: Slukan Altić 2005, 181)

Iskopavanjima u crkvi sv. Nikole prilikom strojnog uklanjanja zasipa u zapadnom dijelu sporadično se već u površinskom sloju SJ 2 nailazilo na kamene riječne oblutke različitih dimenzija, a poglavito na prostoru između crkvenog kora i središta broda današnje crkve. Na dubini od oko 0,50 m prepoznata je suhozidna zapuna SJ 54 (▼139,37 mnv) ukopana u sterilni pjeskoviti sloj SJ 128 (▼139,51 mnv), koja je bila sastavljena od riječnih oblutaka, lomljene opeke vrlo malog formata (22 x 12 x 6 cm) te lomljenog vapnenačkog kamena (slika 8). Očuvana je u visini od 0,29 cm (▼139,08 mnv), a tlocrtno je dokumentirana u polukružnoj građevinskoj

Slika 8. Pogled iz zraka na istraženi dio današnje crkve s ostatcima polukružne apside romaničke crkve i zidovima gotičke crkve (snimio: Miroslav Vuković, 2014.)

tvorevini koja je prema sjeveru prekinuta ukopnim rovom zida SJ 3 i prve službe svoda SJ 3a franjevačke crkve. Nalazna situacija tako je pokazala da je tu riječ o starijoj građevini, odnosno dijelu polukružne apside crkve (duž. 3,64 m, šir. 1,06 m) kojoj se prema jugozapadu nastavlja rame sa stopom trijumfalnog luka (duž. 0,86 m, šir. 1,12 m) i dio južnog zida lađe (duž. 2,70 m, šir. 0,99 m),[15] a ti su arhitektonski tlocrtni elementi karakteristični za romanički način gradnje sakralnih objekata. Preostali dio romaničke crkve istražen je godinu kasnije (2015.) pred zapadnim pročeljem današnje crkve (slika 9). Južno od potpornjaka franjevačke crkve SJ 145 pronađena je kamena konstrukcija SJ 176 (duž. 7,58 m, šir. 1,09 m, ▼139,33 mnv) orijentacije istok – zapad, a koja je s još dvije stranice prema sjeveru i istoku zatvarala četvrtasti prostor dimenzija 12,35 x 11,25 m. Konstrukcija se sastojala od većih riječnih oblutaka, kamena lomljenca i manjih komada opeke.[16] Pravilni

15 Nastavak južnog zida lađe crkve zalazio je pod prostor pod crkvenim korom koji nije arheološki istraživan.

16 Opeka manjeg formata najvjerojatnije je iz antičkog vremena i sekundarno iskorištena u gradnji te crkve. Najbliža su ležišta takvog kamena lomljenca u Draganovcu južno od Koprivnice, a u čijoj se neposrednoj blizini nalazila antička postaja *Ad Piretis* (Demo 1982), pa je moguće kako bi na tom lokalitetu trebalo tražiti i njezino porijeklo u sekundarnoj uporabi.

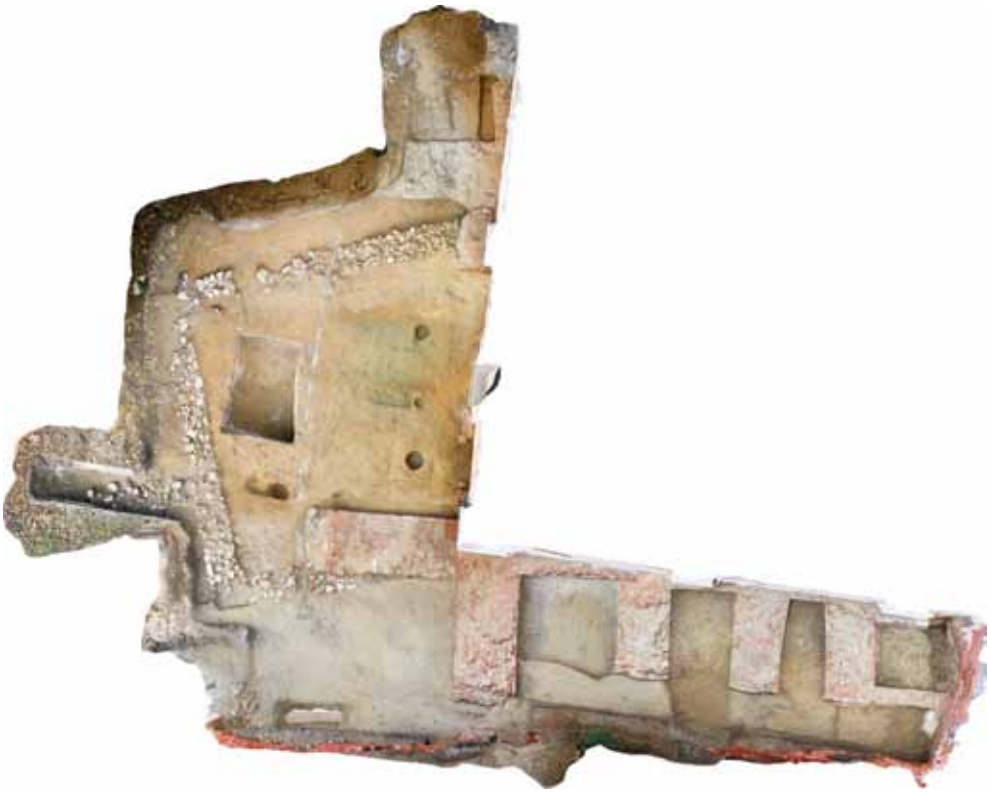

Slika 9. Pogled iz zraka na istraženu sondu izvan crkve (snimio: Miroslav Vuković, 2015.)

redovi slaganja suhozidne konstrukcije nisu uočeni već se čini kako je u iskopani rov ubačen tako pomiješani materijal kao podloga za daljnju gradnju, a koja je ostala očuvana u visini od najviše 0,40 m.

Po sredini pročelja navedene konstrukcije romaničke crkve pronađene su dvije paralelne suhozidne konstrukcije od kamenih riječnih oblutaka. Među njima je južna konstrukcija istražena u cijelosti (duž. 3,81 m, šir. 1,06 m, ▼139,29 mnv) i ona je gradnjom istovjetna preostalom dijelu romaničke crkve, dok sjevernu konstrukciju (duž. 1,11 m, šir. 0,71 m, ▼139,18 mnv) nije bilo moguće u potpunosti istražiti zbog tehničkih zapreka.[17] Razmak među tim konstrukcijama na zapadnom pročelju romaničke crkve iznosio je 2,71 m, čime se zauzima prostor od oko 7,50 m^2 površine, što pak daje mogućnost pretpostavke o portiku na ulazu crkve.

17 Na tom se mjestu nalazilo veliko stablo kao dio gradskog parka kojeg nije bilo moguće, a ni potrebe, ukloniti.

Osim toga, unutar prostora lađe romaničke crkve pred pročeljem današnje crkve pronađeni su ostaci ukopa tri drvena stupa za koje nije moguće odrediti vrijeme nastanka: SJ 178 (pr. 0,69 – 0,71 m, ▼139,48 – 139,11 mnv), SJ 180 (pr. 0,65 – 0,73 m, ▼139,43 – 139,26 mnv) i SJ 193 (pr. 0,58 – 0,62 m, ▼139,51 – 139,22 mnv). Stupovi su bili ukopani u sloju pijeska SJ 150, između 20 i 30 cm, zapune svijetlosmeđe boje i bez ikakvih nalaza. Takva nalazna situacija ukazuje na sumnju da je tu riječ o nosačima skele u novom vijeku koji su bili potrebni pri adaptacijskim radovima najmlađe crkve jer bi oni bili dublje ukopani i u njihovim bi se zapunama vjerojatno pronašlo nešto opeke ili šute.

Provedenim dvogodišnjim arheološkim iskopavanjima dobiven je tlocrt romaničke crkve orijentacije istok – zapad uz otklon od 16º, kao najstarijeg sakralnog objekta na tom položaju, a prema arhitektonskim elementima okvirno datiran u 12. ili 13. stoljeće. Radi se o crkvi većih dimenzija, dužine vanjskih zidova od oko 23 m (bez portika, duž. 4 m) i širine oko 12 m. Okarakterizirana je romaničkim arhitektonskim elementima s longitudinalnim tlocrtom koji završava suženom polukružnom apsidom i s portikom na zapadnom pročelju. S obzirom na izostanak veznog materijala u temeljenju i manjak dubine, čini se kako bi se moglo razmišljati o potpuno drvenoj crkvi u njezinu nadzemnom dijelu.

5. Groblje

Na lokalitetu je u dvogodišnjim radovima istraženo 77 grobova[18] razdijeljenih u tri horizonta ukopavanja koji odgovaraju jednakom broju građevinskih faza (slika 5). Među njima ih je devet (11,69 %) istraženo u dvorani, 20 izvan crkve (25,97 %), a preostalih 48 (62,34 %) u brodu crkve. Riječ je o kosturnim ukopima u sloj ili grobnu raku, u mrtvačkoj košulji ili drvenom sanduku. Orijentacija grobova većim je dijelom pravilna, što znači da im se glava nalazi na zapadu i noge na istoku, u ispruženom položaju na leđima, s ponekad malim otklonima prema sjeveru.

Svi evidentirani grobovi nisu se nalazili u visokom stupnju očuvanosti, što se ponajprije tiče lošeg fizičkog stanja osteološkog materijala, koji je u dobroj mjeri propao zbog visoke kiselosti tla. To se ponajviše odnosi na najstarije datirane grobove koji su ukopani u sterilno pjeskovito tlo, potom i najmlađe grobove u čijim se zapunama nalazila velika količina žbuke,[19] dok su zapravo najočuvaniji

18 Grobovi su numerirani oznakom G i rednim brojem tijekom iskapanja; kada bi se uočilo kako nije riječ o grobu, tada se takav iskorišteni broj poništio i nastavilo se s numeriranim slijedom, čime je dosegnut broj 84, a pri čemu je sedam brojeva potencijalnih grobova poništeno.

19 Primjerice za grob G 5 u mlađoj fazi izgrađena je zidana grobnica od opeke SJ 20, no u njoj je osteološki materijal pronađen tek u tragovima dugih kostiju. Slična je situacija i s grobovima G 4 i G 7 kod kojih je prepoznata grobna raka (SJ 20/(29) i SJ 27/(28)), no osteološki materijal bio je u iznimno lošem stanju.

kosturni grobovi iz srednje faze. Zabilježen je i velik udio presijecanja starijih ili postojećih grobova mlađim ukopima, gdje čak 25 ili 32,47% svih 77 grobova ima neki oblik oštećenja (grafikon 1). Razlog treba tražiti u skučenosti prostora

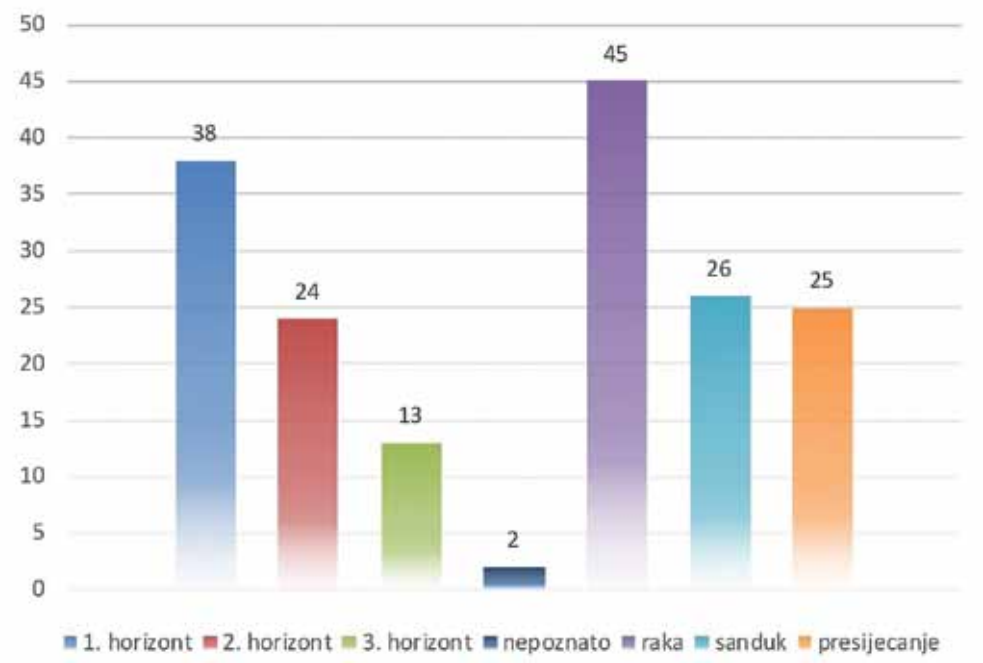

Grafikon 1. Podjela groblja prema horizontima ukapanja te zastupljenost grobne rake, sanduka i presijecanja (izradio: Robert Čimin, 2020.)

i njegovu dugom vremenu korištenja, što se najviše ogleda u brodu crkve, gdje se, pri kopanju grobne rake za novog pokojnika, redovito manje ili više presjekla starija grobna cjelina. Tijekom srednje i mlađe faze lokaliteta taj je prostor korišten kao crkva, a u čijem podu nije bilo moguće označiti pokojnike, pa su se događale takve situacije. Zanimljivo je kako se pri iskopavanjima uspjelo dokumentirati čak 45 grobnih raka ili 58,44 % od svih grobova, što je iznimno visok udio, dok je drvenih sanduka evidentirano u 26 slučajeva ili 33,77% od svih grobova, bilo izravno kao trag drveta i drugačija vrsta zapune bilo neizravno putem željeznih čavala kojima su sanduci bili povezani (grafikon 1). Što se horizonata ukopavanja tiče, bilo ih je prilično jednostavno arheološki odijeliti koristeći vertikalnu i horizontalnu stratigrafiju, vrstu zapune te situaciju prebačene zdrave zemlje. Naime, u brodu crkve iznad groba G 10 nalazio se sloj SJ 31 (▼139,64 mnv) debljine 18 – 23 cm koji je nastao prilikom iskopa ukopnog rova za izgradnju temelja bočnog zida franjevačke crkve početkom 14. stoljeća. To

Slika 10. Izbor specifičnih nalaza kosturnih grobova istraženih unutar današnje crkve sv. Nikole: 1. G 32 (SJ 89), 2. G 42 (SJ 105/105a), 3. G 40-59 (SJ 101/127-129), 4. G 61 (SJ 88), 5. G 56 (SJ 123), 6. G 79 (SJ 166) (snimio: Robert Čimin, 2014.)

ukratko znači kako su kasnije ukopane grobne rake probijale taj sloj koji je ostao vidljiv u profilima njihovih stijenki. S druge strane, svi stariji grobovi ostali su na određeni način zapečaćeni ispod tog sloja, odnosno nalazna situacija pri evidentiranju njihovih ukopa pokazala se starijeg nastanka. Takva situacija nije zabilježena u dvorani i izvan crkve. Time se dolazi do omjera grobova po horizontima kako slijedi (grafikon 1): starijoj fazi pripada 38 grobova (49,35%), srednjoj fazi njih 24 (31,17%), mlađoj fazi tek 13 (16,89%), dok za dva groba (2,59%) nije bilo moguće odrediti pripadnost horizontu pokapanja.

Tako u dvorani mlađoj fazi ne pripada nijedan grob, tri su pripisana srednjoj fazi (G 19, G 43, G 54), a šest grobova (G 37, G 38, G 44, G 45, G 46, G 61) može se pripisati starijoj fazi. Grobovi starije faze prate orijentaciju romaničke crkve, uz to su dva od tri groba presječena potpornjakom SJ 83 koji pripada franjevačkoj crkvi, što jasno ukazuje na ukop starije faze. Pritom je kod groba G 46 (tabla 3: 7; ▼140,137 mnv) presječen zapadni rub grobne rake SJ 111, a kod groba G 61 (tabla 4: 11; slika 10: 4; ▼140,265 mnv;) isti potpornjak presjekao je veći dio gornjeg dijela tijela pokojnika i grobne rake SJ 88. Kod prvog groba G 46 (tabla 3: 7, ▼140,137 mnv) pronađena je zanimljiva željezna pređica D-oblika s alkom raskucanog kvadratičnog presjeka. Općenito su takve pređice u Europi karakteristika vremena 13. – 15. stoljeća (Sogliani 1995, 116), a ova bi se datirala na prijelaz iz 13. u 14. stoljeće (Whitehead 1996, No. 70). Grob G 44 (tabla 3: 3; ▼140,279) presječen je ukopom groba G 54 (tabla 4: 6; ▼140,298 mnv) te mu je očuvana tek donja polovina kostura i grobna raka SJ 109. Očuvane su dvije brončane kružne pređice (tabla 6: 7-8) s ovalnom alkom u presjeku i pomičnim trnom. Identičnog su oblika i u promjeru 47 mm, izrađene hladnim kovanjem, s tamnozelenom do mjestimice smeđom patinom. Identična pređica s ukrašenim trnom pronađena je na lokalitetu Dol na Bribiru u kontekstu ostalih nalaza iz 12. i 13. stoljeća (Zekan 1996, 50), na groblju Crkvina u Pakoštanima pronađeno je više sličnih brončanih kopči datiranih u 12. stoljeće (Gusar & Vujević 2014, T.II: 3; Uglešić & Gusar 2010, 517), par pređica na groblju na Crkvina u Biskupiji (Petrinec 2009, 183, T. 4: grob 100), a isto je i na lokalitetu Begovača u Biljanima Donjim kod Zadra (Jelovina & Vrsalović 1981, 127-128, tab. XXXVI: 526).[20] Slična je brončana pređica pronađena u grobu 167 na srednjovjekovnom groblju u Đakovu gdje je pripisana II. fazi pokapanja datiranoj kroz čitavo 12. pa do sredine 13. stoljeća (Filipec 2012, 150, sl. 29, tab. 29: 1), željezne pređice u paru na groblju Vukovar – Lijeva Bara dolaze već od 11. stoljeća (Demo 2009, 218-221, 539), u Mađarskoj tijekom 12. i 13. stoljeća (Hatházi 1991, 659, 2. tablá: 13), dok se na sjeveru Njemačke datiraju u 13. i 14. stoljeće (Biermann et al. 2011, 265, Abb. 34: 1-3; Taf. 18: 10-13, 21).

20 Posljednji navedeni primjerci s Begovače ipak su nešto drugačiji, imaju željezni trn, kao što su pređice kod groba G 61 na lokalitetu Sošice u Đurđevcu (Čimin 2021, 482, tabla 2: 27-28).

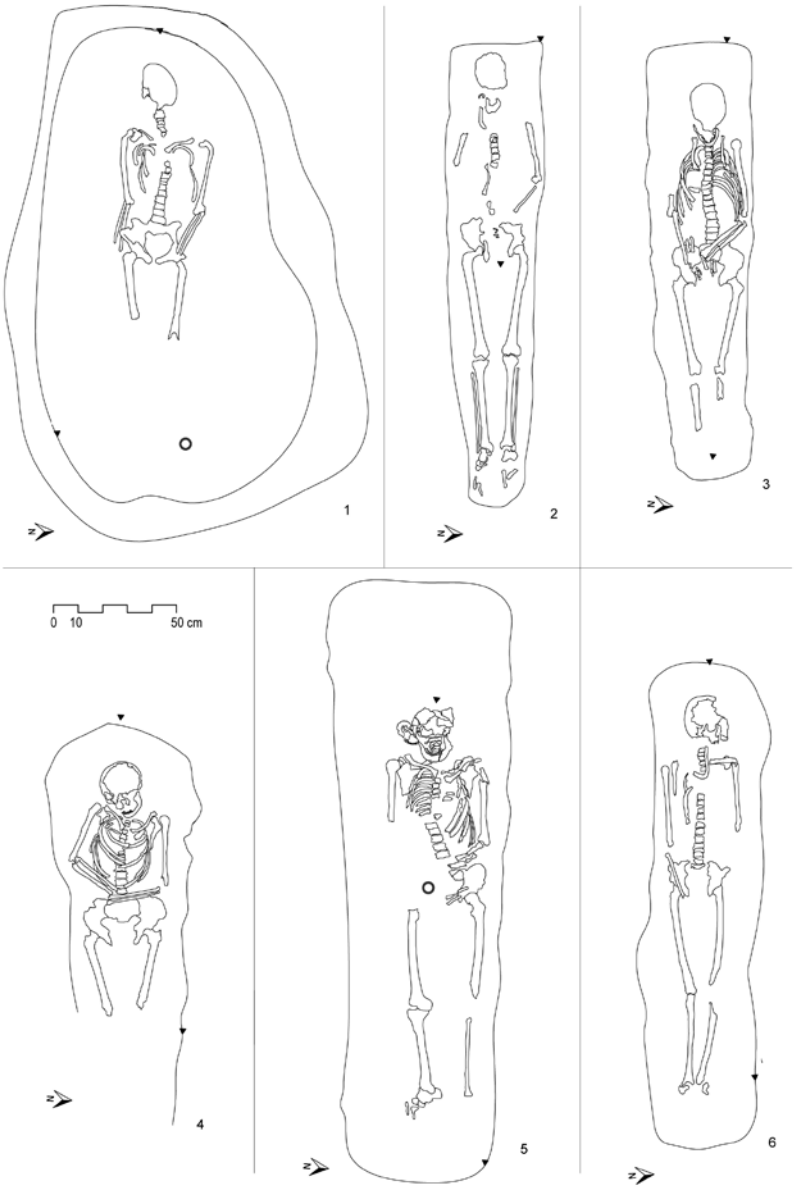

Tabla 1. 1: G 10 (SJ 34, kat. br. 14); 2: G 11 (SJ 36); 3: G 13 (SJ 40); 4: G 15 (SJ 46); 5: G 16 (SJ 48, PN 5); 6: G 17 (SJ 50) (crtež: Ilija Cikač, 2018.; doradio: Robert Čimin, 2019.)

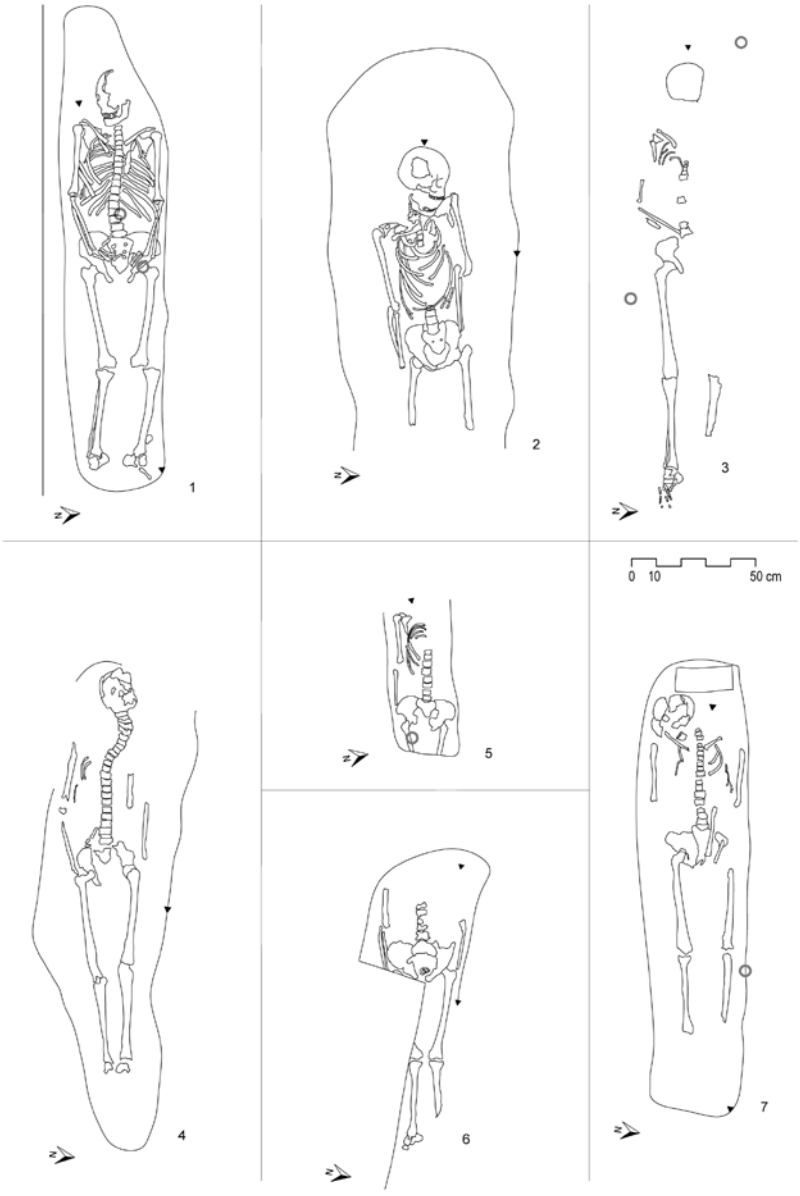

Tabla 2. 1: G 19 (SJ 56a, PN 10, kat. br. 12); 2: G 22 (SJ 62); 3: G 31 (kat. br. 9 i 15); 4: G 21 (SJ 60); 5: G 25 (kat. br. 10); 6: G 28 (SJ 74); 7: G 32 (SJ 89, kat. br. 1-4) (crtež: Ilija Cikač, 2018.; doradio: Robert Čimin, 2019.)

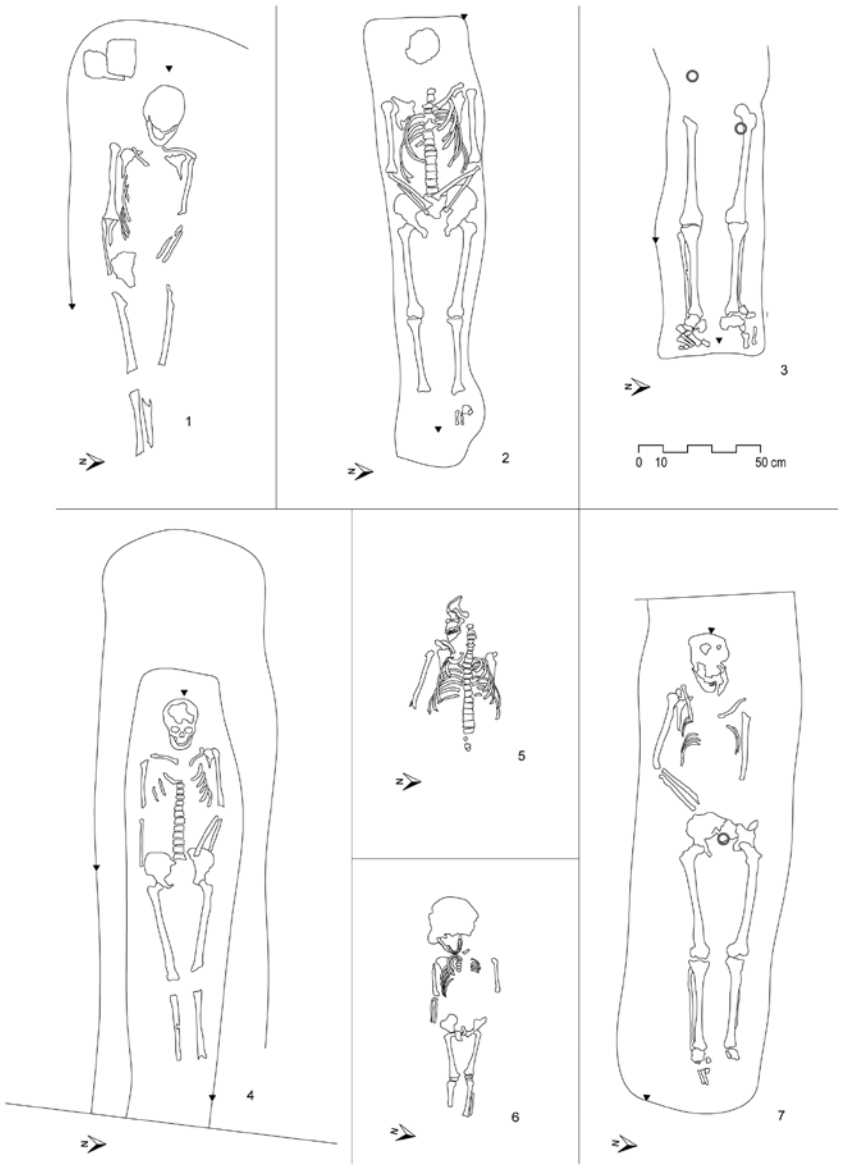

Tabla 3. 1: G 36 (SJ 97); 2: G 43 (SJ 107); 3: G 44 (SJ 109, kat. br. 7-8); 4: G 42 (SJ 105/105a); 5: G 38; 6: G 45; 7: G 46 (SJ 111, kat. br. 11) (crtež: Ilija Cikač, 2018.; doradio: Robert Čimin, 2019.)

Tabla 4. 1: G 47 (SJ 113); 2: G 49 (SJ 117); 3: G 51; 4: G 52; 5: G 53; 6: G 54; 7: G 56 (SJ 123/123a); 8: G 58; 9: G 59 (SJ 129); 10: G 60 (SJ 131); 11: G 61 (SJ 88)
(crtež: Ilija Cikač, 2018.; doradio: Robert Čimin, 2019.)

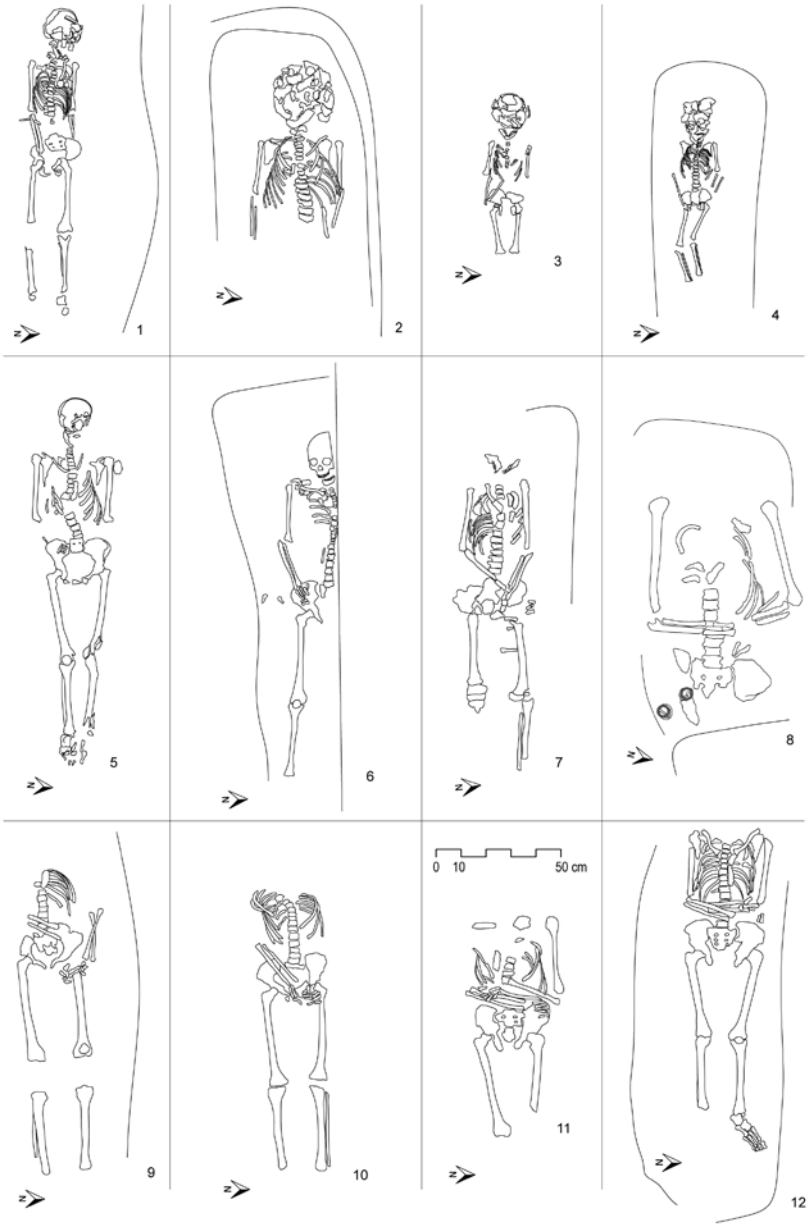

Tabla 5. 1: G 65 (SJ 136a); 2: G 66 (SJ 139); 3: G 67; 4: G 69 (SJ 149); 5: G 72; 6: G 75 (SJ 160); 7: G 78 (SJ 163); 8: G 79 (SJ 166, kat. br. 5-6); 9: G 81; 10: G 82; 11: G 83; 12: G 84 (SJ 182) (crtež: Ilija Cikač, 2018.; doradio: Robert Čimin, 2019.)

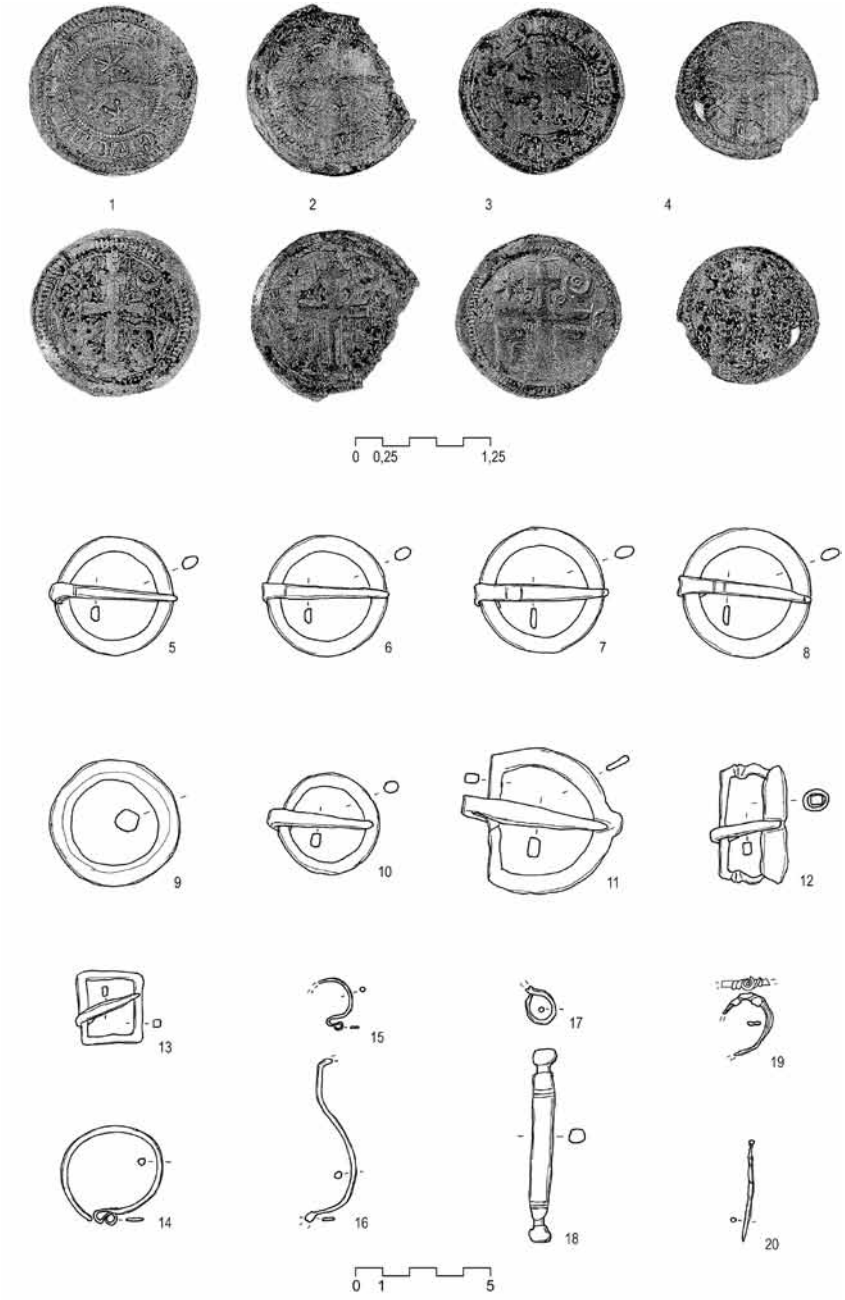

Tabla 6. 1-4: G 32; 5-6: G 79; 7-8: G 44; 9, 15: G 31; 10: G 25; 11: G 46; 12: G 19; 13: G 70; 14: G 10; 16-17: G 4; 18: G 75; 19-20: G 68 (snimio/crtež: R. Čimin, 2019.)

Katalog nalaza (Tabla 6.)

1. Srebrni novac, banovački denar. Kovan vjerojatno za vrijeme hercega Stjepana V. (1245. – 1260.) ili njegovih nasljednika. Avers: u središnjem medaljonu kuna okrenuta ulijevo između dvije zvijezde (gore i dolje) te s natpisom MONETA DUCIS P SCLAVONIA. Revers: patrijarhalni dvostruki križ sa siglama R R, iznad kojih se nalaze šestokraka zvijezda i polumjesec, a ispod križa dvije okrunjene glave okrenuta jedna prema drugoj. Kovanje, tamnija patina. Dimenzije: pr. 16 mm, tež. 1 g. Nalaz: SJ 89, G 32, PN 13.
2. Srebrni novac, banovački denar. Kovan vjerojatno za vrijeme hercega Stjepana V. (1245. – 1260.) ili njegovih nasljednika. Avers: u središnjem medaljonu kuna okrenuta ulijevo između dvije zvijezde (gore i dolje) te s natpisom MONETA DUCIS P SCLAVONIA. Revers: dvostruki križ sa siglama R R, iznad kojih se nalaze šestokraka zvijezda i polumjesec, a ispod križa dvije okrunjene glave okrenuta jedna prema drugoj. Kovanje, tamnija patina, nedostaje manji dio. Dimenzije: pr. 16 mm, tež. 1 g. Nalaz: SJ 89, G 32, PN 14.
3. Srebrni novac, banovački denar. Kovan za vrijeme bana Stjepana Gutkeleda (1248. – 1260.) i hercega Stjepana (1246. – 1247.). Avers: u središnjem medaljonu kuna okrenuta ulijevo između dvije zvijezde (gore i dolje) te s natpisom MONETA REGIS P SCLAVONIA. Revers: dvostruki križ s ljiljanima na mjestu sigla, iznad kojih se nalaze šestokraka zvijezda i polumjesec s tri kružića, a ispod križa dvije okrunjene glave okrenute jedna prema drugoj. Kovanje, tamnija patina. Dimenzije: pr. 15 mm, tež. 0,93 g. Nalaz: SJ 89, G 32, PN 15.
4. Srebrni novac, banovački poludenar. Kovan za vrijeme hercega Kolomana (1237. – 1241.) ili hercega i bana Dioniza (1242. – 1245.). Avers: u središnjem medaljonu kuna okrenuta ulijevo između dvije zvijezde (gore i dolje) te s natpisom DUX SCLAVONIE. Revers: dvostruki križ s kružićima na mjestu sigla, iznad kojih se nalaze šestokraka zvijezda i polumjesec te po dva kružića, a ispod križa dvije okrunjene glave okrenuta jedna prema drugoj. Kovanje, tamnija patina. Dimenzije: pr. 13 mm, tež. 0,62 g. Nalaz: SJ 89, G 32, PN 16.
5. Brončana kružna pređica oblika s ovalnom alkom u presjeku. Pomični trn raskucan je na tijelu u četvrtasti presjek s odrezanim rubovima s gornje strane, previjen preko alke s jedne strane, a sužen prema vrhu, gdje prelazi preko nje. Hladno kovanje, zelena patina. Dimenzije: pr. 44 mm, š. alke 6 mm, d. trna 48 mm, š. trna 3 – 5 mm. Nalaz: SJ 166, G 79, PN 33.
6. Brončana kružna pređica s ovalnom alkom u presjeku. Pomični trn raskucan je na tijelu u četvrtasti presjek s odrezanim rubovima s gornje strane, previjen preko alke s jedne strane, a sužen prema vrhu, gdje prelazi preko nje. Hladno kovanje, tamno zelena patina. Dimenzije: pr. 44 mm, š. alke 6 mm, d. trna 47 mm, š. trna 3 – 5 mm. Nalaz: SJ 166, G 79, PN 32.
7. Brončana kružna pređica s ovalnom alkom u presjeku. Pomični trn raskucan je na tijelu u plitki kvadratični presjek, previjen preko alke s jedne strane, a sužen prema izvijenom vrhu, gdje prelazi preko nje. Hladno kovanje, tamno zelena do smeđa patina. Dimenzije: pr. 47 mm, š. alke 7 mm, d. trna 48 mm, š. trna 3 – 6 mm. Nalaz: SJ 109, G 44, PN 18.

8. Brončana kružna pređica s ovalnom alkom u presjeku. Pomični trn raskucan je na tijelu u plitki kvadratični presjek, previjen preko alke s jedne strane, a sužen prema izvijenom vrhu, gdje prelazi preko alke. Hladno kovanje, tamno zelena do zlatno-smeđa patina. Dimenzije: pr. 47 mm, š. alke 7 mm, d. trna 49 mm, š. trna 3 – 6 mm. Nalaz: SJ 109, G 44, PN 17.
9. Željezna kružna pređica sa središnjim hrptom izvana s poligonalnom alkom u presjeku. Kovanje, tamno smeđa boja. Dimenzije: pr. 47 mm, š. alke 7 mm. Nalaz: SJ 60, G 31, PN 11.
10. Željezna kružna pređica s kružnom alkom u presjeku. Trn kvadratičnog presjeka previjen preko alke s jedne strane, a blago sužen prema podvijenom vrhu do alke. Kovanje, tamno smeđa boja. Dimenzije: pr. 39 mm, š. alke 5 mm, d. trna 41 mm, š. trna 3 – 5 mm. Nalaz: SJ 66, G 25, PN 12.
11. Željezna pređica D-oblika s alkom raskucanog kvadratičnog presjeka. Trn kvadratičnog presjeka previjen preko alke s jedne strane, a s druge strane prelazi preko nje s vidljivim ulegnućem. Kovanje, tamno smeđa boja. Dimenzije: v. 54 mm, š. 49 mm, š. alke 7 mm, d. trna 52 mm, š. trna 4 – 8 mm. Nalaz: SJ 111, G 46, PN 19.
12. Željezna pređica četvrtastog profiliranog oblika s pomičnim kolutom za provlačenje pojasa. Alka u presjeku kvadratičnog presjeka. Trn kvadratičnog presjeka previjen preko alke s jedne strane, a s druge strane prelazi preko koluta s ulegnućem za trn. Kovanje, tamno smeđa boja. Dimenzije: v. 44 mm, š. 25 mm, š. alke 4 – 5 mm, d. trna 28 mm, š. trna 4 mm. Nalaz: SJ 56, G 19, PN 9.
13. Željezna manja pređica četvrtastog oblika. Alka kvadratičnog presjeka, kao i trn previjen preko alke s unutrašnje strane, sužen prema vrhu, gdje prelazi preko nje. Kovanje, tamnosmeđa boja. Dimenzije: v. 28 mm, š. 25 mm, d. trna 27 mm, š. trna 3 – 4 mm. Nalaz: SJ 152/153, G 70, PN 21.
14. Velika srebrna S-karičica rastvorenih krajeva od žice kružnog presjeka. Vrh je raskucan u petlju. Ručna izrada, tamno smeđa patina. Dimenzije: v. 36 mm, š. 40 mm, pr. 2 mm, š. petlje 7 mm. Nalaz: SJ 34, G 10, PN 6.
15. Ulomak male brončane S-karičice od žice kružnog presjeka. Vrh je raskucan u petlju. Ručna izrada, tamno zelena patina. Dimenzije: v. 20 mm, š. 12 mm, pr. 1 mm, š. petlje 2 – 3 mm. Nalaz: SJ 60, G 31, PN 3.
16. Ulomak velike brončane S-karičice rastvorenih krajeva od žice kružnog presjeka. Vrh je raskucan u petlju (slomljen). Ručna izrada, zelena patina. Dimenzije: v. 60 mm, pr. 2 mm, š. petlje 4 mm. Nalaz: SJ 19, G 4, PN 1.
17. Ulomak brončane alkice od žice kružnog presjeka. Vrh je slomljen. Ručna izrada, zelena patina. Dimenzije: v. 16 mm, š. 12 mm, pr. 1 mm. Nalaz: SJ 19, G 4, PN 2.
18. Koštana ukosnica valjkastog oblika s dva prstenasta vrha. Pri vrhu i dnu ukrašavanje s tri urezane kružnice. Obrađena životinjska kost, oker-žuta boja. Dimenzije: v. 71 mm, š. 8 mm. Nalaz: SJ 159, G 75, PN 31.
19. Ulomak brončanog limenog prstena s alkom profiliranom iskucavanjem. Ukras na vrhu od žice s vegetabilnim motivom od dvostruke spirale. Ručna izrada, zelena patina. Dimenzije: v. 22 mm, š. 18 mm, š. tijela 3 mm. Nalaz: SJ 151, G 68, PN 23.
20. Brončana igla od žice kružnog presjeka. Vrh zašiljen, a glava kuglasta. Ručna izrada, zelena patina. Dimenzije: v. 37 mm, pr. 1 mm. Nalaz: SJ 151, G 68, PN 22.

Grob G 19 (tabla 2: 1; ▼140,562 mnv), ostaci muškog pokojnika srednjih godina, pronađen je u dvorani, ukopan vrlo plitko i nalazio se tik uz vanjsko lice sjevernog zida franjevačke crkve SJ 3. Nalazna situacija pokazuje kako je iznimno dobro očuvan, nema tragova presijecanja grobne rake ni kostura, stoga je njegov ukop uslijedio nakon izgradnje franjevačke crkve. To je vjerojatno začetak nastanka franjevačkog groblja, s obzirom na to da su u neposrednoj blizini istražena još dva groba koja bi se mogla pripisati istom vremenu, srednjoj fazi, a pokazuju identičnu orijentaciju. U navedenom se grobu u gornjem dijelu predjela trbuha nalazila mala željezna pređica četvrtastog profiliranog oblika sa zadebljanjima i ulegnućem za trn na vanjskoj alci (tabla 6: 12). Takve su kopče u Europi prisutne u drugoj polovini 13. i tijekom čitavog 14. stoljeća (Whitehead 1996, No. 80), dok je u navedenom slučaju, s obzirom na okolnosti nalaza, vjerojatnije riječ o kraju prve trećine ili pak sredini 14. stoljeća.[21] O grobu G 54 već je ranije rečeno, a tu je još grob G 43 (tabla 3: 2; ▼140,361 mnv) s ostacima starijeg muškarca pokopanog u sanduku SJ 107 i grob malog djeteta G 45 (tabla 3: 6; ▼140,372 mnv) pokopanog u sanduku SJ 88.

Za razliku od sjevernog zida franjevačke crkve gdje se pokojnici pokapaju između potpornjaka, oko južnog zida situacija nije takva. Između dvadeset grobova istraženih izvan crkve, samo jedan mogao se pripisati starijoj fazi (G 79), jedanaest njih pripada srednjoj fazi (G 66, G 69, G 72, G 73, G 75, G 77, G 78, G 81, G 82, G 83, G 84), a sedam njih mlađoj fazi (G 65, G 67, G 68, G 70, G 71, G 74, G 76). Najstariji grob G 79 (tabla 5: 8; slika 10: 6; ▼139,243 mnv) usporedan je s južnim zidom romaničke crkve i u donjem dijelu tijela presječen je ukopom groba G 75, dok mu je predio lubanje poremećen ukopnim rovom za temelj potpornjaka SJ 145. Samim time, grob je datiran prije franjevačke crkve, odnosno u stariju fazu pokapanja. Kao potvrda tome nalaze se par brončanih pređica (tabla 6: 5-6) pronađenih *in situ* na desnoj zdjelici, a koje su izgledom i izradom istovjetne kao gore opisane kod groba G 44, pa bi ga trebalo datirati najkasnije oko sredine 13. stoljeća. Zanimljivo je kako su oba para brončanih pređica evidentirana kod muškaraca starijih od četrdeset godina, što bi moglo označavati i određeni statusni oblik pravila odijevanja u zajednici. Valja napomenuti i kako je prvi bio pokopan izvan crkve, a posljednji u jedini evidentirani grob starije faze unutar broda romaničke crkve. Pred zapadnim pročeljem današnje i franjevačke crkve nalaze se dva groba, među kojima je grob G 75 (tabla 5: 6; ▼139,123 mnv) presjekao spomenuti grob starije faze, a grob G 84 (tabla 5: 12; ▼139,458 mnv) nalazio se po sredini glavnog ulaza u crkvu ravnomjerno udaljen od bočnih potpornjaka SJ 145 i SJ 191. U grobu G 75 pronađena je koštana ukosnica (tabla

21 U istom se grobu nalazila još jedna kopča ili pređica (PN 10), smještena na lijevoj zdjelici, koja se nije uspjela očuvati i nepoznat joj je oblik.

6: 18), valjkastog oblika s dva prstenasta vrha, koja se datira u drugu polovinu 16. stoljeća analogijom s istima pronađenim na mađarskoj utvrdi Bajcsa (Kovács 2002, 126, kat. br. 57-58), a sličan nalaz imamo i na kaštelu u Konjščini (Horvat & Filipec 2001, T. III:). Na uskom dijelu iskopa južno od crkve između zidova potpornjaka nije evidentiran nijedan grob, što bi s dubljim temeljima crkve (negoli na sjeveru) moglo značiti da je pri gradnji franjevačke crkve iskopana veća površina kojom su grobovi starije faze negirani. Razvidno je i kako se grobovi srednje faze kopaju na udaljenosti od 0,50 m od južne linije tri potpornjaka (SJ 141 – SJ 143), što navodi na činjenicu o tadašnjem postojanju ograde uz potpornjake, čime su se pokapanja vršila južnije od nje. Svi oni slijede pravilnu orijentaciju crkve, a kako u njima nije bilo nikakvih databilnih grobnih nalaza, tako je determinacija određena prema stratigrafiji i sastavu zapune grobova, među kojima su isključivo grobovi srednje i mlađe faze, često ukopani u pjeskovite slojeve 150 ili 151 u kojima nije bilo moguće dokumentirati grobnu raku. U tom smislu valja reći kako se u slučajevima njezina prepoznavanja u mlađim zapunama grobova redovito nalazila tamnija smeđa boja zemlje s više primjesa šute, žbuke i usitnjene opeke, dok su zapune grobova srednje faze čišće svijetlosmeđe do sivosmeđe zemlje. U oba su horizonta zastupljeni muškarci, žene i djeca, tako da su dvije žene u srednjoj fazi, šest je muškaraca, a čak osam grobova pripada djeci, što pokazuje njihovu veliku smrtnost krajem srednjega i početkom novoga vijeka. Uz prvi potpornjak na njegovu vanjskom rubu smjera I – Z prigrađen je uži zid SJ 140 građen opekom većeg formata (33 x 15 x 9 cm), vezan slabim vezivom, a koji je zatvarao bočnu kapelu novovjekovnog razdoblja.[22] Unutar tog objekta nalazila se zidana grobnica SJ 155 (▼138,59 mnv; duž. 1,90 m i šir. 0,57 m), pravokutna tlocrta, izgrađena od jednog reda opeke s pokrovom, a sve vezano vrlo slabim vezivom. U grobnici je pronađen iznimno loše očuvan grobni kostur muškarca nepoznate starosti koji je nosio misno ruho s krunicom od bronce i staklene paste (PN 28) kakve su u Čazmi datirane u 17. i 18. stoljeće (Azinović Bebek 2009). Moguće je da je riječ o donatoru nove crkve koja je podignuta do 1657. godine, a grobnica je postavljena neposredno do novootvorenog bočnog ulaza u crkvu. Iz tog je vremena vrlo vjerojatno i grob G 68, koji se nalazi odmah do te grobnice s južne strane, a sadržavao je zanimljive brončane nalaze limenog prstena i igle (tabla 6: 19-20) koji se ne mogu datirati prije 17. stoljeća.

Najviše je grobova svih triju faza pokapanja istraženo upravo unutar crkve, pa je i situacija tu nešto kompliciranija (slika 11). Novovjekovnih grobova pronađeno je

22 Bio je širine 0,58 m, istražen u dužini od 2,99 m, a kako se nastavljao pod istočni profil iskopa, nije mu dokumentirana ukupna dužina, no s obzirom na cjelovito istraženu grobnicu, razvidno je kako je prije dovratnika bočnog ulaza zatvarao prostor.

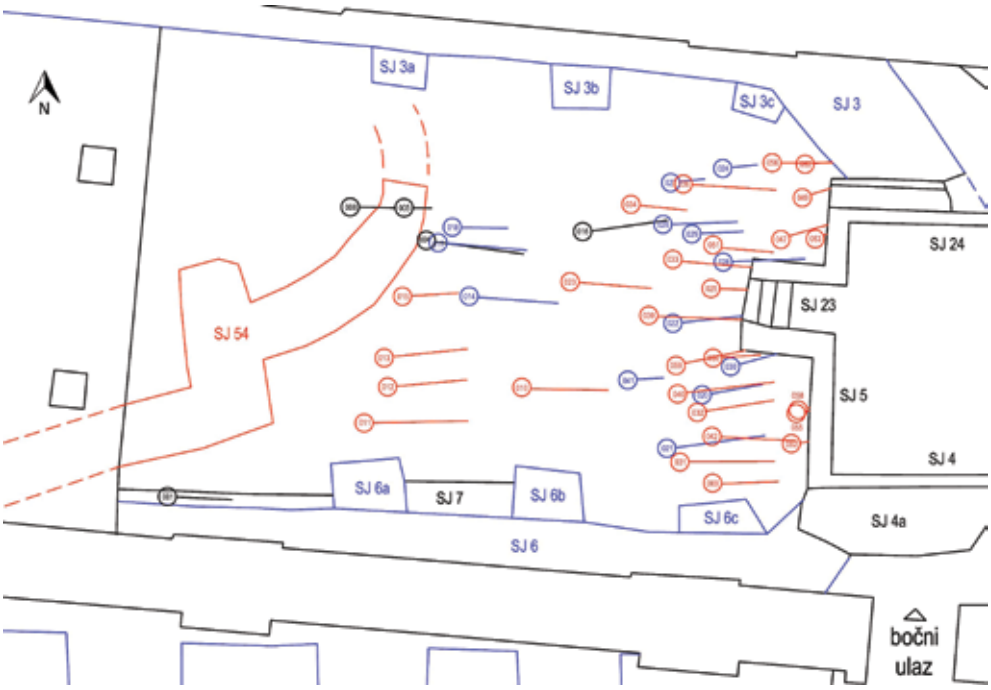

Slika 11. Detaljan tlocrt unutrašnjosti crkve s građevinskim fazama i horizontima ukapanja groblja: crveno – 1. horizont (11. – 13. stoljeće), plavo – 2. horizont (14. – 16. stoljeće), crno – 3. horizont (17. – 19. stoljeće). Izvan mjerila (crtež: Robert Čimin, 2016.)

tek šest, zatim 14 grobova pripada srednjoj fazi i 26 grobova starijoj fazi. Najmlađi grobovi bili su ukopani u sloj poremećenih podova i podnica SJ 2, pun građevinske šute i recentnih iskopa za razne vodove. Tu su istraženi oni pokojnici koji nisu pokopani u kriptu, bilo svećenici za koje tamo više nije bilo mjesta, bilo donatori crkve. Redom su to muškarci starije životne dobi: G 1 (▼140,129 mnv), G 8 (▼140,070 mnv), G 16 (▼139,763 mnv; tabla 1: 5), dok za tri groba nije bilo moguće odrediti spol pokojnika (G 4, G 5, G 7). Pretpostavlja se da je u grobu G 7 (▼140,102 mnv) bio pokopan muškarac radi vrlo dobro očuvane tkanene trake izvezene zlatnim nitima (PN 4), dok je grob G 4 (▼140,193 mnv) u zapuni grobne rake SJ 18 / (19) sadržavao ulomak velike brončane S-karičice rastvorenih krajeva i jednu alkicu u sekundarnom položaju.

Srednjoj fazi pripadaju tri groba smještena po dijagonali prvih dvaju parova službe svoda: G 14 (▼139,793 mnv), G 17 (▼139,913 mnv; tabla 1: 6) i G 18 (▼139,441 mnv), a jedanaest grobova iskopano je neposredno do novovjekovne kripte, koja ih je djelomično preslojila, na zaključnom dijelu svetišta franjevačke crkve. Je li tu riječ isključivo o članovima vjerske zajednice ili postoje pokopi

nakon odlaska franjevaca u vrijeme protestanata na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće, teško je reći. Spomenuta nalazna situacija s prebačenom zdravicom u jugozapadnom dijelu istraženog dijela unutrašnjosti crkve sv. Nikole važna je i za dataciju grobova koji su tu relativno mlađi od franjevačke crkve, o čemu nešto kasnije. Prvi grob ispod prebačene zdrave zemlje jest grob G 10 (▼139,637 mnv; tabla 1: 1) koji se nalazio ukopan u neobično veliku ovalnu grobnu raku SJ 34/(35). U zapuni je pronađena srebrna S-karičica većih dimenzija s vrhom raskucanim u petlju (tabla 6: 14). Radi se o nakitu koji je često korišten od 10. pa do 13. stoljeća (ponegdje i kasnije), a o njegovim tipologijama i databilnosti raspravljali su mnogi hrvatski i europski arheolozi s različitim stajalištima.[23] Ponekad se predlagala tipologija na temelju njihovih dimenzija, gdje bi starije bile manjeg formata, a mlađe karičice većih dimenzija; ili obratno, o čemu je lijep pregled dao Krešimir Filipec u kontekstu obrade brojnih nalaza na đakovačkom župnom groblju (Filipec 2012, 111-121). Tamo su čitavo vrijeme pokapanja podjednako u uporabi manje i veće karičice, nose ih žene svih dobi, a način nošenja (kao naučnica, upletene u kosu ili traku) odraz je trenutne mode. U ovom slučaju S-karičica je izvan konteksta u zapuni groba s ostacima pokojnika muškarca, što znači kako je starija od samog kopanja tog groba, ali neznatno. Razlog takvog zaključivanja jest horizontalna stratigrafija oko groba, gdje on nije presjekao drugi grob, ispod njega se ne nalazi nikakav drugi ukop, nad njim je bila prebačena zdravica s početka 14. stoljeća, a iskopan je sam na prostoru između svetišta romaničke crkve i istočnijeg prostora s velikim brojem grobova starije faze. Četiri groba iskopana su između groba G 10 i svetišta romaničke crkve, a to su: G 11 (▼139,906 mnv; tabla 1: 2), G 12 (▼139,886 mnv), G 13 (▼139,854 mnv; tabla 1: 3) i G 15 (▼139,967 mnv; tabla 1: 4). Tu se možda može govoriti i o starijoj fazi groblja na redove ako se usporede s krajem I. faze đakovačkog groblja (druga polovina 11. stoljeća) jer izostaju preslojavanja, grobni su nalazi rijetki, pokopi plitki i gusto poredani jedan do drugoga, a grobne rake (ili sanduci) uski i pravokutnog oblika blago zaobljenih uglova (Filipec 2012, 210-211). Pretpostavka je kako se tu može raditi o prostoru pokapanja određenog roda u zajednici, koji ga je odabrao prije ili, vjerojatnije, tek nakon gradnje romaničke crkve.

Najveći dio grobova srednje i starije faze unutar crkve nalazio se neposredno pred ulazom u novovjekovnu kriptu. Uza sve ranije navedeno oko groba G 10 i prebačene zdravice, potrebno je reći kako je taj dio crkve istražen do geološki sterilne zemlje, a gdje također postoji još nekoliko databilnih elemenata: jedan

23 Jedno od ključnih djela na području Hrvatske za to razdoblje svakako je ono Vladimira Sokola pod nazivom *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština*, autorova dorađena doktorska disertacija, s iznesenom tipologijom takvog nakita od kraja 8. pa do kraja 13. stoljeća (Sokol 2019).

element jest preslojavanje grobova zidom SJ 5 i stepeništem SJ 23 na ulazu u novovjekovnu kriptu, drugi je element preslojavanje dijela grobova zidom franjevačke crkve SJ 3, treći je preslojavanje dijela grobova zidom franjevačke crkve SJ 6, četvrti je nalaz kružne pređice i S-karičice u zapuni groba G 31 (tabla 6: 9 i 15) i *in situ* u grobu G 25 (tabla 6: 10), peti je nalaz novca (tabla 6: 1-4) *in situ* u grobu G 32, šesti je polaganje opeke iz starije faze uz lubanju, a kao sedmi element tu je rezultat radiokarbonske analize uzorka kostura u grobu G 41 (tablica 3: 19). Kad se sve navedeno, uz terensku horizontalno-vertikalnu stratigrafiju, uzelo u obzir, bilo je moguće razlučiti grobove srednje i starije faze pokapanja u vrlo gustom rasporedu. Tako je srednjoj fazi pripisano sljedećih deset grobova: G 20, G 21, G 22, G 24, G 26, G 27, G 28, G 29, G 30, G 31, G 32 i G 41, dok su starijoj fazi pripisana 22 groba: G 9, G 23, G 25, G 33, G 34, G 36, G 39, G 40, G 42, G 47, G 49, G 50, G 51, G 52, G 53, G 55, G 56, G 58, G 59 i G 60. Prvi element tiče se datiranja triju grobova u srednju fazu i pet grobova u stariju fazu uz preslojavanje stepeništa SJ 23, dok su šest grobova koje je preslojio zid SJ 5 po svoj logici preslojili i zidovi franjevačke crkve SJ 6 (G 52, G 55 i G 58) i SJ 3 (G 47, G 49 i G 53). Iako to nije bilo moguće terenski dokumentirati zbog toga što je zid SJ 5 preslojio dobar dio apside franjevačke crkve, istočni dijelovi tih grobova prelazili bi zamišljenu liniju unutrašnjeg začeljnog zida apside i tako bili preslojeni kao što nam pokazuje drugi element u slučaju jasno prepoznatog preslojavanja zidom SJ 3 grobova G 56 (▼139,044 mnv; tabla 4: 7; slika 10: 5) i G 60 (▼138,698 mnv; tabla 4: 10) ili pak treći element u preslojavanju zidom SJ 6 groba G 9 (▼139,344 mnv). To znači da prva tri elementa preslojava navedenih devet grobova, koji time pripadaju starijoj fazi pokapanja, s obzirom na to da su relativno stariji od izgradnje franjevačke crkve. O kružnim pređicama i njihovu datiranju već je bilo riječi uz grobove G 44 i G 79 te ih je svakako potrebno datirati u stariju fazu jer se mogu protegnuti najkasnije do početka 14. stoljeća. Kod groba G 31 (▼139,597 mnv; tabla 2: 3) pronađene su manja željezna kružna pređica (tabla 6: 9) te mala brončana S-karičica (tabla 6: 15) koje bi odgovarale širem 13. stoljeću, osobito jer je stratigrafski istovremen grobu G 32 koji je apsolutno datiran novcem (slika 10: 1). Kod groba G 25 (▼139,591 mnv; tabla 2: 5) riječ je o nalazu *in situ* te bi željezna kružna pređica datirala u 12. ili najkasnije 13. stoljeće. U grobu G 32 (▼139,534 mnv; tabla 2: 7) pokopana je mlada žena položena u sanduku SJ 89a u grobnu raku SJ 89/(90). Iza glave je pronađena opeka manjeg formata, koja je mogla biti položena nad sandukom ili iza njega, identična onima u suhozidnom temeljenju romaničke crkve, kao i četiri primjerka novca *in situ* uz lijevu potkoljenicu. Dva srebrna banovačka denara (tabla 6: 1-2) kovana su za vrijeme hercega Stjepana V. (1245. – 1260.), s prikazom kune između dvije

zvijezde i natpisom MONETA DUCIS P SCLAVONIA na aversu te patrijarhalnim dvostrukim križem sa siglama R R, zvijezdom i polumjesecom, odnosno dvije okrunjene glave okrenute jedna prema drugoj na reversu. Treći srebrni denar (tabla 6: 3) kovan je za vrijeme bana Stjepana Gutkeleda (1248. – 1260.) i hercega Stjepana (1246. – 1247.) te uz sličan prikaz nosi natpis MONETA REGIS P SCLAVONIA, dok je četvrti srebrni poludenar kovan za vrijeme hercega Kolomana (1237. – 1241.) ili hercega i bana Dioniza (1242. – 1245.), a kao najstariji primjerak nosi natpis DUX SCLAVONIE. Prema navedenom je razvidno kako bi se prema najmlađem primjerku novca grob G 32 datirao u sredinu 13. stoljeća, odnosno najkasnije oko 1260. godine. Sva tri tipa novca nalaze se u velikoj ostavi ili skupnom nalazu 370 primjeraka novca iz Ruda kod Samobora otkrivenom 1910. godine (Mirnik 1992, 188-197, tab. 3-10A), dok se pojedinačno primjerci jednog od tri tipa novca iz Sv. Nikole pronalaze na velikom broju istovremenih groblja kontinentalne Hrvatske. Zanimljiv je slučaj polaganja opeke uz lubanju, kakav je evidentiran i kod groba G 36 (▼139,269 mnv; tabla 3: 1), shodno čemu ga se može slično datirati, a sasvim sigurno pripada vremenu 12. ili 13. stoljeća. Jedinom radiokarbonskom analizom dolazi se do sedmog databilnog elementa ove skupine grobova pri čemu je sredovječna žena u grobu G 42 (▼139,178 mnv; tabla 3: 4; slika 10: 2) analizom uzorka njezina kostura radiokarbonskim putem apsolutno datirana na prijelaz iz 11. u 12. stoljeće.[24] Kako je taj grob preslojio grob G 52, s kojim su istovremeni grobovi G 55 i G 58, dalo bi se zaključiti kako je starija faza groblja nepobitno započela negdje tijekom 11. stoljeća.

6. Kontekstualizacija rezultata provedenih istraživanja

Na lokalitetu sv. Nikola u Koprivnici evidentirane su tri glavne građevinske faze, odnosno sakralni objekti iz vremena romanike, gotike i kasne renesanse, čemu odgovaraju i horizonti groblja s pokapanjem pokojnika između 11. i prve polovine 18. stoljeća. Do provedenih arheoloških iskopavanja informacije o prvim stoljećima Koprivnice bile su vrlo šture, a potpuna nepoznanica bila je postojanje romaničke crkve na mjestu današnje crkve sv. Nikole i groblja, koje je vrlo vjerojatno i starijeg postanka.

Razdoblje romanike u graditeljskom smislu do sada se donekle drugačije promatralo u kontinentalnom dijelu Hrvatske negoli primjerice u njezinim južnim

24 Radiokarbonska analiza koštanog uzorka provedena je u laboratoriju CHRONO Centre, Queens University, Belfast, Sjeverna Irska pod oznakom UABA-41696. Mjerenja su sljedeća: 1 Sigma (cal AD) 1045 - 1094 (0.585), 1120 - 1141 (0.233), 1047 - 1162 (0.182) i 2 Sigma (cal AD) 1033 - 1188 (1.000). Kalibrirani datum dobiven je korištenjem aplikacije CalPal Online Online (izvor: www.calpal-online.de/): 911 +/- 27 BP te Cal AD 1104 +/- 49.

predjelima. Čini se kako je glavni razlog tome vrsta korištenog građevinskog materijala s obzirom na to da je na jugu već od kasne antike i predromanike bila uobičajena uporaba kamena, za razliku od sjevera, gdje je kamen bio uporabljivan tek na objektima u blizini (rijetkih) ležišta kamena, dok je većinom u početku bilo korišteno drvo, nešto kasnije opeka. Osim toga, i sama središta prve hrvatske države nalaze se upravo u priobalnom području Dalmacije i Primorja, nastala na temelju kasnoantičke i bizantske urbane ostavštine. To su ujedno i glavni razlozi daleko manjeg broja sakralnih objekata iz vremena predromanike ili rane romanike u kontinentalnoj Hrvatskoj, koje su nerijetko preslojili mlađi sakralni objekti. Kao jedan od izuzetnih primjeraka predromaničkog sakralnog graditeljstva na sjeveru tako se ističe drvena crkva u Loboru datirana u vrijeme kristijanizacije početkom 9. stoljeća, srušena na prijelazu iz 10. u 11. stoljeće (Filipec 2010), a uz koju je nekoliko desetljeća kasnije podignuta predromanička zidana crkva, koju su potom preslojili objekti romaničke, gotičke i barokne faze (Filipec 2008). Iz vremena 11. – 13. stoljeća postoji nekoliko značajnih sakralnih objekata u važnim crkvenim središtima, poput recimo Zagreba i Čazme, koji u prvom redu svjedoče o ugarskoj prisutnosti južno od rijeke Drave i kao takvi su u određenom stupnju izvornosti održani do danas. Veliku ulogu u bilježenju sakralnih objekata tog vremena dala je Anđela Horvat, koja je na velikom prostoru od Like i Gorskog kotara pa prema Hrvatskom zagorju i Slavoniji determinirala čak 80 lokacija s romaničkim karakteristikama (Horvat 1985, 88-89). Danas se to čini iznimno velik broj, upravo zbog slabe očuvanosti, a njezin je rad temeljen na metodologiji istraživanja Marijana Zadnikara u Sloveniji koji je vrlo detaljno razvio tamošnju tipološku klasifikaciju romaničkih sakralnih objekata (Zadnikar 1982). Anđela Horvat usporedila je slovenske sakralne objekte s objektima u kontinentalnoj Hrvatskoj, pri čemu je najveće analogije pronalazila među jednobrodnim longitudinalnim crkvama koje mogu imati polukružnu apsidu ili pravokutni prezbiterij.[25] Među 50-ak tlocrtnih osnova romaničkih sakralnih objekata (od 80 ukupno) razvidno je kako one mnogo češće posežu za polukružnim zaključkom svođenog svetišta, kao i u Sloveniji (Zadnikar 1982, 123, 209; Potočnik 2012). Ipak, najbliži nalazi romaničkog sakralnog graditeljstva pronalaze se na samo četrdesetak

25 Pojedini primjeri romaničkih sakralnih objekata na kontinentu (samostanskih i župnih crkvi te kapela) znali su biti zasebno obrađivani, poput crkvi sv. Marije i sv. Marka u Zagrebu (Horvat 1939; Horvat 1981), samostana i crkve sv. Mihovila u Rudinama u požeškoj kotlini (Horvat 1962; Mohorovičić 1964), crkve sv. Marije Magdalene u Čazmi (Horvat 1975), crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivnici (Papić 2011), crkve sv. Martina u Sv. Martinu kod Našica (Dobronić 2002, 101-102), crkve sv. Martina u Lovčiću (Ivanušec & Perković 2011), crkve sv. Marka u Vinici (Goss & Jukić 2008) i crkve *Uznesenja Marijina u Glogovnici (Palošika 2010).*

kilometara zapadno prema Kalniku, kada su prilikom ograničenih zaštitnih arheoloških iskopavanja u sklopu obnove i drenažnih radova oko crkvi *Uznesenja Marijina u Glogovnici* 1998. i 1999. godine te sv. Andrije u Kamešnici 2003. godine evidentirani ostaci polukružnih apsida romaničkih crkvi (Homen 2000; Okroša Rožić 2003). Potonja crkva u načinu gradnje djelomice odgovara koprivničkom primjeru, odnosno temelj u visini od 0,80 m sastavljen je od lomljenog kamena povezanog zemljom. Apsida svetišta bila je širine 3,80 m i dubine od oko 3,50 m, dok je južni zid lađe bilo moguće popratiti u dužini od 6,80 m do mjesta ramena gotičke crkve (Okroša Rožić 2003, 80, sl. 3-4). Kako je svetište gotičke crkve u istočnom dijelu preslojilo romaničku crkvu do početka njezine apside i trijumfalnog luka, ujedno preuzevši širinu romaničke lađe kao širinu svojeg svetišta, tako je lako moguće da se pročeljni ili zapadni zid lađe romaničke crkve nalazio na liniji razgraničenja svetišta i lađe gotičke crkve. To bi značilo kako je romanička crkva bila vanjskih dimenzija do 12 m dužine i 7 m širine. Za razliku od nje, kod koprivničke crkve dolazi se do gotovo dvostruko većih dimenzija, jer je 23 m dužine i oko 12,5 m širine, a na njezinu je pročelju dodatno stajao i ulazni portik dimenzija 4 x 4,5 m. U koprivničkom slučaju izgleda da je nadzemni dio bio u potpunosti građen od drva, što bi moglo vrijediti i za primjer romaničke crkve u Kamešnici. Kod obje je crkve polukružno svetište naglašeno stopom trijumfalnog luka, što nije čest element na romaničkim crkvama, čime bi se moglo govoriti o određenoj arhitektonskoj posebnosti ili zajedničkom graditeljskom krugu. Crkva u Kamešnici povezuje se s izgradnjom u vrijeme kralja Andrije II. 1222. godine, kada on posjed Kamešnicu (*Kemesnica sub Keymuk*) daruje banu Ohuzu (CD, 3, 1222., 175). Lana Okroša Rožić pretpostavlja da je vjerojatnije ta crkva podignuta ranije tijekom 12. stoljeća (Okroša Rožić 2003, 80-81), a da je ista bila sredstvo nagrade pri spomenutom darivanju kao dio posjeda Zagrebačke biskupije koji se navode 1193. godine (CD, 2, 1193., 225) i 1201. godine (CD, 3, 1201., 8).

Na generalnom kapitulu u Rimu održanom 1239. godine ujedinjene su Ugarska i Ostrogonska provincija u jedinstvenu Provinciju Ugarskoga Kraljevstva (*provincia regni Hungariae*) koja je od 1260. godine bila organizirana u sedam kustodija s dvadeset i pet franjevačkih samostana. Među njima je koprivnički samostan spadao pod Pečušku kustodiju, zajedno s Varaždinom, Segesdom i Pečuhom i kasnije osnovanim samostanima u Semenju, Ludbregu, Falkošu, Kaniži i Ormožu; dok su u Zagrebačku kustodiju spadali samostan u Zagrebu te oni u Virovitici, Našicama, Požegi, Kostajnici i Kloštru Podravskom (Belaj 1992, 18-19). U tom smislu važno je napomenuti kada su pojedini osnovani, oni vezani uz prostor Gornje Komarnice i na obodima njezinih granica. Među prvima je osnovan samostan u Zagrebu oko 1220. godine, za vrijeme drugoga

franjevačkog poslanstva u sjevernu Hrvatsku, zatim su za vladavine hrvatsko-ugarskog kralja Bele IV. osnovani samostani u Varaždinu i Virovitici najkasnije do 1270. godine, potom su osnovani u Koprivnici 1290. ili 1292. godine i Gorbonoku 1294. godine za vladavine hrvatskougarskog kralja Andrije III. (1290. – 1301.), a u Ludbregu se pojavljuje tek 1373. godine (Hoško 1987, 119; Tolić 2015, 245-248).

Franjevci dolaskom u Koprivnicu oko 1290. godine dobivaju postojeću romaničku crkvu sv. Nikole na korištenje, mijenjaju joj u nekom trenutku titulara (Blažena Djevica Marija) i do oko 1321. godine podižu svoju novu crkvu i potom samostan. Ta je crkva bila tipičnog jednobrodnog longitudinalnog dvoranskog tipa kao „najjednostavniji doživljaj prostora, sažetak je ideje prostora i volumena, gdje lađa i svetište čine jedan volumen u smislu širine i visine, u gotici zaključen poligonalno" i gdje je brod (lađa) svođen tabulatom, a svetište je bilo svođeno križno-rebrastim svodom (Vukičević-Samaržija 1986b, 29). Poligonalni zaključak svetišta s potpornjacima karakteristika je Europe u 13. i 14. stoljeću, tako i franjevačkih samostanskih crkvi koje slijede istu tipologiju, primjerice u Slavoniji: Kobaš, Požega, Vinkovci, Osijek, Šarengrad, Lučica, Ilok i Našice (Vukičević-Samaržija 1986b, 31) te Zagorju: Očura, Kuzminec, Belec, Kneginec, Lobor, Maruševec (Vukičević-Samaržija 1993, 47-48). Može se s određenom sigurnošću govoriti o vanjskim dimenzijama gotičke crkve, gdje je ukupna dužina s potpornjacima iznosila oko 31 m dužine i 22 m širine, dok je unutrašnjost bila 17 m dužine i 8 m širine. Unutrašnjost je podijeljena na dva podjednaka četverokutna prostora pri čemu je svetište od lađe odvojeno prvim službama (SJ 3a i SJ 6a) gdje se nalazio trijumfalni luk i linija razgraničenja svođenja (ravni tabulat i križno rebrasti svod). Sve to podsjeća na francuski pojam dvoranske crkve s uzorom u katedralama (npr. Pečuh) kakve su tijekom 14. i 15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj iznimno rijetke (Osijek, Lučica, Ilok) u odnosu na dvoprostorne crkve s višom i širom lađom te nižim i užim svetištem, međusobno izvana odvojeni ramenom i trijumfalnim lukom u unutrašnjosti. Zanimljiva je usporedba s crkvom franjevačkog samostana u Iloku podignutom sredinom 14. stoljeća (Vukičević-Samaržija 1986b, 107, sl. 98), koja je u unutrašnjosti bila širine 7,20 m i 21 m dužine, tlocrtnim karakteristikama mnogo bliža koprivničkoj negoli primjerice zagrebačka samostanska crkva izgrađena već u drugoj polovini 13. stoljeća s odvojenim dugim korskim svetištem (Mirković 1987, 122, sl. 5). Južnohrvatske ili dalmatinske samostanske crkve sličnih tlocrtnih oblika i dimenzija nalaze se u Bribiru na crkvi sv. Marije (Laszlo Klemar 2016, 93). Ni kod jedne samostanske crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj nije zabilježen razmještaj dva križna potpornjaka na rubu pročelja i početku bočnog zida u odnosu na uobičajenu postavljanja jednog ugaonog potpornjaka, što pokazuje određenu posebnost tog

sakralnog objekta. Vjerojatno je da je takvo temeljenje s ukupno četrnaest masivnih potpornjaka (dva pročeljna, po četiri na svakoj bočnoj strani i četiri na apsidi) bilo posljedica nestabilne pjeskovite podloge.

Koliko je bila kvalitetna gradnja franjevačke crkve, pokazuje činjenica kako je nova crkva 1657. godine podignuta na njzienim temeljima dubine od preko 2 m i pri čemu su u potpunosti iskorišteni pročeljni zapadni te bočni južni i sjeverni zid za lađu novovjekovne crkve; dok se potpuno nova gradnja ticala tek svetišta. Tako je i posljednja (i današnja) crkva na tom prostoru podignuta kao jednobrodna longitudinalna građevina s četvrtasto zaključenim svetištem, odvojenim od lađe naglašenim trijumfalnim lukom čije su baze također nasjele na potpornjake apside franjevačke crkve.

Kad se govori o horizontima kopanja groblja, tada bi se mlađoj fazi ili 3. horizontu moglo pripisati 13 grobova (16,89 %), srednjoj fazi ili 2. horizontu 24 grobova (31,17%), starijoj fazi ili 1. horizontu čak 38 grobova (49,35%), dok dva groba (2,59%) nije bilo moguće odrediti. To pokazuje kako se u razdoblju ranoga novoga vijeka oko ili unutar ckrve sv. Nikole pokapalo iznimno rijetko, gdje je razvidno kako je unutar crkve pokopano više starijih muškaraca koji bi mogli biti svećenici ili donatori, dok se izvan crkve (s južne strane) nalazi tek grob G 68 u zidanoj grobnici, a preostali se dio odnosi na više pokopa male djece i nekoliko žena. Razdoblje kasnoga srednjega vijeka, od početka 14. pa do sredine 16. stoljeća vrijeme je kada se sa sjeverne i zapadne strane franjevačke crkve pokapaju članovi redovničke zajednice i tu se radi mahom o muškarcima; s južne strane crkve vjerojatno se formiralo manje groblje odvojeno ogradom, a unutar crkve postoje dvije grupacije pokopa: prva na sredini crkve i druga u zaključnom dijelu njenog svetišta. U tom se horizontu nalaze i grobovi koji su iskopani nakon odlaska franjevaca iz Koprivnice sredinom 16. stoljeća, a nastali su prije podizanja današnje crkve sredinom 17. stoljeća. Najstariji grobovi ujedno su i najzastupljeniji pri čemu čine polovinu svih istraženih grobova; razlog tome jesu nešto dublji ukopi, ali možda i veći priljev stanovništva u Koprivnicu u razdoblju 11. – 13. stoljeća. Svi su izuzev jednoga (G 79) evidentirani izvan romaničke crkve, najčešće prate njezinu od sjevera odmaknutu orijentaciju, a nalazili su se sjeverno od njezina broda i istočno od svetišta. Kako su pritom oni bliži svetištu pokopani plitko, a oni istočnije znatno dublje, vjeruje se kako je to definirala tadašnja konfiguracija terena, gdje bi se crkva nalazila na tadašnjem vrhu pjeskovitog brežuljka (danas nevidljiv u prostoru), dok bi se groblje manjim dijelom formiralo na gornjoj zaravni i više na njegovim padinama. Početak padine prema istoku mogao je biti na liniji grobova G 10 i G 23, gdje u tom horizontu izostaje višeslojno pokapanje, a riječ je o vrlo bliskom

prostoru svetišta romaničke crkve. Gradnja velike franjevačke crkve zasigurno pripremnim radovima nivelira okolni prostor, s obzirom na to da se prostor crkve širi prema istoku, a na južnom se dijelu gradnjom masivnih potpornjaka vjerojatno negirao dio postojećeg romaničkog groblja. S vanjske strane današnje crkve grobovi su bili ukopani vrlo plitko, ponegdje tek nekih 15 cm, što je odraz intervencije pri rušenju renesansnih bedema i nivelaciji prostora za potrebe nastanka gradskog parka u drugoj polovini 19. stoljeća, pa je i prilikom toga vrlo vjerojatno dio tog groblja negiran.

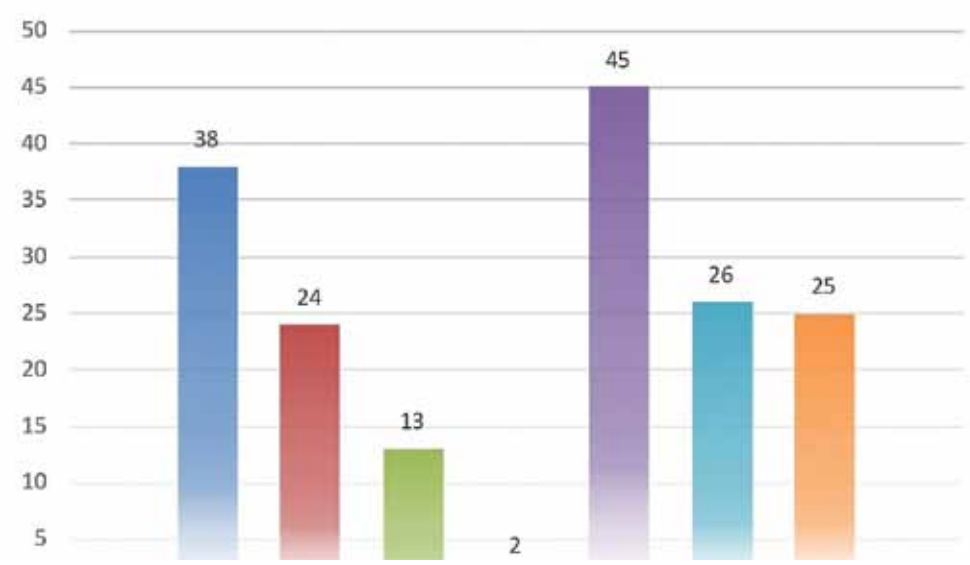

Grafikon 2. Podjela groblja prema horizontima ukapanja te zastupljenost grobne rake, sanduka i presijecanja (izradio: Robert Čimin, 2020.)

Spolno-dobna distribucija kosturnih ostataka na istraženom dijelu groblja može nam pružiti sljedeću sliku (grafikon 2): muškarci 32 (41,56%), žene 14 (18,18%), odrasli čiji spol nije bilo moguće utvrditi 14 (18,18%) i djeca do 15 godina starosti 17 (22,08%); a gdje su među odraslima 22 osobe (28,57%) bile starosti 16 – 40 godina i 26 osoba (33,77%) starosti 41 – 60 godina, dok kod 12 odraslih osoba (15,58%) nije bilo moguće odrediti dob u trenutku smrti. Broj od 77 istraženih grobova pokopanih u vrlo širokom vremenskom razdoblju od najmanje 600 godina nedovoljan je referentan uzorak za izradu šire demografije, no ako se uzme uže vremensko razdoblje od prvih 150 – 200 godina korištenja groblja kojem pripada polovina svih istraženih grobova, tada bi se određeni zaključci i mogli dobiti. Ukupno 38 grobova pripisano je 1. horizontu pokapanja, a među kojima je

bilo moguće prepoznati 13 muškaraca (34,21%), 8 žena (21,05%) i 11 odraslih neodređenog spola (28,94%) ili ukupno 32 odrasle osobe (84,21%) nasuprot 6 djece (15,79%), što pokazuje relativno malu smrtnost djece u to vrijeme ili da su djeca pokapana negdje drugdje. Kad se pak pogleda ukupna doživljena dob tadašnje zajednice na temelju istraženog uzorka, tada se isto tako može pomišljati kako je to stanovništvo dobrim dijelom bilo u prilici doživjeti dublju starost, što se u razdoblju srednjega vijeka izjednačava s dobi preko 40 godina života.

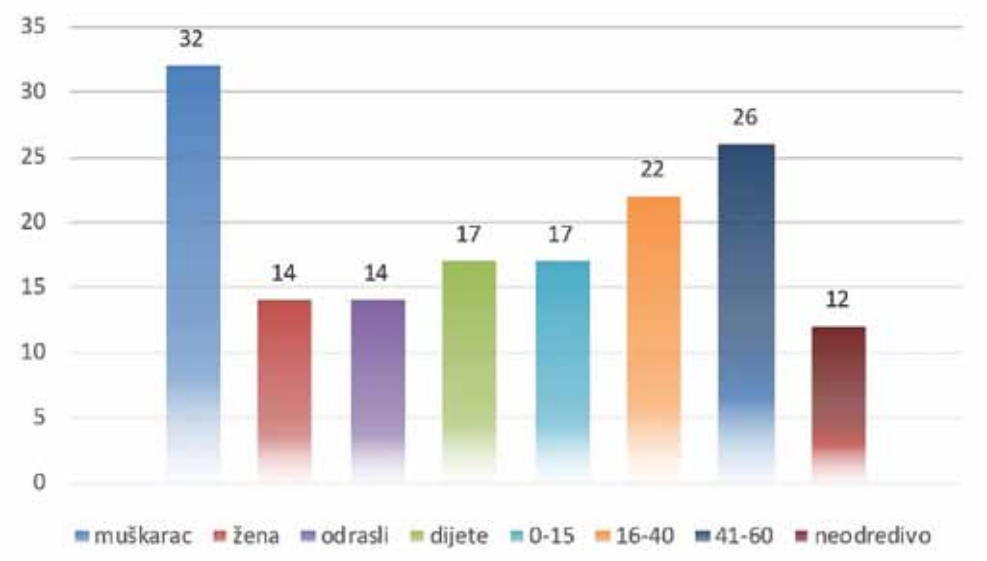

Grafikon 3. Spolno-dobna distribucija grobova (izradio: Robert Čimin, 2020.)

Na groblju su ruke pokojnika (grafikon 3) najčešće ispružene uz tijelo (22 ili 28,57%) ili su prekrižene preko zdjelice (21 ili 27,27%), u nešto manjem broju prekrižene su preko trbuha (6 ili 7,80%), rijetko u nekoj drugoj kombinaciji (1 ili 1,30%), a zbog loše nalazne situacije (presijecanje, slaba očuvanost kostura), u priličnom broju položaj im nije bilo moguće odrediti (27 ili 35,06%). Među grobnim nalazima (grafikon 4) starije i srednje faze pokapanja najviše se pojavljuje predica ili dio pojasne garniture (12), među kojima u dva slučaja dolaze po dvije identične brončane predice u paru (G 44, G 79). Slijede dvije brončane S-karičice, pronađene u zapunama grobova (G 4, G 10), dakle izvan stvarnog konteksta pojedinog groba te četiri primjerka novca u zapuni jednog groba (G 32). Preostali nalazi pripadaju mlađoj fazi pokapanja, a sastoje se od krunica, prstenja i dijelova misnog ruha datiranih između druge polovine 17. i prve polovine 19. stoljeća.

Antropološkom analizom osteoloških ostataka grobova moguće je govoriti i o zastupljenosti određenih bolesti, anomalija i trauma koje se manifestiraju

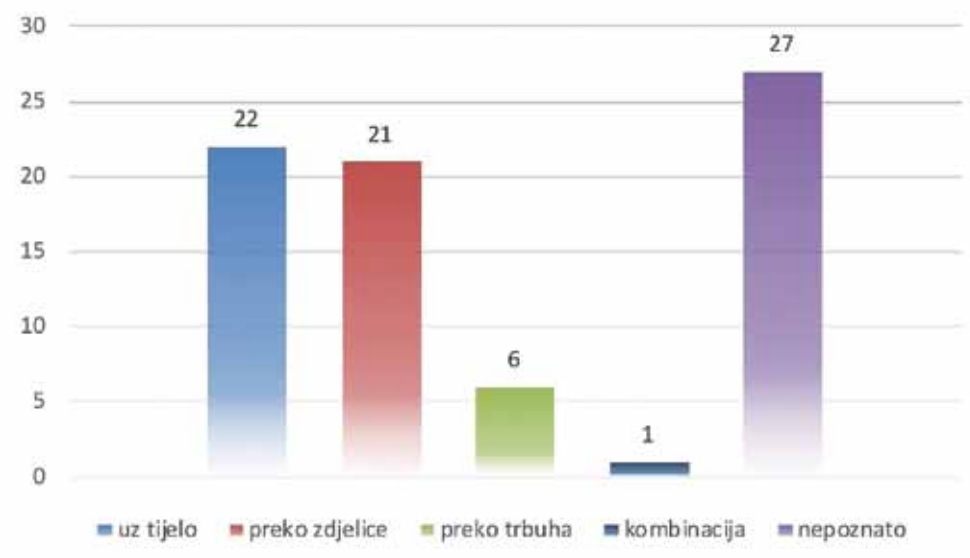

Grafikon 4. Položaj ruku u istraženim grobovima (izradio: Robert Čimin, 2020.)

uslijed različitih životnih situacija i načina života povijesnih zajednica.[26] Tako su na groblju kod crkve sv. Nikole zabilježene sve učestale osteološke promjene kod povijesnih zajednica (grafikon 5) poput primjerice karijesa (12 ili 15,58%) i alveolarnog apscesa (5 ili 6,49%), koji su pokazatelj stupnja uhranjenosti i vrste

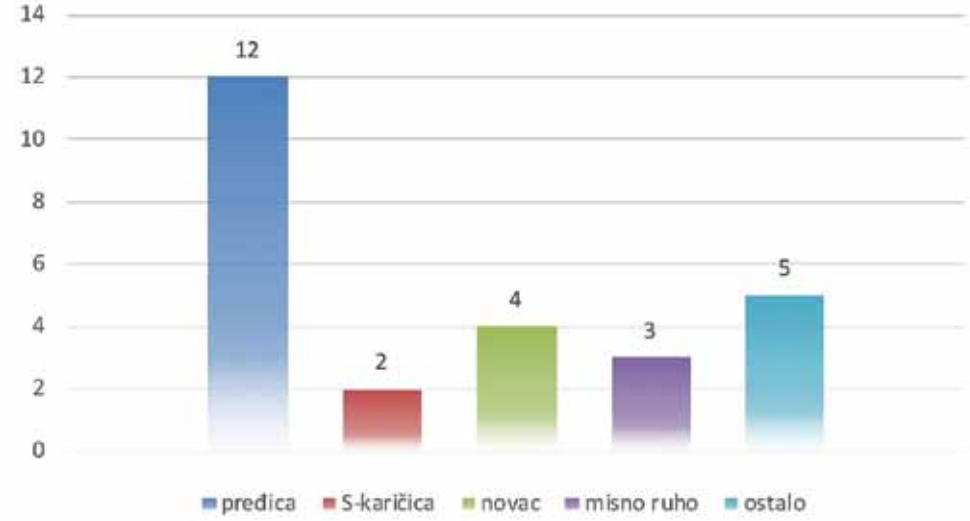

Grafikon 5. Zastupljenost grobnih nalaza (izradio: Robert Čimin, 2020.)

26 Takva je analiza nad svim istraženim grobovima izvršena u Antropološkom centru Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (Šlaus et al. 2014; Šlaus et al. 2015).

prehrane, kao i hipoplastični defekti (16 ili 20,78%) na zubima, što se veže uz pojavu jakih avitaminoza, neonatalne žutice, anemije, zaraznih bolesti ili pak kronične neuhranjenosti. Na lubanji se relativno često zna pojaviti ektokranijalna poroznost (7 ili 9,09%), koja se isto povezuje s neadekvatnom prehranom ili dugotrajnim izgladnjivanjem. Kao izravna posljedica anemije pojavljuje se i tzv. *cribra orbitalia* na svodovima orbita (6 ili 7,79%). Kortikalni defekti ruke (3 ili 3,90%) i romboidne fosse na ključnim kostima (2 ili 2,60%; slika 12: 6), zatim degenerativni osteoartritis na zglobnim plohama (25 ili 32,47%; slika 12: 3) i Schmorlovi defekti i porozitet na kralješcima (13 ili 16,88%; slika 12: 4, 7) posljedica su mikrotrauma uslijed svakodnevnih aktivnosti i mogu svjedočiti o intenzivnoj prekomjernoj i kontinuiranoj fizičkoj aktivnosti. Periostitis (15 ili

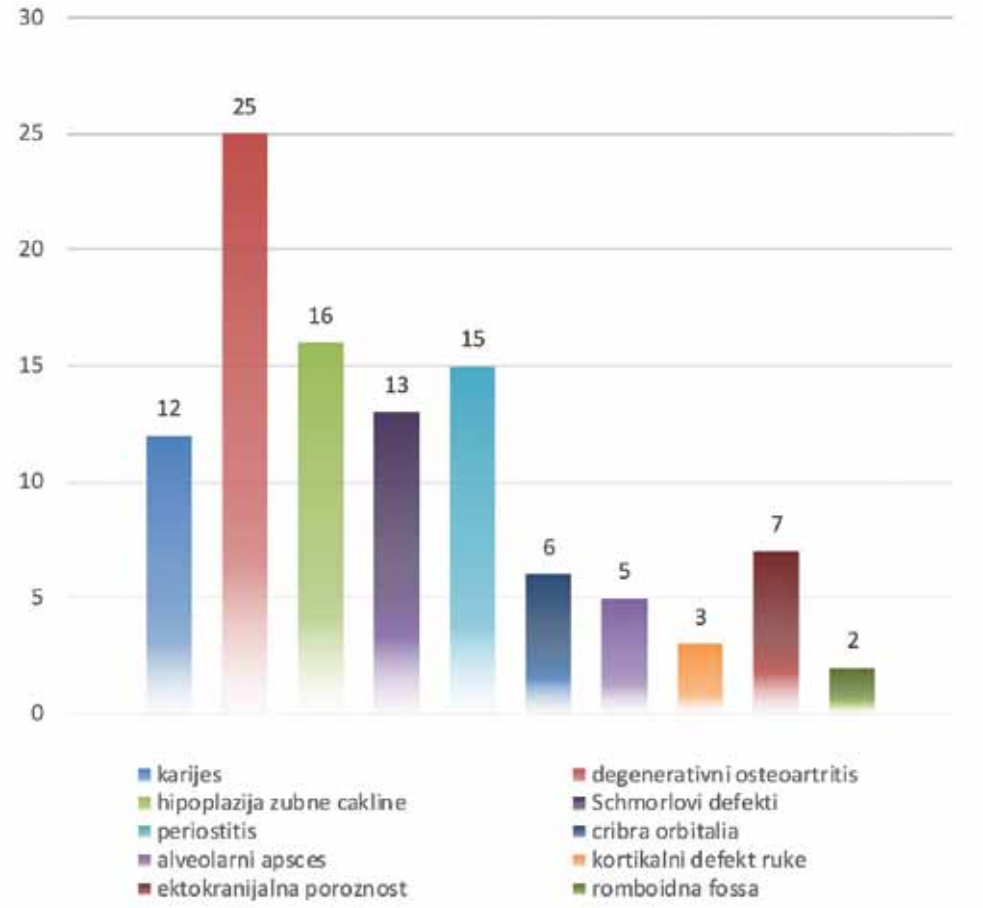

Grafikon 6. Zastupljenost deset najčešćih osteoloških promjena kod povijesnih zajednica (izradio: Robert Čimin, 2020.)

Slika 12: Primjeri osteoloških promjena i trauma na kostima: 1 – 2. periostitis (G 69, G 78), 3. degenerativni osteoartritis (G 43), 4. porozitet (G 78), 5. hipoplastički defekt (G 17), 6. romboidna fossa (G 22), 7. Schmorlovi defekti (G 43), 8. antemortalna fraktura (G 43), 9. perimortalna fraktura (G 82)
(snimila: Vlasta Vyroubal, HAZU, 2014. – 2016.)

19,48%; slika 12: 1-2) posljedica je više čimbenika, među koje najčešće spadaju nespecifične bakterijske infekcije, specifične zarazne bolesti (npr. sifilis) ili pak metaboličke bolesti (npr. skorbut). Zanimljivi su i primjerci antemortalne frakture kod groba G 43 (tabla 3: 2; slika 12: 8) i posebice perimortalne frakture kod groba G 82 (tabla 5: 10; slika 12: 9), posjekotine u duljini od 9 mm na lijevoj trećoj kosti šake, nastale u trenutku smrti pokojnika ili oko tog trenutka. Nešto iznad nje bio je prisutan mali ulomak kosti (5 x 3 mm) koji je najvjerojatnije otkinut prilikom izvlačenja oštrice iz kosti. Ostaci pokojnika u tom grobu pripadaju muškarcu starosti u trenutku smrti između 35 i 45 godina te pripadaju 2. horizontu pokapanja ili srednjoj fazi, što odgovara vremenu do osmanlijskih prodora u ove dijelove Gornje Komarnice, odnosno današnje Podravine u užem smislu.

7. Umjesto zaključka

Lokalitet Sv. Nikola višestruko je važan za poznavanje povijesti Koprivnice, a sastoji se od tri sakralna objekta i groblja u kontinuiranoj uporabi do 18. stoljeća. Pokazalo se da je dio groblja možda nastao već u 11. stoljeću (C14 datum, groblje na redove), što nije moguće dovesti u vezu s gradnjom romaničke crkve, koja je vjerojatnije podignuta oko sredine 12. stoljeća. To je trenutno najstarija poznata crkva u Podravini / Gornjoj Komarnici, odnosno arheološki materijalno dokumentirana, istražena i determinirana. Prilično je velikih dimenzija, što posredno pokazuje veću populaciju i gospodarski potencijal zajednice koja ju je izgradila. Isto je vidljivo i krajem 13. stoljeća, kada tu crkvu dobivaju franjevci (pritom se podiže nova župna crkva sv. Nikole na drugoj lokaciji), a koji već početkom 14. stoljeća grade novu crkvu Blažene Djevice Marije (na mjestu današnje crkve sv. Nikole). Gradnjom franjevačke crkve početkom 14. stoljeća odmiče se s orijentacijom i položajem crkve prema istoku, a dijelom se negira i tada postojeće groblje. Ubrzo se osniva samostansko groblje na sjeveru, gdje se podiže i samostansko krilo, a u 16. stoljeću odlaskom franjevaca iz Koprivnice na jugu se razvija novo groblje te se dozvoljavaju pokapanja i u crkvi. U međuvremenu je objekt kroz nekoliko desetljeća u uporabi protestantske zajednice. Sredinom 17. stoljeća dolazi do obnove župe i brze gradnje današnje crkve na temeljima franjevačke crkve, koja teško stradava u tzv. zagrebačkom potresu 1880. godine, a nakon čega se posljednji put preoblikuje u izgled kakav je sličan današnjoj crkvi sv. Nikole.

Arhivski fondovi

Arhiv Franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda Zagreb, Arhiv franjevačkog samostana Koprivnica

Arhiv franjevačkog samostana Koprivnica, Origo antiqui conventus Capronnczensis Beatae Virginis Mariae Immaculatae con ceptae F.F. Minorum

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Documenta (D)

Državni arhiv Varaždin, Arhiv grada Koprivnice, Liber Civitatis Capronccensis 1640.-1756

Hrvatski državni arhiv, Neoregestrata acta (NRA)

Kaptolski arhiv Zagreb, Acta capituli antiqua (ACA)

Nadbiskupijski arhiv Zagreb, Kanonske vizitacije (KV)

Magyar Nemzeti Levéltár Budapest, A 57, Libri regi

Objavljeni izvori

Adamček 1969 // J. Adamček, „Opis gospodarskog stanja vlastelinstava Đurđevac, Prodavić i Koprivnica 1548.g.“, *Kaj*, VI., Zagreb, 1969., 25-28.

Bojničić 1908 // I. Bojničić, „Kraljevske darovnice, odnoseće se na Hrvatsku. Iz kraljevskih registraturnih knjiga „Libri regii““, u: *Vjesnik Zemaljskog arkiva*, god. 8, Zagreb, 1908.

Bučar 1904 // F. Bučar, „Prilozi protestantizmu u Hrvatskoj u nadbiskupskom arhivu u Zagrebu“. *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonskog-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, sv. 6. Zagreb, 1904.

CD // T. Smičiklas, E. Laszowsky, M. Kostrenčić, S. Gunjača , D. Rendić-Miočević (ur.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Vol. I – XVIII, Zagreb, 1967. – 1990.

Horvat 1913 // R. Horvat, „Prilozi za povijest Podravine 1538.-1591. god“, *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, god. XV, Zagreb, 1913.

PSZ 17 // E. Lazsowski, Povijesni spomenici *slob. kralj. grada* Zagreba, Zagreb, 1941.

Literatura

Azinović Bebek 2009 // Azinović Bebek A. 2009, „Krunice 17. i 18. stoljeća iz Čazme“, *Opvscvla archaeologica* 32 (2008), Zagreb, 2009., 167-194.

Barbarić 1927 // M. Barbarić, *Die Muttergottesstatue Maria-Jud in Osijek*, Osijek, 1927.

Belaj 1992 // V. Belaj, „Razvoj franjevaštva na području Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda“, u: F. E. Hoško, M. Mirković, V. Belaj (ur.), *Franjevci Hrvatske provincije sv. Ćirila i Metoda*, Zagreb, 1992., 17-41.

Biermann et al. 2011 // F. Biermann, C. Hergheligiu, H. Voigt, M. Bentz, O. Blum, „Das Gräberfeld des 13. bis 15. Jahrhunderts von Stangenwalde bei Rossitten auf der Kurischen Nehrung – Auswertung der Materialien im Berliner Bestand

der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/Ostpreußen)", *Acta Praehistorica et Archaeologica* 43 (2011), Berlin, 2011., 215-345.

Cvekan 1975 // P. Cvekan, Tristo godina samostana i crkve u Koprivnici (1675.-1975.), Koprivnica, 1975.

Cvekan 1989 // P. Cvekan, *Koprivnica i Franjevci*, Koprivnica, 1989.

Čimin 2021 // R. Čimin, „Počelo srednjovjekovnog Đurđevca na položaju Sošice", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. LIV (2021), Zagreb, 2021., 411-444.

Demo 2009 // Ž. Demo, *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar – Lijeva bara (X-XI. stoljeće)*, Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae sv. VI/1-2, Zagreb, 2009.

Feletar 1986 // D. Feletar, *Značenje geografskog položaja i demografskih osobina za razvoj Koprivnice u prošlosti i sadašnjosti*, u: *Koprivnica – grad i spomenici*, Zagreb, 1986., 11-12.

Filipec 2008 // K. Filipec, Arheološko – povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru, Zagreb, 2008.

Filipec 2010 // K. Filipec, „Drvena crkva u Loboru – najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj", *Starohrvatska prosvjeta* III. ser. sv. 37, Split, 2010., 51-59.

Filipec 2012 // K. Filipec, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo - Župna crkva*, Zagreb, 2012.

Gusar & Vujević 2014 // K. Gusar, D. Vujević, „Grob 75 s lokaliteta Pakoštane – Crkvina", *Archaeologia Adriatica* VII/2013, Zadar, 2014., 271-300.

Hatházi 1991 // G. Hatházi, „A perkátai kun szállástemető (Előzetes beszámoló az 1986–88. évi feltárásokról)", *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1984/85-2. A népvándorláskor fiatal kutatóinak szentesi találkozóján elhangzott előadások*, Szeged, 1991., 651-674.

Homen 2000 // Z. Homen, „Rezultati arheoloških istraživanja tijekom 1998. i 1999. godine u Glogovnici", *Cris: Časopis Povijesnog društva Križevci* II/1, Križevci, 2000., 50-60.

Horvat & Filipec 2001 // Z. Horvat, K. Filipec, „Novija saznanja o kaštelu Konjščina", *Opuscula archaeologica* 25, Zagreb, 2001., 151-182,

Horvat 1943 // R. Horvat, *Povijest slobodnog i kraljevskog grada Koprivnice*, Zagreb, 1943.

Horvat 1960 // A. Horvat, „Osvrt na urbanizam Koprivnice", *Bulletin odjela VII. za likovne umjetnosti JAZU*, 2-3, Zagreb, 1960.

Horvat 1985 // A. Horvat, „Prilog tipološkoj klasifikaciji romaničkih crkava kontinentalne Hrvatske – uz osvrt na Romaniku v Sloveniji Marijana Zadnikara", u: *Bulletin Razreda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 2 (1984.-1985.), Zagreb, 1985., 59-85.

Hoško 1987 // F. E. Hoško, „Franjevci u Srijemu, Slavoniji i Bačkoj potkraj srednjeg vijeka", *Croatica Christiana periodica* XI/19, Zagreb, 1987., 116-130.

Hüber 1686 // Fortunatus Hüber, *Dreyfache Cronickh Von Dem dreyfachen Orden Deß grossen H. Seraphinischen Ordens-Stiffters Francisci, So weith er sich in Ober: und Nider Teutschland* (…), München, 1686.

Jedin 1993 // H. Jedin, *Velika povijest crkve*, knj. III/II, Zagreb, 1993.

Jelovina & Vrsalović 1981 // D. Jelovina, D. Vrsalović, „Srednjovjekovno groblje na "Begovači" u selu Biljanima Donjim kod Zadra", *Starohrvatska prosvjeta* III. ser. sv. 11, Split, 1981., 55-136.

Karaman 1950 // Lj. Karman, „O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji", *Historijski zbornik*, III, Zagreb, 1950.

Karaman 1986 // I. Karaman, „Osnovne socijalno-ekonomske determinante povijesnog razvoja grada Koprivnice i njegove regije", *Koprivnica – grad i spomenici*, Zagreb, 1986.

Klaić 1988 // V. Klaić, *Povijest Hrvata*, 5, Zagreb, 1988.

Klaić 1987. // N. Klaić, *Koprivnica u srednjem vijeku*, Koprivnica, 1987.

Kovács 2002 // Gy. Kovács, *Bajcsa-Var: Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében*, Zalaegerszeg, 2002.

Laszlo Klemar 2016 // K. Laszlo Klemar, „Srednjovjekovni franjevački samostan i crkva sv. Marije u Bribiru", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* Vol. 43 No. 1, Split, 2016., 87-105.

Lentić Kugli 1986 // I. Lentić Kugli, „Kronologija i građa za povijest sakralnih objekata u Koprivnici", *Koprivnica – grad i spomenici*, Zagreb, 1986.

Lopašić 1892. // R. Lopašić, „Prilozi za poviest protestanata u Hrvatskoj", *Starine,* knj. 26, Zagreb, 1892.

Mirković 1987 // M. Mirković „Zagrebačka franjevačka crkva na Kaptolu i njezino kulturnopovijesno značenje", u: B. Matica (ur.), *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 13 Zagreb, 1987., 115-135.

Mirnik 1992 // I. Mirnik, „Skupni nalazi slavonskih banovaca u numizmatičkoj zbirci Arheološkoga muzejau Zagrebu", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. ser., sv. XXIV-XXV, Zagreb, 1992., 183-248.

Okroša Rožić 2003 // L. Okroša Rožić, „Ostaci romaničke crkve u Kamešnici", *Cris: Časopis Povijesnog društva Križevci* V/1, Križevci, 2003., 80-83.

Pavleš 2001 // R. Pavleš, Koprivničko i đurđevečko vlastelinstvo: povijest, topografija, organizacija, Koprivnica, 2001.

Pavleš 2013 // R. Pavleš, *Podravina u srednjem vijeku: povijesna topografija srednjovjekovne Gornje Komarnice (ludbreška, koprivnička i đurđevečka Podravina)*, Koprivnica, 2013.

Petrić 1993 // H. Petrić, „Prilog poznavanju srednjovjekovnih puteva u središnjoj Hrvatskoj", *Radovi* 26, Zagreb, 1993., 17-26.

Petrinec 2009 // M. Petrinec, „Groblje na Crkvini u Biskupiji – rezultati revizijskih istraživanja Stjepana Gunjače", *Starohrvatska prosvjeta* III. ser. sv. 36/2009., Split, 2009., 163-197.

Potočnik 2012 // I. Potočnik, „Anđela Horvat i istraživanje romaničke sakralne arhitekture kontinentalne Hrvatske", *Peristil* 55/2012, Zagreb, 2012., 7-12.

Rattkay 2001 // J. Rattkay, *Spomen na kraljeve i banove*, Zagreb, 2001.

Slukan Altić 2005// M. Slukan Altić, *Povijesni atlas gradova: III. svezak - Koprivnica*, Zagreb – Koprivnica, 2005.

Sogliani 1995 // F. Sogliani, *Utensili, armi e ornamenti di eta Medievale da Montale e Gorzano*, Modena, 1995.

Švab 1988 // M. Švab, Gisingovci (Güssing), u: *Hrvatski biografski leksikon*, knj. 4, Zagreb.

Tolić 2015 // Ž. Tolić, „Franjevci u našim krajevima u 13. stoljeću“, *Služba Božja* vol. 55 (2015), br. 3-4, Zagreb, 2015., 233-261.

Uglešić & Gusar 2010 // A. Uglešić, K. Gusar, „Pakoštane – Crkvina“, u: Z. Wiewegh (ur.), *Hrvatski arheološki godišnjak* 6/2009, Zagreb, 2010., 515-517.

Vukičević-Samaržija 1986a // D. Vukičević-Samaržija, „Sakralna arhitektura kasnog srednjeg vijeka u Koprivnici“, u: I. Rebersky (ur.), *Koprivnica, grad i spomenici*, Zagreb, 1986., 73-78.

Vukičević-Samaržija 1986b // D. Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, Zagreb, 1986.

Vukičević-Samaržija 1993 // D. Vukičević-Samaržija, *Gotičke crkve Hrvatskog Zagorja*, Zagreb, 1993.

Whitehead 1996 // R. Whitehead, *Buckles 1250 – 1800*, Essex, 1996.

Zadnikar 1982 // M. Zadnikar, Romanika v Sloveniji – tipologija in morfologija sakralne arhitekture, Ljubljana, 1982.

Zekan 1996 // M. Zekan, „Pet srednjovjekovnih nekropola Bribira“, u: A. Milošević (ur.), *Bribir u srednjem vijeku*, 3. izdanje, Split, 1996., 41-54.

Summary

The Church of St. Nicholas in Koprivnica – Tributes to the Knowledge of History, Architecture and Cemeteries in the Middle Ages and the Early Modern Age

St. Nicholas is an exceptionally important site in the context of the knowledge of the history of Koprivnica. It consists of three sacral buildings and a cemetery that had been in continuous use until the 18th century. The paper shows that a part of the cemetery may have started been built as early as in the 11th century (C14 date, cemetery in rows), which cannot however be linked to the construction of the Romanesque church that was more likely erected around the mid-12th century. It is currently the oldest known church in the Podravina Region or the mediaeval Upper Komarnica. It is considerably large, which indirectly indicates that the population and economic potential of the community that built it were substantial. The same occurred towards the end of the 13th century, when the Franciscans received this church (a new parish church of St. Nicholas was built on another site); they erected a new church of the Blessed Virgin Mary in the early 14th century (on the site of today's church of St. Nicholas). The construction of the Franciscan church at the beginning of the 14th century changed the orientation and position of the church towards the east moved away, and partly denied the existing cemetery. Monasterial cemetery and monastery wing were soon erected in the north. In the 16th century, with the departure of the Franciscans from Koprivnica, a new cemetery developed towards the south, and burials in the church became allowed as well. The facility had in the meantime been in use by the Protestant community for several decades. Around the mid-17th century, the parish was revived and the present church built on the foundations of the mediaeval Franciscan church.

Keywords: St. Nicholas; Koprivnica; the Middle Ages; Early Modern Age; cemetery; church.

Josip Faričić

Izvorni znanstveni članak
Rukopis je prihvaćen za tisak: 16.03.2022.
DOI: 10.21857/yl4okf54r9

DESCRIPTIO OECONOMIAE – PRIKAZI EKONOMSKIH AKTIVNOSTI NA RANONOVOVJEKOVNIM KARTAMA SJEVERNE DALMACIJE

Stare geografske karte dragocjen su izvor različitih prostornih podataka, a među njima i onih koji se odnose na gospodarska obilježja prikazanog prostora. Zrcale geografske spoznaje o prostoru prikazivanja, kartografske postupke i tehnike te namjeru njihova autora ili ustanova koje su potaknule ili organizirale njihovu izradu. Premda su nastali u epohi koja je prethodila standardizaciji i institucionalizaciji postupaka prikupljanja, obrade i grafičke vizualizacije geografskih sadržaja, a koji su rezultirali većom točnošću i vjerodostojnošću karata, ranonovovjekovni kartografski izvori s prikazima sjeverne Dalmacije imaju odgovarajuću dokumentarnu vrijednost. Na primjeru odabranih karata utvrđeno je da je riječ o prvorazrednim izvorima za istraživanje ekonomske prošlosti sjeverne Dalmacije koji u korelaciji s pisanim arhivskim izvorima čine komplementarnu cjelinu. Ona, dakako, ne omogućuje potpunu rekonstrukciju ekonomskih obilježja i procesa tijekom ranoga novog vijeka, ali umnogome upotpunjuje korpus spoznaja o tom aspektu razvoja zadarske i šibenske regije u kojima su poljodjelstvo, stočarstvo, ribarstvo te proizvodnja soli i vapna činili produktivnu jezgru gospodarskog sustava koja je pokretana i umrežavana u ekonomsko-geografski sustav Sredozemlja putem pomorstva i s njim katalizirane razmjene ideja, dobara i usluga.

Ključne riječi: karta; kartografija; geografija; gospodarstvo; Jadran; Hrvatska; sjeverna Dalmacija; rani novi vijek.

Uvod

Grafička vizualizacija geografske stvarnosti izazov je s kojim su se kartografi tijekom prošlosti nosili s različitim uspjehom. Stare karte zrcale geografske spoznaje o prostoru prikazivanja, kartografske postupke i tehnike te namjeru njihova autora ili ustanova koje su naručile i/ili organizirale njihovu izradu. Svaka je karta stoga složeni misaoni konstrukt u kojemu se geografska

stvarnost ispreplićе s elementima tradicionalnih slika u kojima prevladavaju reminiscencije na starija razdoblja, a nisu rijetki ni snažni utjecaji političkih aspiracija. Prostorno kolažiranje na temelju izvora rekonstruirane, ali i legendama obojene prošlosti, više ili manje poznate sadašnjosti i moguće (priželjkivane) budućnosti rezultiralo je složenim ishodima različite društvene i gospodarske svrhovitosti. Interpretacija takvih karata izazov je s kojim se susreću i na različite načine nose znanstvenici različitih disciplina. Zbog toga nije neobično da se u svjetskoj historiografskoj literaturi starim kartama nije pridavala vrijednost koju imaju arhivski pisani ili arheološki materijalni ostatci koji se smatraju pouzdanijim izvorima podataka na temelju kojih je moguće rekonstruirati prošlost istraživanog područja.[1] Takav pristup starim kartama kao izvorima prostornih podataka ipak nije opravdan, odnosno nije ga dobro primijeniti za sve karte. Pouzdanost starih karata doista je raznolika, od karata na kojima je prostor izobličen do neprepoznatljivosti do onih karata koje imaju veliku dokumentarnu vrijednost jer su nastale kao rezultat pomnih terenskih opažanja, a zatim i mjerničkih radova.

U okolnostima konsolidacije državnih struktura koja je popraćena modernizacijom upravnih ustroja, ali i mnogim vojno-političkim turbulencijama, na plimnom valu velikih geografskih otkrića, uza sve sustavniju implementaciju matematičkih i geografskih spoznaja, europski su kartografi tijekom ranoga novog vijeka učinili značajan, iako još ne i presudan, iskorak koji je omogućio unaprjeđenje kvalitete karata. S obzirom na to da izradi karata tada još uvijek nisu prethodile sustavne geodetske izmjere, podatci na temelju kojih je prikazivan prostor često su bili manjkavi i neujednačeni. Istodobno, matematička osnova karte (posebno u pogledu kartografske projekcije i mjerila) nije bila dovoljno razvijena da bi omogućila precizan unos prostornih podataka. To je rezultiralo mnogim greškama na kartama, ponajprije u pogledu geografskog smještaja prikazanih objekata te linearnih i arealnih distorzija. K tome, nije bilo jasnoga i dosljedno provedenoga kriterija za odabir geografskog sadržaja s obzirom na njegovu važnost u prostornim strukturama. Velika pozornost pridavala se estetici, pri čemu je raskošna likovnost u mnogim slučajevima zasjenila temeljnu funkcionalnost karte kao prikaza kojemu je primarna svrha točno i zorno prikazati prostorne odnose.

Tijekom ranoga novog vijeka sjeveroistočna obala Jadrana bila je fragmentirana među više europskih država. Funkcionirala je kao pograničje: 1) na marginama u odnosu na društveno-gospodarske jezgre imperijalnih sustava kojima

1 John Brian HARLEY, Text and contexts in the interpretation of early maps, u: *From Sea Charts to Satellite Images: Interpreting North American History Through Maps* (Buisseret, David, ur.), Chicago: Chicago University Press, 1990., 3-15.

su pripadali i 2) na poprištima permanentnih konfrontacija tih sustava. Percepcija tog prostora u europskim kartografskim središtima bila je pod snažnim utjecajem zbivanja tijekom Kandijskoga, a zatim, još više, tijekom Rata Svete lige (Velikog bečkog rata i Morejskoga rata) koji su potaknuli tektonske političko-geografske promjene. Perspektive i nakane vanjskih političkih elita u kontekstu tih zbivanja umnogome su utjecale na dubinu i širinu uvida u geografska obilježja u okvirima današnje Primorske, tj. Jadranske Hrvatske. U tom su razdoblju različiti dijelovi jadranskoga otočnoga i priobalnog prostora bili prikazivani na više vrsta karata s obzirom na način izrade, vrstu, mjerilo, prostorni obuhvat, ali i politički i kulturni areal u kojemu su nastale. Dok je Venecija bila primarno europsko kartografsko središte u kojemu je izvorno oblikovana i na kartama vizualizirana geografska slika pojedinih jadranskih regija, druge su europske kartografske metropole (primjerice Rim, Beč, Pariz, Amsterdam i London) bile sekundarna središta u kojima je kompiliran sadržaj mletačkih i drugih talijanskih karata. Pri tome su preuzimani obrasci (primjerice u pogledu prikaza obalne crte i geografskih imena) koji su za potrebe prikaza većih prostora (cijelog Jadrana, Istre, Kvarnera, Dalmacije, mletačko-osmanlijskog ratišta i sl.) agregirani u estetski dotjerane, ali funkcionalno nekonzistentne mozaike.

Uz uvažavanje brojnih prostorno i sektorski lokaliziranih kartografskih ostvarenja usmjerenih na utvrđivanje zemljišno-posjedovnih odnosa, međudržavna razgraničenja i vizualizaciju značajnih elemenata vojne infrastrukture te detaljnih prikaza otoka u brojnim izolarima, potrebno je istaknuti kako ni na kartama mnogih europskih kartografa ni na kartama domaćih kartografa koji su radili u obalnim gradovima na području današnje Hrvatske sve do prvih opsežnijih djelomičnih, a potom sveobuhvatnih geodetskih i hidrografskih izmjera početkom 19. stoljeća nije postignuta standardizacija u procesu prikupljanja, obrade i vizualizacije prostornih podataka. To je rezultiralo neujednačenošću u pogledu kvalitete geografskog sadržaja i tehnike kodiranja toga sadržaja, pa na temelju tadašnjih karata nije moguće, bez zadrške, utvrditi kontinuirani razvoj društvenoga i gospodarskog vrednovanja prostornih resursa kao ni utjecaj toga vrednovanja na prostornu organizaciju i promjene krajolika. Unatoč tome, na ranonovovjekovnim kartama prikazani su mnogi sadržaji koji omogućuju uvid u ekonomsko-geografska obilježja ili bar u percepciju tih obilježja. To se odnosi i na ranonovovjekovne kartografske prikaze sjeverne Dalmacije: na geografske karte na kojima ekonomski sadržaji nisu bili u fokusu već su prikazivani zajedno sa svim drugim geografskim elementima u prostoru i na karte koje bi se uvjetno mogle smatrati tematskima, a na kojima su upravo ekonomski sadržaji bili u fokusu kao primarni objekti prikazivanja.

Predmet, cilj i metodologija istraživanja

Predmet istraživanja koje je rezultiralo ovim radom jesu ranonovovjekovni kartografski prikazi ekonomskih sadržaja u prostoru sjeverne Dalmacije. Cilj tog istraživanja jest na temelju starih karata koje su izrađene u vremenskom rasponu 1500. – 1800. godine utvrditi kojim su ekonomskim aktivnostima kartografi pridavali najveće značenje, a arhivskim pisanim izvorima i navodima u znanstvenoj literaturi potvrditi opravdanost, odnosno vjerodostojnost tih geografskih i mjerničkih grafičkih ostvarenja.

Koristeći etablirane metode interpretacije starih karata, ponajprije one koje su na svjetskoj razini razradili J. B. Harley[2] te R. Kitchin i M. Dodge[3], a u Hrvatskoj vodeći povjesničari kartografije M. Marković,[4] M. Kozličić[5] i M. Slukan Altić[6] te u novije vrijeme D. Mlinarić,[7] istraživanjem je obuhvaćeno više desetaka karata različitih autora koje se čuvaju u arhivima, muzejima i knjižnicama u Hrvatskoj i u inozemstvu. Pomnije je analizirano dvanaest karata iz Državnog arhiva u Zadru, Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Znanstvene knjižnice u Zadru te iz Državnog arhiva (*Archivio di Stato*) i Muzeja Correr (*Museo Correr*) u Veneciji. Utvrđeno je da te odabrane karte najbolje ili barem dovoljno reprezentativno upućuju na značenje kartografskih izvora prostornih podataka relevantnih za istraživanje ekonomske prošlosti sjeverne Dalmacije u ranom novom vijeku.

Prikazi ekonomskih sadržaja na ranonovovjekovnim kartama sjeverne Dalmacije

Prirodni resursi poput mora, kopnenih voda, stijena, tla, biljaka i životinja te klimatske značajke stoljećima su se ekonomski vrednovali na mediteranskodinarskom području sjeveroistočne jadranske obale. Tijekom ranoga novog vijeka primorski prostor današnje Hrvatske bio je politički raščlanjen među više europskih sila. Razvijao se u skladu s gospodarskim interesima imperijalnih sustava kojima je pripadao, ali i egzistencijalnim potrebama lokalnih i regionalnih

2 John Brian HARLEY, Deconstructing the map, *Cartographica*, 26 (2), Toronto, 1989., 1-20; John Brian HARLEY, Text and contexts in the interpretation of early maps, 3-15.

3 Rob KITCHIN i Martin DODGE, Rethinking maps, *Progress in Human Geography*, 31 (3), 2007., 331-344.

4 Mirko MARKOVIĆ, *Descriptio Croatiae – Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*, Zagreb: Naprijed, 1993.

5 Mithad KOZLIČIĆ, *Kartografski spomenici hrvatskog Jadrana*, Zagreb: AGM, 1995.

6 Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesna kartografija – Kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Zagreb: Meridijani, 2003.

7 Dubravka MLINARIĆ, Stare karte Dalmacije promatrane kroz prizmu neokartografije: Čitanje povijesno-geografskih reprezentacija 16. i 17. stoljeća, u: *Dalmacija u prostoru i vremenu: Što Dalmacija jest a što nije?* (Mirošević, Lena i Graovac Matassi, Vera, ur.), Zadar: Sveučilište u Zadru, 2014., 89-100.

zajednica. Maslinarstvo, vinogradarstvo, stočarstvo, ribarstvo, proizvodnja soli i razni obrti bili su glavni oblici gospodarske proizvodnje na hrvatskoj obali i otocima, dok su promet i trgovina bili osnova za razmjenu dobara i usluga, što je Istri, Kvarneru i Dalmaciji omogućilo da se uključe u društveno-gospodarski sustav Sredozemlja i susjednih regija. U tom ekonomsko-geografskom okviru razvijao se i prostor sjeverne Dalmacije. Taj prostor čine četiri zone koje su se tijekom prošlosti međusobno komplementarno dopunjavale u uvjetima mira i političke integracije: otoci, obalni pojas, nizinsko i brdovito zaobalje te planinski niz koji ga obrubljuje i koji u dolinama Zrmanje i Krke te prijevojima ostvaruje komunikaciju s ličko-krbavskim područjem.

Sjeverna Dalmacija došla je pod povećalo europske javnosti zbog konfrontacije imperijalnih politika Venecije, Habsburške Monarhije i Osmanskoga Carstva. Na političkim ruševinama srednjovjekovnoga Hrvatskog Kraljevstva i u neposrednom zaobalju jadranskog dijela mletačkog *Stato da Mar* od početka 15. stoljeća uslijedili su osmanlijski pljačkaški, a zatim i osvajački pohodi koji su doveli do prožimanja dvaju svjetova – zapadnoga kršćanskoga i istočnoga islamskog. Zaraćene su strane nastojale različitim sredstvima postići svoje političke i ekonomske strategije. Među medijima komunikacije kojima su se pri tome koristile bile su i karte na kojima su moćne države iskazivale svoju snagu te predstavljale svoje političke nakane ili barem svoju percepciju pograničnog prostora.[8]

Podjela sjeverne Dalmacije na mletački i osmanlijski dio utjecala je na značajno slabljenje regionalne ekonomske kohezije, premda razmjena dobara nikada nije posve iščeznula. Naime, dezintegracija sjevernodalmatinske regije smanjila je sinergetske učinke, što se negativno odrazilo na tijek ekonomskih procesa, ali duž pograničja zbivali su se višestruki kontakti. Suživot na dodiru dvaju imperijalnih sustava nije se očitovao u ustaljenim praksama već su se one mijenjale u ovisnosti o vojno-političkim prilikama, diplomatskim akcijama, pljačkaškim pohodima pojedinaca i skupina, ali i povremenim uzurpacijama prostornih resursa s obje strane granice[9] koja se

8 Borna FÜRST-BJELIŠ i Ivan ZUPANC, Images of the Croatian Borderlands: Selected Examples of Early Modern Cartography, *Hrvatski geografski glasnik*, 69 (1), Zagreb, 2007., 7-23; Borna FÜRST BJELIŠ, Imaging the Past: Cartography and Multicultural Realities of Croatian Realities, u: *Cartography – A Tool for Spatial Analysis* (Bateira, Carlos, ur.), London: Intech Open, 2012., 295-312; Dubravka MLINARIĆ i Snježana GREGUROVIĆ, Kartografska vizualizacija i slika Drugoga na primjeru višestruko graničnih prostora, *Migracijske i etničke teme*, 27 (3), Zagreb, 2011., 345-373; Dubravka MLINARIĆ, Stare karte Dalmacije promatrane kroz prizmu neokartografije, 89-100.

9 Karen-edis BARZMAN, Prostorna povijest ranonovovjekovnoga pograničnog područja: Studija slučaja Novigrada u Mletačkoj Dalmaciji (16. st. – 18. st.), u: *Zbornik radova znanstvenog skupa 800 godina od obnove rimske kule i prvog spomena imena Novigrad u pisanim izvorima* (Uglešić, Ante i Begonja, Zlatko, ur.), Zadar: Sveučilište u Zadru i Općina Novigrad, 2021., 86-145.

nalazila u neposrednoj blizini regionalnih urbanih središta Zadra[10] i Šibenika[11] te već oslabljenoga Nina.[12]

Gospodarstvo sjeverne Dalmacije u složenim ranonovovjekovnim političkim okolnostima zabilježeno je na više vrsta karata, s time da se najviše podataka nalazi na onima na kojima je taj središnji dio današnjega hrvatskog primorskog prostora prikazan u krupnijem mjerilu. Okolnost da je taj prostor od početka 15. stoljeća velikim dijelom bio u sastavu Mletačke Republike zasigurno je pridonijela ranoj izradi takvih karata. Naime, Mletačka Republika bila je među prvim europskim državama koje su imale sustavnu politiku prikupljanja, obrade i kartografske vizualizacije različitih prostornih podataka.[13] Ta je politika uobličena u odluku Vijeća desetorice iz 1460. godine kojom je lokalnim i pokrajinskim upravama povjerena briga o kartografskom dokumentiranju mletačkih teritorija na kopnu (*terraferma*) i u prekomorskim područjima (*stato da mar*), uključujući i sjevernu Dalmaciju. U uputama Vijeća desetorice navedeno je kako treba prikupiti geografske podatke:

„… Prema ovlasti ovoga Vijeća, neka bude napisano i poslano rektorima svih naših gradova, posjeda i tvrđava, da nakon što se dobro i pravo savjetuju s lokalnim građanima i drugima koji dobro poznaju grad i njegovu okolicu, prikažu zemlju, mjesto i pripadajuću pokrajinu sa svim naznakama vjetrova istočnih i zapadnih, tvrđava, rijeka i ravni, i udaljenosti od mjesta do mjesta, i mjesta u našem okruženju i njihovih udaljenosti, te neka revno promišljeno izrađenu kartu daju na uvid učenim i stručnim osobama kako bi se zaključilo je li točno i vješto nacrtana.“[14]

U tom kontekstu moguće je razmatrati najstarije detaljne karte zadarske i šibenske regije, rukopisnu kartu koju je nepoznati autor izradio na početku 16.

10 Tomislav RAUKAR, Ivo PETRICIOLI, Franjo ŠVELEC i Šime PERIČIĆ, *Prošlost Zadra III. Zadar pod mletačkom upravom*, Zadar: Narodni list i Filozofski fakultet Zadar, 1987.

11 Slavko GRUBIŠIĆ, Šibenik kroz stoljeća, Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1974.; Josip KOLANOVIĆ, Šibenik u kasnome srednjem vijeku, Zagreb: Školska knjiga, 1995.

12 Maja NOVAK-SAMBRAILO, Političko-upravni položaj Nina u doba Mletačke Republike, u: *Povijest grada Nina* (Novak, Grga i Maštrović, Vjekoslav, ur.), Zadar: Institut JAZU u Zadru, 1969., 157-189; Damir MAGAŠ, *Povijesno-zemljopisne osnove razvoja Nina i problemi njegove suvremene valorizacije*, Zadar: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 1995.

13 Emanuela CASTI, State, Cartography, and Territory in Renaissance Veneto and Lombardy, u: *The History of Cartography: Cartography in the European Renaissance 1* (Woodward, David, ur.), Chicago: University of Chicago Press, 2007., 874-908; Kristijan JURAN, Karen-edis BARZMAN i Josip FARIČIĆ, Kartografija u službi Mletačke države: karta sjeverne i srednje Dalmacije nepoznatog autora s početka 16. stoljeća, *Geoadria*, 19 (2), Zadar, 2019., 93-139.

14 Archivio di Stato di Venezia (dalje: ASV), Consiglio di dieci, Deliberazioni miste. Registro 15 (1454. – 1459.), 197r.

stoljeća i na kojoj je prikazan dio sjeverne i srednje Dalmacije[15] i tiskanu kartu *Tvto el Cōtado di Zara e Sebenicho* nepoznatog autora koju je u Veneciji oko 1530. tiskao Matteo Pagano.[16] Te su dvije karte, uz kartu Istre koju je izradio Pietro Coppo 1525. godine,[17] najstariji detaljni prikazi nekog dijela današnje Hrvatske.

Na karti dijela sjeverne i srednje Dalmacije[18] koju je nepoznati autor izradio na početku 16. stoljeća ekonomski relevantni sadržaji prikaz su mlinova na rijeci Krki (*molini* na dvije lokacije u gornjem toku Krke *i molini di sibinico* nizvodno od ušća Čikole u Krku) i prikaz solana u Zablaću i Morinju (*salina*) (slika 1). Na toj je karti prikazan obalni prostor od Vodica (s time da na mjestu Vodica nema oznake naselja) do Lokve Rogoznice nedaleko od Omiša (*rogoznica*) te pripadajuće zaobalje sve do Dinare (*dinara*) i Kamešnice te dijela zapadne Bosne. Znakovito je da je unutar toga prostornog obuhvata autor uputio korisnike karte na proizvodnju brašna i soli, dviju egzistencijalno važnih namirnica za opskrbu domaćeg stanovništva, a u pogledu soli i važnog predmeta vanjskotrgovinske razmjene. Ta proizvodnja temelji se na vrednovanju prirodnih resursa: u pogledu proizvodnje brašna na obradi tla i proizvodnji žitarica, a zatim korištenju kinetičke energije (hidropotencijala) tekućica, a u pogledu proizvodnje soli na korištenju morske vode u plitkim zaljevima (pri čemu je bila najvažnija Velika Solina u Zablaću koja se nazivala i jezerom) u kojima je velik intenzitet evaporacije zbog duge insolacije i visokih temperatura zraka koji obilježavaju taj prostor umjereno tople vlažne klime sa suhim i vrućim ljetima.

15 Kristijan JURAN, Karen-edis BARZMAN i Josip FARIČIĆ, Kartografija u službi Mletačke države, 93-139.

16 Roberto ALMAGIA, Su un'antica carta della Dalmazia, *Archivio storico per la Dalmazia*, VIII / XIV (83), Roma, 1933., 533-535; Ivo PETRICIOLI, Zoranićeve deželje na jednoj suvremenoj karti, *Zadarska revija*, 18 (5), Zadar, 1969., 523-529; Josip FARIČIĆ, Geografsko-kartografski okvir Zoranićevih Planina, *Zadarski filološki dani II* (Mrdeža Antonina, Divna, ur.), Zadar: Sveučilište u Zadru, 2009., 103-123; Damir MAGAŠ, Geografske odrednice nastanka karte Matea Pagana: Cijeli okrug Zadra i Šibenika (Tutto el contado di Zara et Sebenicho), Venecija, oko 1530., u: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija* (Roksandić, Drago, Mimica, Ivan, Štefanec, Nataša i Glunčić-Bužančić, Vinka, ur.), Split: Književni krug i Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003., 13-25.

17 Luciano LAGO i Claudio ROSSIT, *Pietro Coppo Le „Tabvlae" (1524-1526), Una preziosa raccolta cartorafica custodita a Pirano*, Note e documenti per la storia della cartografia, I i II, Collana degli Atti del centro di ricerche storiche – Rovigno, 7, Trieste: Universita popolare di Trieste i Lint, 1984.

18 Archivio di Stato di Venezia, Miscellanea Mappe, Sign. 1663.

Slika 1. *Isječak karte srednje Dalmacije i dijela sjeverne Dalmacije, nepoznati autor, prvo desetljeće 16. stoljeća*

Karta sjeverne Dalmacije i velikog dijela Like koju je M. Pagano tiskao u Veneciji oko 1530.[19] za povijest prikaza gospodarskih sadržaja mnogo je važnija od rukopisne karte dijela sjeverne i srednje Dalmacije, i to zbog toga što su na njoj prikazani brojniji takvi sadržaji i zbog činjenice da je bila tiskana, pa je imala veći odjek. Na karti koju je tiskao Pagano prikazan je mlin na Krki (*molini*), ali i mlinovi na toku Miljašić jaruge koja protječe zapadnim dijelom Ravnih kotara i utječe u more u neposrednoj blizini Nina te na toku Jaruge koja ima ušće u uvali Plemići (slika 2). To upućuje na činjenicu da za proizvodnju brašna nije korišten samo hidropotencijal relativno velike rijeke tijekom cijele godine bogate vodom (Krka) već i onaj manjih tekućica u Ravnim kotarima, vrlo varijabilna protoka ovisna o godišnjem hodu oborina.

Uz ratarstvo, koje je bilo važno za opskrbu hranom, u sjevernodalmatinskom području bilo je važno i vinogradarstvo. Nepoznati autor apostrofirao je vinograde na dva mjesta na otoku Pagu (*vigne*) te u okolici Vodica. Teško je iz toga zaključiti da se samo na te dvije lokacije uzgajala vinova loza. Vjerojatnije je to rezultat manjkavoga poopćivanja dostupnih podataka ili pak referenca na nešto intenzivnije vinogradarstvo na tim izdvojenim lokacijama. Slično tome, iz prikaza nekoliko šuma (*boschi*) teško je utvrditi je li tu riječ o području bogatijem tim važnim prirodnim resursom ili pak o pomnijem gospodarenju šumama.

19 Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, Zbirka zemljovida i atlasa, Zbirka Novak, Sign. ZN-Z-XVI-PAG-1530.

Na karti je prikazana solana na otoku Pagu (*Saline*). Riječ je o najvećoj i najvažnijoj solani u cijeloj Dalmaciji, čija je proizvodnja umnogome nadilazila regionalne okvire. Proizvodnja soli na Pagu bila je pod pažljivom brigom nadležnih mletačkih tijela jer je ta sirovina bila važan predmet mletačke vanjske trgovine.[20]

Nepoznata osoba, očito upućena u mnoge informacije o zadarskoj i šibenskoj regiji, ucrtala je i lovište kamenica (*Qua se pesca le ostrige*) u Karinskom moru. Riječ je u duboko uvučenom zaljevu smanjena saliniteta jer se tu u more ulijeva rijeka Karinšćica. Očito su te značajke biotopa utjecale na bogato lovište kamenica, delicije koja je obogaćivala tadašnje jelovnike.

Na karti su ucrtane i brojne ceste kojima su bila povezana sjevernodalmatinska naselja. Uz te prometnice prikazana su i dva mosta na Zrmanji (podno Zvonigrada i u Obrovcu) kao i dva prijelaza na Krki (*passo*). Ti elementi regionalnoga prometnog sustava omogućavali su redovitu komunikaciju i razmjenu dobara, pa su bili dragocjene sastavnice sjevernodalmatinske infrastrukture.

Slika 2. *Karta Tvto el Cōtado di Zara e Sebenicho koju je tiskao Matteo Pagano,* Venecija, oko 1530.

20 Šime PERIČIĆ, Proizvodnja i prodaja paške soli u prošlosti, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43, Zadar, 2001., 45-83.

Na temelju Paganova predloška brojni hrvatski, mletački i drugi europski kartografi priredili su karte sjeverne Dalmacije. Među tim kartama, s obzirom na inovacije u pogledu prikaza ekonomsko-geografskih sadržaja, mogu se izdvojiti karta *Il vero ritratto di Zarra et di Sebenico e suoui Teritori* koju je izradio Martin Rota Kolunić u Veneciji 1570.[21] i karta *Iadera, Sicvm et Aenona Vulgo Zara, Sebenico et Nona cum Insulis adjacentibus, in Parte Dalmatiae Boreali* koju je izradio Jan Janszoon (Jan Jansonius) i objavio u više inačica u Amsterdamu u prvoj polovini 17. st.[22]

Kolunić je na karti zadarske i šibenske regije (slika 3), uz ostalo, u neposrednom zadarskom zaobalju prikazao mlin pokretan snagom vjetra (*molin da vento*), što je najstarija poznata kartografska potvrda takvog oblika korištenja prirodnog izvora energije. Taj kartograf, koji je bio rodom iz Šibenika, posebno je dobro poznavao gospodarstvo svojega zavičaja. Na to, uz ostalo, upućuju bilješke ispisane uz prikaz otoka Murtera i Žirja. Unutar crteža Murtera ispisao je sljedeći tekst: *Qui si fa la bon vin di Morter.* To je jasna referenca na slatko murtersko vino koje je bilo nadaleko poznato, a proizvodilo se od danas nepoznate sorte. O tom vinu svjedoče brojni arhivski izvori.[23] Uz obalu Žirja Kolunić je ispisao tekst: *Qui si fa la calcina.* Time je označeno najvažnije područje proizvodnje vapna u šibenskom distriktu. Naime, za potrebe graditeljstva na tom su otoku građene vapnenice u kojima se izgaranjem ulomaka vapnenca na visokoj temperaturi proizvodilo živo vapno. Proizvodnja vapna bila je koncentrirana uz obalu kako bi se olakšao transport te sirovine prema Šibeniku i drugim odredištima gdje se ona koristila u izgradnji različitih profanih i sakralnih objekata.[24]

U Mandalini pokraj Šibenika Kolunić je prikazao trgovište soli (*Gabella del Sale*) u koje se sol dopremala iz obližnjih solana u Zablaću (*Saline*), dok je u Morinju površinskom signaturom najvjerojatnije prikazao solanu, a uz taj crtež ispisao je bilješku *Peschiere*, što bi moglo upućivati na dva načina gospodarenja prirodnim resursima u tom duboko uvučenom zaljevu: proizvodnju soli i lov ribe (onih vrsta koje sezonski u velikim plovama dolaze u plićake). Slično kao što je učinjeno na karti koju je tiskao M. Pagano, Kolunić je prikazao mlinove na Ražanačkoj jaruzi i Krnezi te lovište kamenica u Karinskome moru. Međutim, s te karte, koju je očito koristio kao predložak, nije preuzeo prikaze pojedinih elemenata prometne infrastrukture, ali je u prostoru Primoštena (*Cauo Cesta*) naznačio vezu tog naselja s kopnom koja je ostvarivana preko mosta (*Il Ponte*).

21 Museo Correr, Gabinetto di Cartografia, Sign. Inv. Cl. XLIVb n. 0595.

22 Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, Zbirka zemljovida i atlasa, Zbirka Novak, Sign. ZN-Z-XVII-JAN-1620b.

23 Kristijan JURAN, *Otok Murter u 16. i 17. stoljeću*, Murter: Ogranak Matice hrvatske Murter i Narodna knjižnica i čitaonica Murter, 2017.

24 Josip FARIČIĆ i Kristijan JURAN, Human Footprints in the Karst Landscape: The Influence of Lime Production on the Landscape of the Northern Dalmatian Islands (Croatia), *Geosciences*, 11.8, Basel, 2021., 303 (1-22).

Slika 3. *Koluničev prikaz ekonomsko-geografskih sadržaja u obalno-otočnom pojasu na karti zadarske i šibenske regije***,** Venecija, 1570.

J. Janszzon je na karti sjeverne Dalmacije (regije koju prvi među geografima tako imenuje!) dao prikaz mletačko-osmanlijskih razgraničenja iz 1536. i 1570. (slika 4). Granica na kojoj je ispisana 1570. godina zapravo se odnosi na nešto kasnije razgraničenje utvrđeno poslije Ciparskog rata.[25] Ono je potvrdilo najveći domet osmanlijskih osvajanja u zadarskom i šibenskom zaobalju. Uz granicu je Jasnzoon dodatno diferencirao mletački i osmanlijski dio sjeverne Dalmacije simbolom križa uz znakove kojima su označena hrvatska, odnosno kršćanska naselja pod mletačkom upravom, a simbolom polumjeseca naselja koja su se tada nalazila pod osmanlijskom upravom. U odnosu na Paganov predložak taj je nizozemski kartograf vjerodostojnije ucrtao mrežu kopnenih prometnica. Na cestama je prikazao i više mostova: preko Ražanačke jaruge, Sukošanskog potoka, Ričine (Crnjanskog potoka), Miljašić jaruge i njezinih pritoka, na Bašćici, Kotarki, Zrmanji (podno Gornjeg Obrovca u Bilišanima) te na Krki i njezinim pritocima. Ucrtani su i mostovi koji povezuju Tribunj (*Treboconi*) i Primošten (*Cauocesto*) s kopnom, ali i most kojim je s kopnom povezan Krapanj (*Crapano*), pri čemu je učinio pogrešku jer taj otočić nikada nije bio premošten. U pogledu prikaza gospodarskih djelatnosti posebno treba istaknuti Janszoonove bilješke o magazinima soli (*Magazeni*) uz solane (*Saline*) i mlin (*Molin*) na Pagu i uz solane (*Saline*) u Zablaću pokraj Šibenika. Riječ je o objektima u kojima se sol skladišti-

25 Ivna ANZULOVIĆ, Razgraničenje između mletačke i turske vlasti na zadarskom prostoru 1576. godine, nakon Ciparskog rata, *Zadarska smotra*, 47 (1-3), Zadar, 1998., 53-108.

la neposredno nakon „branja" u kristalizacijskim bazenima.[26] Janszoonova karta ujedno je i prvi detaljni prikaz mreže naselja jer su na njoj prvi put zabilježena mnoga ruralna kopnena i otočna naselja. Uz ona koja su bila stalno nastanjena, Janszoon je prikazao i povremeno naseljena ribarska naselja: Piškeru (*Peschiere*) na otoku Jadru u kornatskom arhipelagu (doduše pogrešno ga locirajući na Kornat) i Munu (*Piscera*) na Žirju. To su jedinstvena takva naselja na sjevernodalmatinskim otocima. Podignuta su u neposrednoj blizini bogatih lovišta male plave ribe (među kojima je najvažnija bila srdela). U tim naseljima srdele su se solile (konzervirale) u bačvama, a zatim transportirale u obližnje gradove te u Veneciju.[27] Podno Velebita, između Starigrada i Tribnja Krušćice, ispisan je toponim *Pescha*. Nije moguće utvrditi je li riječ o pogrešno lociranoj Ribarici koja se nalazi sjeverozapadno od Karlobaga ili je u blizini Starigrada doista postojala neka ribarska infrastruktura.

Slika 4. *Janszoonov prikaz prometnica na karti sjeverne Dalmacije*, Amsterdam, oko 1620.

26 Šime PERIČIĆ, Proizvodnja i prodaja paške soli u prošlosti, 45-83; Šime PERIČIĆ, *Prinosi povijesti gospodarstva Šibenika i njegova područja do 1940. godine*, Šibenik: Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", 2016.; Bruno BRAKUS, Šibensko solarstvo – sol kao izvor bogatstva Šibenika, Šibenik: Muzej grada Šibenika, 2019.

27 Josip BASIOLI, Razvitak ribarstva Dugootočana, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 9, Zadar, 1962., 391-446; Josip BASIOLI, Ribarstvo na zadarskom otočju u prošlosti, u: *Zadarsko otočje* (Uranija, Valentin, ur.), Zadar: Narodni muzej Zadar, 1974., 485-521; Amos Rube FILIPI, Iz prošlosti kornatskog ribarstva, *Radovi Centra JAZU u Zadru*, 22-23, Zadar, 1976., 181-259; Amos Rube FILIPI, Ribarsko naselje Piškera na kornatskom otoku Jadri, *Pomorski zbornik*, 6, Zadar, 1968., 971-1004.

Na starije kartografske izvore, pritom ih znatno dopunjujući, referirao se mletački geograf i kartograf fra Vincenzo Maria Coronelli. On je na karti *Contado di Zara*, objavljenoj u Veneciji 1688. (slika 5),[28] u prostoru Vele Sestrice upisao bilješku *Pesche di Zara* označujući tako glavno zadarsko ribolovno područje, a u blizini i Piškeru (*Peschiere*), ribarsko naselje. Uz otok Žirje (*Isola di Zuri, o Azuri*) napisao je kako je *celebre per la pesca de Sardelle e de Coralli* (slavan po lovu srdela i koralja). Coronelli je, očito temeljeći svoj navod na Kolunićevoj karti, uz Murter (*Morter Is*.) napisao *già celebre per il suo Vin*o (već slavan po svojem vinu). Inovirajući sadržaj u odnosu na prethodne kartografske prikaze sjeverne Dalmacije, Coronelli je uz prikaz Oliba ispisao tekst: *Il Scoglio Luibo è coltivato et abbonda dei Pascoli* (Otok Olib obrađen je i bogat je pašnjacima). Takvo isticanje Oliba među drugim zadarskim i šibenskim otocima ipak ne odgovara zaključku da bi ti drugi otoci tada bili neobrađeni i bez (dovoljno) pašnjaka jer je većina otoka, posebno onih naseljenih, bila područje u kojemu su maslinarstvo, vinogradarstvo i stočarstvo bili razvijeni bar do mjere da su zadovoljavali potrebe lokalnog stanovništva.[29] Coronelli je prikazao i mnoge gospodarski relevantne sadržaje u kopnenom dijelu zadarske regije. Primjerice, uz Karinsko more ispisao je bilješku *Carin Lago con Salina*, što upućuje na to da se plitki dio duboko uvučenog zaljeva (pogrešno poistovjećenog s jezerom) koristio za proizvodnju soli. Uz gornji rub karte napisao je bilješku o Zrmanji (*F. Zermagna*). Uz ostalo, naveo je da je riječ o rijeci koja je plovna za manje trgovačke brodove do Obrovca i da se u tom području nalaze lovišta kamenica (*ed e nauigabile con Marciliane sin ad Obroazzo, oue si pescano l'ostriche megliori*). To je još jednom potvrdio tekstom uz prikaz donjeg toka Zrmanje, gdje je napisao da do Obrovca stižu marcilijane (*Qui ariuano le Marciliane*). Nizvodno od ušća Krupe u Zrmanju označio je mlinove (*Molini*), a mlinove je ucrtao i na više drugih manjih tekućica: na zadarskoj Ričini (Crnjanski potok) označio je posebnim znakom tri mlina (*Molini*), na Ražanačkoj jaruzi, Bašćici kod Posedarja te na Miljašić jaruzi (*Fiumara del Porto*) označio je po dva mlina (*Molini*). Uz ušće Miljašić jaruge označio je pjeskovito područje (*Sabionera*), što upućuje na vađenje pijeska koji je korišten kao građevinski materijal. Uz uvalu Modrič Coronelli označio je preše za pranje grube tkanine (*Prese roste P.*). Kao i mnogi raniji kartografi, na Pagu je ucrtao solane (*Saline*).

Coronelli na karti zadarske regije nije ucrtao ceste i puteve. Međutim, prikazao je i posebno imenovao most na ušću Zrmanje (*Smeighi Ponte*), most na Zrmanji

28 Znanstvena knjižnica Zadar, Sign. 212162 S-2.

29 Josip FARIČIĆ, *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*, Zagreb: Školska knjiga i Zadar: Sveučilište u Zadru, 2012.; Anica ČUKA i Josip FARIČIĆ, The Island and the City: The Zadar (Sub)Urban Archipelago, u: *The Notion of Near Islands – The Croatian Archipelago* (Starc, Nenad, ur.), Lanham, Boulder, New York i London: Rowman & Littlefield, 2020., 135-152.

u Žegaru te prijelaz (*Passo*) na istoj rijeci pokraj Obrovca. K tome, u bilješkama je upoznao korisnike karte s informacijom da u uvale Šimuni (*Simon*) i Mandre (*Mandria*) na otoku Pagu mogu uploviti brodovi svih veličina (*P.o di ogni nauiglio*), dok Privlačkim gazom između Privlake i otoka Vira mogu ploviti samo mali brodovi (*Stretto di Prete Zale passaggio di Barche piccole*).

Slika 5. *Isječci Coronellijeve karte zadarske regije s bilješkama o gospodarskim djelatnostima*, Venecija, 1688.: a – bilješka o proizvodnji vina na Murteru; b – bilješka o lovištu koralja i srdela u akvatoriju otoka Žirja; c – bilješka o pašnjacima na Olibu

Detaljniji uvid u ekonomsko-geografska obilježja pojedinih manjih prostornih cjelina u sjevernoj Dalmaciji moguće je steći na temelju katastarsko-topografskih karata koje su zadarski i šibenski mjernici izrađivali s ciljem utvrđivanja posjedovnih odnosa, odnosno razgraničenja među zemljoposjednicima. Jedna od najstarijih takvih karata jest ona koju je izradio Donato Garsogani 4. veljače 1610. godine (*Dissegno fatto da me sig:r Donato Garsogani terminato adi 4 Febraro 1610 a Zara*).[30] Na njoj je prikazan prostor Sutomišćice na otoku Ugljanu (slika 6). Garsogani je ucrtao različite reljefne oblike, pojave površinskih voda – zdenci (*Pozzo, Pozzo* u Dragi, *Pozzi*), lokve (*Aqua*) – vrulju *Fonte* u Jazu, sakralne, stambene i

30 Državni arhiv u Zadru (dalje HR-DAZD) – 6, Mape Grimani, Sign. 290.

gospodarske objekte, lokalnu mrežu prometnica, elemente lučke infrastrukture i granice posjeda, iz čega je moguće steći precizan uvid u prostornu organizaciju središnjeg dijela otoka Ugljana. Većina obradiva tla bila je zasađena vinovom lozom (*vigna, vignal, vignato terreno*), pojedine čestice bile su namijenjene uzgoju povrća (*Orto* uz uvalu Jaz), a najveći dio otočnih površina bio je pod šumom, pri čemu je Garsogani atribuirao neke šume (*boschi*) zemljoposjednicima bilježeći njihova prezimena, a posebno je diferencirao komunalne šume (*Boschi comunali*). Uz veći dio Sutomiške vale (*Vale di Santa Eufemia*) prikazane su solane (*Saline*), a uz njih i magazin za skladištenje soli (*Maghazin per il Sal*). U blizini tog magazina ucrtan je i mlin obitelji Ventura (*Molin del Ventura*). U najuvučenijem dijelu uvale Jaz nacrtan je plićak omeđen suhozidom i s malim otvorom po sredini koji je služio za lov ribe koja je u plovama zalazila u to područje (*Giaz ouero mar della Peschiera Del Zobati*). Sudeći po Garsoganijevom kartografskom prikazu, u Sutomišćici se stanovništvo bavilo poljoprivredom, proizvodnjom soli, ribarstvom i gospodarenjem šumama. Takva diversificirana otočna ekonomija omogućavala je opstanak i postupan razvoj lokalne zajednice te stjecanje viškova namijenjenih susjednom Zadru, čiji je gravitacijski domet, odnosno područje opskrbe, uslijed osmanlijskih osvajanja bio sužen na uski obalni pojas i otoke.

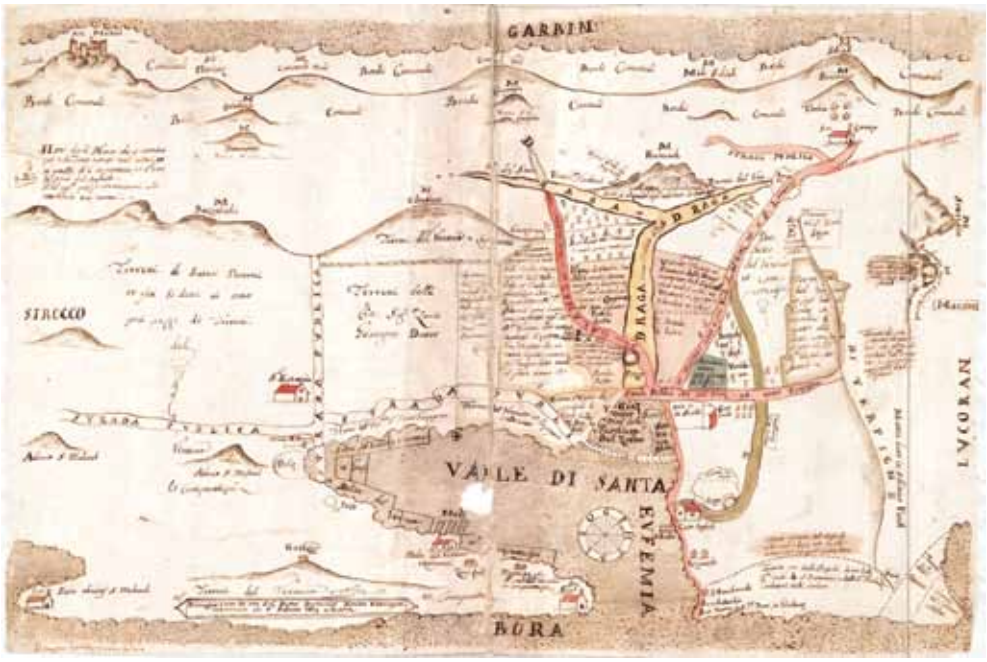

Slika 6. *Garsoganijeva topografsko-katastarska karta Sutomišćice na otoku Ugljanu*, Zadar, 1610.

Tijekom Morejskog rata (1684. – 1699.) i Drugog morejskog rata (1714. – 1718.) Mletačka Republika uspjela je potisnuti Osmanlije u dublje zaobalje, a mirovnim sporazumima u Srijemskim Karlovcima (1699.) i u Požarevcu (1718.) dogovoreno je razgraničenje kojim je definiran prostorni obuhvat Dalmacije unutar Mletačke Republike i Bosanskog pašaluka u sklopu Osmanskog Carstva. Venecija je stekla nove teritorije (*nove* i *najnovije* stečevine) koje je nastojala integrirati u svoj političko-ekonomski sustav. S tim ciljem pristupila je inventarizaciji, a zatim i raspodjeli zemljišta namijenjenog poljoprivredi i pratećim ekonomskim aktivnostima. Mletačka uprava organizirala je katastarske izmjere i uspostavu katastra čestica na novoosvojenim područjima.[31] Te aktivnosti nisu provedene sustavno ni u jedinstvenoj kampanji, a zbivale su se odvojeno od mjerničkih postupaka u obalnom i otočnom dijelu regije. Unatoč tome, rezultirale su izradom brojnih katastarskih karata, planova i pratećih statističkih evidencija na temelju kojih je moguće utvrditi prostornu organizaciju dalmatinskog zaobalja u 18. stoljeću.[32] Među kartama koje su izrađene po nalogu mletačke uprave u ovoj prigodi izdvojena je *Dissegno che dimonstra le Terre assegnate alli Albanesi in Zemonico Territ.o di Zara*[33], koja je izrađena u Zadru 1728. (slika 7). Na toj karti prikazane su zemljišne čestice u Zemuniku dodijeljene novodoseljenom katoličkom albanskom stanovništvu – Arbanasima. Arbanasi su u Zadar i okolicu došli u tri navrata (1726., 1727. i 1733.) uz posredovanje zadarskog nadbiskupa Vicka Zmajevića, Hrvata iz Perasta u Boki kotorskoj, koji je prije dolaska na zadarsku nadbiskupsku katedru bio barski nadbiskup kojemu je, uz ostalo, bila povjerena briga o albanskom katoličkom stanovništvu unutar te crkvene pokrajine.[34] Generalni providur mletačke Dalmacije i Albanije Nicolo Erizzo doseljene Arbanase nastanio je na jugoistočnoj periferiji Zadra (pa je predio koji se danas naziva Arbanasi po njemu u mletačkim spisima i na kartama imenovan ojkonimom *Borgo Erizzo*), a u Zemuniku, u kojem su nakon oslobođenja za Morejskog rata mletačke vlasti raspolagale velikim površinama plodnoga državnoga zemljišta, Arbanasima je dodijeljena zemlja koja im je omogućivala egzistenciju i eventualno stvaranje viškova poljoprivrednih proizvoda. Iako na karti nije naveden njezin autor, vjerojatno ju izradio vojni inženjer Francesco Melchiori, kojega je dvije godine prije generalni providur Erizzo zadužio da u Zemuniku obavi katastarsku izmjeru državnoga zemljišta koje je trebalo dodijeliti arbanaškim obiteljima. Erizzo je u jednom spisu

31 Mirela SLUKAN ALTIĆ, Povijest mletačkog katastara Dalmacije (Morlaci u mletačkim katastarskim izvorima), *Arhivski vjesnik*, 43, Zagreb, 2001., 139-155.

32 Marko RIMAC i Goran MLADINEO, *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine*, Prvi dio: Donji kotar, Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2009.; Marko RIMAC i Goran MLADINEO, *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine*, Drugi dio: Srednji kotar, Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2011.; Marko RIMAC, *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine*, Treći dio: Gornji kotar, Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2012.

33 HR-DAZD-6, Mape Grimani, Sign. 524-I-C.

34 Tullio ERBER, *Albanska kolonija Arbanasa pored Zadra* (prev. Ljerka Šimunković i Branka Hrboka, ur. Serđo Dokoza i Bernard Kotlar), Zadar: Naklada Krsto Perović i Tomislav Perović, 2015.

naveo da je Melchiori povjereni posao obavio *točno, marljivo i izvrsno*.[35] Na toj karti Zemunika iz 1728. detaljno je prikazan lokalitet Gradina s razrušenom utvrdom (*Cast. Distrutto*), konjaničkom postajom (*Quart.ri di Cavalleria*) i crkvom sv. Katarine (*S.ta Catterina*). Ucrtana su i tri izvora vode, dva podno Gradine i istočno u polju Dešpet (*Aqua Despet*) s potokom, potočić sjeverno od Gradine te parcele dodijeljene novodoseljenom arbanaškom stanovništvu, i to onima koji su stigli prvi (tereni sjeverozapadno od Gradine za koje se navodi da se na njima nalaze ruševine kuća) i onima koji su stigli kasnije (sjeveroistočno od Gradine). Nepodijeljene su ostale javne livade južno od Gradine. Na karti je uz crtež dana i tablica u kojoj su navedena, prema zapovijedi generalnog providura Pietra Vendramina, imena glavara arbanaških obitelji, broj članova njihovih obitelji i površine dodijeljenih čestica.

Slika 7. *Isječak Melchiorijeve karte posjeda dodijeljenih Arbanasima u Zemuniku*, Zadar, 1728.

Proširenjem posjeda u zaobalje Mletačkoj Republici nije na raspolaganju bilo samo obradivo tlo koje je dodjeljivano fizičkim osobama kao oblik nagrade za zasluge u ratu te radi naseljavanja demografski ispražnjenoga prostora, kao što je to primjer Arbanasa doseljenih u Zadar i Zemunik, već su to bile i šumske i pašnjačke površine. One su smatrane zajedničkim dobrima koja su po utvrđenim pravilima

35 Tullio ERBER, *Albanska kolonija Arbanasa pored Zadra*, 77.

mogle koristiti pojedine seoske zajednice. S ciljem upravljanja tim državnim dobrima, bilo je potrebno organizirati razgraničenja gajeva i pašnjaka. To je, uz ostalo, učinjeno i u dodirnim zonama Sukošana, Bibinja, Zemunika, Gorice, Raštana, Prkosa, Galovca i Krnčine (*Krzina*, donedavno Krmčina, danas Sveti Petar). Očito ta razgraničenja nisu prošla bez osporavanja, pa je mletačka uprava u Zadru tijekom 18. stoljeća organizirala izradu kopija izvornih katastarskih planova, a to su bile primorane učiniti i francuske vlasti tijekom svoje uprave u Dalmaciji. Primjerice, Franceso Melchiori izradio je 1724. kartu *Dissegno d'Aviso (…) dei Gai, e Pascoli assegnati per riverita comoisssione del Eccmo. Sg.r Nicolo Erizzo Proved. Generale (…) tre Ville di Gorizza, S.n Cassan, e Galovaz per li Animali Bovini d' Aratro nell' iverno...*[36] Kartu je precrtao Giuseppe Antonio Grandis 1757., a zatim i Antonio Signoretti 1786. (slika 8). Riječ je o razgraničenju gajeva i pašnjaka (*mandria*; naznačena su *Mandr. Vech. Rebac, Mandria Vech. Devich*) namijenjenih ispaši volova za oranje u zimskim mjesecima, i to između Gorice, Sukošana i Galovca. Kao što je navedeno u naslovu karte, razgraničenje je provelo povjerenstvo koje je imenovao generalni providur N. Erizzo.

Uz razgraničenje pašnjaka i gajeva, na karti su ucrtani i mnogi drugi geografski sadržaji: naselja, ruševine crkve u Jošanima, crkvice sv. Marka, sv. Petra i na gradini Vrčevu (*Vrhchievo*), tok rječice Kotarke s mostom (*Ponte Musich*), manje pojave voda (*Bunar, Loqua, Boina Voda*) te lokalne prometnice.

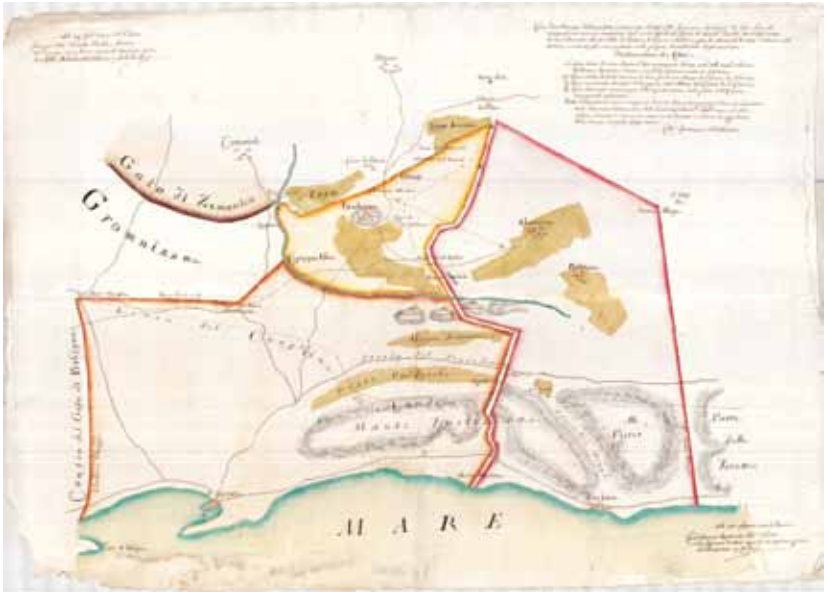

Slika 8. *Signorettijev katastarsko-kartografski prikaz razgraničenja gajeva i pašnjaka između Sukošana i susjednih sela***,** Zadar, 1786. (kopija karte Francesca Melchiorija iz 1724.)

36 HR-DAZD-348, Obitelj Borelli-Galbiani, kutija 6, V, br. 1.

Na mnogim kartama zadarskih i šibenskih mjernika koje su izrađene tijekom 18. stoljeća prikazani su maslinici u sjevernodalmatinskom priobalju i na otocima. Maslinarstvo je bilo jedno od najvažnijih gospodarskih djelatnosti toga prostora, što kartografski izvori jasno potvrđuju. Na temelju tih karata moguće je uvidjeti prostorni raspored maslinika u ruralnom krajoliku te mjesta na kojima su masline prerađivane radi proizvodnje maslinova ulja. Mlinovi za masline (uljare) bili su smješteni u naseljima ili u njihovoj neposrednoj blizini, često uz obalu kako bi bio lakši transport ubranih plodova i dragocjenoga konačnog proizvoda – maslinova ulja. Jedna od karata na kojoj su prikazane površine pod maslinama i mlin za masline jest *Dissegno delle Camapgne, Colline, e Monti delle Ville di Ostrizza, e Givin soggette alla Mensa Episcopale di Sebenico*, koju je po nalogu šibenskoga biskupa Giovannija Domenica Callegarija izradio Bartolomeo Agostin 1793. godine.[37] Na toj karti prikazani su posjedi koji pripadaju biskupskoj menzi u Šibeniku na kopnenom području nasuprot Tisnom (*Villa di Stretto*), čija se jezgra nalazi na obližnjem otoku Murteru (slika 9). Stabla maslina ucrtana su i na zaravnjenim i na brežuljkastim terenima, a uljara (*Molin d'Oglio*) bila je smještena u najuvučenijem dijelu uvale Luka (*Valle di Lucha*). Javni mjernik Agostin uz prikaz sela Oštrice i Ivinja naveo je da se uz kuće nalaze i vrtovi (*Villa ed Orti d'Ostrizza* i *Orti e la Villa di Givin*). Nasuprot otočiću Sv. Stjepan, danas Sustipanac (*Scoglio d° S. Steffano*), s istoimenom crkvom, uz obalu mora na zapadnom rubu maslinika na Oštrici označen je izvor Studenić (*Aqua Studenich*). Imenovana je i obližnja uvala Jazina (*Valle di Giasina*).

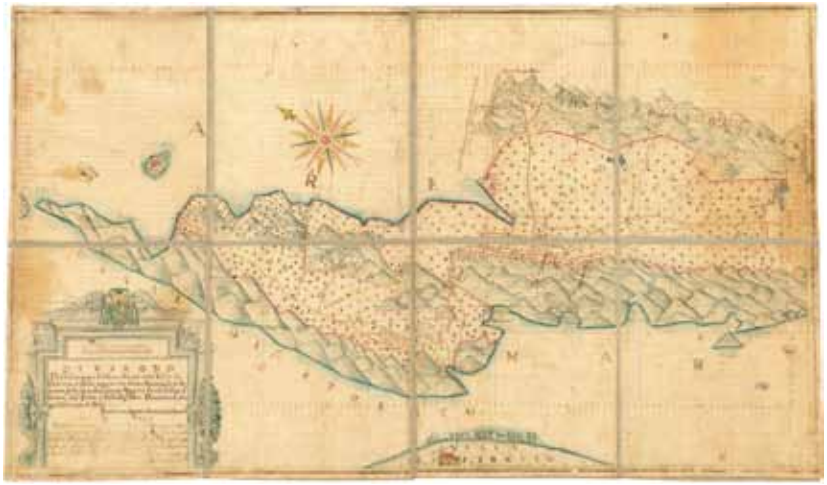

Slika 9. *Agostinijeva karta posjeda šibenske biskupije u Oštrici i Ivinju nasuprot Tisnom s prikazima maslinika, vrtova i uljare*, Šibenik, 1793.

37 HR-DAZD-377, Miscellanea, Sign. sv. 10. poz. 6

Nakon stabiliziranja političkih prilika krajem 17. i početkom 18. stoljeća mletačke su vlasti nastojale riješiti problem zamočvarenog područja uz Vransko jezero te privesti potencijalno obradive površine kulturi, što bi dugoročno pridonijelo prosperitetu cijeloga kraja.[38] S obzirom Na to da državna vlast nije mogla provesti složene hidromelioracijske zahvate te organizirati poljoprivrednu proizvodnju angažmanom brojne radne snage, taj posao prepustila je privatnoj inicijativi podjeljujući investituru zaslužnim pojedincima. Nakon višegodišnjih pravnih radnji u vezi s definiranjem vranskoga feuda, zemlje i pripadajuća naselja u području Vrane i Vranskog jezera dane su conteu Francescu Borelliju 1752. Tada je obitelj Borelli, samostalno i u suradnji s partnerima, započela provoditi melioracijske zahvate, a među njima i najsloženije – trasiranje i kopanje melioracijskih kanala i probijanje kopnene prevlake koja dijeli Vransko jezero od mora kako bi se snizio vodostaj jezera i kako bi se drenirale vode koje su naplavljivale okolno nizinsko močvarno područje. Prosika je konačno probijena 1770. na predjelu Tatinja.[39] S time su trajno izmijenjena hidrološka obilježja Vranskog jezera, promijenjen je vransko-pakoštanski krajolik i započela je intenzivna poljoprivredna proizvodnja (posebice pojačana poslije izgradnje suvremenog irigacijskog sustava kanala s prostranim ratarskim česticama u drugoj polovici 19. stoljeća) po kojoj se to područje i danas ističe u sjevernoj Dalmaciji.

Među više topografsko-katastarskih prikaza vranskog feuda obitelji Borelli valja istaknuti kartu *Pianta o sia dissegno delle pertinenze di Vrana, Tign, Bagnevaz, e Radassinovac, con li colli Cernogrora, Modrave, Tatigne et altri spacij, che circondano il Lago di Vrana e Paluda*… Giovannija Battiste Lodolija iz 1746.[40] Na karti je prikazano cijelo područje oko Vranskog jezera (*Lago di Vrana*) prije prokopa Prosike i provedene hidromelioracije (slika 10). Kartirano je više naselja, ostataka nekadašnjih naselja, vodotoka (Vrba – *Rba*, *Skorobich*), Vransko jezero i vransko močvarno područje (*Paludi di Vrana*). Označen je i presjek kroz najuži dio terena prema moru kod Tatinje. Nakon što su te intervencije obavljene krajolik je promijenjen, a mnoga nekadašnja rubna močvarna područja kultivirana su, s time da je još uvijek ostao velik neobrađen prostor sjeverozapadno od Vranskog jezera u kojemu nije bilo regulirano otjecanje

38 Dubravka MLINARIĆ i Ivka KLJAJIĆ, Ranonovovjekovne okolišne i demografske promjene na dalmatinskom višestrukom pograničju: usporedba kartografskih i statističkih podataka, *Hrvatski geografski glasnik*, 82 (1), Zagreb, 2020., 35-58.

39 Sven KULUŠIĆ, Vransko polje, *Geografski glasnik*, 21, Zagreb, 1959., 91-102; Šime PERIČIĆ, Vranski feud i obitelj Borelli, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 18, Zadar, 1971., 389-412.

40 HR-DAZD-6, Mape Grimani, Sign. 1.264.5.

površinskih i podzemnih voda. To se jasno vidi na karti *Dissegno delle Paludi di Wrana, con li adiacenti disposti e con tutte le sue sorgenti, non che il loro nome, e direzione*, koju je izradio javni mjernik Antonio Filippini 1792. godine (slika 11).[41] Osim naselja, putova i vodotoka, prikazana su brojna vrela (*sorgente*, *vruglia*, *gezero*) te mlinovi i ostatci mlinova (*M. Lulin*, *M. Spingaroli* na južnom dijelu, *Vestige di M.* na jugoistočnom dijelu, *M. Smocouaz*, *M. Smircouaz*, *M. distrutto*, *M. Morosin* te uz izvore *Lemesinou*, *Matossich* i *Kakma* na sjevernom dijelu).

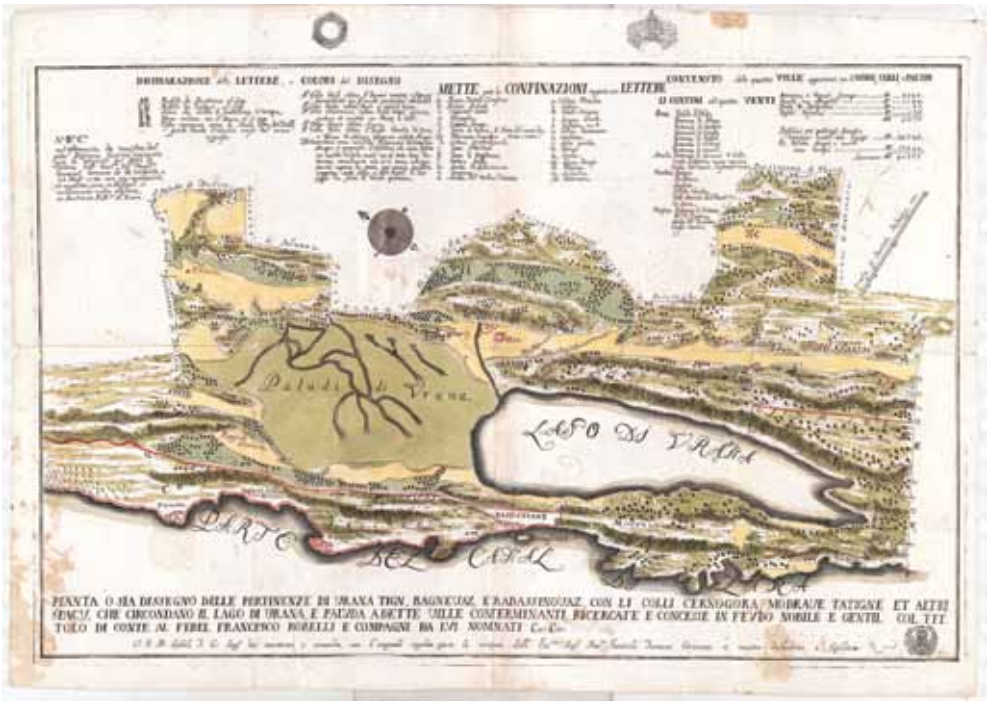

Slika. 10. *Lodolijeva karta Vranskog jezera i okolnog područja unutar obuhvata vranskog feuda obitelji Borelli***,** Zadar, 1746.

41 HR-DAZD-6, Mape Grimani, Sign. 1.264.8.

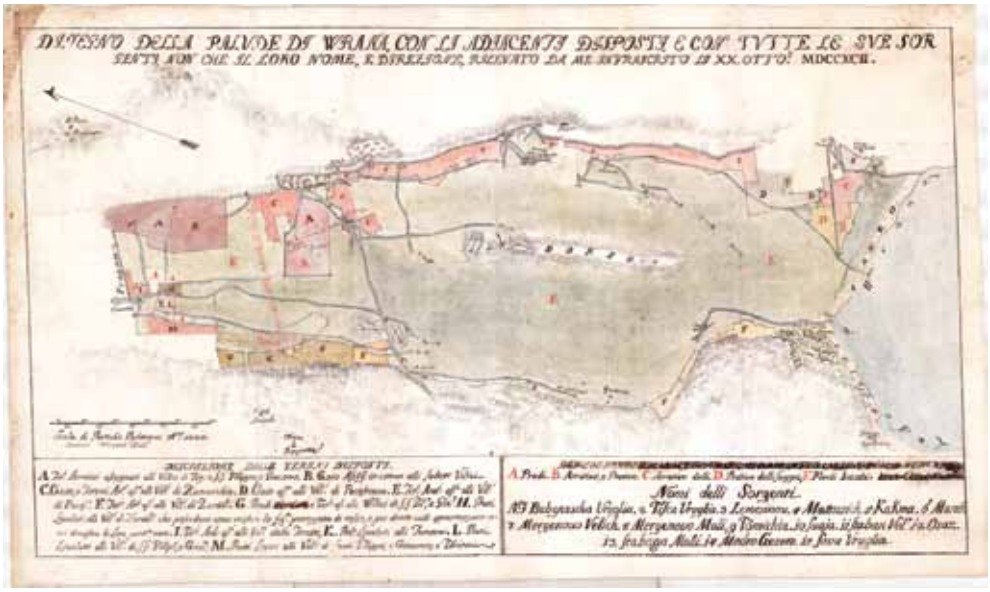

Slika 11. *Filippinijeva karta melioriranog područja i močvarnog predjela sjeverozapadno od Vranskog jezera***,** Zadar, 1792.

Pretkraj mletačke uprave zbio se još jedan pokušaj intenziviranja poljoprivredne proizvodne koji je razmjerima trebao nadmašiti lokalne potrebe u sjevernoj Dalmaciji. Naime, mletački Senat donio je 26. rujna 1784. odluku o podizanju plantaže duhana na području Nina. Taj je posao povjeren markizu Girolamu Manfrinu 1786. Tako je započela prva intenzivna proizvodnja i inicijalna prerada (pakiranje) duhana u Dalmaciji u kojoj je bilo zaposleno oko 2.000 radnika. Cijela proizvedena količina duhana slana je na završnu obradu u Veneciju.[42] Javni mjernik s titulom alfiera Giacomo Adelman izradio je 26. lipnja 1800. dvije karte za koje je naveo da je riječ o kopijama izrađenim na temelju topografske karte ninskog teritorija (*Coppia estratta dalla Carta Topografica del Territorio della Citta di Nona*). Na kartama je prikazan prostor između Nina i Dračevca (ninskog). Na jednoj karti prikazano je stanje prije negoli je Girolamo Manfrin organizirao agrotehničke radove s ciljem podizanja plantaža duhana i izgradnje manufakture za pakiranje duhana. Na drugoj karti Adelman je ucrtao plantažu duhana

42 Vjekoslav MAŠTROVIĆ, Nin od pada Mletačke Republike 1797. do 1941. god., u: *Povijest grada Nina* (Novak, Grga i Maštrović, Vjekoslav, ur.), Zadar: Institut JAZU u Zadru, 1969., 191-229; Damir MAGAŠ, *Povijesno-zemljopisne osnove razvoja Nina i problemi njegove suvremene valorizacije*, Zadar: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 1995., 101-105, 144; Šime PERIČIĆ, *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*, Zadar: Matica hrvatska – Zadar, 1998.; Rita TOLOMEO, *Imprenditoria e società in Dalmazia. Il „partito" del tabacco e lo Stabilimento Manfrin nel Settecento*, Venezia: La Musa Talìa, 2013.

sa sušionicama i manufakturom (*Stabilimento*) od koje je do danas dobro sačuvan samo portal kroz koji prolazi cesta u naselju Grbe (slika 12).[43] Adelmanove su karte, uz spomenuti prikaz prve dalmatinske plantaže duhana, vrlo detaljni prikazi užega ninskog područja, koji omogućuju rekonstrukciju tadašnjega kulturnog krajolika i prostorne organizacije (mreža tekućica, ujezereno Bokanjačko blato, *Lago di Bucaniace*, naselja, posebice Nin s rasporedom građevina i prikazom tadašnje katedrale i gradskih zidina s kulama te mostova, crkvice, pojedine granice, prometnice, mlinovi, čestice pod brojem javnih i privatnih pašnjačkih i drugih poljoprivrednih i šumskih površina i dr.). Među podatcima relevantnim za ekonomsku prošlost ninskog prostora jesu oni o biskupskom mlinu (*M.º del Vescovo*) i više drugih mlinova (*M.º del Cassio, M.º del Manfrin, Molino, M.º del Nassi M.º Vitanovich M.º di Lagi*, dva mlina u području Žerave) na Miljašić jaruzi, koju je Adelman imenovao Ninskom ričinom (*Fiumera di Nona*).

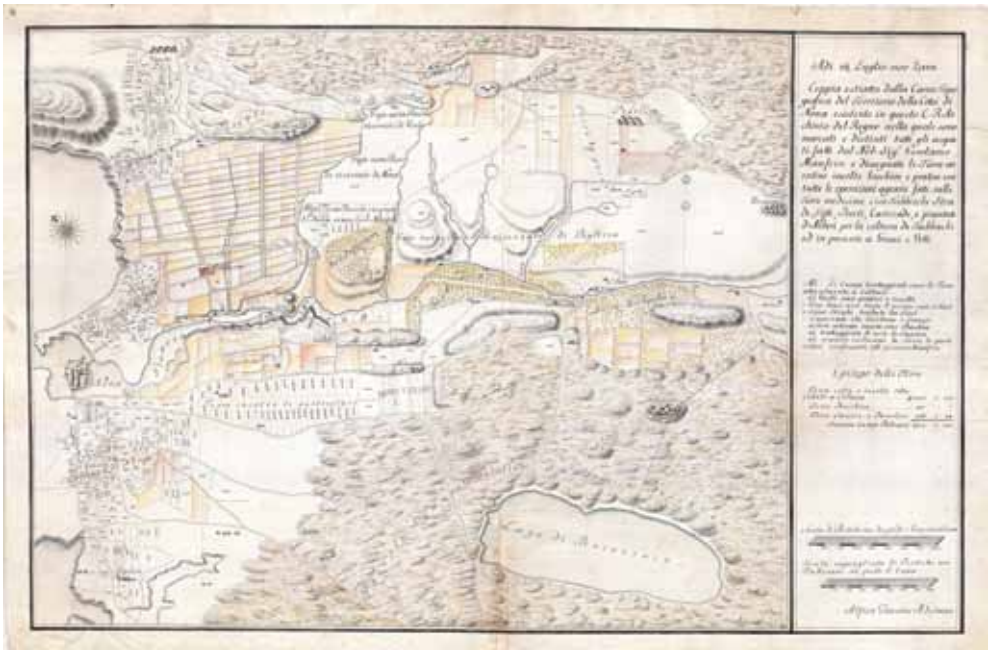

Slika 12. *Adelmanova karta ninskog teritorija s prikazom Manfrinove tvornice duhana*, Zadar, 1800.

43 HR-DAZD-6, Mape Grimani, Sign 269.

Zaključak

Gospodarstvo sjeverne Dalmacije u ranom novom vijeku bilo je pod snažnim utjecajem političkih zbivanja, posebno sraza triju imperijalnih sustava koji su se borili za prevlast nad kontaktnim jadransko-dinaridskim prostorom. Stanovništvo je, u okolnostima feudalnoga sustava, na različite načine koristilo prostorne resurse osiguravajući ponajprije egzistenciju, a zatim u službi zemljoposjednika i državnih vlasti, proizvodeći viškove koji su konzumirani u regionalnim urbanim središtima Zadru i Šibeniku ili su pak bivali predmet trgovinske razmjene koja je nadilazila lokalne i regionalne okvire. Uvid u prostorni raspored i vrstu gospodarskih aktivnosti moguće je, uz ostalo steći na temelju kartografskih izvora. Među njima su najbrojniji oni koji su nastali u Veneciji te u regionalnim mjerničko-kartografskim radionicama u Zadru i Šibeniku. S obzirom na to da izradi karata u tom razdoblju nisu prethodile sustavne geodetske izmjere niti su kartografski postupci prikupljanja, obrade i vizualizacije prostornih podataka bili standardizirani, one su tematikom i kartografikom činile nekonzistentan mozaik. Unatoč tome, na geografskim kartama, katastarsko-topografskim kartama te onim kartama koje bi se uvjetno moglo nazvati tematskim ekonomskim kartama, prikazani su mnogi ekonomski sadržaji. Dok na geografskim kartama ekonomski sadržaji nisu bili od prvorazrednog značenja pa su prikazani s jednakom pažnjom kao i drugi geografski elementi, na mnogim kartama upravo su ekonomske aktivnosti bile u fokusu. Neke su karte nastale s ciljem prikaza postojećih zemljišnih odnosa, odnosno radi inventarizacije gospodarskih aktivnosti. Takve su karte imale različitu uporabnu vrijednost: od općega uvida u ekonomsko-geografska obilježja prikazanog prostora do reguliranja prava i obveza vlasnika ili korisnika pojedinih prostornih cjelina. Na primjeru odabranih karata utvrđeno je da je riječ o prvorazrednim izvorima za istraživanje ekonomske prošlosti sjeverne Dalmacije koji u korelaciji s pisanim arhivskim izvorima čine komplementarnu cjelinu. Ona, dakako, ne omogućuje potpunu rekonstrukciju ekonomskih obilježja i procesa tijekom ranoga novog vijeka, ali umnogome upotpunjuje korpus spoznaja o tom aspektu razvoja zadarske i šibenske regije u kojima su poljodjelstvo, stočarstvo, ribarstvo te proizvodnja soli i vapna činili produktivnu jezgru gospodarskog sustava koja je pokretana i umrežavana u ekonomsko-geografski sustav Sredozemlja putem pomorstva i s njim katalizirane razmjene ideja, dobara i usluga.

Literatura

Roberto ALMAGIA, Su un'antica carta della Dalmazia, *Archivio storico per la Dalmazia*, VIII, XIV (83), Roma, 1933., 533-535.

Ivna ANZULOVIĆ, Razgraničenje između mletačke i turske vlasti na zadarskom prostoru 1576. godine, nakon Ciparskog rata, *Zadarska smotra*, 47 (1-3), Zadar, 1998., 53-108.

Karen-edis BARZMAN, Prostorna povijest ranonovovjekovnoga pograničnog područja: Studija slučaja Novigrada u Mletačkoj Dalmaciji (16. st. – 18. st.), u: *Zbornik radova znanstvenog skupa 800 godina od obnove rimske kule i prvog spomena imena Novigrad u pisanim izvorima* (Uglešić, Ante i Begonja, Zlatko, ur.), Zadar: Sveučilište u Zadru i Općina Novigrad, 2021., 86-145.

Josip BASIOLI, Razvitak ribarstva Dugootočana, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 9, Zadar, 1962., 391-446.

Josip BASIOLI, Ribarstvo na zadarskom otočju u prošlosti, u: *Zadarsko otočje* (Uranija, Valentin, ur.), Zadar: Narodni muzej Zadar, 1974., 485-521.

Bruno BRAKUS, Šibensko solarstvo – sol kao izvor bogatstva Šibenika, Šibenik: Muzej grada Šibenika, 2019.

Emanuela CASTI, State, Cartography, and Territory in Renaissance Veneto and Lombardy, u: *The History of Cartography: Cartography in the European Renaissance 1* (Woodward, David, ur.), Chicago: University of Chicago Press, 2007., 874-908.

Anica ČUKA i Josip FARIČIĆ, The Island and the City: The Zadar (Sub)Urban Archipelago, u: *The Notion of Near Islands – The Croatian Archipelago* (Starc, Nenad, ur.), Lanham, Boulder, New York i London: Rowman & Littlefield, 2020., 135-152.

Tullio ERBER, *Albanska kolonija Arbanasa pored Zadra* (prev. Ljerka Šimunković i Hrboka, Branka, prev.; Dokoza, Serđo, i Kotlar, Bernard, ur.), Zadar: Naklada Krsto Perović i Tomislav Perović, 2015.

Josip FARIČIĆ, Geografsko-kartografski okvir Zoranićevih *Planina*, *Zadarski filološki dani II* (Mrdeža Antonina, Divna, ur.), Zadar: Sveučilište u Zadru, 2009., 103-123.

Josip FARIČIĆ, *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*, Zagreb: Školska knjiga i Zadar: Sveučilište u Zadru, 2012.

Josip FARIČIĆ i Kristijan JURAN, Human Footprints in the Karst Landscape: The Influence of Lime Production on the Landscape of the Northern Dalmatian Islands (Croatia), *Geosciences*, 11.8, Basel, 2021., 303 (1-22).

Amos Rube FILIPI, Ribarsko naselje Piškera na kornatskom otoku Jadri, *Pomorski zbornik*, 6, Zadar, 1968., 971-1004.

Amos Rube FILIPI, Iz prošlosti kornatskog ribarstva, *Radovi Centra JAZU u Zadru*, 22-23, Zadar, 1976., 181. – 259.

Borna FÜRST-BJELIŠ i Ivan ZUPANC, Images of the Croatian Borderlands: Selected Examples of Early Modern Cartography, *Hrvatski geografski glasnik*, 69 (1), Zagreb, 2007., 7-23.

Borna FÜRST BJELIŠ, Imaging the Past: Cartography and Multicultural Realities of Croatian Realities, u: *Cartography – A Tool for Spatial Analysis* (Bateira, Carlos, ur.), London: Intech Open, 2012., 295-312.

Slavko GRUBIŠIĆ, Šibenik kroz stoljeća, Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1974.

John Brian HARLEY, Deconstructing the map, *Cartographica*, 26 (2), Toronto, 1989., 1-20.

John Brian HARLEY, Text and contexts in the interpretation of early maps, u: *From Sea Charts to Satellite Images: Interpreting North American History Through Maps* (Buisseret, David, ur.), Chicago: Chicago University Press, 1990., 3-15.

Kristijan JURAN, *Otok Murter u 16. i 17. stoljeću*, Murter: Ogranak Matice hrvatske Murter i Narodna knjižnica i čitaonica Murter, 2017.

Kristijan JURAN, Karen-edis BARZMAN i Josip FARIČIĆ, Kartografija u službi Mletačke države: karta sjeverne i srednje Dalmacije nepoznatog autora s početka 16. stoljeća, *Geoadria*, 19 (2), Zadar, 2019., 93-139.

Rob KITCHIN i Martin DODGE, Rethinking maps, *Progress in Human Geography*, 31 (3), 2007., 331-344.

Josip KOLANOVIĆ, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1995.

Mithad KOZLIČIĆ, *Kartografski spomenici hrvatskog Jadrana*, Zagreb: AGM, 1995.

Sven KULUŠIĆ, Vransko polje, *Geografski glasnik*, 21, Zagreb, 1959., 91-102.

Luciano LAGO i Claudio ROSSIT, *Pietro Coppo Le „Tabvlae" (1524-1526), Una preziosa raccolta cartorafica custodita a Pirano*, Note e documenti per la storia della cartografia, I i II, Collana degli Atti del centro di ricerche storiche – Rovigno, 7, Trieste: Universita popolare di Trieste i Lint, 1984.

Damir MAGAŠ, *Povijesno-zemljopisne osnove razvoja Nina i problemi njegove suvremene valorizacije*, Zadar: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 1995.

Damir MAGAŠ, Geografske odrednice nastanka karte Matea Pagana: Cijeli okrug Zadra i Šibenika (Tutto el contado di Zara et Sebenicho), Venecija, oko 1530., u: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija* (Roksandić, Drago, Mimica, Ivan, Štefanec, Nataša i Glunčić-Bužančić, Vinka, ur.), Split: Književni krug i Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003., 13-25.

Mirko MARKOVIĆ, *Descriptio Croatiae – Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*, Zagreb: Naprijed, 1993.

Vjekoslav MAŠTROVIĆ, Nin od pada Mletačke Republike 1797. do 1941. god., u: *Povijest grada Nina* (Novak, Grga i Maštrović, Vjekoslav, ur.), Zadar: Institut JAZU u Zadru, 1969., 191-229.

Dubravka MLINARIĆ i Snježana GREGUROVIĆ, Kartografska vizualizacija i slika Drugoga na primjeru višestruko graničnih prostora, *Migracijske i etničke teme*, 27 (3), Zagreb, 2011., 345-373.

Dubravka MLINARIĆ, Stare karte Dalmacije promatrane kroz prizmu neokartografije: Čitanje povijesno-geografskih reprezentacija 16. i 17. stoljeća, u: *Dalmacija u prostoru i vremenu: Što Dalmacija jest a što nije?* (Mirošević, Lena i Graovac Matassi, Vera, ur.), Zadar: Sveučilište u Zadru, 2014., 89-100.

Dubravka MLINARIĆ i Ivka KLJAJIĆ, Ranonovovjekovne okolišne i demografske promjene na dalmatinskom višestrukom pograničju: usporedba kartografskih i statističkih podataka, *Hrvatski geografski glasnik*, 82 (1) , Zagreb, 2020., 35-58.

Maja NOVAK-SAMBRAILO, Političko-upravni položaj Nina u doba Mletačke Republike, u: *Povijest grada Nina* (Novak, Grga i Maštrović, Vjekoslav, ur.), Zadar: Institut JAZU u Zadru, 1969., 157-189.

Šime PERIČIĆ, Vranski feud i obitelj Borelli, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 18, Zadar, 1971., 389-412.

Šime PERIČIĆ, *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*, Zadar: Matica hrvatska – Zadar, 1998.

Šime PERIČIĆ, Proizvodnja i prodaja paške soli u prošlosti, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43, Zadar, 2001., 45-83.

Šime PERIČIĆ, *Prinosi povijesti gospodarstva Šibenika i njegova područja do 1940. godine*, Šibenik: Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", 2016.

Ivo PETRICIOLI, Zoranićeve deželje na jednoj suvremenoj karti, *Zadarska revija*, 18 (5), Zadar, 1969., 523-529.

Tomislav RAUKAR, Ivo PETRICIOLI, Franjo ŠVELEC i Šime PERIČIĆ, *Prošlost Zadra III. Zadar pod mletačkom upravom*, Zadar: Narodni list i Filozofski fakultet Zadar, 1987.

Marko RIMAC i Goran MLADINEO, *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine*, Prvi dio: Donji kotar, Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2009.

Marko RIMAC i Goran MLADINEO, *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine*, Drugi dio: Srednji kotar, Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2011.

Marko RIMAC, *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine*, Treći dio: Gornji kotar, Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2012.

Mirela SLUKAN ALTIĆ, Povijest mletačkog katastara Dalmacije (Morlaci u mletačkim katastarskim izvorima), *Arhivski vjesnik*, 43, Zagreb, 2001., 139-155.

Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesna kartografija – Kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Zagreb: Meridijani, 2003.

Rita TOLOMEO, *Imprenditoria e società in Dalmazia. Il „partito" del tabacco e lo Stabilimento Manfrin nel Settecento*, Venezia: La Musa Talìa, 2013.

Summary

Descriptio oeconomiae – Early-Modern-Age Cartographic Representations of Economic Activities in North Dalmatia

Natural resources such as the sea (source of life and communication medium), inland waters, rocks, land, plants, animals and climate characteristics have been evaluated economically in the Mediterranean-Dinaric area of the north-eastern Adriatic coast for centuries. The Croatian coastal region was politically fragmented among several European forces during the Early Modern Age. It developed on its peripheries, according to their economic interests and existential needs of local and regional communities. Olive growing, viticulture, cattle breeding, fishing, salt production and various crafts composed the core of economic production on the Croatian coast and islands, while transport and commerce were the basis for goods and services exchange, enabling Istria, Kvarner and Dalmatia to join the commerce structures of the Mediterranean and neighbouring regions. Maps are especially important sources for the study of the history of the Early Modern Age in North Dalmatia. Spatial data, including those on economic activities, had been collected by direct field observations and partial geodetic procedures prior to systematic and scientific surveys; data were obtained by compiling various cartographic and written (geographic, administrative, military, etc.) sources as well. There was no intention to comprehensively thematically represent the economic content or a unique approach and methodology of collecting, analysing and visualizing such data. Additionally, in the period between the 16th and the 19th centuries, North Dalmatia had been represented on geographic, maritime and topographic-cadastral maps of various geographic coverage and scale. Differences in methodologies and content aside, old maps still provide an insight into numerous economic activities of the population of North Dalmatia. In combination with archival sources and material remnants, they contribute to historiographic and geographic interpretations of the social-economic development of the region and its influence in changes of environment.

Keywords: map; cartography; economy; Mediterranean; Croatia; North Dalmatia; Early Modern Age.

PRIKAZI I OCJENE

Ivan Filakovac: *Župa Retkovci 1898. – 1902.*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb – Vinkovci, 2020.

Etnološka rukopisna monografija učitelja Ivana Filakovca pod nazivom *Etnografska građa iz Retkovaca* svoje je tiskano izdanje dobila nakon stoljetnog čuvanja u arhivu Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Rukopis je nastajao u periodu 1898. – 1902. godine potaknut pozivom Antuna Radića, tadašnjeg urednika Akademijina *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Na temelju Radićeve *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*, zapisivači – Akademijini suradnici iz raznih dijelova Hrvatske, pa i šire – prikupljali su i pomno bilježili različite aspekte tradicijske kulture. Odabrana je građa nakon jezične obrade objavljivana u *Zborniku*. Tako je i dio Filakovčeva rukopisa objavljen 1905., 1906. i 1914. godine[1], dok je preostali dio rukopisa od ukupno 278 stranica objavljen 2020. godine pod nazivom *Ivan Filakovac: Župa Retkovci 1898. – 1902.* u sklopu projekta kritičke obrade i objavljivanja etnološke i folklorističke građe arhiva Odsjeka za etnologiju HAZU. Glavni su urednici izdanja akademici Slavko Matić i Dragutin Feletar, priređivačica je dr. sc. Anica Bilić, a stručni suradnici dr. sc. Klementina Batina, mr. sc. Janja Juzbašić i dr. sc. Jakša Primorac. Knjiga je objavljena u suradnji dviju Akademijinih jedinica: Centra za znanstveni rad HAZU u Vinkovcima i Odsjeka za etnologiju Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu uz potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja RH, Zaklade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te Grada Vinkovaca.

Kada je Antun Radić sastavljao *Osnovu*, smatrao je da su učitelji (uz pismene seljake i kler) sakupljači kojima se zajednica s radošću otvara. Ivan Filakovac bio je jedan od takvih učitelja: kroz učiteljsku struku bavio se prosvjetnim radom, bio je član učiteljskih udruženja, izdavao je tekstove u učiteljskim i pedagoškim glasilima, pisao je o unapređenju školstva i pedagoške struke, davao savjete mladim učiteljima te ponekad isticao i negativan stav prema činovnicima i građanskim elitama. Studija Janje Juzbašić pod nazivom *Život, pedagoški i etnografski rad Ivana Filakovca (1858. – 1922.)* sukus je autoričinih istraživanja u sklopu njezina magistarskog rada, a donosi iscrpne biobibliografske podatke koji pomažu

1 Godine 1905. objavljeno je poglavlje „Vjerovańa“, 1906. „Ženidba“, a 1914. „Godišńi običaji“.

boljem poznavanju Ivana Filakovca kao osobe i kao učitelja te općenito položaja hrvatskih učitelja koji su svoje profesionalno i slobodno vrijeme usmjeravali prema napretku školstva i zajednice u kojoj su djelovali.

Pitanja u *Osnovi* Radić je podijelio na dvanaest poglavlja koja i Filakovac prati u svojim etnografskim zapisima: „Priroda (narav) oko čovjeka", „Tjelesni ustroj naroda", „Jezik", „Životne potrepštine", „Rad", „Život", „Pravo", „Običaji", „Zabave", „Poezija", „Vjerovańa" i „Iskustvo, znańe i mudrovańe." Svakodnevica koju je Filakovac zabilježio na području Retkovaca i susjednih Prkovaca vrijedna je građa koja daje uvid u tradicijski život vinkovačkog dijela Slavonije. Filakovčevi zapisi svjedoče o životu hrvatskoga katoličkog stanovništva te odnosu toga stanovništva s romskim i doseljenim ličkim stanovništvom iz susjednih mjesta, o tome koja su veća trgovačka mjesta posjećivali, kamo su hodočastili, kakvu su odjeću nosili itd. Podaci koje iznosi objektivno su prezentirani. Za Filakovca nema tabu tema čak ni kada su u pitanju vjerovanja u nadnaravna bića, bajanja, narodna medicina ili ženska higijena i zdravlje. U svojem zapisivačkom radu koristi se suvremenim etnografskim metodama poput promatranja sa sudjelovanjem, intervjuiranjem uz komparativni pristup (primjerice kada uspoređuje specifičnosti retkovačkog tradicijskog ruha u odnosu na specifičnosti okolnih mjesta), a upravo takva metodologija karakterizira i postmoderna antropološka istraživanja, o čemu piše Juzbašić u svojoj studiji.

Sukladno Radićevu naputku, Filakovac je građu zapisivao na retkovačkom govornom idiomu. O specifičnostima retkovačkog mjesnog govora svjedoči činjenica da se ondje zadržala staroštokavska ekavica, dok je u većem dijelu Slavonije zastupljena ikavica ili ijekavica, zbog čega je taj rukopis donio nove spoznaje o staroslavonskom, ali i šokačkom govoru te posavskom poddijalektu. Jezična vrijednost rukopisne građe Župa Retkovci detaljno je razrađena u studiji „Rukopisno čuvanje staroštokavske ekavice Retkovaca" čija je autorica Anica Bilić, priređivačica izdanja. U studiji su izdvojeni specifični primjeri te su postavljeni temelji za daljnja lingvistička istraživanja. Razumijevanju teksta pridonose i „Tekstološka napomena" te „Rječnik nepoznatih i manje poznatih riječi i izraza", koje je također sastavila priređivačica izdanja. U jezičnom smislu Filakovčeva je građa dragocjena i folkloristima zbog brojnih kolokvijalizama i sintagmi te zbog zbirke usmenoknjiževnih oblika uvrštenih na gotovo stotinu stranica u poglavlju „Poezija".[2] Upravo je zbog takvog načina zapisivanja navedena monografija, strukturno i sadržajno, izvrsna podloga za dublja istraživanja tradicijskog života u slavonskim mjestima.

2 U desetom poglavlju, „Poezija", nalaze se pjesme, pripovijetke, zagonetke te jedna šala, dok se poslovice nalaze na kraju dvanaestog poglavlja, „Iskustvo, znańe i mudrovańe".

Iako je rukopis najvjerniji u originalu – kada ga čitamo direktno iz Filakovčeva pera – kvalitetna kritička obrada omogućuje mu veću dostupnost i prvu razinu znanstvene kritike. Djelatnici i suradnici Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti od 2002. godine sustavno rade na projektu *Etnološka i folkloristička građa HAZU: obrada i kritičko objavljivanje* te na taj način građu koja je bila djelomično zanemarena čine dostupnom znanstvenoj i kulturnoj javnosti te pripadnicima lokalnih zajednica. Nakon Lovretićeva *Otoka* (1897. – 1899., 1902., 1916.) te Lukićeva *Varoša* (1919., 1924., 1928.) i *Klakara* (2016., 2019.), Filakovčevi *Retkovci* zaokružuju cjelinu objavljenih slavonskih etnoloških monografija te popunjavaju sliku jezičnih identiteta i hrvatske tradicijske kulture slavonskih mikrolokaliteta.

Katarina Dimšić

Luka Lukić, *Opis sela Klakarja 1905. – 1953.*
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Općina Klakar, Zagreb – Klakar, 2020.
(priredio Marinko Vuković)

Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (*Zbornik za narodni život i običaje*) prvi je i najstariji hrvatski etnološki časopis, koji u izdanju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti izlazi od 1896. godine. Njegov 61. broj, objavljen 2020. godine, u cijelosti je posvećen najvažnijem dijelu etnografskoga korpusa koji je, službujući u Klakaru punih 37 godina (1900. – 1937.), zapisao učitelj, etnograf i melograf Luka Lukić (1875. – 1956.), i to stotinu godina otkako je u 24., 25. i 26. broju časopisa 1919., 1924. i 1925. objavljena u nastavcima njegova etnografska monografija o rodnom mu Brodskom Varošu[1]. Nakon što je 2016. u dvije knjige objavljen prvi dio njegovih zapisa iz Klakara, knjigom *Luka Lukić: Opis sela Klakarja 1905. – 1953.* zaokruženo je objavljivanje jedne od najvećih rukopisnih ostavština koja se čuva u arhivu Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Tako je široj javnosti postao dostupan taj iznimno detaljan, iscrpan i precizan interdisciplinarni prikaz sela Klakara u prvoj polovici 20. stoljeća, a koji se sastoji od nekoliko tisuća stranica, bilježen i ustavljen prema načelima *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića. Rukopis je za objavljivanje kritički priredio i popratnim znanstvenim aparatom opremio dr. sc. Marinko Vuković.

Fascinantan i dragocjen etnografski rad

Luka Lukić[2] svojim se zapisima trudio cjelovito zabilježiti narodnu dušu, a to je urodilo jednim od najopsežnijih i najiscrpnijih, interdisciplinarnih, opisa

1 Luka Lukić: *Varoš: narodni život i običaji*, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* broj 24., 25. i 26. Građu je prikupljao 1899. – 1901., a slavonskobrodski Ogranak Matice hrvatske i Folklorni ansambl Broda objavili su 1995. u Slavonskom Brodu, zahvaljujući prof. Zvonimiru Toldiju, pretisak u monografiji *Varoš*.

2 Rođen i umro u Brodskom Varošu. Kao učitelj službovao je u Kaniži, Brezinama, Gaju i na koncu u Klakaru. Uz posao učitelja, u Klakaru je bio orguljaš i zborovođa ostavivši iza sebe jedinstven način pučkog pjevanja u crkvi. U časopisu *Sveta Cecilija* objavio je niz osvrta i kritika na orguljašku glazbu te duhovnih pučkih napjeva koje je zabilježio u Klakaru i okolici, a surađuje i u izradi *Građe za hrvatski glazbeni rječnik*. Prema napucima *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića (1897.), od 1905. prikuplja građu o selu Klakaru, te je Jugoslavenskoj (Hrvatskoj) akademiji znanosti i umjetnosti dostavio ukupno 4.481 stranicu rukopisa studije o Klakaru.

života jednoga sela u Hrvatskoj, Klakara[3]. Građu je slao Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti između 1951. i 1953. Radi se o ukupno 1.100 rukom pisanih araka formata A4 i 450 uzoraka seljačkih ručnih radova, što je težilo otprilike 17 kilograma papira, a da za to nije primio nikakvu naknadu[4]. Tako se danas u arhivu Odsjeka za etnologiju HAZU čuva trinaest svezaka Lukićevih rukopisa s etnografskom građom iz Klakara (sign. SZ 128a, SZ 1281/1, SZ 128b, SZ 128c, SZ 128d, SZ 128e, NZ 28a, NZ 28b, NZ 28c, NZ 28d, NZ 28e, NZ 57a te NZ 57b).

Ustrajnošću i iznimnom zalaganjem **Mate Blaževca-Pajkova** iz Donje Bebrine i uz nemalu potporu Općine Klakar i načelnika **Josipa Stanića**, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Općina Klakar 2016. godine, obilježavajući 140. godišnjicu rođenja i 60. godišnjicu smrti Luke Lukića, objavili su tri dragocjene knjige. Mato Blaževac-Pajkov priredio je monografski pregled Lukićeva života i djelovanja prikupivši niz dragocjenih podataka i sustavan pregled njegove razasute ostavštine u knjizi *Luka Lukić: učitelj, etnograf i melograf u Klakaru*. Priređene su i dvije zbirke zapisa iz njegove rukopisne ostavštine koja se čuva u Arhivu HAZU – **Tanja Perić-Polonijo** i **Dunja Vanić** priredile su knjigu *Opis sela Klakarja: pripovijetke i pjesme skupljane od sredine 19. do sredine 20. stoljeća* na 852 stranice, a **Marinko Vuković** *Opis sela Klakarja: graditeljstvo, pokućstvo, sprave i oruđa početkom 20. stoljeća* na 803 stranice[5].

Četvrta knjiga u tome nizu, spomenuta 61. knjiga *Zbornika za narodni život i običaje*, koju je priredio dr. sc. Marinko Vuković, pod nazivom *Luka Lukić: Opis sela Klakarja 1905. – 1953.*, izašla je 2020. ponovno u suizdanju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Općine Klakar.

Tek se iz toga dijela konačno objavljene Lukićeve rukopisne ostavštine vidi da se u cijelosti držao *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića, ali se i stječe dojam o opsegu toga korpusa koji je marno prikupio i zabilježio klakarački učitelj, a varoški sin Luka Lukić. Ta knjiga, naime, sadrži čak 1.100 stranica, od čega se 1.003 stranice odnose na samu građu, a ostalo je znanstveni aparat – uvodna napomena priređivača M. Vukovića, sadržaj, tekstološka napomena (Marinko Vuković, **Irena Miloš** i **Jakša Primorac**), rječnik manje poznatih riječi i izraza (više od 3.000 natuknica) te sažetak na hrvatskome i engleskome. Budući da su u knjizi *Graditeljstvo*... objavljeni dijelovi IV. i V. poglavlja 2. dijela *Osnove*, a u *Pripovijetkama*... X. poglavlje 3. dijela *Osnove*, to je ovime zapravo objavljena sva rukopisna građa koju je Luka Lukić prikupio i poslao

3 Selo i općinsko središte u Brodsko-posavskoj županiji, nastalo vjerojatno u ranom novom vijeku, do razdoblja između dva svjetska rata uobičajeno se nazivalo Klakarje, koji naziv u svojim zapisima koristi Lukić.

4 Mato Blaževac-Pajkov: *Luka Lukić : Učitelj, etnograf i melograf u Klakaru*, str. 18.

5 Uz dopuštenje Akademije, za kritičku obradu i objavljivanje dio građe kopiran je 2004., a ostatak 2010., slijedilo je prepisivanje, kolacioniranje i na koncu kritička obrada i objavljivanje 2016.

tadašnjoj Akademiji slijedeći svih dvanaest poglavlja Radićeve kanonske upute za prikupljanje etnografske građe. Većinu je toga zapisao između 1905. i početka Prvoga svjetskog rata, a ostatak čak i nakon odlaska u mirovinu 1937. Vrativši se u rodni Brodski Varoš, u mirovini je postupno sređivao i prepisivao građu, što se vidi ne samo po dopisima koje je upućivao urednicima *Zbornika za narodni život i običaje*, Jugoslavenskoj akademiji i Matici hrvatskoj, nego i po bilježnicama u koje je brzinski bilježio pjesme, a koje se danas, zajedno s tri bilježnice njegovih skica motiva narodnoga rukotvorstva, čuvaju u Muzeju Brodskog Posavlja.

Živa slika sela Klakara početkom 20. stoljeća

Čitajući tu veletiskovinu, gotovo da bismo u cijelosti mogli rekonstruirati život u Klakaru prve polovice 20. stoljeća, ali i ranije, jer Lukić je nastojao istražiti i starije slojeve. On opisuje selo, kuće i okućnicu, sam narod, ustroj tijela, bolesti, jezik, životne potrepštine, uključujući hranu i posuđe, klanje i raspravljanje o pojedinim vrstama domaćih životinja i živadi, način i prilike pripreme pojedinih jela, zatim odijelo i obuću za djecu, muškarce i žene, posteljinu i tkanja, nakit i češljanje, ogriv i *posvit*, vrlo detaljno opisuje bolesti i njihovo liječenje kod ljudi, govori o pušenju te tamanjenju životinja i gamadi. U poglavlju o radu donosi opis poslova kao što su lov, gojenje marve i živadi, postupci s marvom, bolesti i *likovi* za životinje, ali opisuje i vračke kod bolesti stoke, a posebno se posvećuje obradi zemlje, uzgoju pojedinih usjeva, cvijeća, livada, voća. Zatim su tu kućni poslovi, počevši od čišćenja i održavanja reda u kući i oko nje preko izrade ženskih rukotvorina obradom lana do tkanja, krpanja (veza), izrade odjeće i drugih predmeta od tkanina, pa ukrašavanja tkanja (razne vrste veza i čipki), potom daje pregled godišnjeg rada i počinka, a onda se posvećuje trgovini među seljacima te na sajmovima i poslovima s upravnom oblašću. U poglavlju o životu daje vrlo realnu sliku života u zadruzi, odnosima u obitelji, između muža i žene, prema djeci, rodbini i susjedima. Obrađuje i različite uloge ljudi kroz životnu dob, zatim prema zanimanju i imetku. Tu spominje i Rome te umeće prvi poznati romski (*ciganski*) rječnik s malom gramatikom, ali govori i o odsutnima iz sela, što ilustrira pismima vojnika s bojišta ili iz bolnice. Bilježi i kako žive bolesni i invalidi, ne zaobilazi ni *rđave i zločince*, a bavi se i vjerom, to jest odnosom naroda i vjere. Zanimljive su i njegove bilješke o pravu, posebno unutar obitelji, kod diobe zadruge ili nasljednoga prava[6], uključujući priženjene muškarce, žene dovedene izvan braka, djecu bez

6 „Kad žena umre, a ima svoj osebac, to sve pripada djece, a čojeku treći ili četrti tal, ako oće, ako neće sve bude dječje, a to je i pravo tako. Ako nemaje djece ili su već velika, pa se poženili i poudale kćere, onda je pravo da sve to ženino (prćija) pripade čojeku, a novci odrasloj djece, ako i' ima, ako i' nema, sve je pravo čojeku da ne on bio baš zabadava nje čojek. Umre li čojek, to ta prćija ide rodu (po pravu) i to polak nje rodu, a polak njegovu, tako je pravo."

roditelja ili nezakonitu, pri čemu vidimo elemente njemačke, tj. austrougarske pravne regulative. Svjedoči o jasnim pravilima, ali i njihovu nepoštivanju te teškom položaju pojedinih članova obitelji kao što su priženjeni muškarci, udovice, siročad, nezakonita djeca. Naravno, bavi se i vlasništvom, obvezama, ugovorima te javnim (sudbenim i uredovnim) pravom. Nisu izostali ni običaji puka u Klakaru, od onih kod poslova preko onih pravnih (obiteljskih, obveznih, javnih i kaznenih), pri raznim oblicima druženja, slijede godišnji običaji, pa običaji kod poroda, ženidbe i smrti. Tu je, dakako i zabava: razne dječje igre (male i starije djece, dječaka i djevojčica, ali i mladeži), pjevanje, ples, pa zagonetke i mudrolije kojima se zabavlja staro i mlado. Istražio je i razna seoska vjerovanja, bajanja, vračke, ali i vjerovanja o svecima i crkvi, kao i različita opća znanja, iskustva i mudrovanja, čemu je nakraju priključio i „nekoliko" poslovica (oko 1.300). U svemu tome iznimno je vodio računa da zabilježi klakarački idiom, a pokušao ga je i opisati te raščlaniti tuđice.

Doista, reći će znalci, zahvaljujući Luki Lukiću, Klakar je najbolje opisano i istraženo selo u hrvatskoj etnologiji i povijesti. Uvirući u tu nepresušnu građu, čini se kao da uranjamo u kompletan život puka, njegovu svakodnevicu u svim njezinim aspektima. To je istinska živa slika jednog razdoblja Klakara, seoskog života u meandrima Save, na rubu Slavonije, iscrpan zapis o čovjeku, njegovim ulogama, mukama i radostima, njegovu suodnosu sa zemljom, biljem, stokom, ljudima i državom, njegovu umijeću preživljavanja i stvaranja u prvoj polovici 20. stoljeća.

O minucioznosti kojom je Luka Lukić pristupao bilježenju života oko sebe svjedoči možda i ovaj dio zapisa o ozljedama. Nakon što je nabrojio ozljede, radi lakšeg razumijevanja, navodi i kako ili gdje nastaju: „Ranio se puškom ili levorverom; porezo se nožem, britvom; posjeko se sikerom; ubio se na panj; lupio se u lakat; prištunio prste na vrati; stuko sam prst na kamen ili čekićem; sažgo se ugljenom; sfurio se vrelom vodom; sadro ruku na trn; odro se na ostrugu; nokat stuko na kamen; nabio prst na škare; smanio se med nogama; nažuljio ruku na 'ajdamak; ubo se na ekser ili nož; puko mi prst od zime popriko; pojio lug kožu na ruku; slomio prst na dizanju; okilavi, kad mu drob ispade med noge."[7]

Da bi došao do što točnijih podataka, ne samo da je propitivao po nekoliko sugovornika nego je i mjerio sve što je izmjeriti mogao. Tako je 1910. godine pregledao svih 38 svojih učenika i utvrdio da imaju: „Oče: crne 11 muški + 7 ženski, plave 8 muški + 4 ženske, šarene 5 muški + 4 ženske; Vlasi: crni 11 muški + 8 ženski, mrke 8 muški + 3 ženske, žućkasti 5 muški + 4 ženske; Lice: crno 6 muški + 2 ženske, mrko 6 muški + 3 ženske; crljeno 3 muška + 3 ženske, bilo 9 muški + 7 ženski."[8]

7 Usp. *Opis sela Klakarja 1905. – 1953.*, str. 53.

8 Usp. *Opis sela Klakarja 1905. – 1953.*, str. 50, 51.

Nije učitelju Luki pritom bilo lako. „Radeći i pišući kod Jakoba Pejića kb. 71 na štaglju (2. VIII.) trebalo je izmjeriti koliko su veliki rogovi. Uzmem vrlijicu ili podvirak, pa ću s njom, al' gle nezgode. Na štali nema tavana, a u štali konj, Sokol. Prepade se mog podvirka, otrže ular, pa trk po štali gor dol, a ja se u zlo vidih, pa bež dole, ostavi mjerenje. Sad sam istom nastradao, ne mogu napolje. Vrata su zatvorena, kako ću. Nije druge, nego istavim vrata, pa lagano izađem u dvorište i odoh kući." – zapisao je tu dogodovštinu iz svojeg terenskog rada[9].

Nepresušno jezično blago

Luka Lukić bio je svjestan vrijednosti narodnoga govora i njegova čuvanja i ta se misao proteže kroz cijeli njegov rukopis. U svojem tekstu *Uvod ili napomena* ističe: „Pišući ovaj opis sela Klakara, metao sam naglas samo ondje, gdje je baš bilo nužno. Obično bi metao samo za jako dugi i jako kratki naglas, ostala dva rijetko ili skoro nikako. Apostrof sam bilježio gdjegod manjka kakav suglas ili samoglas (...)" To međutim nije dosljedno provodio, te je priređivač Marinko Vuković našao još nedosljednosti, primjerice kod zapisivanja odraza jata ili bilježenja glasa *đ* (piše i *đ* i *gj* i, najčešće, *dj*[10]), a razlika se posebno može uočiti između tekstova koje je pisao u različito vrijeme, dakle i pod utjecajem različitih pravopisnih pravila koja su se u tih gotovo pola stoljeća nekoliko puta mijenjala.

Ipak, to ne narušava cjelinu ni jezično (leksičko i sintaktičko) blago koje je tu nakupio. Lukić se, naime, u svojim zapisima ne odvaja niti se izdiže od subjekta svojega opisivanja nego pragmatički pojave opisuje onako kako je čuo da se u Klakaru govori[11]. Pojmove, predmete i pojave redovito stavlja u govorni kontekst. Primjerice: „Kelj. U jesen sazrije, pa se lako nožem odreže. Ne kuva se i ne jede, nego se sadi rad bole i kad je tko otečen. Sjeme se kupi u dućanu, ne uzgaja se i to slabo tko kupi, volju gotovu rasadu posadit'". Time ne bilježi samo označenika i označitelja[12] nego je omogućio svakom budućem čitatelju svojih zapisa da dublje spozna dušu klakaračkog puka koju je tako revno zapisivao.

9 Usp. *Opis sela Klakarja 1905. – 1953.*, str. 38.

10 Radi toga valja znati da se Lukićeve riječi *djed, djeca* i sl. čitaju *đed, đeca…*, a tako se u Klakaru i danas govori.

11 Npr.: „Vatra se dobiva, da se okreše cindalica, pa kad se razgori', turi se u slamu ili sino, pa i u trišće ili 'oblinje. Kad slama ili trišće u'vati pa, se dobro zapalji, metni se polako naji' drv', a potlje i deblji'. Ima cindalica ili cimašina, pa se lako dođe do vatre. Ge koji stari svit još i sad kreše vatru, pa ju tako naloži, a ima i stari duvandžija koji ne nosaje cindalic', nego tako zapalu lulu da okrešu trut i on se zapali, pa ga turu u lulu sasvim prez brige. Kreše se obično masatom po kremenu, a na kremenu se drži mali kumadićak pruta. Ne tare niko drvo o drvo da dobiju vatru, a zašto bi se patili, kad vatra ni skûpa (...)"

12 Pojmovi *signifié* i *signifiant* koje je uveo francuski lingvist F. de Saussure objašnjavajući jezični znak kao psihički entitet s dva nerazdruživa lica.

U poglavlju broj III. Lukić opisuje govor u Klakaru prema *Osnovi* (*Kojem narječju pripada govor, Izgovor i naglasak, Riječi*), pa kaže: „Govor je u 'vom selu štokavski i to više ikavski nego ekavski. Sam narod zove ga racki i materinji, a komšije bližnji i daljni zovu ga isto tako racki. Svit ne kaže: Gdje si bio, nego: ge si bio, pa zato kad dođu u soldačiju i tako govoru, ostanu ge. Tako im se sprdaju gega je taj, ili ge si bio, doklegod su u soldačije, dok ne dođu doma." Ističe Lukić i riječi koje se izgovaraju drugačije od standarda, a donosi u ovom poglavlju i kratke popise stranih riječi koje je zapazio u klakaračkom govoru, riječi koje su, po njegovu mišljenju, došle iz njemačkog ili turskog jezika. Istina, nije ih najtočnije odredio, što je odraz njegova nedovoljnog znanja i nedostatka odgovarajućih pomagala, ali je vrijedno što je zapazio korištenje tuđica. Također veli: „kradljivci (lopovi) i prosjaci te angleri što s konjima trguju imaje njeke znakove na prste, a i tajni divan, al' kaki je to, ne more se znat', pa i nezna ga ovaj naš obični svit"[13].

U VI. poglavlju (*Život*), u odjeljku *Život prema zanimanju i imetku* posebnu će pozornost posvetiti Romima, i to ne samo njihovoj ulozi u seoskom životu nego posebno romskom (*ciganjskom*) govoru. Prema kazivanju seoskog Ciganina Paškuljevića, donosi popise riječi (hrvatski i prijevod na romski), pokušava sastaviti malu gramatiku *ciganjskog* govora, popisuje fraze, izreke, pjesme, a donosi i nešto manje od 160 fraza i kratkih rečenica prema kazivanju i zapisima Klakarca Marka Tvrdovine (Tvrdojevića). Na kraju odlomka rječnik je s gotovo tisuću riječi romskoga jezika[14]. Time je Lukić zaslužio da ga smatramo prvim hrvatskim romologom.

Njegova osjetljivost za jezično blago i nastojanje da ga se sačuva vidljiva je i u njegovu *Abecednom kazalu bilja* kao i svim drugim opisima i popisima (ljudsko tijelo, životinje, ptice, biljke, bolesti ljudi, bilja, životinja, jela, odjeća, zanimanja, potrepštine, alati, posuđe...)[15].

Iako Lukić u svojim zapisima, nastojeći što točnije i u najsitnije detalje opisati selo Klakar, ima jako puno nabrajanja, uspio je da to ne bude monotono

13 Isti će osjećaj za jezik pokazati i u usmenoknjiževnom korpusu, gdje koncem Prvoga svjetskog rata bilježi i neke riječi šatrovačkog govora kojim se služe komite, šatrovci (zeleni kader).

14 Usp. *Opis sela Klakarja 1905. – 1953.*, str. 748-771.

15 „1. Na čoeku živu: buve, vaše, muve i biljnjače.
2. U ljudskoj 'rane su: mravi, muve i rusi.
3. U žitku su: žižak, vaše na kukuruzu, lepirice, švabe, rusi, mrmak i gugac.
U odjeće: buve, moljci, lepirice (biljnjača). U kućama: rusi, švabe, stričak, stinica, paukova, smrdljivog Martina i mravima.
4. Na domaćem blagu su: vaše, muve i krpelji. Oko njeg su mušice, komarci, obadi.
5. Na povrtalju su: ciganke, mravi i mušice. Na žitu su i trave: konjic, skočic, obad i mravi. Na voću i drveću su: gusjenice, mravi, leptiri, zelene mušice i ose i stršeni, vaše i krilati mravi.
6. Još se ge-ge nalaze: gljiste, stršeni, bumbari, čele i pauci. Ima i otrovni' gugaca, i stršen kad ujede, dosta je čeljadetu."

ni zamorno. On ne registrira nego opisuje stvarajući tako dinamično i čitatelju privlačno štivo.[16] Pritom je prema njegovim zapisima moguće cjelovito rekonstruirati život seoske zajednice do najsitnijih detalja, pa i naučiti kako se nešto i čime radilo.[17]

Temeljni stup hrvatske etnologije

I priređivač Marinko Vuković napravio je golem i vrijedan posao priređujući ovu ogromnu i dragocjenu građu za tisak, odnosno za čitanje i upotrebu suvremenom čitatelju.

U svojoj uvodnoj studiji *Život, običaji i identitet sela Klakara u rukopisnoj ostavštini Luke Lukića* on najprije čitatelju predstavlja toga vrijednog etnografa i građu koju nam je ostavio. Napominje kako je najveći dio rukopisa objavljen u toj knjizi nastao u ranijoj fazi Lukićeva stvaralaštva, do početka Prvoga svjetskog rata, a ostatak vjerojatno kada je otišao u mirovinu, što je vidljivo po signaturama na pojedinim omotima rukopisnih svežnjeva i promjenama u stilu i načinu pisanja. Vuković potom analizira svaku tematsku cjelinu rukopisa i ističe posebnosti koje se zapažaju (*Priroda i čovjek, Opis ljudi i bolesti, Jezik i stil pisanja, Životne potrebe, Rad, Život, Običaji i pravo, Zabave, Poezija, Vjerovanja, Iskustva, znanje, mudrovanje*) te zaključuje: „Zahvaljujući ovom sačuvanom rukopisu i njegovom objavljivanju, zainteresiranoj znanstvenoj, kulturnoj i najširoj javnosti otvaramo pogled u taj nestali svijet. Svaki će čitatelj prema svojim preferencijama moći dobiti uvid u sveopću slavonsku tradicijsku kulturu na primjeru klakaračke seoske zajednice. Vjerujemo da će mnoge društvene, humanističke i umjetničke znanosti, ali i poljoprivredne, tehničke, medicinske i prirodne znanosti iz ovoga rukopisa crpiti brojne podatke i saznanja na kojima će temeljiti nove znanstvene spoznaje. S druge strane, uža i šira lokalna zajednica će bolje osvijetliti vlastitu povijest, kulturu i identitet i na temelju Lukićevih zapisa osmišljavati nove kulturne i turističke sadržaje."

Tekstološka napomena na kraju knjige (Vuković, Miloš, Primorac) namijenjena je onima koji žele doznati više o samom rukopisu i nužnim intervencijama prilikom njegova priređivanja za tisak. Punih pedeset stranica knjige posvećeno je rječniku koji je prilikom priređivanja rukopisa izradio priređivač kako bi pomogao suvremenom čitatelju i negovorniku slavonskoga, šokačkoga govora,

16 „Kad je topal snig ili malo južan, pravu djeca djeda od sniga, u avlije ili u šljivama. Pred kućom ne smiju da se čiji konji ne poplašu, pa da čojek nasrada."

17 „Farbanje drveta Drvo se farba s farbom najviše žutom ili sađavom, a sa strana i crnom. Za farbanje se uzme firnajz i farba, povuče se po drvetu dva puta za ormane. Za vrata se mora tri put farbat', onda bude dobar. Još je bolje metnit' malo laka u firnajz i farbu."

odnosno klakaračkog idioma u razumijevanju teksta. Knjigu zaključuje *Sažetak* (Jakša Primorac) i njegov prijevod na engleski jezik (**Branislava Milić**) koji daje kratak uvid u cijeli sadržaj.

Veliko je i vrijedno djelo učitelja Luke Lukića koji je svojim zapisima sačuvao dragocjene podatke o cjelokupnosti života slavonskog seljaka na primjeru sela Klakara u kojem je bio učitelj, crkveni orguljaš i kantor nepuna četiri desetljeća. Zahvaljujući izdanjima koja su omogućili Općina Klakar i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, zaključno sa 61. brojem *Zbornika za narodni život i običaje*, sada je konačno veći dio njegove rukopisne ostavštine dostupan stručnoj, ali i inoj javnosti na čitanje i istraživanje. Zapravo će nakon toga divot-izdanja biti nemoguće ozbiljnije se baviti istraživanjem bilo kojeg aspekta seoskoga života koncem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća u Slavoniji i Hrvatskoj bez konzultacije s Lukićevim zapisima. Luka Lukić, ovime je potvrđeno, temeljni je stup hrvatske etnologije, pa treba čestitati svima koji su sudjelovali u višegodišnjem i nimalo jednostavnom projektu objavljivanja toga dijela njegovih zapisa, a posebno priređivaču najvećeg dijela rukopisa, Marinku Vukoviću.

Dunja Vanić

Dragutin Feletar, Petar Feletar, Gábor Hausner, Lajos Négyesi, József Padányi, Hrvoje Petrić: Utvrda Novi Zrin na Muri, Zrinska garda Čakovec, Ogranak Matice hrvatske u Čakovcu, izdavačka kuća Meridijani, Čakovec, 2021., 197 Str.

Kao rezultat rada znanstvenika iz Hrvatske i Mađarske nastala je knjiga o utvrdi Novi Zrin na Muri. U skupini su hrvatskih autora akademik Dragutin Feletar, geograf i povjesničar Petar Feletar te član suradnik HAZU Hrvoje Petrić, kojima je zajedničko da se tijekom gotovo cijele svoje znanstvene karijere profesionalno bave temama iz povijesti obitelji Zrinski. Takav znanstveni interes povezuje i autore iz susjedne Mađarske koji su u ovoj knjizi predstavili rezultate svojih istraživanja o utvrdi Novi Zrin i obitelji Zrinski. To su potpukovnik i vojni povjesničar Gábor Hausner, vojni povjesničar Lajos Négyesi te general i stručnjak s područja vojnih znanosti József Padányi. Uz suradnju povjesničara i znanstvenika s hrvatske i mađarske strane, za izdavanje ove knjige važna je i suradnja nakladnika. To su prvenstveno Zrinska garda iz Čakovca, Ogranak Matice hrvatske u Čakovcu i Izdavačka kuća Meridijani, a njima su se pridružili kao sunakladnici Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, odnosno Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad Koprivničko-križevačke županije u Križevcima te Družba Braća Hrvatskoga Zmaja, Zmajski stol u Čakovcu. Urednik knjige jest akademik Dragutin Feletar, a recenzenti su povjesničari Željko Holjevac i Milan Kruhek. Spomenimo da je knjiga objavljena u povodu 350. obljetnice martirija Zrinskog i Frankopana u Bečkom Novigradu (1671.) i 360. obljetnice izgradnje utvrde Novi Zrin (1661.).

Urednik knjige akademik Dragutin Feletar napisao je proslov o Zrinskima i Novome Zrinu kao simbolu borbe za slobodu Hrvata od stranih vlasti. Akademik Feletar u proslovu je objasnio razloge nastanka te knjige. „Iako je Novi Zrin opstao vrlo kratko (od 1660. do 1664.), ova utvrda imala je povijesno značenje u vojno-strateškim i političkim odnosima u ovom dijelu Europe u 17. stoljeću. (...) Unatoč takvom značenju, utvrda Novi Zrin zapravo je sve do kraja 20. stoljeća nekako ostala izvan glavnog fokusa povijesnih istraživanja. Tek nakon demokratskih promjena 1990-ih godina, Novi Zrin postaje važna tema ugarskih i hrvatskih (i drugih) povjesničara, arheologa, vojnih povjesničara i drugih stručnjaka.“ Štoviše, Novi Zrin postao je mjesto i tema koja povezuje

znanstvenike iz zemalja koje su tijekom povijesti u političkom smislu nerijetko bile suprotstavljene. U tome veliku ulogu ima Izdavačka kuća Meridijani, u kojoj je 2001. godine objavljena prva monografija o Novom Zrinu. Skupina autora okupljenih oko akademika Feletara od tada je i dalje vrijedno radila na temama o Novom Zrinu i općenito povijesti obitelji Zrinski i druge poticala na bavljenje njima. Organizirani su znanstveni skupovi, održavana su tematska predavanja te su objavljivani članci i knjige. Spomenimo ovdje iznimno djelo Darka Varge o kulturi stola u doba Zrinskih (objavljeno 2016. godine), zatim nekoliko zbornika radova objavljenih nakon znanstvenih skupova posvećenih Zrinskima te uspješnu konferenciju u povodu 450. obljetnice opsade Sigeta i pogibije Nikole IV. Zrinskog Sigetskog 1566. godine. U povodu te obljetnice, tijekom 2016. godine objavljen je niz djela posvećenih Sigetskoj bitci, pri čemu se posebno istaknuo Ogranak Matice hrvatske u Čakovcu. Slavu Zrinskih pronosi, a organizaciji spomenutih događanja kao što su znanstveni skupovi pridonosi Zrinska garda iz Čakovca, a na sličan način to čini i Družba Braća Hrvatskoga Zmaja. Većina održanih znanstvenih skupova i drugi susreti imali su međunarodni karakter. Na taj su se način za povijest Novoga Zrina zainteresirali znanstvenici i stručnjaci iz susjedne Mađarske. Krunu suradnje hrvatskih i mađarskih istraživača predstavlja ova recentna monografija posvećena Novom Zrinu objavljena 2021. godine u povodu 360. obljetnice izgradnje utvrde.

Knjiga se sastoji od dva glavna dijela, pri čemu su u prvome dijelu objavljeni rezultati istraživanja o Novome Zrinu u Hrvatskoj, a u drugome su predstavljeni rezultati istraživanja provedenih u Mađarskoj. Na početku knjige na desetak stranica donesen je narativni pregled važnijih vrela i literature o Novom Zrinu. Pri tome treba istaknuti činjenicu da je do početka 21. stoljeća utvrda Novi Zrin bila vrlo slabo zastupljena tema u historiografiji. Stoga autori zaključuju da su se stručnjaci Novim Zrinom bavili tek usput, kada su pisali o povijesti obitelji Zrinski ili stvarali preglede povijesti 17. stoljeća. Stoga se ovaj pregled vrela i literature nastavlja na ono što je opisano u spomenutoj monografiji iz 2001. godine. Ondje su u uvodu predstavljeni dotadašnji dosezi historiografije (dakle do kraja 20. stoljeća), a ovdje pažnju treba usmjeriti na ono što je objavljeno i otkriveno u posljednja dva desetljeća. Među pisanim izvorima u kojima se nalaze podaci o utvrdi Novi Zrin istaknuti su oni čiji su autori: Evlija Čelebi, Marko Forstal, Raimund Montecuccoli, Pál Esterházy, Martin Mayer i Josip Bedeković. Zatim su tu djela povjesničara Josepha von Hammera (autor povijesti Osmanskog Carstva iz prve polovine 19. stoljeća) te nekoliko autora sinteza hrvatske povijesti: Tadija Smičiklas, Vjekoslav Klaić, Ferdo Šišić i Slavko Pavičić. Važni podaci o Novom Zrinu nalaze se u djelima o povijesti Međimurja čiji su autori Rudolf

Horvat i Jenö Haller. Istaknuta su imena mnogih suvremenih autora koji se bave poviješću Međimurja i Zrinskih, a važno je naglasiti da su korišteni radovi i mnogih povjesničara umjetnosti. U ovome pregledu opisana su i relevantna djela iz mađarske historiografije, što je vrlo korisno za sve koji se bave Zrinskima u Hrvatskoj.

Graditelju utvrde Novi Zrin, hrvatskom banu i pjesniku Nikoli VII. Zrinskom, posvećeno je posebno opširno poglavlje u kojem su opisani njegova mladost, školovanje, uloga u obrani od Osmanlija te doba kada je bio hrvatski ban. Posebno je opisan njegov doprinos koji je dao kao prosvjetitelj i pisac. Kako smo ranije zaključili da o utvrdi koju je sagradio nije mnogo pisano, tako je sam Nikola VII. Zrinski (1620. – 1664.) dobro obrađen u historiografskim djelima, ali i djelima o povijesti književnosti. Nesretna sudbina, odnosno uranjena i nasilna smrt u lovu na vepra u Kuršanečkom lugu ujesen 1664. godine pridonijela je tome da ga se smatra jednim od najtragičnijih junaka hrvatske povijesti (gotovo kao njegov pradjed Nikola IV. Zrinski). To ga je ujedno poštedjelo onoga što je zadesilo njegova brata Petra tijekom slamanja otpora Habsburgovcima na čijem je čelu bio upravo Nikola VII. Zrinski. Iako odlično obrazovan, bio je vješt i uspješan u bojevima protiv Osmanlija kao i toliki njegovi preci. Mlad je 1647. godine imenovan hrvatskim banom. Vrhunac njegove vojničke karijere i nastojanja da svoju domovinu oslobodi od Osmanlija predstavljala je upravo izgradnja utvrde Novi Zrin.

Slijedi poglavlje o geografsko-strateškom položaju i značenju utvrde Novi Zrin. Zrinski je pažljivo odabrao sutok Mure u Dravu za smještaj svoje utvrde kako bi maksimalno iskoristio prednosti koje pruža takav okoliš u vojnostrateškom smislu. Pri tome treba znati da je u 17. stoljeću prostor sutoka Mure u Dravu bio znatno zamočvareniji nego danas, što su autori posebno istaknuli. Procijenili su da je vojno i geostrateško značenje utvrde Novi Zrin bilo golemo. Zrinskima je ta utvrda trebala poslužiti kao uporište za ostvarivanje zamisli o velikim pohodima za protjerivanje Osmanlija iz Ugarske i hrvatskih krajeva. U posebnom poglavlju opisane su utvrde Novi Zrin i Legrad na povijesnim zemljovidima. Dakako, tekst je ilustriran mnoštvom slikovnih priloga i zemljovida. Zbog svojeg položaja na hidrografskom čvoru Mure i Drave, utvrda Novi Zrin i trgovište Legrad prikazani su na mnogim zemljovidima, a ovdje su analizirani prikazi na desetak njih nastalih u razdoblju između 1664. i 1752. godine. Budući da je utvrda bila raznesena barutom, a temelje joj je podrovala i raznijela meandrirajuća rijeka Mura, Novi Zrin nije više prikazivan na zemljovidima nastalima poslije 18. stoljeća. Zbog toga ne treba čuditi činjenica da je u 20. stoljeću u hrvatskoj i mađarskoj historiografiji nastao prijepor oko točne lokacije utvrde Novi Zrin.

Istaknimo još da je Legrad bio važan u povijesti Zrinskih jer su oni bili legradski kapetani te su iz Legradske kapetanije kretali u pohode protiv Osmanlija. Početkom 17. stoljeća obnovili su utvrdu u Legradu i tako je postavili u središte svojeg obrambenog sustava čija je glavna utvrda kasnije postao upravo Novi Zrin.

Izgradnji Novog Zrina tijekom 1660. i 1661. godine posvećeno je posebno poglavlje, kao i značenju te utvrde u kontekstu regionalnih zbivanja u 16. i 17. stoljeću. Autori su utvrdili da je intenzivna gradnja utvrde započela 14. lipnja 1661. i da je radovima često rukovodio osobno Nikola Zrinski. Nevjerojatnim se čini podatak da su glavni zidovi i kule bili podignuti za samo tri tjedna, odnosno do 5. srpnja 1661. U tome je, dakako, ključno bilo to što je Zrinski mogao angažirati više od tisuću graditelja i podanika koji su do kraja 1661. godine potpuno dovršili utvrdu. Sljedeća poglavlja posvećena su ulozi utvrde Novi Zrin u doba kada je ona bila polazište vojnih pohoda koje je vodio Nikola VII. Zrinski, a pogotovo tzv. Zimske vojne početkom 1664. godine. Utvrda Novi Zrin postojala je neobično kratko jer ju je osmanska vojska zaposjela i srušila 1664. godine, nakon čega su uslijedili nemili događaji kao što je bitka kod Mogersdorfa, sklapanje Vašvarskog mira i pogibija Nikole VII. Zrinskog. Stoga je posebno poglavlje posvećeno Novom Zrinu u kontekstu regionalnih zbivanja 16. i 17. stoljeća. Autori koriste pojam „Međimurska vojna krajina" kao naziv za područje koje je nekoliko članova obitelji Zrinski (počevši od Nikole IV. Zrinskog) utvrdilo kao sustav za obranu od Osmanlija, ali i zaštitu svojih posjeda, pogotovo Čakovca. Mogli bismo zaključiti da su Zrinski u 16. i 17. stoljeću proveli svojevrsno povojačenje svojeg vlastelinstva. Tako su na dodiru između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva stvorili vlastiti obrambeni sustav, a vrhunac toga procesa predstavlja gradnja utvrde Novi Zrin.

Autori su posebno obradili prikazivanje Novog Zrina na bakrorezima i crtežima (vedutama) te opisima povjesničara. O svakodnevnom životu u utvrdi nema mnogo podataka, za razliku od toga da se mnogo zna o osmanskim napadima na utvrdu tijekom čitavog njezina postojanja. Posebno poglavlje posvećeno je zimskoj vojni Nikole VII. Zrinskog početkom 1664. godine. Iste godine dogodila se opsada i rušenje Novoga Zrina, što je također opisano u posebnom poglavlju. Pred kraj 1664. godine poginuo je njegov graditelj i vlasnik Nikola VII. Zrinski. Odjeci novozrinske epopeje u suvremeno doba svjedoče o tome da je Novi Zrin, kao i obitelj Zrinski, postao u kolektivnoj svijesti hrvatskoga naroda simbol otpora Osmanlijama, ali i centralizmu bečkoga dvora. Ovo poglavlje ujedno sadrži i podatke o desetak najvažnijih znanstvenih skupova održanih u Hrvatskoj koji su bili posvećeni obitelji Zrinski, pojedinim članovima i njihovoj ulozi u hrvatskoj povijesti, pa tako i Novom Zrinu. Posebno su zanimljivi podaci

o spomeniku Novom Zrinu postavljenom 2001. godine nedaleko od mjesta gdje se nalazio Novi Zrin. Prvi dio knjige završava popisom vrela i literature kojima su se koristili autori iz Hrvatske te sažetkom na hrvatskom, mađarskom, engleskom i njemačkom jeziku.

Kao i na početku hrvatskih poglavlja, tako uvodni dio poglavljima čiji su autori iz Mađarske predstavlja pregled vrela i literature s naglaskom na djela iz korpusa mađarske historiografije. U prvom poglavlju drugoga dijela knjige detaljno su predstavljeni rezultati istraživanja utvrde Novi Zrin. Autori polaze od teze da je zbog važnosti koju je utvrda imala u političkom smislu važno znati podatke o tome gdje se točno nalazila, kakve su njezine građevinske karakteristike i u kakvim je okolnostima razorena. Mađarski su istraživači odgovore na ta pitanja odlučili pronaći na terenu obilno se koristeći spregom povjesničara i arheologa. Takva suradnja doista je plodonosna. Arheološka istraživanja bila su izazovna, ali im na ruku ide činjenica da okoliš od doba razaranja utvrde 1664. godine nije doživio devastaciju ni bitne promjene jer utvrda nikada nije obnavljana na tome mjestu. S druge strane, priroda je i na tome primjeru pokazala svoju snagu jer su istraživači zaključili da je bilo potrebno svega oko jednog stoljeća da na mjestu nekadašnje velebne utvrde budu vidljivi samo zemljani humci.

U posebnom poglavlju opisani su elementi kompleksne obrane Međimurja. Tu nalazimo povijesni kontekst gradnje Novog Zrina i opis važnosti te utvrde u sukobima s Osmanlijama. Pri tome treba imati na umu da je od pada Sigeta 1566. godine do gradnje utvrde Novi Zrin prošlo gotovo cijelo jedno stoljeće u kojem su upravo Zrinski bili jedni od organizatora obrambenog sustava koji je imao za cilj zaustavljanje širenja Osmanlija dalje u unutrašnjost Europe. Metalni artefakti iz vremena opsade Novog Zrina tema su posebnog poglavlja koje je vrlo zanimljivo jer različiti projektili sačuvani na terenu (u neposrednoj blizini i na mjestu same utvrde) iz vremena opsade pružaju informacije o okolnostima osvajanja utvrde. Posebnim metodama ispitani su metalni projektili (topovske kugle te zrna za muškete i pištolje), a tu su predstavljeni podaci o njihovim dimenzijama, oblicima, oštećenjima i deformacijama. Položaj pronađenih projektila na terenu također odaje vrijedne podatke o osvajanju utvrde. Zanimljivo je da je dio metaka pronađen na samoj površini tla i na dubini do samo dvadesetak centimetara, što je djelomično posljedica obrade tla pri uzgoju vinove loze na tim lokacijama. Na tu temu nadovezuje se poglavlje o oružju Zrinskih. Autori su predstavili rezultate istraživanja nekoliko komada sačuvanog oružja kojim su se koristili Zrinski. To su prvenstveno sablja Nikole VII. Zrinskog, ukrašena žičana košulja i okrugli štit. Tu su i opisi vatrenog oružja koje je vezano za Zrinske, odnosno puške s grbom Zrinskih i karabin. Drugi dio knjige također

završava popisom literature i sažetkom na hrvatskom, mađarskom, engleskom i njemačkom jeziku.

Promatrajući sadržaj cijele knjige, možemo zaključiti da se poglavlja iz drugog dijela knjige nadovezuju na ona iz prvoga dijela. Dakle, u knjizi se ne nalaze teme o povijesti utvrde Novi Zrin samo iz hrvatske i mađarske perspektive nego znanstvenici s obje strane nadopunjuju jedni druge. U prvom su dijelu knjige autori iz Hrvatske opisali povijest izgradnje Novog Zrina, problematizirali ulogu utvrde u obrani od Osmanlija i dali osvrt na život i djelo Nikole VII. Zrinskog kao graditelja utvrde Novi Zrin. U drugom dijelu knjige predstavljeni su rezultati istraživanja koja su na mjestu nekadašnje utvrde proveli istraživači iz Mađarske. Tako su u knjizi predstavljeni mnogi novi podaci, a ujedno je napravljena sinteza onoga što je do sada istraženo i objavljeno o Novom Zrinu. Stoga se možemo nadati da će rezultati tog velikog izdavačkog pothvata biti korisni svima koji se bave historiografskim radom, ali i široj zainteresiranoj publici.

Nikola Cik

Kamo ide istočna Hrvatska?, Demografsko stanje, prognoze i traženje izlaska iz krize Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema, ur. F. Šanjek, P. Aračić i M. Ćurić, Zavod za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Đakovu, Zagreb – Đakovo, 2018., 288 str.

Novoosnovani Akademijin Zavod u Đakovu iskazao se organizacijom znanstvenog skupa, koji je održan potkraj 2017. u tom gradu, a na temu aktualnog stanja i perspektiva ekonomsko-demografskog razvoja istočne Hrvatske. Tema je osobito važna za taj kraj, a vrsni stručnjaci podnijeli su vrlo dokumentirana izlaganja. Sabrani u zborniku, koji je tiskan godinu dana kasnije, ti su se radovi dokazali ne samo kao realna analiza nezavidnog demografskog i ekonomskog stanja istočne Hrvatske već i kao nagovještaj i prijedlog kako da se takvo stanje popravi.

Zbornik je posebice aktualan danas u usporedbi s rezultatima popisa stanovništva Hrvatske provedenog 2021. godine. Ono na što su demografi već desetljećima upozoravali, a što je sublimirano u zborniku, sada je potvrđeno zadnjim popisom: drastično je ubrzan proces depopulacije i ekonomskog nazadovanja Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema. S minimalnim odstupanjem, demografi su predvidjeli i demografsko pražnjenje cijele Hrvatske, ali i znatno brže procese depopulacije istočne Hrvatske. Dok je u zadnjih deset godina (2011. – 2021.) u Hrvatskoj manje stanovnika za vrlo visokih 9,3 posto, dotle je žiteljstvo istočne Hrvatske smanjeno za čak 16,7 posto! Rezultat je to ne samo smanjivanja nataliteta (prirodnog prirasta) već i (pretjerane) emigracije radno i rodno sposobnog stanovništva. Dramatična depopulacija zahvatila je ovaj put ne samo ruralne prostore „bogate" Slavonije nego i sva gradska naselja, što je osobito pogubno za ekonomski razvoj (u deset godina Osijek je izgubio 10,3 posto stanovništva, Vukovar i Slavonski Brod više od 15 posto, Ilok i Županja čak gotovo 24 posto itd.).

Nepovoljni ekonomsko-demografski i socijalni procesi u istočnoj Hrvatskoj u zborniku su analizirani s aspekta raznih gledišta i struka, što mu daje veću vjerodostojnost i vrijednost. Prvih pet uvrštenih radova bavi se demografskim kretanjima i prognozama. Akademkinja Alica Wertheimer-Baletić uspoređuje procese depopulacije u zapadnoj Europi i Hrvatskoj (posebno u Slavoniji). I u zapadnoj se Europi u zadnjih pola stoljeća odvija proces depopulacije, ali smanjivanje broja stanovnika odvija se kontinuirano s manje izraženim trendovima

negoli u Hrvatskoj. Ukupni broj stanovnika u tim zemljama ipak (polagano) raste, osobito u većim urbanim cjelinama. U Hrvatskoj su procesi depopulacije neravnomjerni i osobito su porasli tijekom zadnjih 30 godina, a izrazit je pad ukupnog broja stanovnika (pa i u urbanim središtima). To je rezultat neravnomjernog i neusklađenog ekonomskog razvoja, ali i velikih disproporcija u vođenju nacionalne demografske politike.

Akademik Anđelko Akrap analizira depopulacijske tendencije u Slavoniji u zadnjih pola stoljeća naglašavajući utjecaje ekonomskih kretanja (pogotovo procesa industrijalizacije, trendova deindustrijalizacije u digitalno doba, stalnog siromašenja ruralnih krajeva itd.), skokovite valove emigracije i slične procese. Procesi depopulacije osobito su došli do izražaja nakon 1990-ih godina, kada definitivno broj umrlih nadmašuje broj rođenih, te od 2013. valom emigracije (ulaskom Hrvatske u Europsku uniju). O demografskim kretanjima u gradovima istočne Hrvatske piše Krešimir Ivanda. Ističe procese ekstremnog rasta broja stanovnika u gradovima u doba industrijalizacije, a potom „sudaranje" sa zbiljom ratnih razaranja, te novim ekonomskim kretanjima modernoga doba.

Demografi Nenad Pokos i Roko Mišetić analiziraju prirodno kretanje stanovništva 1967. – 2016. godine. Procesima deruralizacije i urbanizacije te novog načina života i gotovo nepostojeće demografske politike, prirodni prirast stanovništva drastično se smanjio. Dok je u istočnoj Hrvatskoj u razdoblju 1967. – 1971. bilo 72.703 novorođene djece, taj je broj opao na samo 35.416 novorođenih 2012. – 2016. godine. Josip Jurčević donosi pregled depopulacije istočne Hrvatske u svjetlu povijesnih čimbenika naglašavajući utjecaje ratnih zbivanja i emigracije te promjena u načinu života i prema obitelji.

Gordan Črpić bavi se sociološkom temom o utjecaju promjena u vrednotama braka i obitelji na demografska kretanja te u poželjnosti većeg broja djece. Naglašava potrebu ublažavanja trenda smanjivanja totalne stope fertiliteta, koja bi trebala iznositi barem 2,15 djece po fertilnoj ženi, a ona se u Hrvatskoj smanjila na svega 1,48 djece i ulazi među najniže u Europskoj uniji. Pero Aračić donosi vrlo zanimljiv članak o vrijednostima braka i obitelji u ozračju djelovanja crkve. Govori o održanim crkvenim sinodama na tu temu i o nedovoljnom utjecaju crkve na održanje vrijednosti braka i obitelji kao glavnih temelja usporavanja pada nataliteta. Također navodi niz prijedloga za veći angažman crkve u vođenju demografske politike. Vladimir Dugalić bavi se temom o odnosima obitelji i tržišta rada u svjetlu socijalnoga nauka crkve. Upravo krhko tržište rada, odnosno nedostatak radnih mjesta, bili su glavni okidač izraženim procesima depopulacije i emigracije. Navodi i rezultate ankete među stanovništvom o temi smanjenja nataliteta i poželjnosti imanja djece.

Branko Barbić bavi se temom politike useljavanja (imigracije), koja će u sljedećem razdoblju biti dosta bitna za demografsku revitalizaciju istočne Hrvatske. Navodi razvoj i trendove hrvatske useljeničke politike te zakone i institucije s tim u vezi u razdoblju 1990. – 2017. godine. Ivica Šola u svojem radu donosi analizu odnosa hrvatskih medija i bračno-obiteljske problematike, odnosno analizira kakav ugođaj i utjecaj mediji imaju i stvaraju u pogledu očuvanja vrijednosti obitelji i imanja djece. Kod toga ne zaobilazi ni stavove i utjecaje alternativnih medija, pogotovo društvenih mreža. Na kraju zbornika objavljen je vrlo poticajan rad Stjepana Šterca o provođenju smišljene i dugoročne demografske politike, koja bi zasigurno imala utjecaja i na revitalizaciju istočne Hrvatske. On navodi glavne (strateške) dokumente i programe koje je Hrvatska dosad donijela u vođenju demografske politike, ali koji su nedorečeni, nekompletni i slabo se provode u praksi. Taksativno navodi 19 točaka za novu hrvatsku demografsku politiku te hitne mjere za početak provođenja te politike. Sve vlade trebale bi vođenje nove demografske politike staviti u prvi plan kao najvažnije pitanje našeg razvoja i opstanka.

Dragutin FELETAR

AUTORI ČLANAKA I PRIKAZA

Prof. dr. sc. Nenad CAMBI
Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru, redoviti član HAZU
(Nenad.Cambi@xnet.hr)

Nikola CIK
Doktorand, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
(nikolacik22@gmail.com)

Dr. sc. Robert ČIMIN
Kustos-savjetnik, Muzej grada Koprivnice
(info@muzej-koprivnica.hr)

Katarina DIMŠIĆ
Doktorandica, Odsjek za etnologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
(katarina.dimsic@gmail.com)

Prof. dr. sc. Josip FARIČIĆ
Geografski odjel Sveučilišta u Zadru
(jfaricic@unizd.hr)

Prof. dr. sc. Dragutin FELETAR
Geografski odsjek Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, redoviti član HAZU
(drago@meridijani.com)

Prof. dr. sc. Robert MATIJAŠIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, član suradnik HAZU
(robert.matijasic@unipu.hr)

Prof. dr. sc. Hrvoje PETRIĆ
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, član suradnik HAZU
(hrvoje.petric@ffzg.hr)

Prof. dr. sc. Mario ŠLAUS
Antropološki centar HAZU, Zagreb, član suradnik HAZU
(mslaus@hazu.hr)

Prof. dr. sc. Nataša ŠTEFANEC
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
(nstefanec@ffzg.hr)

Prof. dr. sc. Ante UGLEŠIĆ
Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru
(auglesic@unizd.hr)

Dunja VANIĆ
Profesorica hrvatskoga jezika i književnosti, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod
(vanic.dunja@gmail.com)

UPUTE AUTORIMA

Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti - Razred za društvene znanosti znanstveni je časopis koji objavljuje izvorne znanstvene članke članova Akademije, tj. redovitih članova, članova suradnika i dopisnih članova Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, izuzetno ostalih istraživača. Članci se recenziraju u Razredu za društvene znanosti Akademije.

Rukopisi se predaju ili šalju uredništvu na adresu: Rad HAZU - Razred za društvene znanosti - Uredništvo, Zrinski trg 11, HR 10000, Zagreb. Rukopis se predaje u dva primjerka otisnuta na papiru i u digitalnom zapisu (Times New Roman).

Rukopis sadrži ime i prezime autora, naslov, ispred članka nacrt i ključne riječi na jeziku članka. Iza članka slijedi popis izvora i literature (po mogućnosti), sažetak na stranom jeziku ili na hrvatskom ako je članak na stranom jeziku i ključne riječi na jeziku sažetka. Bilješke se nalaze u dnu stranice, automatski složene.

Uz rukopis treba priložiti podatke o autoru: znanstveni stupanj autora, ime i prezime, stataus člana HAZU, znanstveno ili znanstveno-nastavno zvanje, naziv i adresu ustanove te broj telefona/mobitela i e-mail adresu.

Uvažavajući činjenicu da suradnici *Rada* rabe različite sustave u navođenju literature i u pozivanju na literaturu u bilješkama, Uredništvo predlaže autorima da po mogućnosti od dva niže navedena sustava izaberu onaj koji je bliži njihovoj dosadašnjoj praksi, s tim da se izabranog sustava u članku dosljedno pridržavaju. Navedeni su samo osnovni primjeri navođenja bibliografskih jedinica i njihovih skraćenih oblika u bilješkama (za knjige, te radove u časopisima i zbornicima). Cjelovitu bibliografsku jedinicu treba unijeti u bilješci prilikom prvog navođenja djela, a skraćeni oblik u daljnjim bilješkama.

1.

Knjiga:

Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat, 2002.

STANČIĆ, Hrvatska nacija, 100.

Članak u časopisu:

Nikša STANČIĆ, Croatia and Europe 1789-1848: european or national integration?, *Croatian studies review – Časopis za hrvatske studije*, 5, Split-Sydney-Waterloo-Zagreb, 2008., 114-127.

STANČIĆ, Croatia and Europe, 114.

Članak u zborniku:

Nikša STANČIĆ, Josip Juraj Strossmayer u kontekstu hrvatske i europske politike, u: *Međunarodni znanstveni skup JOSIP JURAJ STROSSMAYER* (Šanjek, Franjo ur.), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2006., 35-50.

STANČIĆ, Josip Juraj Strossmayer, 35.

2.

Knjiga:

Stančić, Nikša, 2002. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat.

Stančić 2002, 100.

Članak u časopisu:

Stančić, Nikša. 2008. Croatia and Europe 1789-1848: european or national integration?, *Croatian studies review – Časopis za hrvatske studije*, 5, Split-Sydney-Waterloo-Zagreb, 114-127.

Stančić 2008, 114.

Članak u zborniku:

Stančić, Nikša, 2006. Josip Juraj Strossmayer u kontekstu hrvatske i europske politike, u: *Međunarodni znanstveni skup JOSIP JURAJ STROSSMAYER* (Šanjek, Franjo ur.), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2006., 35-50.

Stančić 2006, 35.

Rad HAZU, 550. Razred za društvene znanosti, 56(2022)

Nakladnik
HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
Trg Nikole Šubića Zrinskog 11, 10000 Zagreb

Za nakladnika
Akademik Dario Vretenar, glavni tajnik

Grafička urednica
Martina Delišimunović

Lektura
Maja Silov Tovernić

Prijevod
Gorka Radočaj

DOI brojevi
Kristina Polak Bobić

Časopis je javno dostupan na mrežnom portalu
HRČAK http://hrcak.srce.hr/rdz

Urednik na portalu
Aco Zrnić

Naklada
200 primjeraka

Tisak
Stega tisak d.o.o.

Zagreb, svibanj 2022.